

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

4 ' 1992

61-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Мурод МАНСУР

(Кичик наср бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Носир ФОЗИЛОВ

(Масъул котиб)

Али Назар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақола навислик бўлими мудири)

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

Маълумки, 1917 йилдан кейин большевиклар барпо этган пролетар диктатураси салтанатида ҳукмрон мафкура фақат бир мақсадга — янги тузумни ҳар жиҳатдан оқлашга ва улуғлашга хизмат қилди. Бу йўлда ҳукмрон мафкура ҳеч қандай воситалардан, ҳатто зўравонликдан ҳам қайтгани йўқ, ҳатто ошкора ёлғондан, сурбетларча сохтакорликлардан ҳам воз кечгани йўқ. Ҳукмрон мафкура, айниқса, большевикларнинг миллий сиёсатини «улуғлашда» зўр жонбозлик кўрсатди...

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддиновнинг «Мустафо Чўқай» бадиасини ойномамизнинг 85—93 саҳифаларида ўқийсиз.

*Беҳишт аро гўзал бўстонли Туркистонни тупроғи,
Парилар равзаси ризвонли Туркистонни тупроғи.
Бузилмас чеҳраи зебоси тобора камол топғай,
Хазонсиз бир чамандир жонли Туркистонни тупроғи.*

«Хориждаги ўзбек адабиёти» рукни остида ойномамизнинг 148—151 саҳифаларида Комил Абдуллоҳ (Тошқин) ижодидан намуналар билан ҳам танишасиз.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хуршид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурод МУҲАММАД ДУСТ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА, Муҳаммад СОЛИХ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Шукр ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислоҳ ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

Омон Мухторов

МИНГ БИР ҚИЁҲАТ

Роман

ИККИ ОФИЗ СУЗ

Ким ўқисин-ўқимасин, очиғини айтишим керак: бу — хаёлийми, фалсафийми, шунақа бир асар!

Албатта, ёзувчи ҳар қандай асарда ўзи кузатган — эшитган, кўрган ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради. Лекин барибир, бу асар кўпроқ хаёл маҳсули; мен ҳаётдаги аниқ воқеалар, одамларни — бўёқ бериб, умумлаштириб юборишга ҳаракат қилганман.

Асардаги ҳикоятларда, асосан, ҳар хил одамлар учраганидан, кимгадир улар бирига деярли боғлиқ эмасдек туюлиши мумкин. Аммо зийрак ўқувчи, нега уч ҳикоят яхлит асар деб аталгани, маъно ва мазмун нимадан иборат эканлигини ўзи илғаб олади, деб ўйлайман.

Яна бир гап. Ушбу асарни барча — дунёда бўлган, бор, туғилажак энг гўзал инсонларга бағишладим...

Биринчи ҳикоят Тутқун манзара

Остонанда тупроқ бўлдим, вале
Демадинги, хоксорим қани!..

(Қўшиқдан)

БИРИНЧИ МАНЗАРА

ТУТҚУН

Кўча ойдин, ёруғ, аммо бўм-бўш эди.

У машина тутишга анча уринди. Бўлмади. Ҳаси ичган, оёқда зўрға турган одамга ярим тунда биров машина тўхтатмайди! Қўрқишадими, ким билсин...

Ниҳоят, бекалга етиб келиб, автобус ёки троллейбус кутишга қарор қилди. Лекин

ҳадеганда булардан ҳам биронтасининг қораси кўринмади. Машина сийраклашган бунақанги бемаҳалда автобус ёки троллейбус юрармиди?! Ҳаммаси жуфтакни ростлаб қолишган, албатта!

Шаҳар — Катта шаҳар, уйгача йўл беш чақиримдан кам эмас.

Шундай бўлса ҳамки, пойи пиёда кетавераман, деган қарорга келди.

Йўқ, шу пайт кутилмаганда қандайдир япасқи автобус йўлда пайдо бўлиб, бекатга яқинлаша бошлади.

У бир умидланиб-бир умидсизланиб, шунинг баробарида, шошганича, иккала қўлини баб-баравар кўтарди.

Автобус унинг ёнгинасига келиб тўхтади. Олд-орқа қопқалар ланг очилди.

Шу аснода, у автобусда йўловчилар йўқлигини пайқаб, қандай яхши одам экан бу ҳайдовчи, менинг бир ўзим учун тўхтатди-я, деб ўйлади. Бироқ машинага миниб, қопқалари ёпилган машина йўлга тушгач, олдинга ўтди-ю, машинада ҳайдовчининг ўзи ҳам кўринмаётганини сезиб, анграйиб қолди.

Бошқа одам бундай шароитда қўрқанидан ўзини йўқотиб, айюҳаннос солиши мумкин эди. У эса, табиатан анча босиқ, дунёни сув босса тўпифига чиқавермайдиган киши бўлгани, бунинг устига, яхшигина кайфи борлигидан, пинагини ҳам бузмади. Қани, кўрайлик-чи, буёғи қандоқ воқеа рўй бераркин, деб ўйлаб, юмшоқ ўриндиққа ўзини ташлаганича, мудрашга тушди.

Кўп ўтмай, ҳайдовчиси йўқ машинада уйими, унга дахли йўқ бир томонгами — кетаётганини ҳам унутиб, ширин ўйга толганича, бир пайтлар ёқтириб қолган қизнинг исмини шивирлаб, ўшанга бағишлаб ёзган шеърини баланд овозда, қироат қилиб ўқий бошлади:

Сизга очиқ
Менинг бағрим,
Мумкин унга
тиғ санчиш.
Ўзимники аламларим,
Сиздан
туймайман ранжиш.

Сизга бу жон,
Ой юзлигим,
Мумкин
тутмоқлик тўпга.
Ўзимники бахтсизлигим,
Сиздан
қилмайман ўпка.

Совурмоқ ҳам,
секин-аста
Мумкин
Менинг қулимни.
Яқин келиб
бир нафасга,
Тутсангиз бас,
Қўлимни...

У қачонлардир айрилиб қолган ўша — ўзининг «ой юзлиги»ни эслаб, ҳозир беихтиёр хўнграб йиғлаб юборди. Кейин, чўнтагидан рўмолча чиқариб кўзларини артганича, чуқур хўрсинди.

Киприкларига ҳали илинган мудроқ кетиб, кайфи ҳам бу орада бир оз тарқай бошлагандек эди. Ақл бовар қилмайдиган жуда антиқа иш бўлди-ку, шу кетишда ўзи қаёққа қараб кетяпмиз, ўртоқ, деб ўйлаб, энди у сал эс-хушини йиғиб, бошини кўтарганча ойнадан чор-атрофга разм солди.

Автобус шаҳарни орқада қолдириб, аллақандай ўнқир-чўнқир дала-дашт йўлига чиқиб олган, гоҳ кескин силтаниб, гоҳ осойишталаниб, олдинга босар эди.

У ҳамон қўрқув-ваҳимани хаёлига келтирмай, шунчаки, бу иш яхшиликка олиб бормайдиганга ўхшайди, қандоқ воқеа рўй беришини кутиб ўтирмасдан, машинадан тушиб қўя қолсаммикан, деб ўйлади. Шунга шаҳд этиб, ўрнидан сапчиб турганича, эшикни зарб билан бир-икки тепди. Аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: қопқа мустаҳкам эди!

Умрида иши бўлмаганидан машина тилини тушунмаганига қарамай, ҳайдовчи ўрнига ўтиб ўтирганча машинани тўхтатиш, қопқаларни очишга жазм этгиси келди. Лекин бунга ҳаракат қилишга урингани заҳоти, вулқон яқинида турган одамдек, қаттиқ силкиниб, орқага учиб кетди. У, чамаси бошқа бир жойдан бошқарилаётган япасқи машинанинг телбалигидан ажабланиб қолаверди.

Автобус ахийри дала-дашт йўлидан ногаҳон икки томони қуюқ дарахтзор йўлкага кирди. Яна бир оз юрилгач, узоқдан тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш

иморат кўринди. Ажабланарли жойи, машина нақ мана шу иморатнинг ит ялагандек силлиқ, тоза зинапоаялари олдига келиб тўхтади ва қопқалари шарақлаб, қайтиб ланг очилди. Бундан ҳам ажабланарлиси, айна шу сонияда қора костюм кийган тўртта сипо йигит зинапоаяда қаёқдандир ҳозир у нозир бўлиб қолишди.

— Тушинг, ока. Тушавуринг. Кутиб ўтирибмиз! — деди йигитлардан ориқ, ёши каттароғи баланд товuşда.

Автобусдан у, илож-ноилож, шу билан бирга, баёнсиз ҳайрат туйиб, пастга тушди. Йигитлар уни қуршаб, минг йиллик қадрдонлардек илжайишиб, кифтига қоқиб, оқиш-қизғиш бино ичкарисига бошлашди.

Биринчи қават бурчагидаги кўз қамашадиган даражада ёруғ хонага киришди. Хона ўртасидаги дабдабали чиройли столнинг ён томонидаги афтидан омонат суриб қўйилган юмшоқ курсида бўй-басти лилипутдан сал каттароқ, қаримсиқ-кўса бир киши алла-нечук кибрлангандек, ялпайиб ўтирарди. Йигитлар қуршовида хонага кириб, юзма-юз келганида, ҳар қалай, бу одам тўғрисида у, ўн-ўн икки ёшдаги болаларни эслатар экан, деб ўйлади.

Унга, йигитларга ўхшаб, хонадаги киши ҳам мамнун илжайиб қаради. Кейин, секин ўрнидан туриб, ўз қадди-қомати, баҳодирона келбатини намойиш этаётгандек, оёқларини керганича, қоқсуяк кўкрагини кўтариб, унга бошдан-оёқ тунд кўз ташлади.

— Ароқ текин, деб молдай ичибсиз-ку, тақсир. Бўғриқиб, шолғомдай қизариб кетганингизни қаранг! — деди ниҳоят оқсоқолларга хос салмоқ билан. Сўнг, бирдан кўрсатма берди: — Қўйин-чўнтақда бор нарсани манави стол устига олиб қўйинг!

Унга бу одам бекорчиликдан ҳазиллашаётгандек бўлиб туюлди. Олдиндан ортиқча хавфсирамагани учун ҳам, булар зерикиб ўтириб, ўйин қилишяпти, деб ўйлади. Ўйинни бузгиси келмаган киши оҳангида:

— Бўлса, яна ичаверамиз, тақсир, ичимиз хум бўлиб кетган! — деди кулиб. — Лекин миршабга айланиб, чўнтакни қоқиштириш йўқ. Чунки ўзим ҳам кавлаб, баъзан ҳеч вақо тополмайман. Аҳволимиз шунақа!..

Бироқ бехосдан шу сонияда унинг гарданига зарб билан бир мушт тушди. Энкайган эди, қорнига ҳам кимдир мушт туширди. Наҳотки, боя илжайиб турган йигитлар энди ҳунар кўрсатишаётган бўлса?!

У ҳазил ҳаром эканлигини ҳис этиб, ади-бадини дарҳол тўхтатганча, қўйин чўнтагида бор нарсаларни стол устига олиб қўйди. Бу — кечки пайт ўзи борган знефатга ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ҳовуч сариқ чақа солинган эски қопчиқ эди.

Қаримсиқ-кўса олифалик қилиб атайин шундай кийинганми, эгнидаги йигитларни кига нисбатан одмироқ костюм елкаларида қандайдир қопга ўхшаб шалвираб осилиб турар, тугмалари ҳам бетартиб қадалгандек эди. Шунга қарамай, бу одам шахсан йигитлар устидан ҳукмфармо бўлса керакки, ҳамон оёқларини кериб турганича, қани, бор нарсани бирма-бир кўриб чиқинглар-чи, нима гап экан, дегандек стол устига имо қилди.

Йигитлар таклифнома, гувоҳномани кўздан кечиришиб, қопчиқдаги сариқ чақаларни ҳам эринмасдан санаб чиқишди. Сўнг, негадир ўзларича «қопқоқ» деб қўйишди.

Кўса бир лаҳза чўкур ўйга толгандек бўлиб, хонада нари-бери юрди. Ахийри, қайтиб юмшоқ курсига ҳорғин ўтириб, унга эзгин бир кўйда:

— Хў-ўш, Бурҳон Шариф ўзлари эканлар-да, тақсир? Шунга айтиб қўйсалар бўлармиди?! — деди.

У анча ҳушёр тортган эди. Ҳозир, айниқса, сергакланиб, беихтиёр журъатланди.

— Ҳа, мен Бурҳон Шарифман. Менга бунақа муомала қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мени минглаб одам билади. Ҳамма ҳурмат қилади! Кимки ҳисоблашмаса, ўздан кўрсин. Ўзига қийин... — Бу сўзларни у ҳаяжондан бўғилиб, алам-надомат билан айтди.

Унинг кутганига зид ҳолда, бу сўзлар хонадагиларни чўчитиб, дарров инсофга келтириб қўяқолмади. Аксинча, ориқ, ёши каттароқ йигит шу палла унга рўпара келиб, тўғри қулоқ-чаккасига уриб юборди. У гандираклаб йиқилгач, бу етмагандек, йигитлардан бири орқаси, бошқаси қорнига тепди.

Қайтиб ўрнидан тургудек ҳолда эмасди. Бутун ичи ағдарилиб, қора қони оғзига келган, усти, афти-ангори дабдала эди. Аммо бу одамларнинг ўзи киму ундан муддаоси нима эканлигини билмаганидан, асабийлашиб-довдираб, яна оёққа қалқиди.

— Келинг, сичқон-мушук ўйнамайлик, — деди қаримсиқ бу гал киноясиз, дўстона оҳангда. — Очиғини айтсангиз, қутулиб кетасиз. Сизга истаганча яхшилик ҳам қилишимиз мумкин. Хў-ўш, қўлингизда бизга тегишли қандай ҳужжатлар бор? Сизга ким берган? Улар ҳозир қаерда?!

Унга бирданига ҳамма нарса ойдинлашди-қолди.

Булар бекорчи одамлар эмас, уни ичгани учун қўлга туширган миршаб ҳам эмас, булар — ўзларини давлат кишисидан ҳам сипо тугиб, пайти келганида ҳар қандай қабиҳликдан қайтмайдиган жиноятчи корчалонлар, холос. Уни Бурҳон Шариф деб ўйлашган! Бурҳон Шариф сўнгги икки йилда бошига турган-битган ғалвани сотиб олиб, турли ташкилотлар, корхоналардаги қонунбузарликларни очишга уриниб юрибди. Бурҳонни кўрқитмоқчи бўлиб, қўнғироқ қилган, имзосиз хат ёзган, машинаси ойналарини синдириб, филдиракларини тешиб кетган ҳоллар юз бериб турган эди! Лекин Бурҳон

учун бу нарсалар аҳамиятсиз, ҳатто жонининг ҳам қадри йўқми, чекинадиганга ўхшамас эди. Мана шу журъат-жасорати туфайлидир, сўнги икки йилда номи чиқиб, одамлар орасида жуда катта обрў-эътибор ҳам қозонган эди! Бурҳон ҳақидаги бу гапларни у яхши биларди. Ўзини Бурҳон Шарифман, деб баттар тутилишини эса ҳаёлига келтирмаган эди.

— Мен ҳеч нарса ни билмайман, — деди тўғриси ни у.

— Биласиз! Кўп нарсаларни биласиз! Шу ерда ўтириб, бўйнингизга ип боғландек сизни судраб келтирибмизми, биз ҳам биламиз! — буш келмади кўса. — Гапиринг! Бир бошдан...

— Менинг сизларга гапим йўқ, — деди у. Бироқ унинг оддий бу иқрорини қайсарлик деб ўйлашди, «оқсоқол»нинг имоси билан йигитлар уни яна уриб-тепа бошлашди. Ниҳоят, юмшоқ курсида ялпайиб ўтирган «оқсоқол» тўнғиллаб: «Обборинглар. Пишсин!» деб кўрсатма берди.

Бу хонага илжайишиб олиб киришган йигитлар, уни энди уриб-суриб олиб чиқшди.

2

Биринчи қаватнинг нариги бурчагидаги қоп-қоронғи бир хонага уни туртиб китрилганча, эшикни маҳкамлашди.

У хона ўртасида анчагача чайқалиб, гангиб-паришонланиб турди.

Кейин, сал ўзига келиб, кўзи қоронғига ўргана бошлади.

Хонада ўтириб-тургани курси, каравот дегандек на бир жиҳоз, на бир палос бор. Бу хона супуриб қўйилган, тўртта яланг девор ва биргина эшикдан иборат эди.

У тўрдаги бир бурчакка бориб, қунишиб ўтирди.

Албатта, дастлаб мен Бурҳон Шарифман, дегач у ўзини охиригача Бурҳон Шарифдек тутиши шарт эмасди. Сенлар адашдинглар, мен ҳам сенларни адаштирдим, деб очиғини айтиши, бошқа одам эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, қутулиб кетишга уриниши мумкин эди. Аммо инсон дунёда азалдан дўст ва душман деган тушунча орасида юради. Аллақаердаги номардлар иродасига бўйсуниб, хиёнат қилгандек иш тутишга унинг виждони йўл бермади!

Аслида, у билан қаримсиқ-кўса ўртасида савол-жавоб бундай бўлиши керак эди:

— Бурҳон Шариф ўзлари эканлар-да, тақсир?

— Йўқ, мен Бурҳон Шариф эмасман...

— Бўлмаса, кимсиз?

— Мен Абдулла Ҳакимман. Бурҳон Шариф бизнинг идорамида мавқе эгаллаган бир киши. Мен эсам, хат, қоғоз ташиб юрадиган оддий хизматчиман, холос.

— Икковларинг тенгдошмисанлар?

— Йўқ. Бурҳон Шариф мендан икки ёш катта. Лекин афт-ангоримиз ўхшайди.

Одамлар ака-уками, эгизакми, деб ўйлашади. Ҳаётда шунақаси ҳам бўлар экан.

— Бу, чўнтагингиздан чиққан нарсаларга нима дейсиз?

— Сариқ чақалар билан эски қопчиқ меники... Гувоҳномани янгилаш учун Бурҳон Шариф менга бериб қўйган эди. Мен оддий хизматчи эканлигимга қарамай, ёзиш-чиизишга дурустман. Шу иш чўзилмасин, деб ҳужжатни чўнтагимда олиб юрган эдим. Таклифномага келсак... мен ёшликдан отасиз ўсганман. Ака-укаларим йўқ. Бир қари онам бор эди, у киши ҳам ўлиб кетди. Бунинг устига, яхши кўриб юрган севгилимдан айрилгач, дунёдан кўнглим совиб, бола-чақа ҳам қилмадим. Қисқаси, ижара уйда яшайман; еб-ичишимнинг тайини йўқ. Бурҳон Шариф бировнинг ҳолига тушунадиган одам. Кўпинча бир ерга боролмайдиган бўлса, таклифномани менга беради. Кўчада овқат қидириб юрмасдан, зиёфатга борақолинг, дейди. Камбағалнинг бир тўйгани — бой бўлгани. Мен ҳам жон деб кетавераман.

— Сиз нима, ичишга ружу қўйганмисиз?

— Унчалик эмас. Ўзи тўғри келиб қолганида бир ичмасам, ойлаб ичмай ҳам юравераман. Лекин баъзан қаттиқ ичган пайтларим бўлади. Буниси, албатта, даврага боғлиқ.

— Давра? Қанақа давра?

— Зиёфатни айтяпман... Мана, масалан, бугун бир санъаткорнинг туғилган куни экан. Бутун шоирлар, хонандаю созандалар тўпланган. Олимлар, ҳар хил арбоблар! Мени ҳам обрўли бирон одам бўлса керак, деб ҳаммаси илжайиб қарайди. Қадаҳ уриштиради. Бунақа пайтда яйраб кетиб, ичганингни билмай қоласан.

— Нега зиёфатга Бурҳон Шарифнинг ўзи бормади?

— Қачон? Бугунми?

— Бугун.

— У бир ёққа махфий иш билан уч-тўрт кунга кетаётган экан.

— Қаерга? Қандай иш билан?

— Бурҳон Шариф буни идорадагиларга айтиб ўтирмайди. Ҳатто хотинига ҳам айтмаса керак. Зарур иш бор, кетяпман, дейди, тамом.

— Бурҳон Шарифнинг орқасида кимлар турибди? Атрофида унга ёрдам берадиган кимлар бор?

— Мен унисини билмадим. У менга бир укасидек муомала қилади. Хизмат юзасидан иш букуради. Лекин ҳамма нарсани дастурхон қилиб ёзавермайди, албатта. Мени қанчалик уриб-тепманглар, шундан бошқа гап чиқиши қийин!..

Йўқ! Улар ўртасида бундай савол-жавоб бўлмади. Бурҳон Шариф деб ўйлаб қўлга туширган қорчалонлар билан унинг муносабати аввалдан қандайдир кулгили ва бемаъни шаклланди...

Абдулла қоронғи хона бурчагида кўнгли озиб, ҳолсизланиб ўтирганича, буни лаҳза ичида фақат шунчаки тасаввур қилди.

У калтак еб, жони оғриётгани учун эмас, бировлардан бекорга таҳқиқланганидан хўрлиги келиб, ўзини тутолмасдан алламаҳалгача аччиқ кўз ёшлари тўкди.

Ниҳоят, кўзларини артганча, ўрнидан туриб, қафасдаги шердек, хонада нари-бери юра бошлади.

«Бу ердаги одамлар миршабдан, бу хона ҳукумат қамоқхонасидан ҳам баттар экан! Ҳеч бўлмаганда, биронта панжарали дераза ўрнатмайдими? Эки, қадимги зиндонларга ўхшаб, ақалли тепадан биронта туйнук очмайдими?! Эски бир челак билан бир идишга сув солиб қўйса, қопми, бўйрами, ерга бир нарса тўшаса, ўлар эканми?! Ҳайвонлар... Уриб-тепгани кам, бу хонада ҳам азоб-уқубатга гирифтор қилмоқчи! Кўрсатаётган ҳунарингни қара-ю!.. Одамсиз юргизган машинангдан ўргилдим!..»

Унинг мастлигидан энди ном-нишон қолмаган эди. Бирдан фикри тиниқлашиб, кўзлари чарақлаб очилгандек бўлди.

«Тўхта! Бу ҳаммаси ҳали ҳола... Сени Бурҳон Шариф, деб тутишдим, осонликча қўйиб юборишмайди. Қийнашади! Буларни алдаб, аллабир тупкадаги бу қўрғондан қочиб ҳам кетолмайсан! Сен арзимайдиган бирон сирни билмаганингдек, хиёнат қилишни ҳам истамайсан! Демак... демак, бошга тушганни кўз кўради. Чидаш керак! Чидаш...»

Бир лаҳза бурун ғазаб-нафратга тўлганидан журъатланиб, дадиллик сезган Абдуллани қайтиб алам-изтироб чулғади. У қоронғи бурчакка бориб, боягидек чўнқайди.

«Буёғи нима бўларкин? Қисматида қандай саҳифалар ёзиғлиқ? Эй, худо...»

Деворга сингиб кетгудек қапишиб олган Абдулла шу тўғрида ўйлаб, бутун юрагини баёнсиз ваҳм-хавотир эгаллади.

Анча фурсат нотинчланиб, саросималаниб ўтирди.

Кейин, ўзига мададми, мадорми излаб, ёшлиқда кўнгил берган севгилисини яна эслаганича, қачонлардир ёзган шеърини муқаддас бир оятдек, қайта-қайта шивирлаб ўқишга тушди:

У мени севади, деб,
У мени кутади,
деб,
У мени излайди,
деб
Ўйлайсизми
Гоҳида?!
Мен,
Юрагим қон бўлиб,
Қисматдан
хайрон бўлиб,
Етибман сарсон бўлиб —
Қора
туннинг чоҳида...

Бехосдан унинг хаёлига қизиқ бир фикр келди: «Сени Бурҳон Шариф, деб тутишдим, Бурҳон Шарифнинг изидан тушишмайди! Демак, сенга доим яхшилик қилгани эвазига, ҳозирча тинч, эзгу бир ишни бажараётган Бурҳонни сен ҳам асрашинг керак! Сендан ҳаёт умрингда бир марта фидоийлик, мардлик кўрсатишни талаб қиляпти! Тиззанг қалтираб ўтиришга ҳақинг йўқ! Гап шу... Келинглр, ҳунарларингни кўрсатаверинглр — мен Бурҳон Шарифман!..»

У томирларига ўтли бир қон қуюлиб, ўрнидан сапчиб турганича, хонада нари-бери юра бошлади.

Бурчакда мук тушиб ўтирганича қачон кўзи илинган экан — билмайди, эшик тарақлаб очилганидан уйғониб кетди.

Остонада икки нотаниш йигит турарди. Аммо булар ҳам олдингилардек қора костюм кийган, сипо эди.

— Яхши ётиб турдингизми, ока? Бардаммисиз? — деди улардан кош-кўзи қора, лўппи юзли, чиройлиси, ҳамма шароит яратиб берилган азиз меҳмонни қаршилаётган мезбон оҳангида.

Бурни пучқ, рангпар иккинчи йигит ҳам ёўлдираб, у билан шу мазмунда сўрашган бўлди.

Чироқ ўчирилмаган, бунинг устига, офтоб нури тушаётганидан, йўлак аввал кўрганига нисбатан ёруғ эди. У ётган хонанинг нақ пинжида каттакон дераза бор, лекин антиқа ойна ўрнатилган эканми, ташқарини илғаб бўлмас эди.

Йигитлар уни шу қаватдаги бошқа бир хонага олиб кириб, ювинтиришди. Эғнидаги уринган ҳаворанг костюмини ҳам қоқиб-чўткалаб, унинг устини ўзларича сал тартибга келтиришди. Сўнг, нима қилишмасин, кўфирчоқдай индамай, бўйсуниб турганидан мамнунланишиб, кулиб, уни иккинчи қаватга олиб чиқишди. Зинапоя қаршисидagi энсиз хонага бошлаб киришди.

Бу хонани узун, катта бир стол эгаллаган эди. Стол устига дастурхон ёзилганди.

У хонага киргани заҳоти, оғзи ланг очилиб қолди. Дастурхонда товуқ дейсизми, яхна гўштми, қази-қарта, иссиқ нон, иссиқ таом, мева-чева — бутун жаннат ноз-неъматлари муҳайё эди. Ичкиликни айтмайсизми? Биров номини ҳам эшитиб-эшитмаган май шишалари тилла қоғозларга ўроғлиқ ҳолда қатор териб қўйилганди. Машҳур санъаткор берган кечаги зиёфат бу дастурхоннинг олдида эслашга ҳам арзимасди!

Мени оғзимни мойлаб алдаб-аврашмоқчи, деган хаёлга бориб, шу палла унинг ўз нафсини енгганча, шарт бурилиб, эшикдан қайтиб чиққиси келди. Бироқ у ҳали ҳаётдан умидини узмаган эди! Бошга тушгани энди муқаррар бўлган кулфатни енгши учун дармон, куч керак! Бурҳон Шарифнинг душманлари унга ҳадеб бундай тўкин дастурхон тўшайвермасликлари аниқ! Ҳозир очиб, ичаклари кўлдираб турган пайтда, аксинча, туяга ўхшаб бир ҳафталик емни ичида жамғариб қўйишига тўғри келади. Эрталабки насиба — ошдан эмас, муштан ҳам қайтмаган маъқул! Дарвоқе, муштга ҳам ана-мана навбат етишига шубҳаланмаса бўлади!..

Шуларни ўйлаб, у узун стол ёнига енг шимариб чўкканича, кўзига энг чиройли кўринган шишани очиб, катта бир қадахни тўлдириб ичди. Танлаб-чертиб тотли-таъмли таомлардан тановул қила бошлади.

Уни хонага олиб кирган йигитлар пойгакда, унга беозор, меҳрибон тикилиб, чурқ этмай, ўйчан жилмайиб ўтиришарди.

У, ниҳоят, таомдан кейин шошмасдан қаҳва ичиб, ўрнидан турди.

Йигитлар уни бу гал шу қават этагидаги қироатхоналарни эслатадиган ҳайбатли бир хонага етаклашди.

Хона эшиги ёнида яна тўртта нотаниш сипо йигит саф чекиб туришарди. Аммо кечаги қаримсиқ ҳам шу ерда, дераза остидаги юмшоқ курсида оёқларини чалиштириб ўтирарди. Тўрдаги ойнадек ялтираб турган қоп-қора япасқи стол орқасида эса яна бир киши — кош-киприги бор-йўқлигини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса ўтирар, афтидан, бу қаримсиқдан юқорироқ лавозимдаги шахс эди.

— Кайфиятлар қалай? — сўради уни бошлаб келган йигитлардек, меҳрибонлик билан хона соҳиби ундан.

— Кайфият жойида. Раҳмат, — деди у ҳам мулозимат билан.

— Гап бундай, — дарҳол мақсадга кўчди стол ортидаги киши. — Биз сиздан ҳеч нарса сўрамаймиз. Ҳожати йўқ. Бундан ташқари, сиз давлат уйида турар экансиз, биз сизга яхши бир боғ-ҳовли олиб берамиз. Уткинчи, аҳмоқ гапларга учиб, ўн йил жиққа тер тўкиб, бундай бир пачоқ машинани ҳам қўлга киритмабсиз. Хаёлингизга келган машина номини айтинг, қўлингизга ҳозир калитини тутқазмаган номард. Узингиз эмас, невараварангизгача етадиган, оғзингизга сиққанча пул ҳам сизники!.. Лекин шарт... тўрт томонингиз қибла, бу ердан чиқиб, тўғри ўз йўлингизга кетаверасиз. Минбаъд сиз бизни, биз сизни билмаймиз. Бир-биримизга ҳеч қачон ишимиз бўлмайди. Биз ўт билан ўйнашган одаммиз. Сиз ўйнашманг! Маъқулми?!

У бир лаҳза паришонланиб, довдираб қолди.

Унинг — худо ёрлақаб, — қаршисида қутуладиган барча қопқалар очилган эди. Узини анойилликка солиб, имкониятдан фойдаланиб, корчалонларни бемалол шилиб кетиши мумкин. Бу — ўғрини қароқчи урибди, қабилидаги иш бўларди, холос! Қутулганига шукр қилиб, ўзини мағрур тутиб, бирон нарса ўмармасдан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Дунёда, яримта нон — роҳати жон, эмасми! Уйга бориб, уч-тўрт кун ўйлаб кўрай, дейиши ҳам мумкин... Муҳими, Бурҳон Шарифга нисбатан хиёнат қилмайди! Оғзидан «маъқул» деган биргина сўз чиқса, бас, уни қўйиб юборишади!.. Хўп, кейин-чи? Кейин... ҳаётда ҳар ким ўзининг яхши-ёмон қилмиши учун ўзи жавоб беради. Ўз аравасини ўзи тортади! Демак, ҳамма нарса олдинги изга тушади. Абдулла Ҳакимнинг Бурҳон Шариф бўлишига эҳтиёж ҳам қолмайди!.. Шундай. Лекин... лекин...

Шайтонга дарс берган бу одамлар билан ҳазиллашиб бўлмайди.

Мабодо шилиб кетса-ю, буни билиб қолишса, хонумони куйиши турган гап! Бирон нарса олмай чиқиб кетса, шубҳаланишади. Ваъдани бажаришига ишонимшмайди. Унинг изидан уйигача бориб, барибир сир очилади! Уч-тўрт кун ўйлаб кўришга эса, рухсат

беришмайди. Булар оғзидагини олдириб кўядиган аҳмоқ эмас!.. Хўп, бу ердагилар гўрга... У қайси йўлни танласа, Бурҳон Шариф, тўғри қилибсан, дейишни билиш қийин. Бурҳон Шариф ўзини бало-қазога уриб юргани устига, ўлгудек қайсар. Ҳеч қандай шартга кўнмайди. Абдулла қай йўсинда ён берган бўлмасин, буни хиёнат деб қабул қилади!.. Биродарини сотмаслик учун бу ердагиларга у бошқа одам эканлигини айт-толмаганидек... айтган тақдирда, унинг бошқа одам эканлигига энди бу ердагилар ҳам ишонишмайди!

Хуллас... хуллас, қисмат аввалдан у билан Бурҳон Шарифнинг киндигини боғлаб қўйган экан! Ҳозир унинг Бурҳон Шариф бўлишдан ўзга иложи йўқ!..

— Менга сизлардан ҳеч нарса керак эмас, — деди у вазминлик билан. Сўнг ўзини Бурҳон Шариф ҳис этиб, қўшимча қилди: — Мен бировдан садақа олишга ҳам, ҳаром-ҳаришга ҳам ўрганмаганман.

— Ҳалолми, ҳаромми, буни сендан сўраб ўтирмайди! — асабийлашди боши уста-рада қирилган киши. — Сен саволга жавоб бер. Маъқулми, йўқми?!

— Йўқ, — деди у бошини тебратиб. — Мен тутган йўлимдан қайтмайман!..

Хонадаги олти йигит шу пайт, бир тўп мушукнинг орасига тушиб қолган сичқондек, уни палалай бошлашди. Бири урди, бири тепди, бири икки кураги остига игнами, бигизми санчди.

У — боши айланиб, кўзи тинган, ҳаммаёғи қон эди. Аммо дунёдаги бутун-бор ноҳақлик, номардликка қарши беихтиёр туғёнга келганидан, ерда ётишни ор билиб, ўрнидан турганча, қад-қомат тиклашга чоғланди.

Шу асно унинг бошига тўқмоқдек бир нарса кескин урилгандек бўлди.

У қайтиб ерга йиқилиб, ҳушидан кетди.

4

Орадан қанча ўтгани маълум эмасди. Кўзларини азоб билан очди.

Бутун бадани жизиллар, нимадан эканига тушунмас эди.

Хона қандиллар ёқилгандай ёруғ, лекин дераза ҳам, биронта чироқ ҳам кўринмасди.

Уни келтириб ташлашган бу хонада ҳам жиҳоз ёки палос йўқ. Олдинги хонадагидан фарқи: тўрдаги девор ғуж ари уяси эди.

Сармаст арилар ғўнғиллаб, учиб, навбат билан унинг қонли баданига чиппа ёпишишар, аёвсиз қақишар эди.

«Ҳаммаси тушунарли, — деб ўйлади у ўзича. — Ари инига чўп суқишнинг оқибати қандай бўлишини кўрсатиб қўйишмоқчи! Ҳайвонлар...»

Эгнини ечиб, бошини ўраганча, бурчакка текилиб ётди. Бироқ арилар ҳамон ҳамлани тўхтатишмас эди.

Жонидан тўйган, унга энди чекига тушган даҳмаза, қандай бўлмасин, тезроқ битса, бас эди!

Шу дамгача қанчалик алам-изтиробга чулғаниб, ваҳм-хавотирга берилмасин, бу қадар руҳи сўниб, эзилиб, ўз-ўзини умидсизлик балосининг дасти-панжасига топшириб қўймаган эди. Кеча, қоронғи хонада, ҳар қалай, унинг кўнгли ёруғ эди. Бугун, ёруғ хонада, аксинча, кўнглини зулмат қоплади!

У туғилиб-ўсган қишлоғидан олис шаҳарда, бировнинг уйида, ёлғизлик-ғарибликда яшаб, ўзига ҳам, турмушга нисбатан ҳам лоқайд-бепарво қарашга ўрганган, ҳар нарсага бўғилиб-сапчимасдан, ўзини беғам-бедард тутишга одатланган эди. Аммо, инсон бўлганидан, ҳаётни барибир севар, ич-ичида осойишта, узоқ умр кўришни орзу қилар эди. Биқини ёки бошига биргина тепки еб, тил тортмай ўлган кишилар тўғрисида қаерлардир ўқиган, эшитган эди. Шу боисдан, мен анча бақувват, чидамли эканман-да, деб ўйлаб, ҳозир ўзининг бунча қийноққа бардош берганига ажабланарди. У тишини-тишига босиб, ҳаёт учун курашиб, икки кун ичида шунчалик толиққан ва шундай ҳолга келган эдики, унга бу ҳолатдан ўлим яхшироқ бўлиб туюларди. Фақат бу эмас, юрагида ўлимига мингдан-миг рози эди!

Бундай пайтларда инсон кимгадир сиғиниб-суяниш, ёлвориб-илтижо қилишни истайди.

Эгни билан бошини ўраб, бурчакда ётганича, у ҳам шу аснода беихтиёр инграниб: «Ҳалимжон! Ҳалим! Ҳалима!» — деб юборди...

Манзиллар чекиниб, деворлар суриниб, эшиклар қулаб, бехосдан Ҳалима хонага кириб келганича, унинг рўпарасида тўхтади.

У ерда эмаклаб-судралиб, Ҳалиманинг оёқларини қучиб, қизнинг этагига юзини босиб, бахт ва бахтсизликдан маст кўйда елкалари титраб, тўлиқиб, узоқ ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади.

— Шунча йил қаерда эдинг, Ҳалимжон? Нега мени йўқламадинг?! Ахир, мен сенсиз яшолмайман-ку! — Қизга, ниҳоят, дардларини баён қила бошлади у. — Отам йўқ, ака-укаларим йўқ. Бошимда ёлғиз соябоним, онам ўлиб кетганларига ҳам қанча бўлди. Менинг энди дунёда сендан бўлак ҳеч кимим қолмади! Вақтида ўзи сени излаб шаҳарга

келгандим! Қорангни бир кўрсам, кейин ўлсам ҳам майли, деб ўйлагандим. Лекин ҳозиргача қорангни кўрмадим! Сен ёнимда бўлганигда, бошимга бу кунлар тушмас-миди!..

Кўп йиллар ўтганига қарамай, Ҳалима ҳамон ўша-ўша... халқда қўғирчоқдек дейди-ми, полукдайми... жуссаси кичиклиги устига, гавдаси ҳам хивичдек нозик. Юзи оппоқ, мрамардан йўнгандек тиниқ, бодом қобоқ, кўзлари тубсиз, қоп-қора, киприклари худди найза... шу асно бу ерга пардек учиб келгану яна пардек учиб кетиши гўёки муқаррар: шундандир, сал ҳуркибми, сал қисинибми турибди.

— Мен сени қидирганим билан тополмадим, Ҳалимжон, — севгилисига разм солиб, сўзида давом этди у. — Минглаб ажойиб қизлар ичида сенга ўхшашини ҳам учратмадим. Умрим бу дунёда шундай ўтиб кетди!..

Ҳалима бирдан киприклари намланиб, тиз чўкиб, уни бўйнидан қаттиқ кучди.

— Бунчалик ўзингизни қон қилманг, илтимос. Ҳали ёшсиз. Йигит киши учун ўттиз ёш нима! Сиз учун ҳаммаси ҳали олдинда. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади!..

— Йўқ, ўлим шумшайиб атрофимда айланиб юрибди. Булар мени ўлдирмай қўймайди! — пичирлади Абдулла. — Сезиб турибман, энди бу аниқ... Биламан, сендан айрилган пайтимдаёқ менга шу қисмат ёзилган эди!.. Кел, жоним, буни қўй, бошқа нарсани гаплашайлик... Биласанми, аввалдан, уйлансам шу қизга уйланаман, бўлмаса уйланмайман, деб ўзимча қасам ичганим учун эмас, сен қони-жонимда бир дарддек, виждон азобидек яшаганим учун ҳам, мен қайтиб кимнидир хаёлимга келтиролмадим. Биз бошдан кечирган воқеа эса жуда оддий эди...

— Оддий... Биз илк дафъа кутубхона эшигида кўришганмиз. Сиз мендан нима-ларнидир сўрагансиз...

— Мен сиртдан ўқишга келган эдим, — деб рўй берган бутун воқеани эслай бошлади Абдулла. — Сен билан кутубхонада бир неча марта тасодифан учрашганмиз. Бош силкиб саломлашар, узук-юлуқ сўзлашардик, холос. Кейин, мен қишлоққа жўнадим. Қишлоқда сенинг ранги-рўйинг негадир кўз олдимдан кетмай, ширин энтикиб, телбаланиб юрдим. Ниҳоят, яна шаҳарга келдим. Кутубхонадан сени тополмадим. Лекин сару сомонимни йўқотиб, қидириб юрганимда, бир куни бехосдан ўзим ўқийётган даргоҳда сен билан юзлашиб қолдик. Сени кўриб, ҳаяжондан титраб кетдим. Сенинг кўзларингда ҳам севингандек бир ҳолат акс этганди...

— Сиз ўшанда мени учрашишга таклиф қилгансиз. Учрашганимизда қўлимга хат топширгансиз...

— Мен сенга айтолмаган сўзларимни хатга солгандим...

— Хатда сиз ёзган шеърлар ҳам бор эди...

— Шундай, — тасдиқлади Абдулла. — Ёшлиқдан шеърга қизиқаман. Аммо булар бемаъни бақириқ-чақириқдан иборат эди. Нега уялмай уларни сенга берганимга ҳайронман. Қишлоқи эканлигимизга қарамай, биз ҳам шоирмиз, демоқчи бўлгандирманда! Кейинчалик ёзганларим бир оз шеърга ўхшайди. Аввалгилари тентаклик, албатта... Қисқаси, икки йил гоҳ хат ёзишиб, гоҳ кўришиб турдик. Мен бахтдан ўзимни ер-кўкка сифдиролмадим... Қишлоқда онам, уйлан, кўзинг остига олганинг бўлса, айт, деб мени қистарди. Ахйир, бир гал онамни шаҳарга бошлаб келдим. Сизларни таништиришга шаҳд этдим. Мен, сизлар ҳам бир-бирларингизни дарҳол ёқтирасизлар, деб ўйлаган эдим...

— Мен сизга, шу тўғрида оғиз очганингизда, шошманг, демаганмидим? Мени камситиб, кўчада таништирмай, эскидан келган удумга риоя қилиб, оингизни вақти билан уйга юборсангиз бўлмасмиди? Сиз менинг гапимни ҳатто эшитишни ҳам истамандингиз...

— Айб менда. Осийлик қилдим, — деди Абдулла. — Ҳаяжонга берилдим. Содда хаёл, девона бир ишонч мени ақлдан оздириб қўйди! Уша кунги шошқалоқлигим касрига кейин умр бўйи тутаб яшадим... Мен бағрида ўсган ёлғиз ўғли бўлганимдан, онам мени сенга рашк қилдими, айтиш қийин. Онам сен билан кўришишга жон деб розилик берди. Шунинг баробарида, қандайдир чимирилиб, сергакланди ҳам. Мен бунинг маъносига тушунмаган эдим...

— Машғулот тугаган пайтда, кўчада кўришганмиз. Юзлашганимизда, оингиз менга тешиб юборгудек тикилганлар. Мен қаттиқ уялиб, бозорга солингандек ҳолатга тушганман...

— Кечир, Ҳалимжон. Сенинг кўйлагинг сал калта эканлиги ёки сочинг қирқилгани қишлоқда ўз ҳақиқати билан яшаган онамга ёқмаслигини олдиндан мен ўйлашим керак эди! Ҳеч бўлмаганда, шаҳарнинг яхши қизлари ҳам шундай юришади, деб огоҳлантиришим, тушунтиришимми, бирон чора кўришим керак эди! Мен учун жондек азиз икки инсон орасида жарлик пайдо бўлишига йўл қўймаслигим керак эди!..

— Уша куни оингиз бор-йўғи икки оғиз сўз айтдилар. Менга тикилиб туриб, қишлоққа буни олиб боролмайсан, мазмунида: «Бу қизим жуда нозик экан-ку!» дедилар. Кейин, сизга қараб: «Бўйингизни қисманг, ўғлим. Йигит киши бошини кўтариб юради!» дедилар...

— Шу билан мен тиклаган иморат қулади. Ҳаммаси тугади! — чуқур хўрсинди

Абдулла. — Синган шишани пайвандлашга уринишдан натижа чиқмади... Мен икки ўт ўртасида қолдим. Бир томондан, сен ўпқаланиб мендан юз ўгирдинг. Иккинчи томондан, онам «бировнинг боласини овора қилмаслик» учун сен билан бошқа кўришмаслигимни талаб қилди... Менга сенинг қандай кийиниб, ўзинга қандай оро беришинг аҳамиятсиз бўлиб туюларди. Бунинг устига, ишқим тушганидан, сенга сажда қилиб, сендан фақат кўрк излаб, сенинг олдинда қул бўлишга тайёр эдим. Онам эса қиз боланинг тиззалари кўринмаслиги, сочини ҳам қирқмаслиги шарт, деб биларди. Ўзбек қизининг қиёфаси шу, деб тушунарди! Бу етмагандек, келин бўлиб тушадиган қиз эри, қайнона-сига чўридек хизмат қилишни аввалдан бўйнига олиши керак, шундагина келиндан вафо кутиш мумкин, деб қаттиқ ишонарди. Мен ўзимники тўғри, деб ўйлаганимдан, онамнинг фикрига кўп ҳам қўшилавермасдим. Шу боисдан, дадиллик қилиб, сизларни таништиргандим! Лекин ҳамма бало шундаки, сендан кўнгил узолмаганимдек, энди онамнинг раъйига қарамаслигим ҳам мушкул эди. Мени тишида тишлаб вояга етказган биргина волидам эди у!.. Мен бошқа бировга уйланмадим, аммо сендан ҳам узоқлашмай иложим қолмади...

— Озор чекканимга қарамай, ойингизни кўндирибми, раъйини синдирибми, сизнинг муҳаббат йўлида қатъият кўрсатишингизни мен анча кутдим. Ниҳоят, сиздан умид йўқлигини ҳис этиб, қўлимни ювиб қўлтиғимга уришга мажбур бўлдим. Сиз менга шафқат қилинг, мени айбламанг! Нима бўлганда ҳам, аёл муте, қиз бола бировнинг мулки эканлигини ўзингиз яхши биласиз...

— Мен сени айбламайман. Айб менда. Мен осийлик қилдим, — деб яна пичирлади Абдулла. — Онам вафот этганларидан кейин, сени излаб шаҳарга келдим, мана, шаҳарда қолиб ҳам кетдим. Аммо сени топган тақдирда ҳам, мен энди онамнинг руҳини чирқиратиб, сен билан қовушолмасдим. Бундай ҳолда инсон барибир бахтли бўлолмайди! Мен сени фақат узоқдан бир кўрмоқчи, сўнгги бор ҳуснингни томоша қилмоқчи эдим... Минг шукр, ахйир бу менга насиб этди. Мен энди ўлимдан қўрқмайман!..

Ҳалима бехосдан кириб келгани сингари бехосдан хонани тарк этди.

Хона бурчагида бошини эгни билан ўраб ётган Абдулла, суяклари зирқираб оғриётгани, моматалоқ, ҳамон ари талаб ётган қонталаш бадани тинимсиз жизиллатаётганига тоқат қилолмай, ўлдирса тезроқ ўлдирмайдими, деб ўйлаб, бутун иродасини жамлаганча, ўрнидан турди. Ҳазаб-нафрат билан эшикни тепмоқчи, ноғора қилиб қоқмоқчи эди. Лекин бир қадам босиб-босмай, оёқлари чалишиб, бояги бурчакка учиб тушди.

У вақтнинг ҳисобини йўқотиб қўйди. Аҳён-аҳёнда азоб билан кўзларини очар, сўнг яна ҳушидан кетар эди.

5

Эшикни очишган сипо йигитлар бу гал уни ювиб-тарашмади. Унга ҳатто бир қултум сув ҳам беришмади.

Олдиларига солиб, лом-мим демай, тўппа-тўғри зинапоя томон бошлаб, иккинчи қаватдан энди учинчи қаватга олиб чиқишди.

Бу қават этагидаги хона олдингиларга нисбатан ҳам кенг-мўл; эшик ёнида бўйбаста бир хил ўнта йигит саф чекиб турар, барчаси чиройли кийинган, хушрўй эди.

Қаримсиқ-қўса билан қош-киприги рангсиз, боши устарада қирилган кимса ҳашаматли стол ёнида ўтиришар, стол орқасидан бу сафар қандайдир чўтир, ғилай киши жой олган эди.

Хонага кирганида, тўпланганларни кўриб, у беихтиёр қулумсиради. Дунёда тасқара одамки бор, ниқобсиз яшолмас экан! Бу ердаги хунуқдан-хунуқ одамлар учун ҳам келишган йигитлар шунчаки ниқоб вазифасини ўташса керак! Бошқа ниқоблардан ташқари, албатта... Олдинроқ буни тушунганида, у ҳам чинакам Бурҳон Шариф бўлармиди? Аттанг...

Аммо унинг хаёли бўлинди.

Чўтир-ғилай унга тикилганча, бошини чайқади. Кўзлари алланечук мунгли тус олди.

— Э-э, болани жуда қийнаб юборибсизлар-ку! Ўзи одам эмас экансизлар! — бўғилган-асабийлашган алфозда ёнидагиларни тергай бошлади хона соҳиби. — Мен сенларга неча марта айтдим, тил билан битадиган ишни қўл билан бажарманглар, ҳожати йўқ! Бировларни келтириб, азобламанглар, инсонни куч билан енгиб бўлмайди! Бундай ўйламайсизларми? Сенларнинг аҳмоқликларингдан қачонгача мен жабр чекаман? Икки марта фалажга ўхшаб ётдим. Уч марта инфаркт бўлдим... Сенларга эс кирмади-кирмади!.. — Чўтир-ғилай унга яна маҳзун тикилди. — Сиз булардан ранжиманг, ўғлим. Пул қутуртириб, булар ваҳший бўлиб кетган. Бизнинг иложимиз қанча, дунёда ҳали ваҳшийлик етарли!.. Юзингиз шишганидан қийналсангиз ҳам, кўзларингизни катта очиб, менга тик қаранг. Мен сизга ҳақиқатни айтаман... Ҳаётда ҳар ким бир касби кор танлайди. Пул топиш, мол-мулкка эгалик қилиш ҳам ҳунар. Бунинг учун ҳозирги кунда бировни бирдв айблаёлмайди. Албатта, эгри йўлдан юриб, номардлик қилмаслик керак. Биз худонинг олдида ҳам, банданинг олдида ҳам жавоб беришга мажбурмиз! Кимки бу қонунни бузса, жазосини тортмасдан қолмайди. Мен буни доим назорат

қилганман. Бундан кейин яна қаттиқроқ назорат қиламан. Булар сизга нисбатан ваҳшийлик кўрсатишгани учун ҳам, ҳали чиғирикдан ўтишади, ўғлим. Ҳаммасининг терисини шиламан! Мен сизга буни очиб ваъда бераман... — Хона соҳиби давлат идорасидаги раҳбарлардек столни чертиб, негадир узоқ ўйга толди. — Хўш, бизга айтадиган нима гапларингиз бор? — сўради ниҳоят ундан.

— Менинг сизларга айтадиган гапим йўқ, — деди у.

— Аниқми?

— Аниқ...

— Яхши, — деди чўтир-ғилай. — Эҳтимол, шундай бўлгани маъқулдир... — Тортмани очиб, кутилмаганда таклифнома қоғози, гувоҳнома, эски қопчиқни олганича, стол четига суриб қўйди. — Булар сизники, ўғлим... — Эшик ёнида турган йигитларга юзланди: — Бу йигитни катта йўлга чиқариб қўйинглр...

У хона соҳибининг гапини диққат қилиб, ажабланиб эшитганига қарамай, бу одамнинг самимиятига кўнглида ишонмаган эди. Ниқоб тақиб, ҳар қадамда минг бир қиёфага кирадиган корчалон кишилардан шафқат ёки марҳамат кутиш ортиқча. Бундай одамлар аксари фақат манфаат юзасидан иш тутиб, керак бўлса, туққан онасини ҳам алдаб кетади. Бунинг устига, у бир ўлимни бўйнига олган, ҳаммаси тугади, деган қарорга келган эди. Лекин ҳозир ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ҳовуч сариқ чақа солинган эски қопчиқ қўлига тегиб, катта йўл тўғрисидаги буйруқни эшитгач, юрагида умид йилт этди. Эй худо, наҳотки, бутун қийноқлар орқада қолиб менга қайтиб озодлик насиб қиляпти, деб ўйлади.

Сипо йигитлар учинчи қаватга олиб чиқишган пайтда, атрофга қараб кун билан туннинг фарқига борадиган аҳволда эмасди. Тўрт йигит етагида кенг-мўл хонани тарк этиб, зинадан пастга тушаётганида, барча чироқлар ёниқ, демакки, тун эканлигини пайқади. Мени бу ерга келтиришган кечадан буён неча тун ўтди экан, тушунмаяпман, деган гап хаёлидан кечди.

Ниҳоят, оқиш-қизғиш бинодан узоқлашиб, йигитлар уни нимқоронғи, эгри-бугри йўлқадан олдинга бошлаб кетишди. Шу аснода у эс-хушини йиғиб, ўзи нима бўлаётганини англашга уринди. Бурҳон Шарифни душман деб билган кишилар уни бекордан, осонликча қўйиб юборишлари ақлга сиғмайди! Еганича калтак еди, энди ҳарҳолда қадамини ўлчаб босади, деб тутқунликдан бўшатишган бўлса, бунга чидаш мумкин. Аммо кўчада бир қур айлангириб, ўзини қандай тутишини томоша қилиб, қайтиб ичкарига олиб кетишса-чи? Еки унга ишонмай, шубҳаланган, изидан тушиб текшириш, кейин чора кўришни ўйлаган бўлишса-чи? Мабодо, Бурҳонни қўлга туширишиб, уни қўйиб юборишмадимикин? У «меҳмон» бўлган бинодаги хоналарда кимлар бор, қачон тутилган — билиш қийин!... Афтидан, бинода унга юзлашганлар корчалонларнинг энг катталари эмас. Ундайлар ўзиникиларга ҳам бемалол кўринавермайди, парда орқасида туриб иш тутади, дейишади. Лекин улар ҳамма нарсадан хабардор, унинг қисмати-га тегишли кўрсатмани ҳам ўшалар беришган, албатта. Фақат, кўрсатма нимадан иборат?! У умидланганидан кучга кириб, дадил олдинга кетяпти-ю, нега юраги орқага тортяпти? Ҳозир кўнгли бунчалик ғаш бўлмаслиги керак эди-ку!..

Ярим соат чамаси юришгач, икки томони қуюқ дарахтзор йўлка тугаб, рўпарада ялтираб, тунда дарёга ўхшаб ётган йўл, маржондек тизилган чироқлар кўринди.

— Ана, катта йўл. Бу ёғига ўзингиз боравурасиз, ока, — деди унинг худди пинжиги а суқилиб келаётган йигит.

Ҳамроҳлари узилиб қолишиб, у ҳамон нима бўлаётганини англаёлмаган кўйда секин илгарилади.

Беш-ун қадам босгач, беихтиёр тўхтаб, орқага эҳтиёткор ўгирилиб қаради. Қаради-ю...

Йигитлар ғуж бўлиб, қотиб туришганини, олдинга чўзиқ узун бир қўлни кўрди.

Шу пайт тўппонча қарсиллаб отилди.

У оёғи ердан узилиб, яна ерга теккандек ҳолатни туйди. Чайқалиб кетди. Бироқ йиқилмади. Энди ўзи учун ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқлигини ҳис этиб, йигитлар томон мағрур ўгирилди.

Тўппонча кетма-кет қарсиллади.

У ўзи истамаган, кутмаган ҳолда тиз чўкди. Сўнг ерга оҳиста чўзилди.

Пичирлаб фақат биргина сўз — Ҳалима, деди...

Ердан

Ўзин баланд кўтариб,

Қайтиб

ерга ургандек шамол —

Чўққиларни бир қатла кўриб,

Ногоҳ қулаб кетдим,

ойжамол.

Қулаб кетдим —
Узилиб кундан,
Бошим билан
 тун деган жарга.
Айтган каби, қисматинг менман,
Кўз олдимга
 тортилди парда...

ИККИНЧИ МАНЗАРА

ПАРВОЗ

6

Унга негадир ўзи қоп-қоронғи, узун бир йўлакда кетаётгандек туюлди.

Анчадан кейин, йўлак тугаб, офтоб чарақлаб турган ажиб бепоён зангор водий бошланди.

У ўзининг ҳавода илғар-илғанмас заррадек енгил парвоз қилаётганини сезди. Водийни узоқ айланди ва бирдан...

зангор водий ўрнида катта йўл этагидаги кимсасиз, ғариб дарахтзорга келиб қолди...

қуриган бир дарахт остидаги чуқурликда шох-шаббага кўмилиб ётган қандайдир жасадни кўрди...

жасад унга жуда-жуда таниш эди...

эй, бу мен-ку, деб юборди тикилиб туриб.

У жасади қобиқ сингари ерда ётгани, ўзи эса тухумни ёриб чиққан паррандага ўхшаб учиб юрганига ниҳоятда ажабланди.

Инсон дунёда фақат бир марта яшаб, бир марта ўладиган ожиз банда эканлигидан, ўзининг кейинги қисматини аниқ билмайди.

Одам ўлганида, одатда, жисмининг ҳаёти тугайди, жон, руҳ абадий қолаверади, деган гап унинг қулоғига чалинган, буни қаердадир ўқиган ҳам эди. Аммо барча одамлардек, худди шундай бўлишини тириклигида у ҳам хаёлига келтирмаганди! Ҳозир ўзича, сен қайси эътиқодга бўйсунмагин, ўтганларни хотирлаб зиёрат қилиш, шам ёқишлар муқаддас саналиши бежиз эмас экан-да, деб ўйлади. Нечундир «арвоҳ» сўзини, сўнг арвоҳ-капалакни эслади.

Боя айланиб чиққан бепоён зангор водий уни имлаб, қайтиб боришга чорлаётгандек эди. Бироқ чуқурликда ётган жасадга тикилиб турганича, шўрлик, жафокаш инсон, деган фикр хаёлидан кечиб, ачиниб кетди ва бу жасаддан узилгани билан барибир узоқлашолмаслиги, демакки, ҳали-бери зангор водийга боролмаслигини ҳис этди. Офтоб чарақлаган ажиб водий энди ҳозирча унинг учун шунчаки умид манзили бўлиб қолди!

Бу дарахтзорга у туйқусдан келиб, аввалида бегонадек лоқайд-бепарво яқинлашганига қарамай, шох-шаббага кўмилиб, бузилиб-иркитланиб ётган жасад ўзиники эканлигини аста-секин бутун даҳшати билан англай бошлагач, изтиробга тўлиб, дам сайин чуқурлик устида нотинч парпираб-чарх уришга тушди. Жисми токи ором топмагунича унга ҳам осойишталик насиб этмайдигандек эди.

Шу алфозда озми-кўпми вақт ўтиб, ахийри аллақандай юк машинаси катта йўлда кетаётганича, дарахтзорга етганида тўхтаганини кўрди. Машинадан бир неча ҳарбийлар ерга сакрашди. Улар дарахтзорни чангитиб кезишган кўйи жасад олдидан чиқиб қолишди. Қуриган дарахт остида, чуқурлик атрофида тўпланиб, бир-бирларига сўз бермай чўғурлашишди.

Кейин, улар жасадни чуқурликдан олиб чиқишди. Чўнтақларини кавлаштириб, бор нарсани кўздан кечиришди.

Кейин, қаёққадир ғойиб бўлишди.

Кейин, яна пайдо бўлишди. Уларга эргашиб, ўз машиналарида миршаблар, тиб ходимлари ҳам келишди. Дарахтзорда катта бир оломон йиғилди.

У ҳамон ўз жасади теппасида маъюс учиб-парпирар, жисмини тезроқ ерга топширишларини интиқ кутар эди. Лекин ҳозир бунга ҳеч ким шошмасди.

Миршаблар жасадни суратга туширишди. Бўй-энини ўлчашди. Негадир жасаддан катта йўлгача ва эгри-бурги йўлкагача масофани ҳам ип тортиб кўришди.

Эгни-устини текширмоқчи бўлиб, у ёқ-бу ёққа ағдаришаётганида, уларнинг бошлиғи олдига ҳарбийлар бошлиғи келди.

— Биласизми, бизнинг қисмимиздан биров қочган эди. Шунини қидириб юриб, буни кўриб қолдик. Манови чуқурда экан. Афтини танимагандан, олиб чиқдик. Бўлмаса, тегмасдик, — ҳарбийлар бошлиғи уялгандек, икки бети қизарди. — Чуқурни ҳам балки текшириш керакдир. Ундан ташқари, ёнидаги ҳужжатлар менда эди, марҳамат!..

Миршаблар бошлиғи эски қопчиқ, гувоҳнома, таклифнома қоғозини аллақандай беписандлик билан қўлига олди. Биринчи навбатда гувоҳномани очиб, кўз югуртирди.

— Ие, Бурҳон Шариф-ку! — деди бехос илжайганича. Ҳаяжонланиб, жасадга энгашиб қаради. — Ҳа, Бурҳон Шариф экан! — деди ўзининг зийраклик қилиб таниганига хурсанд бўлгандек ҳолатда. — Биз бу одамни яхши биламиз! Телевизорга кўп чиқарди. Газеталарда канда қилмай сурати босилиб турарди. Лекин кўча-кўйда ҳам оддий одамдек юраверарди. Жуда зўр одам... эди! Энди ҳаммаси тушунарли. Душманлари уни қийнаб, отиб ташлашган. Мен ўзи, бир кун шундай бўлмасмикин, деб кўрқиб юрардим!.. — Миршаблар бошлиғи сўзини олижаноб кишиларга хос хўрсиниб, ғамгин оҳангда тугатди.

Икки бошлиқ ўртасидаги бу сўхбат уни эсанкиратиб қўйди.

У, мен кимман ўзи, деб ўйлай бошлади. Ва мана энди сўнги кунларда рўй берган бутун воқеалар бирма-бир ёдига тушиб, баданини ўқ тешиб, кўкариб-қорайган, дабдала ҳолда оёқ остида ётган жасадига олдингидан баттар ачиниб кетди.

Худди шу сонияда бошқа бир нарса унинг диққатини жалб этди: одам эмас, қоғозга қараб иш тутишга одатланган кишилар Бурҳон Шариф билан уни яна адаштиришяпти!

Албатта, Бурҳон Шарифга ўхшашни у ҳамон ор деб билмайди. Лекин...

Тириклигида, корчалонлар ҳузурида Абдулла Бурҳонга «айланган»идан иззатнафси оғриманган, норозилик туймаган эди. Дўсти, биродарини сотмаслик, хиёнатга йўл қўймаслик учун ҳаттоки атайин Бурҳон Шариф «бўлиб олган», бундан ўзича ифтихор ҳам сезган эди! Улганидан кейин, ҳозир — бу ерда эса, ўзини қандайдир камситилиб-таҳқирланаётгандек ҳис этди. Гап шундаки, яхшими, ёмонми — ҳар кимнинг ўз гўри-кафани бор. Ахир, қандай бўлмасин, тупроққа топширгунларича, одамлар Абдулла Ҳаким деган киши ҳам дунёда яшаб ўтганини билишлари керак-ку! Дунёдан ўз исми билан кетишдек оддий бир насибага, наҳотки, у ҳақли эмас!

Сўнги кунларда, мен Бурҳон Шарифман, деб туриб олган Абдулла, ҳозир беихтиёр бўғилиб, сизлар тирик инсонсизлар, ўз ишларингга жиддийроқ қаранглар, биродарлар, ахир, мен бошқаман, деб бор овозда ҳайқиргиси келди. Аммо жисм билан руҳ бир-биридан узилганида, жисм ҳам, руҳ ҳам гапиролмас экан! У ўзининг безабон эканлигини пайқаб, паришонланиб қолди. Абдулла ўлганидан кейин ҳам, Бурҳон Шариф билан унинг киндиги узилмаган экан! Демак... демак, биргина чора — бу англашилмовчилик, бу даҳмазалардан ниҳоят қутулиб, осойишталик топиш учун, у фидоийларча иш тутгани ҳаққи, Бурҳон Шариф ҳам энди унга қандайдир ёрдам бериши керак! Худди шундай: Бурҳон Шариф тезроқ ёрдамга етиб келишини кутишдан бўлак илож йўқ!..

7

Миршаблар қотиллик юз берган жойни ахийри текшириб бўлишиб, одамлар қуршовида, ерда чўзилиб ётган жасадни замбилга солишганча, тиб ходимлари миниб келган машинага ортишди.

Жасади билан бирга, у ҳам машинага қўнди.

Машина йўлга тушди.

Бу — уч-тўрт кун бурун кўрган, унга таниш ўнқир-чўнқир, дала-дашт йўли эмас, афтидан, тўғри шаҳарга борадиган катта йўллардан бири эди. У, кетганимда нега мени бу йўлдан олиб кетишмаган экан, деб ажабланди.

Куз кун, кечки пайт эди. Шаҳар олисдан ботаётган қуёш нурлари остида алвонланиб, бўртиб кўзга ташланарди. Ажиб мискин, шунинг баробарида, улўғвор, жозиб эди!

Шаҳарга қараб боришаётиб, у қизиқ ҳолатни туйди.

Бутун ҳаётида шаҳар билан фақат бир марта сокин-осойишта юзлашган эди. Кейин, кириб келганида, ҳар гал — Ҳалимани кўришга шошган, айрилиб қолгач, барибир эслаган, қўмсаган, ҳаяжон бўғзига тиқилиб, яйраган, азобланган эди! Унинг учун шаҳар — Ҳалима эди!

Ҳозир ҳам, жасади ёнида кетаётганини унутганча, Ҳалима ёдига тушиб, совиган жисми билан қоришиб-бирлашгандек кўйда ҳаяжондан титраб, тириклик пайтидаги сингари саросималаниб қолди. Буниси майли, севгилисига тўлиқиб илтижо қилаётгандек бўлди...

Сен йўқладинг яна бехосдан,

Яна қайтиб

нурланди ҳаёл.

Ҳам самимий, ҳам соҳибжамол —

Дунёдаги ягона АЕЛ! —

Юксалмоқда руҳим

парвоздан.

Мен бир қушман.

Яраланган қуш.

Бағримдадир

умид ва армон.

Менга берар қайтадан дармон,

Берган каби гўеки фармон —
Уша дилкаш

илоҳий товуш!

Мен
бу кунни кутгандим йиллар,
Сенга қилиб
фақат илтижо.

Мана,
Келди гўзал бир дунё!
Бир кун
тошиб-оққандек дарё,
Кутганида
қурғоқ соҳиллар.

Менинг
кўкдан қулаган руҳим —
Кўкда
бугун урар гирдибод.
Ҳаёт — энди бўлгандек бунёд,
Бунёд бўлиб —
сендек паризод...
Менинг севинч,
менинг андуҳим!..

Шу аснода, у ўз ҳолатига ўзи ажабланди: жисм ва руҳга — иккига бўлиниб, икки одамга ўхшаб турганида, Ҳалимага бағишлаб қачонлардир ёзган шеърлар ҳамон унинг хаёлида айланмоқдами?! Азалдан инсон кўрқиб-ваҳимага тушган ўлим, аслида, ҳеч нарса — шунчаки бошқа намоишга киришдан иборат эканми?! Абадиятга иқрор бўлиб, табиатдаги доимий шакл ўзгаришини яхши билганингга қарамай, ҳаётнинг одатдагидек бундай давом этишига нечундир ақл бовар қилмайди! Бу аллақандай буюк бир телба-ликка ўхшайди!

У ҳозир Ҳалиманинг ўз ёдидан кўтарилиб кетмаганига ҳам ажабланди. Мен энди бундан сўнг, жасадим дафн этилиб, зангор водийга борганимда ҳам — ҳеч қачон Ҳалимани унутмасам керак, деб ўйлади. Албатта, бу Ҳалимага боғлиқ. Ҳалима мени эслаётган бўлса керакки, мен ҳам эсладим! Руҳлар орасида хабардорлик бор нарса, биз фақат бунга кўпинча аҳамият бермаймиз, дейишади-ку!

Йўлда алам-изтиробга чулғаниб кетаётган эди; унга, севгилисини эслаб, бир оз таскин-тасалли насиб этгандек туюлди.

Кеч қоронғиси тушаётганида машина шаҳарга етиб келди.

Мўъжазгина касалхоналардан биридаги икки ён томонида баланд сўрилар бўлган, эски ҳаммомларни эслатган бадбўй, ифлос бир хонада Ҳарроҳлар Абдулланинг бада-нидаги ўқларни олиб ташлаб, яна нимадир излагандек, жасадни бемалол тилкалаб чиқишди. Ниҳоят, ҳидни кеткизадиган суюқ-бинафшаранг дори билан ювиб, жасадни узун-юпқа бир халтага солиб қўйишди. Буришиб-бужмайиб, пўст ташлаган қўлларини совун билан узоқ ишқалаб ювиб, жарроҳлар шундан сўнг ўша хонанинг ўзида, бир чек-када ўтирганча, терговчилар учун ўлимнинг содир бўлиши сабаблари тўғрисида шош-масдан хулоса ёзишди. Буларнинг ҳаммаси оғир, кўнгилсиз, даҳшатли эди.

Инсон дунёда барча кўргиликларга чидаши мумкин, бироқ ўлигим хор бўлмасин, дейди. Ҳалиманинг олдидаги гуноҳини айтмаганда, одамлар, ҳаёт олдида ҳеч қандай айби йўқлигига қарамай, ваҳшийлик, номардлик натижасида унинг ўлиги хор бўлган эди. Ҳаммадан ҳам даҳшатлиси — бу аёвсизлик яна қанча давом этишини билиб бўл-масди!

Кутилмаганда хонага идорада Абдуллага ўхшаб оддий вазифада ишлаган йигитлар, Ҳасан ва Очил деган унинг тенгдош дўстлари кириб келишди. Шу паллагача нуқул оворагарчилик кўрганидан, миршаблар бунчалик тез ҳаракат қилиб, идорадагилар бундай дарров — шу оқшомнинг ўзидаёқ, қаёқдандир одам топиб юборишади, деб ўйламаган эди. Дунёда ҳар қалай инсоф йўқ эмас экан! Хайрият!

Ҳамкасблар хонадаги навбатчи ўсмир билан қизга қоғоз кўрсатишиб, уларнинг қўлига негадир пул ҳам қистиришиб, жасадни қийналиб кўтаришганча, эшикка йўналиш-ди. У бир оз суюниб, ҳовлиқиб, уларнинг изидан капалакдек учди.

Ҳовлидаги тор бир йўлкада йигитларни енгил машина кутиб турарди.

Тун аллақачон бошланган, кўчаларда одамлар сийрак тортишган эди. Лекин ум-мондаги кемалардек, машиналар ҳамон бир маромда юзишмоқда. Шаҳар ўзининг тирикчилиги билан банд.

Дўстлари минган машинага ўрнашганича, йўлда кетишаётиб, унинг хаёлига биринчи

навбатда, энди бизни қаёққа олиб боришаркин, деган гап келди. Жасадни касалхонадан тўғри қабристонга олиб боришмайди, албатта. Сен қайси аҳволда, Бурҳон Шарифми, Абдулла Ҳакимми — ким бўлмагин, ўзбекчилик — расми-русмга риоя қилмай қўйишмайди! Фақат, буни қаерда амалга оширишди? Бундан ҳам олдин, ҳозирги туркий-тароватига қараб, ҳамкасблари Абдуллани танишганмикин?! Улар танишган тақдирда, бир-икки кўришган, яхши билишганига қарамай, барибир, ижара уйда уни кутган ҳам, кузатадиган ҳам йўқ! Демак, идорага олиб бориб, ўша ердан чиқаришадими?!

Тўхта! У олдинги ўриндиқда ўтириб кетишадиган оғайнилари келишгандек баб-баравар хўрсинишганидан, сергакланди. Сен аввал булар нималар дейишини эшитишинг керак!

— Эй, падарига лаънат, дунё шу экан! — деди машинани ҳайдаб бораётган Ҳасан, кўп ўтмай, паст товушда.

— Бечора... Одам ишонгинг келмайди. Мен хабар топганимда, бирдан тахтадай қотиб қолдим. Узимча, биронтаси ҳазиллашаётгандир, деб ҳам ўйладим, — тўнғиллади дўсти сингари овозини кўтармасликка тиришиб, Очил.

— Вақтида одамнинг қадрига етмаймиз. Кейин, қарасанг, пақ этиб...

— Улим-ку, ҳамманинг бошида бор. Лекин бунақаси... ёш, тоғдай йигит! Шуниси ачинарли!

— Узи бу бошқача эди. Тўғри, самимий. Айниқса, ҳеч кимга ўхшамаган чиройли, боладай содда куларди.

— Хотини, албатта кунини кўриб кетади. Болаларига қийин! Ўғли олти, қизчаси энди тўртга кирган экан...

— Биз майли, катталарни айтаман. Узи ҳеч қачон ўлмайдигандек муомала қилишадди. Биронтаси бундай қўшилиб келмади. Ҳаммасининг шу кеча онаси туғиб ётибди.

— Улардан ҳам ортиқча хафа бўлмаслик керак. Ҳозир идорада ярни одам йўқ. Учтаси сафарда, иккитаси дам оляпти. Бизни имилламай уй-уйдан топтириб, юборишганига ҳам шукр!

— Дарвоқе, ҳалиги... Абдулла кўринмайди? Уйига кетмаганми, ишқилиб?

— Ичиб олиб, кайф устида қишлоғи эсига тушиб, кетган бўлса, балки кетгандир. Ким билсин! Баъзан шунчақ одати бор. Онасининг қабри устида ётиб, бир-икки кун обидийда қилиб, қайтиб келади. Лекин шу зиёратни айтмаса, қишлоқда унга кўзи учиб турган киши қолмаган.

— Менимча, ишга келмаслик учун албатта унинг қишлоққа бориши шарт ҳам бўлмаса керак.

— Ҳеч шарт эмас! Умуман, бирон ерда санқиб юрган ёки думалаб ётган бўлиши ҳам мумкин. Уз дўстимиз-ку, аммо қаттиқ ичиши барибир ёмон! Биров эшитмасин, икки ойча бурун ҳушёрхонага тушиб қолган экан. Бурҳон Шариф бориб, миршаблардан илтимос қилиб, олиб чиққан.

— Бурҳон Шарифнинг бағри кенглиги! Бу шундан фойдаланиб юрарди. Энди унақа ҳимматли одамни тополмайсан! Орқасига тепиб ҳайдашади.

— Мен ҳам уни бирон ҳунар кўрсатмадимми, деб ҳозир ўзимча кўрқиб ўтирибман. Мавриди эмас. Бу ёқда Бурҳон Шариф ўлмаганида ҳам, билинмасди.

— Аввалдан бир қамчи шоирлик ҳам бор шекилли, бу болада?

— Бор. Шеър-пер ёзиб юради. Тўрт-бешта нарчаси чиққан. Лекин бундай шеър ёзмади, деб қишлоқдан келадиган кўп. Баъзиси уйланиб, баъзиси ичиб йўқ бўлиб кетади. Ҳозирги замонда анча-мунча китоби чиққан одамларни ҳам биров менсиб, дарров шоир деявермайди. Булар-ку, шеърга ишқи тушган шунчаки ҳаваскор...

Ҳасан билан Очил шундан сўнг — бундай пайтларда кўпинча бўлганидек, — отнинг пишқирганига ўхшаб, яна бир карра хўрсиниб қўйишди.

У Бурҳон Шариф тўғрисидаю ўзи ҳақда оғайнилар қайси йўсинда сўз юритишлари мумкинлигини ҳеч қачон хаёлига келтирмаган, бундай очиқ гапни илк дафъа эшитиши эди! Одамлар одатда, юзингга қараб эмас, орқадан сенга тўғрироқ баҳо беришади, тириклингинда сен буни билишинг керак эди, деб ўйлаб, алланечук ўкинди. Аммо шу дамда бу муҳим эмасди... Ҳамкасбларига қўшилиб касалхонани тарқ этишганида, у, биродарларим ҳарҳолда миршаблардек адашишмагандир, дардисар бу жасадни, қандай туркий-тароватда бўлмасин, албатта танишгандир, деб умидланган эди. Бундан ташқари, «Бурҳон Шариф қаерда юрибди экан?! Сафари туғаб, идорага, уйига қайтганмикин?!» — деган хаёлга борган, балки қайтгандир, деб ҳам ўмид қилган эди. Шу боисдан, энди бутун иш ҳамирдан қил суғургандек осон кўчади, ана-мана — жасадимни тупроққа элтиб топширишади, шу билан ҳаммаси тамом, деб ўйлаган, ишонган эди! Тенгдош-дўстларининг гап-сўзларига диққат қилиб, у бир лаҳза бурун сеза бошлаган осойишталик яна барбод бўлди. Дунёда қоғоздан қоғоз туғилиб, кейин иш чигаллашиб кетавериши қонуният эканлигини ҳис этди. Миршаблар тўлдирган қоғозлар ҳам аллақачон ҳаракатга келиб, муайян бир таассурот уйғотишганига шак-шубҳа йўқ эди!

Бироқ шу паллада у негадир ўзидан кўпроқ яна Бурҳон Шариф тўғрисида ўйлаб, ташвишлана бошлади. Унинг изтироб чекаётгани майли, бу ҳолда Бурҳон Шарифга жабр бўлмайди?! Икки ўртада Бурҳон Шариф куйиб қолмайдими?!

Эскидан шаҳар ҳаётининг эзгу жиҳатлари билан бирга, бемаъни томонлари ҳам кўп. Масалан, у шунча яқинлик, қадрдонликка қарамай, Бурҳон Шарифнинг уйини кўрмаган; тахминан билади, холос. Фақат у эмас, манови йигитлар ҳам олдин ишлари тушмаган; ана, қўлларида қоғоз, машинани ҳар дамда тўхтатиб, ундан-бундан суриштириб, кўчадан-кўчага ўтиб юришибди.

Ниҳоят, машина беш қаватли кўримсиз бир уйнинг олдига келиб, уч-тўрт киши куйманиб турган йўлак эшигида тўхтади. Кейин, одамлар пичирлашиб, ниманидир шошмасдан, узоқ машварат қила бошлашди.

«Эй худойим, бахтиқаро банданга бундан бўлак жазоинг йўқмиди?!»

У ҳаттоки тириклигида ҳам ҳис этмаган чексиз-баёнсиз ғуссага чулғанган эди! Энди ҳамма нарса ҳал бўлди. Энди Бурҳон Шарифдан, етиб келиб, бирон ёрдам кўрсатишидан умид йўқ. Энди тақдирга тан бериш керак... Уни бировнинг номи билан, бировнинг уйидан чиқаришди! Бировнинг бола-чақаси унинг бошида айтиб йиғлайди! Бировнинг кафани, бировнинг тобути!.. Уша, бировнинг ўзи эса, бу гаплардан беҳабар, қаерлардандир юрибди! Қани, мен бошқаман, деб ҳайқира олсангу сени кимдир эшитса!..

Энди у жасадини тезроқ ювиб-кафанлаб, кўмишларини кутиши керак, вассалом! Қанчалик ўртаниб-азобланмасин, бу барибир натижа бермайди!..

Йўлак эшигида тўпланганлар ахирги машинадаги «юк»ни кўтаришиб, инқиллаб-синқиллаганча, бешинчи қаватга олиб чиқишди. Чироқ порлаб турган, деразалари ланг очиқ хона ўртасига ётқизиб қўйишди.

У ҳам жасадига эргашиб келганича, дераза тоқчасига беозор қўнди.

Уйни йиғи-сиғи, нола-фарёд тутган эди.

Аммо хонада ҳали биронта ҳам аёл кўринмасди. Эркаклар бир-бирлари билан ҳамон пичирлашиб, хонада негадир чарх уришарди. Улар жасад атрофида анча уймалашибди. Юзини очиқ қолдириб, тоза бир матога ўрашди. Хона ўртасига янги бир қалин кўрпача тўшашди.

Шундан кейин, эркаклар хонани тарк этишгач, уч-тўртта ёш-қари аёл кириб келди. Улар қариндош-уруғлар бўлишса керак, бошларини чайқаб, кўзёш тўкиб, номард дунёни астойдил қарғашди.

Кейин, бўшаган хонага кўк кийиб, бошини ҳам кўк дурра билан танғиган, Бурҳон Шарифнинг хотини бўлса керак — миқти бир жувон юлқиниб, телбаланиб кириб келди. Ўзини тўғри жасаднинг устига отди. Инграниб, ожиз йиғлашдан муштлири билан кўксига уриб, аста-аста қаттиқ надомат чекишга ўтаверди. Бошидаги дурраси бўйнига сирғалиб тушди. Сочларини, юзини юлиб-тимдалай бошлади.

— Бегим! — нидо қилди жувон. — Ургилай, бегим! Сизнинг ўрнингизда мен ўлсам бўлмасмиди, бегим! Мени, болаларингизни кимга ташлаб кетяпсиз, бегим! Бизга озгина раҳмингиз келмайдими, бегим?!

У жувоннинг ночор аҳволини кузатиб туриб, беихтиёр кўнгли бузилгандек бўлди. Бурҳон Шариф, жила қурганда, ҳозир остона кечса, нима қиларди! Бу даҳмаза, бу дилсиёҳликка чидаш мушкул! Лекин кейин иш бундан ҳам оғир кўчади. Наҳотки, Бурҳон Шариф — ақалли юрагида, қандай савдолар юз бераётганини сезмаётир?! Наҳотки, иш деб, ташвиш деб, дунёни унутиб қўйган Бурҳон Шариф?!

Куз кечалари ҳамиша салқин, нотинч, кўнгилсиз бўлади.

Ана, бу тун ҳам аёз туриб, тўзон кўтарилиб, кутилмаганда шатир-шутирлаб, эзганича ёмғир ёға бошлади.

Унга ҳозирги ҳолат билан бу ёмғирда табиий бир уйғунлик бордек туюлди...

Ёмғир ёғар.

Ёғар ёмғир.

Булут йиғлар.

Кўк йиғлар...

Бу —

балки, илк қўшиқлардир,

балки,

сўнгги қўшиқлар?!

Ҳеч ким билмас!

Билмас шоир —

Гарчи

ҳислар илоҳий.

Ёмғир ёғар.

Ёғар ёмғир.

Умид — қалбнинг паноҳи.

Бу дунёда мангулик бир
Нарса йўқ,
дер ошиқлар.
Мен билмадим...
Еғиб ёмғир,
Еғмоқдадир
қўшиқлар!..

У қачонлардир ўзи Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларни нега яна эслаётганига таажжубланди... Уз мурдаси ёнида, мотамхонада эканлигини ўйлаб, хижолат чекиб, ҳамон йиғлаб, чуқур ҳасратга чўмиб ўтирган миқти жувонга секин, қўрқа-пуса қаради. Жувоннинг аҳволи чиндан аянчли эди.

Бироқ бу гал у жувонни фақат четдан шунчаки кузатиб қолмай, олдин кўрмагани учун ҳам, Бурҳон Шарифнинг рафиқаси шу экан-да, деб қизиқсиниб, афти-ангорига эҳтиёткорлик билан разм солди. Кейин...

Эси оғиб, ногаҳон бақа бўлиб қолди.

Тавба! Ахир, бу... Ҳалима-ку!

Хона ўртасида бошидаги дурраси бўйнига тушиб, куйиб-адо бўлган бир кўйда ўтирган жувон албатта олдинги Ҳалимага кам ўхшарди. Йиллар ўтиб, жуссаси ҳам, қиёфаси ҳам ўзгарган. Лекин барибир бу — ўша Ҳалима эди! Одам танимайдиган шу ҳолатда ҳам, у Ҳалимани таниди!

Эслаб, қўмсаб, кўчаларда тентираб излаганида, Ҳалиманинг шундай ўз яқинида, қадрдон бир уйда эканлиги унинг хаёлига келмаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Шу кунлар — Бурҳон Шариф унга, у Бурҳон Шарифга айланиб кетганида, икки инсон ҳаётининг гирдибоди қизиқ бир нуқтада ниҳоясига етади, деб ҳам ўйламаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Қандай бўлмасин, Ҳалима ундан, у Ҳалимадан қочиб қутулолмагани! Унинг жасади бошида Ҳалиманинг мотам тутиши қонуният эди!

Қочиш мумкин
дарддан, балодан.
Қор-ёмғирдан.

Нохуш ҳаводан.

Балки, сукут.

Балки, садодан...

Мухаббатдан қочиш
қийинроқ.

Бахтдан қочиш мумкин.

Бемалол.

Бахтсизликдан?

Мумкин. Эҳтимол.

Сен

ўзингдан

қочарсан яққол...

Мухаббатдан қочиш
қийинроқ.

Бу не тушки,

сени уйғотган —

Солиб бутун юракка титроқ.

Мумкин қочмоқ ҳатто ҳаётдан...

Мухаббатдан қочиш

қийинроқ.

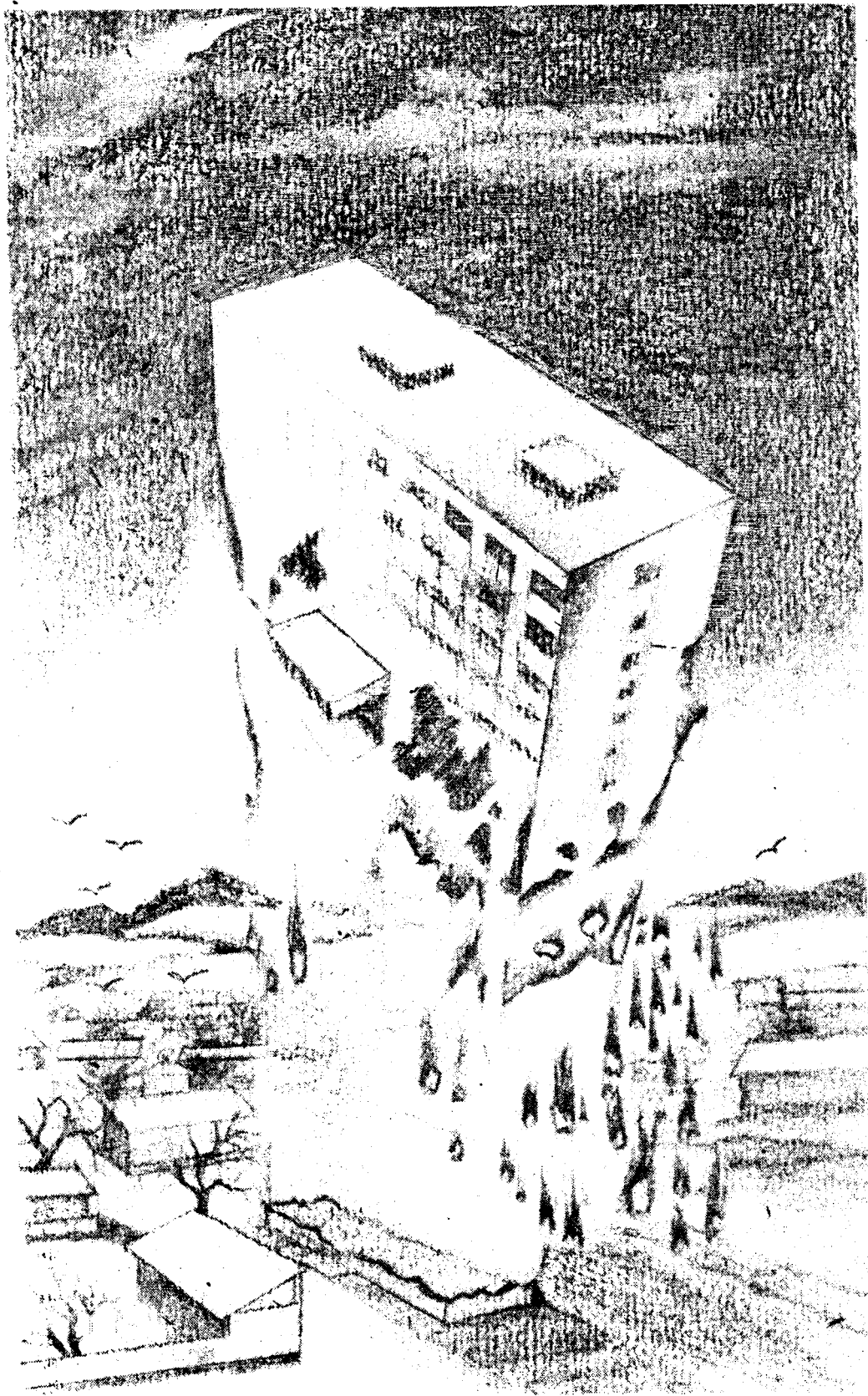
У ўзини овутиб-алдаб, ўзича йиллар бўйи инониб юрганига қарамай, аслида, Ҳалима уни унутган эди!

Ҳалима унга эмас, Бурҳон Шарифга меҳрини изҳор этиб, у эмас, Бурҳон Шарифни ўйлаб, кўксини пора қилаётир!

Адашиб-улоқиб, уйи эшигидан кирган бу жасад Абдулланики эканлигини Ҳалима билгани ҳам, кейин сезгани ҳам йўқ!

Аммо буни ҳис этиб, ҳозир у Ҳалимадан ўпқаланмади. Ҳалимани бевафо деб айбламади. Уз қисматидан ўксинмади ҳам!

Дунёда мард бўлиш керак! Айтиш қийин... Абдулла билан икки томчи сувдек ўхшаш келгани учун, Ҳалима Бурҳон Шарифни ёқтириб қолгандир?! Еки, ҳаёт йўлида учратиб, Бурҳон Шарифни Абдулладан ҳам кўпроқ севгандир?! Еки, Бурҳон Шарифга нисбатан одамларнинг меҳрини туйиб, Ҳалиманинг юрагида ҳам чексиз меҳр уйғонгандир?!!

«Шамол улғвор кошони таг-тубидан күчириб, аллақәқларга олиб кетди...»

Умуман, Бурҳон Шарифни яхши кўрмай бўлмайди! Ахир, яхши кўрганидан, Абдул-ланинг ўзи унга ҳаттоки жонини топширди-ку!

Ҳалима бекорга нидо қилмаяпти:

— Бегим! Ургилай, бегим!..

У ҳозир яна бир нарсани ҳис этди: Ҳалима тўғрисида энди ҳадеб ўйлайвермайди! Ҳалимага бағишлаб ўзи бир пайтлар ёзган шеърларни ҳам энди ҳеч қачон эсламайди!..

10

«Аввалдан рўй берган англашилмовчиликни охиригача тузатиб бўлмади. Бурҳон Шариф етиб келмади; ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмади. Демак, бу иш ўз роҳи-равишида тугайди!»

Шундай фикрда тўхтаб, тақдирга тан берган бўлса-да, ўша кечаси ҳам, эртаси куни ҳам у барибир, Бурҳон Шариф балки етиб келар, даҳмазани бартараф қилишга уринар, деб кутди. Алланечук умидланди.

Тун ўтиб, тонг ёришиб-ёришмасдан уйга эркак-хотин, одам ёпирилди.

Унинг жасадини ювиб-кафанлаб, омонатгина «кийинтирган» бўлишди. Кейин, тобутга солиб, усти очиқ машинада йиғи-сиғи билан ўзи ишлаган идорага олиб келишди.

Идора биноси пешайвонидаги баланд бир тахта устига тобутни ўрнатиб, ярим соат чамаси атрофидан айланишди. Шундан сўнг, мотам мажлиси ўтказилди.

У ўз жасади пойида ҳуркибгина ўтиради, тирик одамлар ёқтирадиган керакли-кераксиз расми-руслардан толиққан эди.

Видолашиш учун келганлар пешайвонга сиғмай, кўчагача тошиб чиққан эди! Одамнинг бундай кўплигидан у бир томондан, хижолат чекиб, иккинчи томондан, баттар сиқилиб кетган эди. Одамлар албатта Бурҳон Шарифни ҳурмат қилиб келишган, тўп-ланганларнинг аксарини у тириклигида узоқдан ҳам кўрмаган эди!

Аммо шу палла ақл бовар қилмайдиган бир ҳолат уни, айниқса, қийнаб, саросима-лантириб қўйган эди.

Идоранинг энг катта раҳбари — Бош бошқарманинг бошлиғи пинжида, бутун видолашув маросими давомида бир қадам ҳам жилмай... у ўлими олдидан, тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш бинонинг учинчи қаватида юзлашган чўтир-ғилай киши турарди. Чўтир-ғилай худди ўз фарзандидан айрилиб қолган отага ўхшаб, афтидан, қаттиқ изтироб чекар, қўлида рўмолча, кўзларини ҳадеб ишқалаганча, артиб кўяр эди. Бу ҳам майли, бошқарма бошлиғи, елкаларини сийпалаб, ғилайга таскин-тасалли беришга уринарди.

У, дала-дашт қаъридаги бинода ўзи билан маҳзун кўйда, дўстона-беозор гаплашган бу одам тўғрисида ҳозир беихтиёр, менинг ўлимимни истамаган, қўли остидаги сипо йигитлар эса, бунга итоат қилмай, барибир ўлдиришганмикин, деган хаёлга борди. Лекин тезда, ундай бўлиши мумкин эмаслигини ўйлаб, ўшандаёқ бу одамга, умуман, корчалонлардан биронтасига ишонмаганини эслади!

Мотам мажлиси тугагач, жасадни ниҳоят қабристонга олиб боришди.

Бу ерда яна кичик бир йиғин бўлди.

Йиғинда, ахийри ўзини қўлга олгандек, чўтир-ғилай ҳам ўртага чиқиб, қисқагина нутқ сўзлади:

— Биродарлар! Номардлик юз берди. Бурҳон Шарифдек инсондан айрилиб қолдик. Лекин инсон энгилмайди! Бурҳоннинг ҳар қатра қонидан ўнлаб, юзлаб мардлар униб-ўсиб чиқади!.. Гўрингда тинч ёт, Бурҳон, жигарим. Сенга ваҳшийлик қилганлар жазосини тортмасдан қолмайди. Биз бунга ваъда берамиз...

Мана, шу сўнги дамгача Бурҳон Шариф етиб келмади.

Бурҳон Шариф номи билан Абдулла Ҳакимни тупроққа топширишди...

УЧИНЧИ МАНЗАРА

ГҲР АЗОБИ

II

У жасади билан бирга қандай қилиб қабрга кирганини ўзи ҳам сезмай қолди. Парпираб, чарх уриб, қабрдаги дуч келган қавакдан жой олганича, энди буёғи нима бўларкин, деб пойлай бошлади.

Қабр устида кимдир ширали товушда Қуръон тиловат қилаётганини ғира-шира эшитди.

Кейин, тўп-тўп оёқ шарпаларидан одамлар дафн маросимини тугатиб, унинг жасадини ёлғиз ташлаб кетишаётганини ҳис этди.

Ана, қабр устидаги охирги киши ҳам етти қадам узоқлашгандек бўлди.

Шу пайт қабр ичи бирдан ёришди. Жасад ётган тор жой ўз-ўзидан негадир анча кенгайди.

Айни сонияда бехосдан лаҳад ичида икки хушрӯй йигит жонланишди.

У ўзича оббо, корчалонлар энди шўрлик жасадни ҳам тинч қўйишмайди шекилли, яна бурдалашмоқчими, куйдириб ташлашмоқчими, нимадир қилишмоқчи, албатта, деб ўйлади.

Йўқ, дарҳол хушёр тортди: булар хушрӯй йигитлар қиёфасида келган фаришталар бўлишлари керак! Одамлар Мункар-Накир, деб гапириб юришарди!

Фаришталар жонланишгани заҳоти, жасади ўрнидан туриб ўтирганини кўриб, у ҳайрон қолди. Бироқ бошқа бир нарса уни бундан ҳам кўпроқ ажаблантирди: фаришталар билан жасад эмас, жасад номидан унинг ўзи тилга кириб, эшитилар-эшитилмас паст товушда гаплаша бошлади.

— Исминг нима, осий банда?! — сўради ундан икки фариштадан бири.

— Менми? Мен Бурҳон Шарифман, — деди у жасадига ишора қилиб.

— Ўйиннинг ҳожати йўқ, осий банда! Барча ўйинлар нариги дунёда қолди. Тирик одамларга хос бемаъ依ликлар сен учун тугади. Тўғриси гапир, — деди фаришта.

— Тўғриси, мен Абдулла Ҳакимман. Лекин Бурҳон Шариф деяверишиб, охириги пайтда бунга ўрганиб кетдим! Хафа бўлмайсизлар... Мен бу жасад билан жуда кўп овозгарчилик кўрдим. Шунчаси етади! Мени қўйворинглар. Мен зангор водийга бормоқчиман.

— Шошма, осий банда. Аввало, зангор водий сенга узоқдан бир кўрсатилди, холос. Сен у ерга қайтиб ҳеч қачон боролмаслигинг ҳам мумкин. Бундан ташқари, шу жасад сеники; сен у билан бирга дунёда қандай яшаганлигинг ҳақида ҳисоб беришингга тўғри келади. Шунга қараб, қисматинг белгиланади. Демак, сен бу жасадни ташлаб, ҳеч қаёққа кетолмайсан.

— Онам раҳматли ҳар кимнинг ўз номаи аъмоли бор, фаришталар ёзиб боришади, дердилар.

— Гапни кўпайтирма, осий банда. Сен яшаган дунёда гуноҳкор одам ҳакамнинг олдида жавоб беришга мажбур, шундай эмасми?! Бу дунёда ҳам ҳар ким ўзи қилган ишларга ўз тили билан ўзи иқдор бўлиши керак.

— Мен нимага иқдор бўламан?! Отасиз ўсдим; отамни бекорга қамаб, йўқ қилиб юборишган. На акам, на укам бор. Биргина волидамдан ҳам айрилдим. Кейин, севгилим мени тарк этди... Бутун умрим кун кўриш учун қулдек ишлаб, очлик-юпунликда, ғарибликда ўтди. Шунча қулфат етмагандек, мени қийнаб, ёвузларча ўлдиришди. Улигим сарсон-саргардонликка учради...

— Сенга гуноҳларинг учун фоний дунёда жазо берилди. Боқий дунёда ҳали яна жазони тотиб кўришинг аниқ бўлиб турибди, — гапга аралашди иккинчи фаришта. — Сен ўзингни бу қисматдан форигман, деб ўйлама.

— Муҳаббатда бир оз бебурдлик қилганимни айтмаганда, менинг қанақа гуноҳим бор экан!?

— Билмайсанми?! Қачондир ақалли бирон марта Оллоҳга сидқидилдан ибодатилтижо қилганмисан?! Сен умринг бўйи ҳаттоки Оллоҳнинг борлигига ҳам гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай яшагансан... Хўп, умрингда қайсидир пайт бундай эс-ҳушингни йиғиб, ўзингни пок туттиш ҳақида ҳеч ўйлаганмисан?! Йўқ, сен кун ора бўкиб ичиб, бўлган-бўлмаган таомни еб, пок-нопок жойларда ётиб-туриб, шуни ҳаёт деб тушунгансан. Сен ҳайвондек яшадиг. Ҳайвондан ҳам баттар... ахир, ит ўтирган ўрнини думи билан супуради; мушуклар ювинади; қушлар таранади. Сенга бир қатла имтиҳон оламида яшаш насиб этди. Сен бўлсанг, буни ўйламадинг. Ерда тирик мурдадек судралиб, умринг ўтиб кетди.

— Менинг аввалдан омадим юришмади. Кейин, дунёга қўл силтадим... Майли, мен ўзимча виждонли одам эдим, бўйнимдаги гуноҳлар учун қанча жазо бўлса, чидашга тайёрман... Лекин мен бир нарсага тушунмаяпман. Шунча чеккан уқубатлардан сўнг, менгаки яна жазо берилар экан, дунёда ўз манфаатини ўйлаб, бировларни топтаган, бировларнинг умрини хазон этган, жиноятни ўзига касб қилиб олган ҳар хил корчалонлар, ёвузларнинг охиратда ҳоли нима кечади?! Ҳа, дарвоқе, пора бериб, улар баъзан худони ҳам алдамоқчи бўлишади. Иморатлар қуришади, катта худойилар ўтказишади, кимларгадир хайр-садақа беришади...

— Сенинг бошқаларга ишинг бўлмасин, осий банда. Ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради. Оллоҳ барча нарсага гувоҳдир. У ошкор нарсаларни ҳам, пинҳон нарсаларни ҳам билади. У ҳамма нарсани эшитувчи, билгувчидир!..

Шу аснода фаришталардан бири қўлини ҳавога чўзган эди, қўлида вазмин-гарон гурзи пайдо бўлди. Фаришта зарб билан гурзини Абдулланинг бошига туширди. Жасад тилка-тилка бўлиб кетди.

Ажабланарли жойи: жасад қолиб, кавакда биқиниб ўтирганича — у, шундай баёнсиз бир азобни туйдики, хаста бўлган пайтларида ҳам, ҳаётида неча бор калтак еганида ҳам, ўлимга рўпара келганида ҳам бундай азоб борлигини тасаввур қилмаган эди.

Эс-ҳушидан айрилиб, кавак деворига қапишиб қолди.

Қабр бошига гоҳ болаларини етаклаб Ҳалима, гоҳ Бурҳон Шарифнинг қариндош-уруғлари, гоҳ идорадагилар келиб туришар, баъзан сахарлар ёки шомларда кимдир марҳумнинг гуноҳларини худодан тилаб, мунгли оҳангда Қуръон тиловат қилар эди.

У қабр ичида, қоронғи, зах қавакда ётганига қарамай, бунинг барини ҳис этар эди.

Унинг айрим кунлар қабрдан ташқарига чиққиси келар, аммо қимирлашга мажоли йўқ эди.

У юз йиллик бемордан ҳам ёмонроқ ҳолатни сезар, ўзининг бир оз мадорга киришини кутар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб, рутубатли кузнинг қайсидир булутли оқшоми ногоҳ — унга ниҳоятда таниш, қадрдон оёқ шарпалари қабристонда эшитилгандек бўлди.

У сергакланиб-жонланди. Қабрдаги тешик-туйнуқлардан уриниб-суришиб, ташқарига отилди.

Бу орада қабр бошига етиб келган, кўзларида жиққа ёш — хушқомат, чиройли, мағрур киши, — оҳиста тиз чўкди.

Кейин, кўзларидан ҳамон ёш оққанича, кафтига бир ҳовуч тупроқ олиб, ғамгин пичирлади:

— Абдуллажон, укажон... Ғафлатда қолдим. Кечир мени...

«Бурҳон Шариф... Дўстим! Биродарим! Қаерларда эдинг?! Нега вақтида етиб келмадинг?! Мен сени қанча кутдим... Тириклигимда бошимга кулфат тушганидан беҳабар эдинг — ёрдам беролмасдинг. Лекин дунёдан кўз юмгач, ҳеч бўлмаганда, мени изтиробдан, таҳқирдан қутқариб қолишинг мумкин эди-ку! Сен мендан ҳам кўпроқ ўзингни англашилмовчиликлар, даҳмазалардан асрашинг керак эди!..»

Бурҳон Шариф гўёки унинг бу ҳасратли нидосини эшитиб жавоб қилаётгандек, ўйчан сўз бошлади:

— Абдуллажон! Мени кечир... ҳаммаси учун! Мен сенинг дунёда озгина бахтлироқ бўлишингни истаган эдим. Аксинча, мени деб бир куни ўлимга юзлашингни кутмаган эдим... Бутун-бор гапни сенга батафсил айтиб беришим керак. Биласанми, дунёда эзгуликнинг миллати, ватани бўлиши мумкин. Аммо ёвузликнинг ватани ҳам, миллати ҳам йўқ. У ер бўйлаб гирдибод урган қора бир тўзондир. Замонлар бўйи у одамларни кўз очиргани қўймаган. Нимаки инсонда азиз бўлса, юлқиган, топтаган. Ҳозир ҳам у бошимиз устида айланиб турибди. Мен ўлкамизда жиноят тарихи, келиб чиқиб илдишларини ўрганмоқчи бўлиб, олис шаҳарларга кетган эдим. Бир неча кун кўнглим ғаш, алоқ-чалоқ тушлар кўриб юрдим. Бироқ бундай даҳшатли ҳодисалар рўй бераётгани хаёлимга келмаган эди. Ахийри қайтаётиб, йўлда бир даста эски-янги рўзномаларга кўзим тушди. Узимга бағишлаб ёзилган таъзияномани ўқиб, юрагим қинидан чиқиб кетди. Лаҳза ичида гап нимада эканлигини ҳис этдим. Сени ўйлаб, эзилиб, сен билан ақалли видолашай, ҳурматингни ўрнига қўяй, деб шошилдим. Афсуски, улгуролмадим, Абдуллажон... Қайтганимдан сўнг нималар бўлганини ҳам сенга айтиб берай. Тўғри уйга боришга юрагим бетламай, идорага қараб югурдим. Идора биноси пешайвонига менинг қора ҳошия билан ўралган каттакон суратим осиб қўйилган. Хўп, бу энди аниқ эди. Лекин узун йўлда Ҳасан билан Очил гаплашиб туришган экан. Мени кўриб эсхоналари чиқиб кетади, деб ўйладим. Қаёқда! Қўлларини шоп қилиб, Абдулла, одам ҳам шунақа беғам бўладими, ахир, биз Бурҳон Шарифдан айрилиб қолдик-ку, дейишди. Уларга индамай, бошқарма бошлиғининг хонасига кирдим. Абдуллажон, ўзинг биласан, ҳозирги одамлар бировга диққат қилиб қарашмайди, кишининг қорасини кўришади, холос, ўзини кўришмайди. Бошлиқ ҳам менга, Абдулла, интизомни бузганинг учун сенга ҳайфсан эълон қилдик, ишингни тузатмасанг, ўзингга ёмон бўлади, ҳозир эса йигитлар билан Бурҳон Шарифникига бориб, бизнинг номимиздан яна бир карра таъзия билдиринглар, нима ёрдам кераклигини сўранглар, деб қолди. Иложноилож, Ҳасан билан Очилни ёнимга олиб, уйга бордим. Аслида, Ҳалимани огоҳлантириб, бошимизга қандай фалокат тушганини олдин тушунтириб, кейин бормоқчи эдим. Аммо, ҳамма адашганда ҳам, Ҳалима адашмайди, аёл киши эрини ҳидидан билади, балки ишининг шундай тезлашгани маъқулдир, деган хаёл билан журъатланиб, остона ҳатладим. Очигини айтсам, ишонмайсан! Бошқаларга ўхшаб, суюкли хотиним ҳам менга диққат қилиб қарамади! Ҳамроҳларим шошиб мени Абдулла деб таништиришгач, негадир юзини баттар четга бурди. Ниҳоят, демак бирга ишлаган экансизлар, лекин сиз бу уйга келмаслигингиз керак эди, деб қўйди. Мен тушунмаяпман, бирон пайт Ҳалима сендан тасодиф озор чекканмиди, Абдуллажон?! Хотинимга қўшилиб, болаларим ҳам ҳар қачонгидек бундай кучоғимга отилишгани йўқ. Шуниси менга, айниқса, оғир ботди!.. Хуллас, сен Бурҳон Шариф бўлганинг сингари, мен ҳам энди маълум муддат Абдулла Ҳаким бўлишимга тўғри келяпти. Охирида яна бир гапни айтэй... Ёвузлар Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслигини ҳисобга олишмади. Бурҳон Шариф шунчалик содда, ғур одам эмасдир, деб ўйлаб ўтирмади, қўлида ҳеч бир яроғи йўқ сендек ҳимоясиз кишини ўлдириб, улар қаттиқ алданишди! Мен сенинг номингни олмоқчи эмасдим. Улганингни билганимдаёқ сенга фақат биргина ёрдам беришим мумкинлигини — номингни тикла-

шим кераклигини ҳис этгандим. Озгина сабр қил, Абдуллажон, сенга шараф билан тез орада номингни албатта қайтараман! Узим учун, ўзимдан ҳам кўпроқ сен учун ёвузларнинг энасини кўзига кўрсатаман. Худди шундай бўлишига ишон, Абдуллажон!..

Бурҳон Шариф шу сўзларни айтиб, кафтида турган тупроқни лабларига босди. Сунг юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан бургутдек қўзғолганича, темир дарвоза томон йўналди.

13

Тирикчилик ташвиши, деган гап бор.

Инсон — беномус, у ҳаёт гирдобиди ўралашиб, марҳум бўлган энг яқин кишисини ҳам кўп ўтмай унута бошлайди.

Абдулланинг яқин кишиси йўқ. Аммо Бурҳон Шарифга эътиқод кўйганлар ҳам энди кундан-кунга каттақон қабристоннинг овлоқ бир бурчида дўппайиб турган қабр бошига кам келадиған, марҳумга бағишлаб аҳён-аҳёндагина дуойи фотиҳа қиладиған бўлишди.

Ешлиқда, қишлоқда у, арвоҳлар баъзан одамларни йўқлаб туришади, деб эшитган эди. Демак, одамлар эсламай қўйишгач, нотинчланиб-чирқираган арвоҳларнинг ўзи уларни излашга тушишар экан-да!

Қабрда чинакам азобнинг нималигини бир қатла тотиб кўрганидан кейин, қиёматгача шу етади, деб фаришталар ҳам энди уни «йўқламай» қўйишган, афтидан, булар ҳам одамлардек, ўз вазифаларини адо этиб бўлишган эди!

Дарвоқе, Бурҳон Шарифнинг яқинлари ёки фаришталар қолиб, унинг ҳолидан негадир энди, асосан, ўлимга уни маҳқум этган корчалонлар бот-бот хабар олиб туришарди. Бурҳон Шариф гўрдан қайтиб тирилиб чиқмаса бас, биз бошқа ҳамма нарсага тайёрмиз, дегандек улар навбат билан ҳар гал даста-даста гул кўтариб келишар, қабрни тартибли тутишдан ташқари, яқин орада обод қилиб ташлайдиғанга ўхшашар эди! Буниси майли. Улар қабр бошида, жойинг жаннатда бўлсин, биродаримиз, деб Қуръон ўқиб, астойдил ибодат-илтижо қилишар эди!

Тириклигида корчалонларнинг ўйинларини кўрганидан, у ҳозир ҳам буларнинг самимиятига ишонмас ва бир куни жасадиждан қолган-қутган суюқларни олиб чиқиб, ёқиб юборишмасмикин, деб ҳамон қандайдир қўрқар эди! Шунинг баробарида, у бора-бора, тирик пайти ўзи деярли ўйламаган — жаннат ва дўзах тўғрисида кўпроқ хаёлга толганича, охир-оқибатда мен булардан қайси бирига тушарканман, деб ташвишландиған бўлиб қолган эди. Гўр азобики шунчалик оғир экан, мабодо дўзахга тушса нима қилади?! Дўзахга қиёслаганда, масалан, корчалонларнинг ўлик бир танага нисбатан бутун таъзиқлари ахир ҳеч гап эмас-ку! Бунга бемалол чидаш мумкин!!!

Жаннат деганда, фақат бир бор заррадек енгил парвоз этиб кўрган бепоён зангор водий унинг хаёлида жонланарди. Йўқ, у Мункар-Накир билан юзлашганидаёқ осий банда эканлигини билгани учун жаннатдан қаттиқ умидвор эмасди. Офтоб чарақлаб турган зангор водийга эса, бориш хаёлидан ҳеч қачон қайтмаганди. Бу жаннатми, бошқами, ақалли яна бир қур айланиб кўргиси келарди! Бироқ жасадини тилка-тилка қилиб юборган зарба уни ҳам буткул гангитиб қўйганми, қанча орзу қилмасин, қандай боришни билмас, зангор водийдан ўзи чиқиб кетган йўлни сира эслаёлмас эди. Қидиргани билан ҳам энди топа олмаслигини ҳис этарди!

Унинг ўз жасадини қўриқлаб, қиёматни кутишдан бўлак аниқ иши йўқ эди. Қиёмат тез орада руй берадиғанга ўхшамаганидан азобланар, бу — кутиш азоби, унга ҳар нарсадан ҳам оғирроқ туюлар эди!

У — қафасга ўрганиб қолган, энди қафаснинг дарчаси очиқ эканлигига қарамай, яқин атрофда шохдан-шоҳга сакраб, ўзини қайтиб қафас ичига олган қушни эслатарди: истаган палла қабристонни тарк этиши мумкин, аммо тириклик чоғи кўриб юрган, ҳаёти ўтган жойлар бўйлаб нотинч айланиб, ўз жасади ётган қабрга келганича, яна посбонлик қилиб туришга маҳқум эди!

Бу дунёда унга таниш, қадрдон бўлган жой кўп эмасди!

Баъзан шаҳардаги катта-кичик қаҳвахоналар, зиёфат пайтларида кўрган турлитуман кошоналарга ҳумор тутган бангидек, беихтиёр мўраларди. Лекин қўланса туюлган ичкилик ҳиди энди уни сескантирарди: вақтида нега бўкиб ичиб, тасқара бўлиб юрганига ажабланарди.

Баъзан ўзи ишлаган идора биносига кириб бориб, хонама-хона чарх урарди. Идорада Бурҳон Шарифнинг ўрнини Ҳасан эгаллаганди. Эшигига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган хонада эса Бурҳон Шариф ўтирарди... Умуман, бу ерда одамларнинг қоғозга кўмилиб, қиш яхшироқми, ёзми қабилида баҳслашиб, арзимаган эътибор, тақинчоқ, беш-ўн сўм пул устида бўғилишиб, югур-югур билан кун ўтказишаётгани уни зериктириб юборарди. Ҳаёт деганда мен ҳам шу нарсаларни тушунганмидим, водариф, деб ўйлаб, қаттиқ ўкинарди.

Баъзан неча йиллар яшаган ижара уйга қараб йўл соларди. Ғариб кулбага бошини эгганича кириб-чиқиб юрган Бурҳон Шарифни кузатиб, мен-ку, майли, уйи, бола-чақасидан мосуво кўйга тушиб, бекордан Бурҳон Шарифга жабр бўлди, дунёнинг ишлари

қизиқ экан, олижаноб бир инсон ҳеч қандай айбсиз ҳолда азобланиб, изтироб чекиб юрибди, деб ўйлар, биродарига алланечук ачинар эди.

Баъзан қабристонни тарк этиб, асосан, тириклигида бўлганидек, туғилиб ўсган қишлоғига қатнарди. Қишлоқда олдинлар тирик юрганига парво қилишмаганидек, энди унинг ўлганини ҳам биров эшитмаган, билмас эди. Сирасини айтганда, бунга у ўпқаланмас эди. Айб менинг ўзимда, аввалдан тентираб-дайдиб, қишлоқдан, ердан узилмаганимда, балки ҳаётим бир оз бошқача кечармиди, деб ўйлар, энди ҳар қандай пушаймоннинг фойдаси йўқлигига ўзича икром булар эди... Отаси бир пайтлар бедарак кетганидек, қабри қаерда эканлиги ҳам маълум эмас. Аммо волидасининг қабри шу ерда — қишлоқ этагидаги қабристонда: ярми қулаб тушган эски масжид пинжидаги лойшувоқ қилинган жўнгина сағана! Бу қабр бошига ҳар гал келганида, у яна қиёмат, жаннат ва дўзах ҳақида ўйларди. Узининг қисмати қолиб, волидаси тўғрисида хаёлга чўмар, мен дўзахга тушган тақдирда ҳам, барибир, сизнинг жойингиз жаннатда бўлсин, онажон, деб илтижо қилар эди. Шунинг баробарида, тирик одамлар дунёда кўришиб юрганидек, арвоқлар нега бир-бирлари билан кўришмас экан, деб таажжубланарди. Волидасининг арвоғи билан ҳеч бўлмаганда бир қарра учрашиб, ҳаёт не йўсинда ўтгани-ю, охира-т нимадан иборат эканлиги борасида бафуржа гаплашгиси келарди! Булардан ташқари, унга бир нарса аён эди: инсон туғилиб, ҳимоясиз бўлганида онага суянгани сингари, энг сўнгида ҳам, у фақат ОНАга сиғиниши мумкин!..

14

Она... Она!
Ягона
она!
Биз отлиқми ёки пиёда —
Чалғитмасин қандай афсона,
Сиғинамиз сенга
дунёда.

Ердан
инсон узилган билан
Қолмагандек
Мангу ҳавода —
Биз гоҳ билиб, гоҳ билмасдан
Сиғинамиз сенга
дунёда.

Бу дунё ҳам
битар бир куни,
Рухлар
 учар балки фазода —
Аммо шудир ҳаёт қонуни:
Сиғинамиз сенга
дунёда.

Кейин
бўлар қиёмат қойим,
Ер ҳам бўлар
остин ва устун...
Бизни шафқат қилгин, худойим,
Оналарга
сиғинган учун!..

У Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларини эсламай қўйганидан буён ёшликдаги бошқа айрим шеърлари баъзан ёдига тушадиган бўлиб қолганди. Айниқса, волидаси қабри бошига ҳар гал келганида, она, Ер, Ватан тўғрисидаги шеърлар хаёлида айланиб, қандайдир осойишталик сезар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб...

бир куни сайри-саёҳатдан жасади ётган қабристонга қайтиб, ўз қабрини таниёлмай эсанкиради.

Аввалига чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорликни кўриб, бу корчалонларнинг ҳунари албатта, деган хаёлга борди. Лекин қабрга яқинлашиб, мармар тошга:

«Абдулла Ҳаким
Шоир ва Инсон» —

деб ёзилгани, туғилган-марҳум бўлган йиллари муҳрланганига эътибор бергач, бу — шубҳасиз, Бурҳон Шарифнинг иши эканлигини пайқади.

Унга энди, аслида, сағананинг ҳам, ёдгорликнинг ҳам кераги йўқ! Аммо Бурҳон

Шариф берган ваъдасини ниҳоят бажарганига хурсанд бўлди. Бундан ҳам кўпроқ биродари ўз исми-жисмига қайтиб, яна қад-қомат тиклаганига суюнди. Демак, Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслиги айни ҳақиқат экан! Иродасини букиб, уни енгиб ҳам бўлмас экан!..

Қабри ёнида куйманиб турган эди, беҳосдан қаримсиқ-кўса, боши устарада қирилган кимсаю дафн маросимида ҳам қатнашиб, нутқ сўзлаган чўтир-ғилай киши — учовлон бир тўп сипо йигитларни эргаштириб, қабристонга бостириб кириб келишди. Улар қабр теграсида ҳалқа бўлиб туришганча, тушуниш қийин тилда алланималарни гаплашишди. Сўнг қайтиб қабристондан тез чиқиб кетишди.

У, муттасил бу кишилар билан ўчакишиб юрган Бурҳон Шариф энди нима қилар экан, кутилмаган янги бир кулфатга йўлиқмасмикин, деб ўйлаб, олдин ҳис этмаган хавф-хавотирга чулғаниб қолди.

15

Ёмғирлар-қорлардан қабр устидаги сағана ёрилиб-чўкканидан қийшайган, сағанага туташ ёдгорликдаги от шакли ҳам, ёзув ҳам хира тортган, атрофда ғовлаб ўсган ёввойи ўт буларни аста-секин ўраб-чирмай бошлаган эди.

Ҳаммадан ҳам, каттакон қабристоннинг овлоқ бурчидаги қабр бошига энди ҳеч ким келмас, ҳаттоки ўткинчи биров тўхтаб, жойинг жаннатда бўлсин, бечора инсон, деб дуо-илтижо қилмас эди.

Унинг ўзи — қанчалик зерикмасин, қабристондан деярли чиқмай қўйган эди.

Чиққан тақдирда ҳам...

қаҳвахоналар, кошоналарда ўзи таниган биронта одамни учратмас эди;

идорада Бурҳон Шариф тугул, Ҳасан билан Очил, Бош бошқарманинг бошлиғи — ҳамкасбларидан бирон зот кўринмасди;

ижара уй бузилиб кетганми, бир пайтлар қатор эски ҳовлилар бўлган жойда ахлат қутилари турибди;

қишлоқ этаги — чексиз пахтазор: масжидни ҳам, қабристонни ҳам теп-текис қилиб, пахтазорга кўшиб юборган бўлишса керак;

илож қолмаганидан, баъзан шаҳардан ташқаридаги тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш бинога боради; лекин бу ерда ҳам таниш корчалонлару сипо йигитлар кўзга ташланишмас эди...

Наҳотки, дунё ўзгариб, ўзича янгиланиб бораётган бўлса?!

Наҳотки, у кўрган-билган одамлар ҳаммаси дунёдан ўтиб кетишган бўлса?!

Тавба!..

Афтидан, унинг марҳум бўлганидан бери дунё бир неча бора айланиб, орадан энди анча замонлар ўтган эди.

ТУРТИНЧИ МАНЗАРА

СЎНГИ КУН

16

Сен
Нимадан иборатсан,
Ер?

Сен
Нимадан иборат,
Осмон?
Ҳар ким
шошиб,
билганини дер,

Аммо
Билмоқ
эмасдир осон!

Ерда
Асли яралган ёки
Осмоннингми фарзанди
Инсон?
Бунга
Унинг

етмас идроки —
Буни билмоқ эмасдир
Осон!

Оддий каби
бу борлиқ,
Аммо
Қайда боши,
қаерда поён?
Бўлганда ҳам чинакам
даҳо —

Бун
Билмоқ
эмасдир
осон!

* * *

Сен
Дунёда инсон бўл,
Сен руҳ бўлгин,
сен жон бўл,
Тинч бўлгин,
Саргардон бўл —
Ер
дардин
англаш мушкул.

Уриб
Бу Ер
гирдибод,
Сирпаниб
ўтар ҳаёт,
Сенга
Мумкиндир нажот,
Ер дардин
англаш мушкул.

Онам, деб
Минг ёлворгин,
Ўзни
ҳар ён
юборгин,
Йиғлаб,
ёнига боргин —
Ер дардин
англаш мушкул.

Бу — бир ўтми,
Ховуч кул,
Бу — бир бахтми
ёки ғам?

Ер
дардин
англаш мушкул —
Англай олмайди
Одам!..

* * *

Бу
Келиб-кетишнинг
Маъноси
борми,
Инсонлар
Уйнаган сингари
пойга?
Наҳот,
Ўтказамиз
биз ҳам умрни —
Кириб-чиққан каби
Карвонсаройга?

Боғни
 Чир айланган
 дево­на ша­мол,
 Осмонда
 Чақнаган
 гўёки чақин —
 Туғилиб улгурмай,
 Наҳотки, завол,
 Инсон
 бориб қо­лар
 Улимга яқин?
 Эзгуликдан
 Кўпдир
 гуноҳлар бизда,
 Тўғри ишдан кўпдир
 Утган
 хато­лар.
 Ердаги садолар — қис­матимизда,
 Осмонга
 қилинган
 Бутун
 Нидолар...

17

У қиёмат, жаннат ва дўзах тўғрисида энди ҳар қачонгидан кўпроқ ўйларди. Жаннатдан қаттиқ умидвор эмасди. Лекин барча осий бандалар сингари дўзахга тушишни ҳам истамасди.

Ҳамон давом этаётган мажруҳлик, кутиш азоби, зерикш устига кейинги қисмати­нинг ноаниқлигидан аллақандай норозилик сеза бошлаган эди. Шу боисдан, унга аввал­дан ўзи Мункар-Накир билан негадир бундай бамаънироқ гаплаша олмагандек бўлиб, туюларди.

«Мен художўйлик қилганим йўқ. Тоат-ибодат, тақвони билмасдим. Менга биров буни ўргатган ҳам эмасди. Аммо худонинг борлигига доим ишонганман. Уқиган мак­табларимизда бизга даҳрийликдан тарбия бериб, динсизликни қулоғимизга қуйишгани­га қарамай, айрим ўртоқларим мендан ҳаттоки кулиб юришганига ҳам қарамай, эй, барибир худога шак келтирмаслик керак, деб туриб олардим! Зиғирча шубҳага бор­масдим! Шундай экан, мен қанақасига осий банда бўлишим мумкин?! Бунинг устига, турмушдаги ҳар қадамда дуч келган машаққатлар... кўнгилдагидек иш йўқ, пул йўқ, оддий бир таом, арзимаган кийим йўқ... дунёдаги бутун адолатсизликни кўрдим! На­ҳотки, бир умр кулфатга йўлиққаним, ҳаётим бошдан-охир бахтсизлик билан кечгани ҳисобга олинмаса; фоний дунёдагига ўхшаб, боқий дунёда ҳам — яна адолатсизлик рўй берса?! Бундай бўлиши мумкин эмас! Хўп, номи чиққанми, чиқмаганми — шоирки бор, эркин, дарвештабиат юришга мойиллик сезади. Мен ҳам балки шундай яшагандирман. Наҳотки, шу гуноҳим учунгина менга жазо берилиб, мен ҳали дўзах ўтида қуйишим керак бўлса?! Меҳрибон худонинг ўзи бандасига раҳм-шафқат қилмайдими?!»

У таскин-тасалли излаб, шулар ҳақида ўйлагани ўйлаган эди.

Аммо бу важ-қарсонлардан биронтаси ҳам инобатга ўтмай, дўзахга тушишдан кўрқар, гоҳ қабр ичида айланиб, гоҳ қабри ёнида куйманганича, эҳтимолки, энди ўкинч­пушаймоннинг фойдаси йўқ, худойим, нега вақтида менга кўпроқ эс-ҳуш бермадинг, деб нола чекар эди.

Унга ҳамон қиёмат тез орада рўй бермайдигандек туюлар, вақт-нега чўзилиб кетди экан, деб баттар изтиробга чулганар эди.

У жасади қабрга қўйилган пайтдан қиёматгача бўлган фурсат барзаҳ даври атали­шини ҳам, қиёмат куни кутилмаганда келиб қолишини ҳам билмас эди.

18

Ер ёрилиб, қандайдир бадбашара бир ҳайвон ер остидан юзага қалқди.

Олдин ҳеч ким ўзини ҳам, суратини ҳам кўрмаган ҳайбатли бу махлуқ ҳамма ёқда ўқириб юрганича, бир қур кириб, қабристонни ҳам бир четдан пайҳон қилиб чиқди. Махлуқ қабристонга кириб келганида, у қабри бошида паршонланиб турган эди; ҳайиқиб, баттар саросималаниб, дарҳол қабр ичига шўнғиди.

Шу пайт асрий ноладек сур овози эшитила бошлади. Одамлар, қиёматда Исрофил сур чалади, дейишарди. Рост экан!

Кўп ўтмай, яна — иккинчи бора сур овози янгради.

27

Кейин, у — негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда, — қабрда тўзиб бир ҳовучгина бўлиб ётган хоки ичига кириб, қўнғиздек думалаб, лойхўрак ёки баргдан тўйиб ўз ўзини қобиқ ичига олган ипак кўртидек хоки билан яхлитлик касб эта бошлади. Ва ниҳоят, худди ерга ташланган уруғдан кўкламда кўкариб-униб, барг ёзиб чиққан гиёҳдек тирик одам шакли-шамойилига кирди.

Қомат тиклаганидан сўнггина, сағана аллақачон тўкилиб, ҳаммаёқ очилиб ётганини кўрди.

Буниси майли. Теградаги осмонга бўй чўзиб турган тоғлар қумдек сочилиб кетган. Ер теп-текис, унда на чуқурлик, на дўнглик бор.

Абдулла буларни сония ичида ҳис этди.

Энг муҳими, ерни мўру малаҳдек одам босган эди. Улардан айримлари юз-кўзлари порлаб, отлик боришар эди. Айримлари эса, аксинча, юзлари қора, кўзлари рангсиз, бунинг устига, гоҳ туриб юришса, гоҳ юзтубан йиқилиб, ерда судралиб боришарди.

Одамлар ўзи қаерга боришяпти?!

Ҳеч ким тушунтирмаса ҳамки, Абдулла тезда пайқади: маҳшаргоҳга, албатта!

У яна бир нарсани сезди: олдинги ҳаёт пайти байрам кунларида кўчани тўлдирган миршабларга ўхшаб, тирилган одамлардан ташқари, маҳшаргоҳга чорловчи фаришталар ҳам кўп; одамларни йўлга солиб, ҳайдаб кетишяпти.

Бўйинини эгиб, ўзинг кечиргин, холик, деганча секин халойиққа эргашди. Тўғри қилган экан, чунки ҳамма чалғимай-бурилмай фаришталарга бўйсунган, ўзини худога топширган эди. Кимлардир фақат аҳён-аҳёндагина ўртаниб-надомат чекарди.

Кўпчилик қатори ахйри Абдулла ҳам бўйинини эгган ҳолда ҳисоб-китоб қилинадиган жойга — маҳшаргоҳга етиб келди. Бу ердан бир томонда — жаннат, иккинчи томонда — дўзах эди.

Маҳшаргоҳда одамлар тўпланиб, бир оз тизилиб туришди.

Лекин ҳамманинг гуноҳ-савоби худога маълум эканлигидан, бир қўйми, эчкиними соғиб олишга етадиган, арзимаган фурсат ичида ҳисоб-китоб тугади. Одамлар Ердаги ҳаётда ўзлари аниқ тасаввур ҳам қилолмаган бир қанча имтиҳонлардан ўтишди.

Ниҳоят, жаннат фаришталари ҳар қандай гуноҳдан пок-мумин кишиларни жаннатга томон бошлаб кетишди. Дўзах фаришталари эса осийларни тўда-тўда қилиб, дўзах-жаҳаннам томонга ҳайдашди.

Номаи аъмолида осий банда, деб ёзилган Абдулла Ҳаким, аввалдан ишнинг шундай кўчишини билгани, гарданига олганига қарамай, ҳозир алланечук норозиланган ва истаммаган кўйда... қизиқ жойи, шунинг баробарида, мутеларча, қулларча итоаткорлик билан жаҳаннамга кетаётганлар сафига қўшилди. У вақтида ўзича виждонли одам бўлганидан, озми-кўпми, қилган барча гуноҳлари учун жавоб беришга тайёр эди!

Дўзах дарвозалари узоқдан кўринганида, худди тунда бирон фалокат рўй берганида ҳайвонот боғидан эшитиладиганга ўхшаш даҳшатли, ваҳший бир ўкирик ва бўкирик эшитилди. Осийлар бир-бирларининг пинжларига суқилиб, аммо қисматга тан беришганича, яна олдинга сурилаверишди.

Жаҳаннамга етиб келишганида, қатор дарвозалар ланг очилди. Дарвозалар олдида турган қўриқчилар осийларни эшитган киши пўст ташлайдиган оғир тадна-қарғишлар билан қаршилашди.

Дарвозадан кечиб-кечмай, уларнинг бўйинлари, қўл-оёқларига кишан ва занжирлар солинди.

Бироқ бу ҳали бошланиши экан!

Ёнидагилардан қандайдир узилиб қолган Абдулла, занжир билан ўралган, кишанланган ҳолда тор бир жойга ташланганини сезди. Унинг ости ва уст томонида олов ўрлар, баданини олов ялаб-ямлаётганидан, гўёки бўй-энини ўлчаб, унга ўтдан кийим бичилаётганга ўхшар эди. У, тирикликда инсон кўрадиган қийноқлар ҳеч нарса эмас экан, бу азобдан кўра ўлгандаги пайтим ҳам яхши эди, тезроқ яна ўлиб қўяқолсам нима қиларди, деб ўйлаб, беихтиёр дод-фарёд кўтарди. Лекин шу аснода қаердандир гувиллаган овоз келди:

— Сен бугун ўзингга бир ўлимни эмас, кўп ўлимларни тилагин, осий банда. Сен кўпдан-кўп ўлим-ҳалокатларга маҳкумсан!

Йўқ, шундан сўнг тор жойдан кенг бир майдонга чиқиб олгандек бўлди. Ут кетган ўрмонлар сингари энди гоҳ у-гоҳ бу ерда олов тўлқини кўтарилиб-тушиб турарди. Атрофга қараб, гулхан бўлиб ловуллаётган даста ўт бағрида катта-катта гуллари очилиб, яшнаб-порлаган, шу билан бирга, мевадан шохлари ларзон ажабтовур дарахтга унинг кўзи тушди. Бирдан ниҳоятда очиқиб-чанчаганини ҳис этди. Оловга парво қилмай, дарахт ёнига бориб, мева узганича, қўшқўллаб оғзига сола бошлади. Аммо шу пайт бутун ичи ағдарилиб кетгандек бўлди: бу Заққум деган дарахт экан; бадани ёниб-куяётгани устига, захри-заққум ичак-чавоқларини шилиб, куйдириб юборди.

Буларнинг барчаси етмагандек, ёнида қайтиб пайдо бўлган осийларга қўшиб, Абдуллани майдондан, дошқозонларда бақирлаб сув қайнаётган, ҳаммомни эслатган бир жойга судраб келишди. Кейин, унинг ҳам, шерикларининг ҳам бошларидан қайноқ сув қуя бошлашди.

Улими олдидан, фоний дунёда, Бурхон Шарифнинг душманлари ўтказган жабр-зулмни кўрган Абдулла, дўзахда ҳам қандай жазо бўлса, тишни-тишга босиб чидайман, шунга ҳаракат қиламан, деб катта кетган экан! Қайноқ сув билан ич-ташини эритиб, гўёки энди қуритмоқчидек, уни олов кўралари устига, тагин мана бу ўтти тотиб кўргин, дея кўндаланг ётқишишгач, Абдулла ортиқ чидаёлмаслигини ҳис этди. У ўзини қийнаётган дўзах фаришталарига тикилиб, бақиришга тушди:

— Менинг гуноҳим нима? Гуноҳим нима, ахир?!

Фаришталар лом-йим дейишмади. Бироқ кутилмаганда унинг ўз кўл-оёқлари, қулоқлари, кўзлари — бутун вужуди тилга кириб, унга қарши гувоҳлик беришга шайланишди.

— Сенинг гуноҳинг кўп! — дейишди улар шовқин солиб.

— Муҳаббатда бебурдлик қилганимни айтмаганда, менинг бошқа ҳеч қандай жиддий бир гуноҳим йўқ! — бўғилди Абдулла.

— Сени муҳаббатда бебурдлик қилди, деб бўлмайди. Сен жуда садоқатли эдинг. Кўнглингда муҳаббатингни бир умрга сақладинг!

— Бўлмаса, менинг гуноҳларим нимадан иборат экан?

— Сенга неча бора айтиш керак! Сен ётиб-туриш, еб-ичиб, кийинишдан бўлак нарсани ўйламадинг! Сен оқимга тушган хас эдинг, оқим қаёққа олиб борса, кетаверардинг. Умрингда маъно-мақсад йўқ эди. Сен ўзингга қанча бино қўймагин, устинг, тананг сингари руҳинг ҳам пок эмас эди. Шу боисдан, сени одам деб аташ қийин эди...

— Бекорларни айтяпсанлар, — жон-жонидан азоб ўтганидан, чинқириб юборди Абдулла. — Мен иложсиз бўлганимдан, тирикчиликни ўйлаганман. Мен қаёққа кетиб-кетмасликни билмайдиган анойи ҳам эмасдим. Узимга қарашни ҳам билардим. Бунинг устига, мен одамлар орасида ном чиқариб, катта шўҳрат қозонмаган бўлсам ҳамки, барибир, шоир эдим. Одамларни эзгуликка, олижанобликка даъват қилгим келарди. Демак, мени тан ёки руҳнинг поклигидан беҳабар эди, десанглар, адашасанлар!..

— Тўғри, сен ҳаммани қаёқларгадир чорлаб, ҳаммага гап ўргатгинг келарди. Шоирман, деб бақириб-чақиришни касб қилганинг. Аммо, мен ўзим аслида кимман, инсон бўлиб нимага эришдимунималарга эришмадим, деган гап баъзан хаёлингдан ҳам ўтмасди. Ҳолбуки, инсон учун ўз-ўзини билиш, ўзининг аҳволига тушуниб етиш энг юксак даражадир. Лекин булар сенинг катта гуноҳинг эмас, албатта... Сен Худога ишонардинг. Шунинг баробарида, шохлар-арбоблар, дегандек дунёда ҳукмини ўтказиб яшаган, ўзини бутун ҳаётнинг хўжайини деб билган қайсидир кибор, манман кишиларга Худодан ҳам кўпроқ ишонардинг! Улар сенга ҳаётдан бўлак, табиатнинг устидан ҳам ҳукмрон бўлиб туюлишарди! Сен, шу боисдан, Худо эмас, уларнинг шаънига тегадиган бир оғиз сўзни ҳам айтишдан кўрқардинг. Аксинча, идорадаги ишингга ҳам, бировга кўрсатиб-кўрсатмай ёзган ҳаттоки шеърларингга ҳам уларнинг номини тилга олмай туролмасдинг! Хайкаллари, суратлари — шаклларига астойдил сиғинардинг. Сен бами-соли бир бутпараст эдинг!..

Абдулла донг қотиб қолди.

Бу — аслида, Абдулла билан бирга, унинг атрофидаги барча одамлар, замондошларининг ҳам гуноҳи эди. Бироқ, шоир бўлганидан, бу гуноҳ, афтидан, унга юкланган эди!

У норозиланиб, дўзахдан қочгиси келган кўйда сапчиб-юлқиниб, эшикка қараб югурди. Аммо уни эшик оғзида турган фаришталар тутиб, оғир темир гурзилар билан урганча, шу ондаёқ қайтиб қайноқ сув ва ўт олдига келтиришди:

— Сен чинакам азобни тотиб кўришинг керак, осий банда!..

Қиёмат ҳам, кейинги воқеалар ҳам шу қадар тез рўй берганидан, Абдулла оддий бир нарсаларни ўйлашга улгурмаган эди.

Дўзахда азобланиб, неча бора ўлиб-тирилгач, оловда куюётиб ҳам, айрим нарсаларни ўйлашга одатланди.

Уни ўйлантириб, таажжубга солган ҳолатлардан бири: одамлар қабрлардан чиқиб, ер-осмон ўзгарганидан буён, у ҳеч жойда, таниш ҳеч кимни учратмаган-кўрмаган эди! Албатта, қиёмат ўз номи билан қиёмат. Тўс-тўполон...

Одам Атодан тортиб Ерда ҳаёт битгунича дунёга келиб-кетган бани башар, миллион-миллиардлаб инсонлар бир йўла тупроқдан бош кўтарган бундай Кунда, табиийки, маълум даврда, сенинг ёнингга яшаб ўтган кимларнидир кўришни умид қилиш ортиқча эди. Бунинг устига, ўшанда отанинг болага, боланинг отага иши йўқ, ҳамма ўз-ўзи билан овора, кўрдек ҳолда маҳшаргоҳга интилган эди. У Кун ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб бериши керак, бировга биров шифоқат қилиб, энг яқин кишисини ҳам ҳимоясига ола билмас эди. Бу шундай даҳшатли Кун эди!

Лекин дўзахга тушганидан кейин ҳам шароит ўзгармади: Абдулла узоқ-яқин ташиларидан ҳеч кимни учратмади.

У бир пайтлар — фоний дунёда юриб, отасининг бошидан кечган ҳаётни тасаввур

қилишга уринган, қамоқхоналар тўғрисида анча-мунча гапларни ўқиб-ўрганган эди. Мамлакат деса бўладиган жуда катта қамоқхоналар бор! Булар одамни одам эмас, чиқит деб билишади. Инсоннинг ақл-заковати, истеъдоди, фазилатларини қўйинг, ҳаттоки исми-шарифи ҳам бировни қизиқтирмайди. Машаққатларга дучор қилиниб, подадек гоҳ у ёқ-гоҳ бу ёққа ҳайдалган, одам бажаролмайдиган ишларни бажаришга маҳкум этилган маҳбуслардан ҳар бири шунчаки бир рақам билан белгиланган. Маҳбуснинг кийими ҳам, қиёфаси ҳам, ҳаёти ҳам, ўлими ҳам — шу рақам! Маҳбусларни озодликда бўлган яқинлари, қариндошларига, умуман, четдаги одамларга кўрсатишмайди. Маҳбуслар ўзлари билан бир кўрага тушганларни айтмаганда, қамоқхонадаги бошқа кишиларни ҳам кўришолмайди: кимлар борлигини ҳам яхши билишмайди! Қамоқхоналар бир-биридан айри каталакларга ажратиб ташланган!..

Дўзах, албатта, Ердаги қамоқхона эмас.

Аммо уларни қиёслайдиган бўлса, дўзахдаги азоб олдида изтироблар, кўзёшлари, жароҳатлар, ўлимларга ўралиб-кўмилган ўша бадбахт қамоқхоналар барчаси бундай эслаб ўтиришга арзимас экан! Бундан ташқари, Ердаги бутун қамоқхоналарни жамлаганда, дўзах барибир улардан каттароқ эканлиги аниқ. Ахир, дунёда замонлар давоми осийлик қилган, ҳеч бўлмаганда Абдулладек ўзи билиб-билмай гуноҳга ботган одамлар озми? Буларнинг ҳаммасини сиғдирибдими, демак дўзахни поёнсиз-чексиз, деб тушунаверасиз!

Шунга қарамай, дўзахда Абдулла ўзи таниган кишилардан ақалли биронтасини учратиб, аҳволи қандайлигини сўраб-суриштиргиси келарди.

Наҳотки, Ҳасан ёки Очил дунёдан ҳеч бир гуноҳ қилмай ўтишган бўлса? Бош бошқарманинг бошлиғи-чи?!

Хўп, булар майли. Ҳар қандай жинойтдан тап тортмаган корчалонларни олинг! Абдуллани, қорни демай, боши демай тепкилаган, унга қарата ўқ узган сипо йигитлар... Наҳотки, булардан ҳам кимнидир кўриб, гаплашишнинг иложи йўқ?

Абдулла қанча кутмасин, бунга эришолмади.

Чамаси, дўзах ҳам қамоқхоналардек каталакларга ажратиб ташланган, ҳар ким бўйнидаги гуноҳига қараб, ҳар жойга тушган эди!

Бироқ, ён-вериди осийлар билан Абдулла энди гоҳ-гоҳида узук-юлук сўзлашиб турарди.

— Сиз нега бу ёққа тушиб қолдингиз? — сўради у бир гал ёнидаги кишидан.

— Мен одамлар ҳақиқага хиёнат қилганман. Ўз нафсимнинг қурбони бўлиб яшаганман, — деди осий.

Бошқа гал эса ёнида ўтга бурканиб, инграниб ётган қайсидир осийнинг ўзи Абдуллага дардини ёрди:

— Мен энг яқин кишиларни алдаб, сотганман. Бировларнинг ўлими, бировларнинг хор-зор бўлишига сабабчиман. Менга бу азоблар кам.

— Нима учун бунга йўл қўйдингиз?

— Ақлман, ҳеч ким сезмайди, деб ўйладим. Унлаб биродаримнинг рўйхатини тузиб, ўзимнинг бошимни қўтқаргим келди. Бало-қазодан кўрқдим. Қилган ишим кўзимга чиройли кўринди.

Кейинги бир гал Заққум дарахтидан мева еб ўтирган одамга, Абдулла беихтиёр кўнглидан кечганини айтди:

— Биласизми, мен вақтида Худога сидқидилдан ибодат-илтижо қилганимда эди, бўйнимда балки қолган бошқа гуноҳлар ҳам бўлмасди!

Азобланганидан, афтини буриштириб, бужмайиб ўтирган осий Абдуллага қараб, кулумсиради:

— Мен етти ёшимдан етмиш ёшимгача Худога ўзимча сидқидилдан ибодат-илтижо қилганман!

— Бўлмаса, сизни адашиб дўзахга ташлашдими? — қизиқсинди Абдулла.

— Йўқ. Мен илмига амал қилмайдиган мулла эдим...

20

Боқий дунёда кеча ва кундуз деган тушунчалар бўлмаганидан, қанча вақт ўтганини билиш мушкул эди.

Лекин, орадан барибир анча вақт ўтганига шак-шубҳа йўқ эди.

Абдулла азобланиб, яна бир қатла ўлиб-тирилганидан кейин...

кутилмаганда дўзах фаришталари уни устидаги зил-замбил кишан-занжирлардан озод қилишди...

бу ҳам етмагандек, дўзах дарвозалари олдига бошлаб келишди.

Абдулла аввалига, мени дўзахнинг бошқа бир кўрасига ташлашмоқчидир, деб ўйлаган эди. Аммо дарвозадан чиқиб, маҳшаргоҳ томон йўл олишгач, гангиб-саросималаниб, тўхтади.

— Мени қаёққа олиб боряпсанлар? — пичирлаб сўради, журъатсиз бир кўйда. Фаришталар унга илк дафъа мулойим кўз ташлашди.

— Сен гуноҳлардан фориг бўлдинг, Худонинг бандаси. Энди жойинг жаннатда бўлади!

— Ахир, мен ҳарҳолда осий банда эдим-ку...

— Тўғри, сенинг гуноҳинг кўп эди. Лекин эзгу бир ишинг учун Оллоҳ сени мағфират қилди!

— Қандай эзгу иш экан у?

— Сен учун дунёда муҳаббат ҳар нарсадан юксак эди. Лекин сен ўзинг учун шундай азиз бўлган муҳаббатни ҳам бутун умри жафо-ғурбат билан ўтган онангнинг пойига нисор қилдинг! Волидангнинг ҳаққи-ҳурматини тугал бажо келтирдинг!..

Абдулла алланечук изтиробга чулғаниб, чуқур хаёлга толганича, илдам кета бошлади. Уч-тўрт қадам юргач, яна тўхтади:

— Мен, нима бўлганда ҳам, шоир эдим. Мен учун эзгулик билан ёвузлик муҳим эди. Мен билган ёвуз кишилар ҳам жаннатда бўлишса, мен бормайман...

— Бу сенинг вазифангга кирмайди, Худонинг бандаси! — уни жеркишди фаришталар.

У бир оз илдам юриб, боз тўхтади:

— Ҳалима жаннатда бўлмаса, бормайман...

Фаришталар индашмади.

Абдулла беҳосдан йўлнинг ўртасида ўтириб олди:

— Мабодо Бурҳон Шариф жаннатда бўлмаса, барибир бормайман...

Фаришталар беозор кулиб юборишди:

— Мўмин бандаларнинг барчаси жаннатда бўлади, Худонинг бандаси!

Ниҳоят, маҳшаргоҳга етиб келиб, дўзах фаришталари Абдуллани жаннат фаришталарининг қўлига топширишди.

Жаннатга қараб кетаётиб, Абдулла беихтиёр ўйланиб қолди...

Дунёдаги ҳар хил ёвузлар, корчалонлар ҳам жаннатга кириб олишмаганмикин?! Ҳалима жаннатдами?! Бурҳон Шариф-чи?!

Бу жаннат деганлари дунёдан ўтган пайтида унга бир гал кўринган бепоён зангор водиймикин ёки бошқачамикин?!

Мажлиси ўқоғини Олишдаги одам

Вассалар терган билан
томинг сира ёпилмасин,
Мен ёмон бўлсам агар,
ҳеч лойинг топилмасин...

(Яна бир қўшиқдан)

Ерда ҳали ҳаёт одатдагидек давом этаётган эди...

Бир куни эрталаб кутилмаганда тўзон кўтарилиб, шатир-шутирлаб ёмғир ёғди. Ёмғирдан кейин, босилиш ўрнига — шамол кучайгандан-кучаяверди. Аста янграшдан баланд пардага юксала борган оҳанг сингари у дам сайин шиддатланиб, авжига чиқди: кўча бўйидаги дарахтларни илдизидан аёвсиз қўпориб, уйлар томини варрак қилиб учира бошлади. Уйларнинг ўзи ҳам уммондаги кемага ўхшаб, шамолдан нари бориб-бери келарди.

Ниҳоят, Нух замонидаги тошқинни айтмаса, минг йиллар давомида одамларнинг етти ухлаб тушига кирмаган воқеа рўй берди...

Қадимий обидалар, эски бинолар теграсида, болохонали уйларни оралаб ўтган ингичка кўчаларда узоқ увиллаб-тентираган шамол туйқусдан ўзини катта кўчага отди. Шаҳар марказидаги уч-тўртта кўп қаватли янги иморат атрофида нотинч айланаиб, булар орасида ажралиб турган — мармардан тикланган тўққиз қаватли кошона пойига бош уришга тушди... Беш-ўн ҳамладан сўнг, эговлагандек кошонани таг-тубидан кўчириб, уни бирдан бургутдек қанотларига юклаганича, шаҳардан олисга — аллақачаёқларга олиб кетди.

Шаҳар ниҳоятда кичик, жимитгина эди.

Уни, аслида, шаҳар ҳам деб бўлмасди. Дабдаба билан номини Мулкобод деб қўйишганига қарамай, бу — ғариб ва хароб бир шаҳарча эди... Бояги катта кўча-ю, тўрт-бешта пасткўчадан бўлак вақо йўқ!

Бу ерда, шу боисдандир, яхши-ёмон ҳар қандай воқеа халқнинг кўзи олдида кечар, узоқ йилларгача одамларнинг хотирасида сақланиб қоларди.

Аммо, биз ҳикоя қилаётган кунда, негадир ундай бўлмади! Мармардан тикланган тўққиз қаватли кошонанинг дабдурустдан йўқолганига шаҳардаги одамлар аҳамият беришмади! Қизиқ жойи яна шундаки, Нуҳ замонидаги тошқин ҳамон дунёни ларзага солаётган бир пайтда, шу кун кошонанинг йўқолганига ҳеч ким ҳаттоки пинагини ҳам бузмади!.. Қиёмат қойим бўлгандек, барча ўз-ўзи билан овора эканлигидан, одамлар сезмай қолишдими, шунчаки бепарволик қилишдими — айтиш қийин...

Қисқаси, кўчалар этагини тўлдириб оққан ёмғир суви қуриб, шамол шаҳардан думини тутқизмай чиқиб кетгач, арзирли бирон воқеа рўй бермагандек, халқ яна ўз тирикчилиги ташвишига тушиб кетди. Биров кошонани эслаб ҳам ўтирмади!

Фақат ўша кун шаҳарда биргина кишини кошонанинг йўқолгани даҳшатга солди. Шамол тўққиз қаватли иморат билан бирга, унинг юрак-бағрини ҳам юлқиб кетгандек эди...

Шу кун шаҳардаги ингичка кўчалардан бирида жойлашган шифохонага Садиржон ҳар қачонгидек эрта саҳардан ишга келган эди.

Шифохона биноси эски, илк қарашда бир пайтлар катта-кичик поезд бекатларига мўлжаллаб қурилган ғарибгина масканни эслатар эди. Қийшайган томдаги туңука занглаб-чириб, чўккан деворлардаги қизғиш ғишлар оқариб-кўкариб ётарди. Бинони, албатта, ҳар хил саналар, байрамлар олдидан тартибга келтириб, тузатишга уринишарди. Лекин бу иш доим шошгандан қўл учида бажариларди. Шифохона учун аслида, аллақачон янги бино қуриш мумкин эди-ку, одамлар кириб-чиқиб, иш дуппа-дурст кетаётганидан, шаҳарнинг каттаконлари бу тўғрида бош қотириб ўтиришни хаёлларига келтиришмасди!

Бино қурилган вақтида ҳам шифохонадан кўпроқ савдо растаси кўзда тутилган бўлса керак... Садиржон касал кўрадиган бўлма чоққина дўкон, қаршидаги йўлак эса, аксинча, қарвонсарой ёки.. ҳали айтганимиз, бекатдати одамлар поезд кутади-дир хоналарга ўхшар эди! Умуман, Садиржонга ҳайбатли бўлганинг ҳожати ҳам йўқ: кўпчилик ҳақимлар сингари у беморларни, одатда, биттадан қабул қиларди. Бўлма қолиб, унга йўлак ҳали ҳам тордек туюларди. Гап шундаки, йўлакда кун бўйи одам тиқилиб, ғужгон ўйнаганидан, киши бўлмадан чиқиб баъзан қаёққа, қандай юришингни билмай қолардинг!

Қирқ йил қирон келса, ажали етган ўлади, деган нақл фақатгина одамлар эмас, уйлар, дарахтларга ҳам тегишли экан.

Ёмғир ёғиб, шамол қутурганида, шифохона биноси олдидаги биронта дарахт қилт этгани йўқ. Буниси майли. Шаҳардаги қанчадан-қанча мустаҳкам бинолар шамолдан тўзиб кетганида, ҳилвираб турган шифохона биносини жим ҳам урмади! Офат унга қандайдир кор қилмаганми, уни четлаб ўтганми эди! Шамол телбаланиб ингичка кўчадан ўзини катта йўлга отганида, бир неча бўлмалар деразасидаги аввалдан синиқ ойналар шувиллаб — тўкилиб тушди, холос. Эрта баҳор бўлиб, айниқса, кун анча салқин эканлиги-ю, йўлакда беморлар инқиллаб ўтиришганидан, шифохонада мана шу оддий бир даҳмаза ҳам барчани бесаранжом қилиб, шоштириб қўйди. Бир томондан, касал кўриб, иккинчи томондан, деразаларга янги ойна солдиришга тўғри келди!

Ниҳоят, вақт тушга яқинлашганида, Садиржон ҳар кунгидек, қўлини ювиб, эгини алмаштирганча, тушлик қилгани ҳовлиқиб кўчага чиқди.

Кўчада кетаётиб, шамол шаҳарни астойдил элаб ўтганини у энди пайқади. Ҳар қадамда ёвузлик асорати кўзга ташланар, ҳаммаёқ дабдала эди! Садиржоннинг алланечук юраги увишди.

Аммо барибир уни шу пайтда, бундан чексиз изтироб чекди, деб бўлмас эди.

Олдинлар ҳам баъзи-баъзида шаҳар зилзила, сел, ёнғин дегандек, бало-офатлар, фалокатларга йўлиқиб турар, одамлар маълум даражада бунга кўникиб қолишган эди! Бундан ташқари, муҳими: Садиржон сўнгги пайтлар деярли ҳар кун Гулҳумор деган қиз билан бирга тушлик қилар, бу қиз унинг қайлиғи эди. Бугун ҳам улар кўришишга ваъдалашишган, шу палла Садиржоннинг бутун хаёлини Гулҳумор банд этган эди. У висол тўғрисида ўйлаб, қаттиқ ҳаяжонланарди!

Катта-катта одимлаб, ингичка кўчаларни ортда қолдирганича, шаҳар марказига етиб келди. Ер чизиб бораётган эди, шаҳар марказига етгач, бошини кўтариб қаради...

Унинг юзидаги мамнун табассум қотиб қолди. Оёқларидан мадор қочиб, гандирак-лаб кетди...

Бир сония ичида оламини зулмат-зимистон қоплагандек бўлди...

Садиржоннинг ҳар куни кўзи тушиб турган шаҳар марказидаги тўққиз қаватли кошона бугун негадир ўрнида кўринмас эди!..

Жилла ўзига келгач, Садиржон, бу тушимми, ўнгимми, деб бир неча марта кўзларини юмиб очди. Бироқ бундан натижа чиқмади: улуғвор кошона йўқ, қаёққадир йўқолиб қолгани аниқ эди!..

Кошона ўрнида энди, уруш пайтлари бомба тушганида бўлганидек, каттакон чуқурлик ястаниб ётар, чуқурликнинг пастиди тўпланган ёмғир сувидан юзага келган кўлмак офтобда жимирлар эди!..

Садиржон ҳайбатли ўрага ўхшаш чуқурлик этагидаги уюлиб ётган тупроқ устида ғамгин чўнқайди. Лаънати кошона билан бирга, Гулхуморимдан айрилиб қолмадимикан, деб ўйлаб, беихтиёр кўзларига ёш тўлди!..

Орадан қанча вақт ўтгани маълум эмасди. Ахийри, у ҳамон чуқурлик этагида, юзини нам тупроққа сўйкаб ўтирганини пайқайди. Уридан кўзгалди.

Қандай воқеа рўй берганини аниқлаш, бирон чора кўриш керак!

Шу атрофдаги одамлар балки ўзи нима бўлганини билишар, деган ҳаёлга бориб, Садиржон яқин ўртадаги тўрт қаватли бино пинжида жойлашган қаҳвахонага йўл олди. Томоғидан ҳеч нарса ўтмаса ҳамки, ёғли бўғирсоқ билан қаҳва харид қилиб, дераза олдидаги бўш ўринни эгаллади.

Лекин қулоғи динг, қимир этмай қанча ўтирмасин, қаҳвахонадаги одамлар мум тишлаб олишган, буларнинг оғзини пойлаш бефойда эди.

Одамлар, нари борганда, бозор-ўчар, турмуш қийин бўлиб қолгани ҳақида ахён-ахён тўнғиллаб қўйишарди, холос; ҳеч ким шамолнинг васвасаси тўғрисида ҳам, йўқолган кошона тўғрисида ҳам лом-мим демасди.

Садиржоннинг қаҳвахонадан чиқиб, худ-бехуд ҳолатда ўзи хизмат қилган шифохонага қайтиб келишдан бўлак иложи қолмади.

23

Шаҳар марказида кўрган манзара уни чинакамига эсанкиратиб қўйган эди.

Ҳаётда номардлик юз берган, у ғафлатда қолган эди!

Унга фақат бир нарса: тўққиз қаватли кошона-ю, шу кошонада бўлган Гулхуморнинг дабдурустдан йўқолгани аён эди. Кошона билан севгилисининг қисматини ҳам, бундай пайтда инсон нима қилиши кераклигини ҳам билмасди. Садиржон содда, тўғри, ҳаёт ишларида уқувсиз, ўттиз йиллик умрини, асосан, китоб ўқиб, одамларни муолажа қилиб ўтказган йигит эди!

Шу йил кузда уларнинг тўйи ўтиши керак эди. Шунга қарор қилишганди! Кутилмаган даҳмаза Садиржоннинг орзу-умидларини энди бир йўла кўкка совурган эди!

Бу дунёда йигит билан қиз борки, ҳар бирининг ҳеч кимга ўхшамаган ўз муҳаббат тарихи бўлади.

Гулхумор билан Садиржон ҳам шу кунлар ажиб бир муҳаббат тарихини бошдан кечиришаётган эди!..

Улар бир-бирларини тасодифан ёқтириб қолишган эди...

Бундан икки йилча бурун бир куни кечга томон шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага навбатдаги бемор кирди. Бу — калта сочлари қулоқлари устига тушиб турган, илк қарашда ўсмирларга ўхшаш, аммо юзи рангсиз, кўзлари эса мунгли ва чақноқ — йигирма беш ёшлардаги қиз эди. Садиржон қизга разм солиб қўйиб, шошмасдан касаллик тарихини варақлади.

— Хў-ўш? — деб сўради ниҳоят.

— Бу ерда ёзилган нарсалар шунчаки; менинг касалим бошқа, — пичирлади қиз. — Икки йилдан буён... агар кулмасангиз, айтаман.

— Қизиқ экансиз-ку! — қизнинг гапидан хафа бўлиб кетди Садиржон. — Ҳеч табиб ҳам бемордан кулар эканми? Унақа одам ҳақимлик қилмай, бозорга боравермайдимми?!

— Раҳмат, — деди қиз секин. — Демак, сизга ҳаммасини айтаман... Дунёда қанча умрим қолган, билмайман. Кечалари ётганимда, муттасил ҳаёо етишмайди. Юрагим қаттиқ қисади! Ухласам, қайтиб уйғонмасмиканман, деб кўрқаман. Уйқумда ўзим билмасдан ўлиб қоладиганга ўхшайман! Дорга янги чиққан дорвоздек, юрагимни ҳовучлаб юрибман! Лекин кардиограммада ҳеч нарса сезилмаяпти...

— Бунга кардиограмманинг алоқаси йўқ, — ғудранди Садиржон.

— Ким билсин, дўхтирларга қатнаб ҳам чарчадим. Энди бормайман, дегандим. Одамлардан сиз ҳақингизда бошқаларга ўхшамайди, деган гапни эшитдим...

Садиржоннинг бошқалардан «бир поғона юқори» кўтарилишга аввалдан ҳеч тобқоти йўқ эди. Дунёда не-не буюк зотлар ўтмаган! Камтарлик билан ўз вазифасини бажараётган одамни олқашнинг нима кераги бор?! Лекин қизнинг унга айтган сўзлари манзират, лутф, айрим хасталарда учрайдиган эзма хушомад эмасди! Қиз эътиқод қилиб, унинг ҳузурига келган эди!

Умуман, бир неча йиллардан буён шаҳарда Садиржондан маънили гап чиқишини

одамлар билиб қолишган, унга айрича ҳурмат билан қарашар эди. Садиржон, албатта, айрим ҳақимлардек, менинг ишим шундан иборат, деб ҳеч қачон беморларга калласига келган ҳапни ёзиб беравермасди. У, тиб дунёдаги энг гўзал санъатдир, деган гапни кўп эслар, доим шунга амал қилишга уринар эди! Худонинг берган кунги шифохонадаги зах-дим йўлакда одам қайнашига, аслида, сабаб ҳам шу эди! Шон-шухрат деймизми, ихлосми, баъзан Садиржонни қийнаб ҳам юборарди. Садиржон умумий хасталиклар бўйича мутахассис эканлигига қарамай, унинг ҳузурига кўпинча қулоғи оғриган ҳам, тиши оғриган ҳам бостириб келаверарди. Хасталар-ку, майли, Садиржон тўғрисида эшитиб-билиб, гоҳо одамлар тибга ҳеч алоқаси йўқ ташвишлар билан ҳам унинг бўлма-сига кираверишарди. Асоссиз бир касални баҳона қилиб, соатлаб навбатда туришдан эринишмасди! Садиржон эса самимий киши бўлганидан, ҳамма билан бирдек отам-лашаверарди!

У бемор қизнинг ҳаёти қандай кечаётганига қизиқсинди.

Гулхумор болалигидан бир оз ёввойи ўсган экан. Ёши улғайиб, ота-онасидан ҳам узоқлаша бошлабди. Ён-верида кўнглини тушунадиган, дардлашадиган одам йўқ! Бунинг устига, кейинги йиллар негадир иши юришмабди; олий маълумоти борлигига қарамай, уч-тўрт ой бир ерда котибалик қилгач, ишсиз — қўчада қолибди. Сарсон-саргардонлик кўриб, бошдан аниқ касб танламагани, тор ихтисос эгаллаб, тарихчи бўлганига ўқинибди. Ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, кундан-кунга руҳини мунг қоплабди...

Садиржон Гулхуморга касали борасида ҳеч нарса демади. Мана, буни ўқийсиз, деб қизнинг қўлига иккита китоб тутқазди. Кейин, шаҳарнинг шарқ томон этагида авлиё мақбараси, мақбара бошида чашма бор, ҳар куни наҳорда бориб, шу чашмадан бир пиёла сув ичасиз, деб тайинлади. Гулхумор ажабланиб турган эди, тушунтирди:

— Сиз шундай даволанишингиз керак. Менга ишонинг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади!

Орадан бирон ҳафта ўтиб, Гулхумор анча кўтаринки кайфиятда кириб келди. Садиржон қизнинг қўлига бошқа иккита китоб тутқазди. Ниҳоят:

— Чашмага ҳам боряпсизми? — деб сўради.

— Боряпман, — бошینی силкиди Гулхумор. Сўнг, беихтиёр қизиқсинди: — У ердаги сув шифобахшми?!

— Ҳа, албатта, — деди Садиржон. — Шундай давом этаверинг...

Навбатдаги сафар келганида, Гулхуморнинг кайфияти янада кўтаринки эди.

— Узимча тузалганга ўхшаяпман. Раҳмат сизга! — миннатдорчилик билдирди қиз. — Бир ойлик сафарга кетяпман, — деди у. — Қайтиб келгач, аҳволим қандай бўлишидан қатъи назар, сизга учрайман... Биласизми, сизга бир нарса демоқчи эдим. Фақат мени тўғри тушунинг, илтимос. Сизни биринчи кўрганымдаёқ ҳис этганман... Биз ҳар куни кўриб юриб, ўрганиб қолган оломон ичида сиз чиндан бошқаларга ўхшамаган одам экансиз! Ўзингиздан кўпроқ атрофингиздаги кишиларнинг севинчи, изтиробини ўйлаб яшайсиз. Ҳаётда ҳеч нарса сизни бузиб-ўзгартиролмаган. Бефарқ, майда мақсадлар сиздан йироқ. Пок, беғубор сақланганми, шунақа! Сиз билан кўришиб-сўзлашган кишининг қалби-руҳи юксалади... Мен бундан кейин ҳам даволаниш, баъзан сиздан маслаҳат олиб туришни истардим. Бир танишми, дўст сифатида. Агар мумкин бўлса...

— Мумкин, албатта, — ғудранди Садиржон...

Аммо Гулхумор шу кетганича, бир ой эмас, икки ой ўтиб ҳам қорасини кўрсатмади.

Садиржон ҳар қандай беморни эслаб, у тўғрида узоқ ўйлаб юрмасди. Бунинг иложи ҳам йўқ эди! Лекин Гулхумор йигитнинг хотирасида сақланиб қолганди. Шу қизга кейин нима бўлди экан, деб гоҳида хаёлидан кечираар, ўзи билмаган ҳолда юрагидаги шифоқат муҳаббатга айлана бошлаган эди!

Ниҳоят, бир куни кечга томон телефон жиринглаб, кутилмаганда...

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Сизга ваъда бериб, сўзимнинг устидан чиқолмадим. Сиз мени унутиб ҳам юборган бўлсангиз керак!..

— Гулхумор...

— Мен. Демак, унутмаган экансиз...

— Қаердан қўнғироқ қияпсиз?..

— Қўчадан. Шаҳар маркази...

— Мен ҳозир етиб бораман!

Садиржон эгини алмаштириб, шошганича кўчага йўналди. Шаҳар марказига етиб бориб, Гулхумор билан учрашди.

Аслида, бундай бўлмаслиги керак: улар ҳали бегона кишилар эди. Бироқ ўз-ўзидан шундай мулоқот рўй берди. Гўёки икки ўртада маълум бир муносабат аллақачон шакланган эди!

Афтидан, бу қисмат эди!

Шунга қарамай, улар кўришган пайтда Гулхумор Садиржонни огоҳлантирди:

— Сиздан фақат илтимос, телефонингизни топиб, қўнғироқ қилганим учун мени енгилтак экан, деб ўйламанг!

— Мен ундай деб ўйламайман. Мен сиз ҳақингизда ҳеч қачон ёмон ўйга бормайман. Ишонинг!

— Раҳмат, — деди Гулхумор. Лекин яна тушунтирди: — Шунча вақтдан кейин шифохонага бориш менга ноқулай бўлиб туюлди. Энди бутунлай тузалиб ҳам кетдим.

— Мен буни биламан. Сизни кўрганимга эса жудаям хурсандман.

— Сизнинг олдингизда ёлғончи бўлишдан кўрқдим. Бунинг устига, сиз билан бир оз гаплашгим келди. Аввал ҳам сизга айтганман, атрофимда дардлашадиган одам йўқ.

— Менга ишонганингиз, умуман, бутун муносабатингиз учун раҳмат! — деди бу гал Садиржон.

Улар шу куни алламаҳалгача кўча чангитиб юришди. Ниҳоят, хайрлашаётганда Гулхумор Садиржоннинг қўлига қандайдир дафтар тутқазди:

— Биласизми, бир йигит холамининг уйида, ижарада турарди. Бошқа шаҳарда. Уч-тўрт йил бурун нобуд бўлиб кетган. Шоир экан, дафтари уйдан топилди. Сиз менга китоб бергувчи эдингиз, мен ҳам шуни сизга эсдаликка берсам...

Икки ёш қалбни бу мулоқот уйғотиб, энди уларни анча яқинлаштириб қўйган эди.

Улар шундан сўнг, ҳафтада баъзан бир, баъзан икки кўришиб, кўча айланиш, суҳбатлашиб юришни одат қилишди.

Гулхумор чиройли, ақлли, самимий эди.

Садиржон бир кунлар, Гулхуморни эслаб, кўнглида ёқтирган бўлса ҳамки, уни яхши кўриб қоламан, деган гапни хаёлига келтирмаганди. Энди кундан-кунга қизга нисбатан меҳри ошиб-тошиб, ўз ҳолатига ўзи ҳайрон бўлиб қолди. Гулхумор билан кўришгани сайин, Садиржон аллақандай телбалана бошлади.

Гоҳ кўришганларидан кейин, гоҳ кўришмаган кунлар у, биринчи саҳифасига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган катак дафтарни қўлига олиб варақлар, дафтардаги шеърларни завқланиб-пичирлаб қайта-қайта ўқир эди:

Сиздан гўзали йўқ,
Сиздан яхшиси йўқ—
Сиз битта яралган

менинг бахтимга.

Сиздан нозиги йўқ,
Сиздан нозлиги йўқ, —
Сиз битта яралган

менинг бахтимга.

Сиз ёрқин бир кўшиқ,
Сиз ойдин бир кўшиқ —
Сингиб бормоқдасиз

менинг бағримга...

Садиржон ажабланирди...

Шоирлар шеърни бир кишига бағишлаб ёзади, албатта. Лекин қизик жойи, ўқиган одамки бор, шеърдан ўз дарди ифодасини топади, ўз юрагини ойнага солгандек кўради! Умуман, шоирлар қадим-қадимдан шунинг учун шеър ёзишмасмикан?!

Дунёдан ўтиб кетган, исмини ҳам, ўзини ҳам то ҳозир билмай келган Абдулла Ҳаким деган шоирнинг кимгадир бағишлаб бир пайтлар ёзган шеърлари, ахир Садиржоннинг қалбига қуюлиб, унинг ҳолатини шунчалик акс этдирса, буни — бошқа қандай тушуниш мумкин?!

Сиз ҳақда
Ўйлай қачон —
Эрталабми,
кечқурун?

Кун ярмида
Ўйлайми,
Ўйлайнми

ярми тун?

Бирлаштириб
барини,

Ўйласам-чи,
Ҳар соат?
Ахир,

сиздек парини —

Ўйламоқлик
Саодат.

Уйласам-чи,
 ҳар лаҳза,
Ҳар сония —
Қўймасдан?..
Қалбингга
 тушгач ларза,
Бўлмас экан
Куймасдан...

Ёшликдан адабиётни яхши кўриб, анча-мунча шеърӣ китоблар ҳам ўқиган Садиржон ўзини, гоҳ тувакда, гоҳ боғда ўсган гулларни учратиб юриб, бехосдан ёввойи дашт гулларига дуч келиб қолгандек ҳис этарди. Фақат Гулҳумор ҳадя этгани учун эмас, бу дафтар шу жиҳатдан ҳам унга қадрли эди!

Дафтардаги шеърларни қайта-қайта ўқиганидан, уларнинг аксари энди Садиржонга ёд бўлиб кетганди. У ёлғиз қолдими, бас, кўчадами, уйдами, Абдулла Ҳакимнинг шеърларини худди юракдан отилиб чиққан ўз сўзлари сингари пичирлаб-қироат қиларди:

Нималарни
Уйлаяпсиз ҳозир —
Шилдираган
 сувга тикилиб?
Ут-ўланлар энкайиб оғир,
Сизнинг
 пойингизга йиқилиб?

Нималарни
Уйлаяпсиз шу пайт —
Тегрангизда
 боғлар шовуллаб?
Боқмайин, деб
Сиз томон лоқайд,
Осмонда ҳам
 офтоб ловуллаб?

Нималарни
Уйлаяпсиз бу дам —
Учганида
 бедард шамоллар?
Тегишлими
бир оз менга ҳам —
Сизни йўлга солган
Хаёллар?!

Садиржон Гулҳуморни яхши кўрар, назарида, уни Гулҳумор ҳам ундан кам севмас эди.

Улар кечқурунлари учрашиб, кўпинча ярим тунгача кўча айланишар, бир-бирларини эркалаб, бир-бирларига суянишар эди. Севинчдан, бахтдан кўзлари порлар, уларга ҳаётда ҳали бундан ҳам тотли лаҳзалар насиб этадигандек эди. Ҳарҳолда, Садиржон шундай деб ўйларди!

Аммо кўришиб юриб, дабдурустдан Гулҳумор яна бир ойча ғойиб бўлди...

Садиржон олдинги гал Гулҳуморни қанчалик эслаб-ўйламасин, унинг икки ойдан ҳам кўп қорасини кўрсатмаганига ортиқча парво қилмаган, изтиробга тушмаган эди. Ушанда бу қизни аллақачон ёқтира бошлагани-ю, ишнинг бундай тус олишини хаёлига келтирмаганди... Мана энди васли-висол шомларидан кейин, Садиржон чинакам айрилик азобини туйиб, буткул эс-ҳушини йўқотиб қўйди! Гулҳуморсиз ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, гангиб, жон-дили билан ўрганиб қолган севгилисини излаганча, кўча-кўйда тентирашни одат қилди...

Ана
Чопмоқдаман ёниб,
Кўчада —
Телба. Телба...
Ухшайман
Югурган оёқ учида—
Елга. Елга...
Мен
Юзлашган каби
 қаро кечада—
Селга. Селга...
Дардим
Қандай айтай

бу дард ичида —

Элга. Элга...
Фақат чопмоқдаман —
Ана, кўчада:
Телба. Телба...

Ҳамма бало шундаки, Садиржон дунёда ота-онасиз қолган, ёлғиз йигит эди!
Унинг бу борлиқда Гулҳумордан бўлак суюнадиган ҳеч кими йўқ эди!
У гоҳ эрталаб, гоҳ кеч тунларда шаҳарча кўчаларида тентираб, ўзининг юрак мулки — Гулҳуморга қайта-қайта, хаёлан илтижо қиларди:

Нега жимсиз?
Хасталаниб қолмадингизми?
Ё
Шунчаки
 бизни эсга олмадингизми?

Нега жимсиз?
Рўй бердимми
Бир дилсиёҳлик?
Қовжиратиб қўйдингиз-ку
 мени гиёҳдек!

Сиз — ҳаётим!
Менинг билган —
Қалб эҳтиёжим!
Нега жимсиз?
Уйламасдан
 йўқдир

Иложим!..

Гулҳумор ўтган сафардаги сингари кутилмаганда бир оқшом қўнғироқ қилди:
— Ассалому алайкум.
— Салом алайкум.
— Мени йўқотиб қўймадингизми?
— Сизни қидирмаган жойим қолмади, Гулҳумор.
— Биламан. Мени кечиринг, Садир ака... Мен атайин эмас. Ўзи шундай бўлиб қолди. Ишонинг...
— Мен сизга ишонаман.
— Уйдагилар чиқишга қўйишмади, тўғриси. Лекин энди шароит бир оз ўзгарадиганга ўхшаяпти.
— Қаердан қўнғироқ қиялпсиз?
— Ҳар қачонги ўша...

Улар қайта топшиб, шу оқшом яна алламаҳалгача кўча айланишди.
— Мени табрикланг, — деди гап орасида Гулҳумор. — Ниҳоят, ўзим хоҳлаган ишга кирдим... Ота-онам таниш-билишлар орқали ёрдам беришди. Энди кундузи ҳам, кечқурунлари ҳам бемалол кўришаверамиз! — У шаҳар марказидаги тўққиз қаватли кошонага мамнун имо қилди. — Шу ерда ишлайман бундан буёғи. Жуда катта, обрўли ташкилот...

Садиржонга бу хабар фавқулодда бошқача таъсир этди.
Тўққиз қаватли кошонада жойлашган «Тарих ва Маданият» деган ташкилот чиндан ҳам катта эди.

Аммо Садиржон бу ташкилотни обрўли деб билмасди.

Умуман, «Тарих ва Маданият» деб номланган муҳташам даргоҳга шаҳарчада одамлар алланечук шубҳа билан қарашар, иложи бўлса яқин йўламасликка ҳаракат қилишарди. Улар бу ташкилотдан қандайдир қўрқишарди!

Ташкилот Тарих ва Маданиятни гуллатиш шиори остида қадимий обидалар — масжид ва мадрасаларни бузиш, минг йиллик кўркам ҳовузларни кўмиб ташлаш, қабристонларни топташ, ота-боболардан қолган эски китобларни ёқиш билан шуғулланарди. Ташкилотдагилар, уларга эътироз билдирган ҳар қандай кишига, ишчи билан деҳқонга бунинг алоқаси йўқ, ишчи билан деҳқон бунинг тушунмайди, деб гап уқтиришарди. (Масалан, шоирларга улар, шеърингни ишчи билан деҳқон тушунмаса, шеър ёзиб нима қиласан, дейишни ёқтиришарди.) Утмишдаги истаган шоҳ, вазир, саркарда, бадавлат киши тарихда из қолдириб, маданиятга қанчалик хизмат қилганидан қатъи назар (ишчи ёки деҳқон бўлмагани учун) ташкилотдагилар назарида, ёт — ашаддий душман эди. Улар, бундай кишиларнинг номини эслашнинг ўзи гўзал ҳаётимизни остин-устин қилиб, бузиб ташлайди, эҳтиёт бўлиш керак, деб уйлашарди. Утмиш дегани тарих эмас, тарихни биз яратамиз, шўрлик халқ маданиятсиз яшаб келган, биз унга маданиятни ўргатамиз, деган даъво ташкилотдагилар бошида кўтариб юрган байроқ, улар амал қилган дастур эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти ҳар ой камида бир марта ўқувчиларни билим даргоҳидан, хизматчиларни ишлаган жойидан шаҳар марказидаги майдонга ҳайдаб келиб, ашула байрамлари ўтказарди. Майдонда тўпланган ёш-қари аскардек саф чекарди. Тахтадан омонат, аммо ниҳоятда баланд саҳна тикланарди. Қоп-қора бир киши саҳнага кўтарилиб, кўлидаги таёқчани силкитар, оёққа қалқиб турган одамлар ташкилот вакилларида ўзлари ўрганган ашулани бақириб ижро этишарди:

Бизнинг шахримиз жаннат,
Бунда ҳамма озод-хур.
Ўтиб ҳар қандай зулмат,
Кўксимизга тушди нур...

Ташкилотнинг асосий мақсад-муддаоси ҳам: барчани шундай бир хил ашула айтириш эди!

Садиржон тўққиз қаватли кошона томонга нохуш қараб қўйиб, жуда кўп нарсаларни хаёлидан кечирди. Беихтиёр кўнгли ғаш тортди. Шунга қарамай, у Гулхуморга ташкилотни ёмонлаб лом-мим демади. Қизнинг юз-кўзидаги мамнуният, севинччи ҳуркитиб юборишдан қўрқди. Бунинг устига, Садиржон, яхшими, ёмонми — ҳар ким қаердадир ишлайди, биров доя бўлса, биров гўрков, ҳаётнинг ўзи шундан иборат эмасми, деб ўйлади. Гулхумор тарихчи бўлганидан кейин бу катта ташкилотда ишламай, қаерда ишласин?! Эҳтимол, унинг анча оворагарчиликдан сўнг шу ишга киргани эзгулик нишонасидир: ташкилотда ўйли-мулоҳазали, ҳалол кишилар ҳам бордир; ақлли, билимли, қатъиятли Гулхумор улар билан бирлашиб, ташкилотнинг фаолиятини ўзгартириб ташласа, бунинг савобиға нима етсин?! Ахир, ҳаётда баъзан шунақаси ҳам бўлади!

Садиржон илож-ноилож Гулхуморни табриклади.

Улар иш борасида қайтиб оғиз очишмади.

Энди кечки васли-висолдан ташқари, деярли ҳар куни кўришиб, бирга тушлик қилишар, ширин энтикиби шивирлашганча, шошмасдан бундан буён турмушлари қандай бўлиши режасини тузишар эди.

Яна уларнинг иккиси ҳам севинчдан, бахтдан сармаст эди!

Лекин кунлар шу йўсинда давом этаётиб, бир гал Гулхуморнинг иши сабабли севишганлар орасидан қора мушук ўтди.

Эрталабдан шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага одатдагидек биттадан эмас, бостириб, бошини чангаллаган беш-олти киши кирди. Беморларнинг вазоҳатини кўриб, бундай тартибсизлигу бу паришон ҳолатга илк дафъа дуч келган Садиржон, туйқус бирон кулфат рўй бердим, бошларингиз оғрияптими, деб сўради. Хонага кирган беморлар қўлларини ёнларига тушириб, бошларини чайқашди. Кейин, бир-бирларига навбат бермасдан, нима бўлганини тушунтиришди.

Бу — шунчаки фалокат ҳам, ҳар кунги бош оғриқ ҳам эмасди! Бу — Садиржон дунёда яшаб юриб, тасаввур ҳам қилмаган даҳшат эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти хизматчилари шаҳарнинг шарқ томон этагидаги авлиё мақбарасини бузиб, мақбара бошидаги чашмани кўмиб, бир кечада ҳаммаёқни теп-текис қилганча, бу ерда олдин ҳеч нарса бўлмагандек, майдонга чим бостириб қўйишибди!

Садиржон бўғилиб, кўксига нақ ханжар санчилгандек кўйга тушди,

Шу куни кўришганларида, у Гулхуморга захрини тўкди:

— Нега ўзингиз шифо топган мақбарани бузасиз? Ўзингиз сув ичган чашмани нега кўмасиз? Нега?!

Гулхумор бир лаҳза қизариб, бўйинни қисди:

— Мен бундай қилганим йўқ. Ташкилотдаги бошқа одамлар...

— Хўп, ўша бошқа одамлар нима дейди? — сўради титраб-қақшаб Садиржон.

— Ишчи билан деҳқон, оддий халқ манфаати...

— Бу улар учун ниқоб, албатта. Жаҳолат, саводсизликдан манфаат чиқадими? Чинакам тарих, чинакам маданиятсиз ишчи-деҳқоннинг ўзи молга айланмайдими? Халқни қул қилиб юборган ташкилотингиз...

— Бундай нарсалар бидъат, хурофот, эскилик сарқити, дейишади. Шулар бўлмаса, халқ бахтли яшайди, ўтмишни қўйиб, келажакни ўйлаш керак, дейишади...

— Ўтмиш инсоннинг таржимаи ҳоли! Унутиб бўлар эканми?! Хўп, мақбараси бузилган авлиёнинг ақалли кимлигини эшитганми ташкилотдагилар?

— Мен билмасам, — пичирлади Гулхумор.

— Бошқаларингиз ҳам ҳаттоки хаёлига келтирмаган! Бу авлиё, масалан, Конфуцийга ўхшаш буюк файласуф бўлган. Атрофига шогирд тўплаб, ҳалол қўл меҳнати билан кун кўришга ўргатган. Дунёда, ҳам жисм, ҳам руҳни пок сақлашга қақирган. Бунинг нимаси сарқит?! Чашмани олинг! У — ер қаъридан отилиб чиққан тоза сув эди-ку. Бир пиёла ичган одамнинг баданидаги ғуборлар ювилиб кетарди. Шу — бидъатми?! Йўқ, сиз бунақа ташкилотда ишламаслигингиз керак...

Гулхумор Садиржоннинг гапига жавобан ҳеч нарса демади. Маъқулламади. Эътироз ҳам билдирмади. У, афтидан, чуқур хаёлга чўмганми, бир оз инжиб, озор чекканми кишига ўхшар эди. Шунинг баробарида, алланечук мағрур, бепарво эди.

— Мен ўзим сизга иш қидираман, — деди Садиржон қатъий.

Гулхумор негадир маҳзун кулумсиради:

— Майли, кейинчалик. Ихтиёрим сизда бўлгач...

Садиржон шундан сўнг анча кун ғашланиб юрди. У, аввалдан ҳақим билан бемор орасидаги чегара — муқаддасликни бузмаслигим керак эди, мана энди шунинг жазосини тортаяпман, деб ўйлади. Юрагида ҳис этди: Гулхумор уни ёқтиради, лекин ишни ундан кўпроқ яхши кўради!

Вақт ҳар қандай жароҳатни даволайди.

Улар аста-секин рўй берган воқеадан ҳам, орада ўтган дилсиёҳликдан ҳам узоқлаша бошлашди.

Уларнинг фикри-хаёлини тезроқ тўй-томоша ўтказиб, бир нафасга ҳам биридан ажралмаслик истаги банд этган эди.

Садиржоннинг назарида, ҳаёт уларни эркалаганча, осмондек юксак бахт ваъда қилмоқда эди!

Йўқ... Севишганлар орасига тагин айрилиқ тушди.

Шамол шаҳарнинг тўс-тўполонини чиқарган кунда, Гулхумор тўққиз қаватли кошона билан бирга, қаёққадир ғойиб бўлди...

24

Уша — шамол қутурган куни, кечга томон Садиржон яна шаҳар марказига бориб, кошона ўрнидаги чуқурлик этагида узоқ ўйга чўмиб ўтирди.

Эртаси куни ҳам...

сахарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечқурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди. Қандайдир чора кўриш керак! Аммо қандай?!

Шаҳар марказида йиллар бўйи қўнқайиб турган ҳайбатли бир иморат бехосдан йўқолса-ю, ҳеч ким пинагини бузмаса, қийин экан! Одамларнинг ёппасига лоқайдлиги очиқ-ойдин кўриниб турган бундай шароитда кимдан гап сўраб, кимга арзи-дод қиласан? Утган-кетганларни тўхтатиб, мана шу ерда мармар кошона, кошонада менинг жондан азиз севгилим бор эди, десанг сени жиннига чиқаришади-қўйишади! Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб, кар ва кўрдек ҳолга келиб турган бир замонда сенинг гапинг бировнинг қулоғига кирармиди?! Калтак кўтариб, сени шу тўпроқ ўюми устидан ҳайдашмаганига ҳам шукр қил!

Садиржон сурункасига бир ҳафта бошини қайси деворга уришини билмай, шаҳарда девонадан баттар кўйда тентираб юрди. Ишининг ҳам унуми йўқ, одамлар уни баъзан соатлаб пойлашар эди.

Кейинги ҳафтанинг биринчи куни шифохонада тушга яқин Садиржоннинг бўлма-сига ҳамкасби — Абдурахмон кирди.

— Бугун бирга тушлик қилишимиз керак!

— Нега? Мен бугун бошқа ишлар... — ғудранди Садиржон.

— Бошқа иш кейин! — деди Абдурахмон қатъий. У сал юмшаб, қўшиб қўйди. — Сен билан гаплашадиган гап бор!

Булар ёшлиқдан дўст, бирга ўқишган, энди бирга ишлашар, бунинг устига, Абдурахмон шўҳрат топган ҳақим бўлмаса ҳамки, шифохонада мавқе эгаллаган, кўз касалликлари бўйича шаҳарда ягона яхши мутахассис эди; Садиржон уни ҳурмат қиларди. Ҳозир ҳам, Абдурахмоннинг нима гапи борлигига унча қизиқмаганига қарамай, ўрнидан туриб, бўйнига арқон солинган қўзичоқдек, дўстига эргашмай иложи қолмади.

Ҳамкасби Садиржонни негадир тўппа-тўғри ўз уйига бошлаб борди.

Уйда дастурхон тузалган, овқат тайёр эди.

Садиржон, дўстимга ёки бола-чақасига тегишли бирон муносабат бормикан, олдидан билмаганим чакки бўлди, деб ўйлаб, хижолат чекканича, оғзига олган бир бурда нонни сақичдек чайнай бошлади.

— Овқатга қара, — деди Абдурахмон кескин. У, танишми, бегонами, ҳаммага дўқ ургандек шунақа қаттиқ-қаттиқ гапираверарди.

— Қараяпман, — деди Садиржон секин.

— Хўш? Иштаҳанг йўқ?! — деди бир оздан сўнг яна Абдурахмон.

— Қорним...

— Эрталабдан ишда юриб, қорнинг қаёқдан тўқ бўлади? Афтингдан, нонушта ҳам қилган одамга ўхшамайсан! Ол...

Садиржон ҳафсаласиз кўйда қўлидаги қошиқни бир-икки айлантиргач, Абдурахмон унга тик қадалиб, дангал гапга кўчди:

— Мен сени бугун бекордан уйга чақирганим йўқ, оғайни. Шу кунлар сенга бир нима бўлган. Кўриб юрибман. Гапир!

— Ҳзим. Шунчаки... — ғудранди Садиржон.

— Очиғини айтавер!

Садиржон илож-ноилож дўстига шаҳар марказидаги улуғвор кошонанинг йўқолиб қолганини тушунтирди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! — деди Абдурахмон, бошینی чайқаб. — Кўзингга шунақа кўрингандир! — У ўзининг бу гапи билан қаноатланмай, ўрнидан ирғиб турганича, тоқчадан узун дастали ойнак олиб, узоқ-яқиндан Садиржоннинг кўзига разм солиб қаради. — Йўқ, кўзинг ёмон эмас! — деди ниҳоят.

— Ҳеч ким ишонмайди, лекин мен борини айтяпман, — хафа бўлди Садиржон.

— Хўп, бино йўқолса, сенга нима? — сўради қайтиб ўрнига ўтиб ўтирган Абдурахмон.

— У ерда Гулхумор бор эди...

— Э, шунақа демайсанми? — Абдурахмон Садиржоннинг муҳаббат тарихидан воқиф бўлмаса-да, бу йигит ёши ўттизга етганда ҳам бировни яхши кўрмаслиги мумкин эмаслигини тушунарди. — Бошингга кулфат тушибди-да, оғайни. Шунга озиб юрган экансан-да! — тўнғиллади беихтиёр.

Ўзини зўрға тутиб турган Садиржоннинг кўзларига жиққа ёш тўлди.

— Майли, кўп эзилаверма! — таскин берди унга Абдурахмон. — Бу жуда кўнгилсиз, аммо барибир қонуний нарса...

— Нима қонуний? — қизиқсинди Садиржон.

— Муҳаббатни айтяпман. Доим шунақа тугаган. Лайли ва Мажнунни эсла. Тоҳир ва Зухра, Ошиқ Ғариб ва Шохсанам. Қолаверса, Ромео ва Жульетта. Ҳаммаси бир-бирини йўқотиб, ўлиб кетган...

— Мен ҳам Гулхуморни топмасам, ўламан!

— Бу шарт эмас! — деди Абдурахмон. — Муҳаббатсиз ҳам бемалол яшайвериш мумкин.

— Яхши кўрганлар қовушиб, бахтли яшаб кетишса бўлмайдами? — дўстига илтижоли тикилиб сўради Садиржон.

— Барибир фойдаси йўқ, — деди Абдурахмон. — Иккаласи бирга ўлиб кетади! Мана, мен... Бир пайтлар хотиним учун ўзимни томдан ташлардим... Кўзларини кўргим келиб, уч кечалаб ухламай чиқардим. Бахтли бўлсак, биз бахтли бўлишимиз керак эди! Хўп, уйландим, хотинни ҳозир ҳам яхши кўраман. Лекин энди ҳаммаси оддий, олдинги муҳаббатга ўхшамайди. Хотин кундузи маза-бемаза гапириб, кечалари ёнингда хирмон бўлиб ётгандан кейин, ҳеч қизиги қолмас экан! Қисқаси, иккаламиз биргаликда кундан-кунга ўлиб кетяпмиз! Сенга маслаҳатим, шунинг учун, қолган гапни унутиб, тезроқ биронтасига уйлан, қучоғингга олиб, бемалол кунингни ўтказиб юравер!..

— Мен ундай қилолмайман! — тўнғиллади норозиланиб Садиржон. — Биз ваъдалашганмиз. Бир-биримизни яхши кўраемиз. Гулхумор йўқолиб қолди, деб мен унга қандай хиёнат қиламан?! Сен ҳақ эмассан, муҳаббатни бир умр асраш ҳам мумкин! Биз бир-биримизни ҳеч қачон унутмаймиз...

Абдурахмон чуқур хаёлга толди.

— Унда қидириб кўриш керак, — деди ахийри.

— Қаердан?

— Қизнинг ота-онаси, дугоналари, дўстлари бордир, бирон нима билишар, ахир! — бўғилди Абдурахмон.

— Ота-онасини танимайман. Дўстлари йўқ. Хўп, дугоналари... узоқ бир дугонасини айтмаса...

— Ҳеч бўлмаганда ўшанга учраш керак. Қўл қовуштириб, эзмаланиб ўтирган-дан кўра...

Абдурахмоннинг бу маслаҳатини Садиржон қабул қилди.

Кечга томон шифохонадан чиқиб, у тўғри Маиший хизмат кўрсатиш уйига қараб кетди. Гулхуморнинг дугонаси — Зевар тикувчилик билан шуғулланарди.

Садиржон Гулхумор билан кўча чангитиб юришганида, Зеварни икки-уч кўрган, холос. Бу қизнинг феъл-атворини билмаганидек, афти-ангорини ҳам яхши эслаёлмасди.

Озғин, дароз, кўримсизгина бир қиз экан Зевар!

Гапи борлигини айтиб, йўлакка чақиртириб чиққан Садиржоннинг юзига у ни-мадандир кўрқаётгандек бақрайиб қаради.

Садиржон қизга рўй берган воқеани тушунтирди.

— Мен Гулхуморни ўша сиз билан кўчада кўрганим охириги марта, акажон. Биз қайтиб учрашганимиз йўқ, — куюниб деди Зевар. — Билмадим, мен сизга қандай ёрдам берсам экан? — Шундан кейин, у бирдан жонланди. — Юринг, уйларига қарайлик. Мен кириб чиқаман, сиз пойлаб турасиз. Яхши гапми, ёмонми, нимаики эшитсам, сизга айтаман...

Гулхуморлар уйи шу яқин ўртада, ингичка кўчалардан бирида жойлашганди. Садиржон узоқдан кўрган, лекин яқин бормаган эди.

Зевар билан темир дарвозали шу уйга ҳаш-паш дегунча етиб келишди.

Уйга шошганича кириб кетган Зевар анча ҳаяллаб қолди. Ниҳоят, бўшашибми, ғамгин ҳолатдами, эшикдан қайтиб чиқди.

— Булар ҳам ҳеч нарсани билишмайди, акажон. Афтидан, қизиқишмайди ҳам...

— Тушунмадим, — ғудранди Садиржон.

— Сиз уларни олдин кўрмагансиз-а?

— Йўқ.

— Уларнинг аҳволи жуда хароб. Лекин димоғлари баланд. Киши ҳам ачинасан, ҳам жаҳлинг чиқади... Сўрасам, бизнинг қизимиз катта идорада, масъул ишда ишлайди, дейишди. У сенларга ўхшаб бекорчи эмас, иши бошидан ошиб ётибди, дейишди. Улар идорада ётиб ҳам қолаверишади, ҳар куни уйга келолмайди қизимиз, деб мақтанишди...

— Сиз очиғини айтмадингизми? — ҳуркибгина сўради Садиржон.

— Қандай айтасан? Улар эшитса, гапирасан-да, акажон. Одамлар минг йўсин хабар келтириб, шу қиз минг йил уйга келмасин, булар барибир ўз ашуласини тўхтадиган авзойи йўқ. Билганини қайтариб ётаверади. Ҳарҳолда, менинг таассуротим шунақа бўлди... Сизни хафа қилиб қўймадимми?!

— Йўқ. Раҳмат, — деди Садиржон.

25

У сару сомонини йўқотиб, бу ердан яна кошона ўрнидаги чуқурлик этагига борди.

Эртаси куни ҳам...

сахарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечқурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди.

Аммо кўп ўтмай, тўрт томондан девор тортиб, қурувчилар эски кошона ўрнида янги бино пойдеворини тиклашга киришишди. Энди Садиржон девор бўйлаб зир югуриб, тешик-туйнуклардан ичкарига мўралар, кўзларидан вижир-вижир ёш оқар эди.

Садиржоннинг бутун умиди кундан-кунга барбод бўла бошлаган эди! Лекин у тоқатсиз кўйда шаҳар марказига боришдан ҳам ўзини тўхтатолмасди!

Айниқса, дам олиш кунлари у эртадан кечгача шаҳар марказида чарх урар, тупроқ кўчада йўқолган игнани қидирган кишидек, чор атрофни қаричлаб ўлчаб чиқар эди.

Ниҳоят, уйга қайтиб, хонада нари-бери вазмин одимлаб юрар, Гулҳумордан қолган ягона ёдгорлик — дафтарни тоқчадан олиб, хонтахта устига очиб қўйганича, шеър қироат қилар эди.

Навбатдаги якшанба куни ҳам бутун иш шу тахлитда кўчди.

Энди Гулҳумор — дафтардаги бир ҳовуч шеър!

Садиржонга дафтарнинг кераги ҳам йўқ; Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари унга сатрма-сатр ёд бўлиб қолган эди. Муҳими: бу шеърларни гўёки Садиржон ёзгану булар шахсан Гулҳуморга бағишланган эди!

У, одатдагидек, хонада нари-бери юриб, севгилиси тўғрисида ўйлаганича, юрагидаги кечинмаларни баён эта бошлади:

Соғиниб кетдим

Сизни.

Сизни

кўрмадим

минг йил...

Дўстим!

Бир келмайсизми,

Босганча

Енгил-енгил?!

Айтинг,

Дўстим,

Бу йўлда

Сизга кўпми

Тўсиқлар?!

Пойандоз тўшаб гулдан,

Тўшалсинми —

кўшиқлар?!

Шу кунлар Садиржон ниҳоятда толиққан, ўзини ҳар қачонги ҳаким эмас, оғир бемордек сезар эди!

Шеърларни ўқиб, беихтиёр нафаси бўғзига тикилганидан, сўнги кунларда кўп бўлганидек, кўзлари ёшланди. Бир чеккага ўтиб, мунғайиб ўтирди. Бироқ Гулҳумор —

шеър уни тинч ўтиришга — ором олиб, нафас ростлашга қўймади. Куз кунларидаги нотинч, аёвсиз уммон тўлқинлари сингари бостириб келаверди... келаверди!

У ўрнидан сапчиб, нари-бери юрганича, шу аснода қиёфаси қўзлари ўнгида аниқ жонланган Гулхуморга ўзича мурожаат қилаётгандек бўлди:

Насиб этадими
Менга
Ниҳоят —
Янгроқ овозингни
Эшитиш?
Гўё

сеҳрли бир ширин ривоят —
Янгидан
Розингни эшитиш?

Насиб этадими
Ниҳоят
Менга —
Чўзилганда

минг йилга
кутиш,

Умримда
Бехосдан
Юзлашиб
сенга —

Эрка бир
Нозингни
Эшитиш?

Садиржон Гулхумор тўғрисида ҳеч нарса билмаганидан, айниқса, азобланарди...

Гулхумор ўзи тирикми; борми оламда?! Қаерда у?! Яқинми, узоқ бир жойданми, юрибман, тинчман, деб нега хабар бермайди?! Дунёда ҳар куни неча минглаб киши йўқолади; уларни одамлар қидиришади. Лекин ақл бовар қилмайдиган шароитда йўқолган кошона-ю, Гулхуморни қандай қидириш мумкин?! Зилзила пайтида кошона ер қаърига кириб кетса, халқни тўплаб, кавлаштириш қийин эмасди! Мабодо сел олиб кетса — олиб кетган жойигача боришнинг ҳам иложи топиларди! Аммо шамол учириб кетган иморат билан у ердаги саргардон кишиларни қайси мамлакат, қайси минтақадан қидирасан?! Даштдан, тоғларданми, абадий музликларданми қидирасан уларни?! Садиржон мана шу иложсизликдан — айрилиқдан ҳам кўпроқ эзиларди...

Мени
Не қўйларга қолдингиз, дўстим —
Билмасданми? Қасддан?!
Ўзингиз
қайларда қолдингиз, дўстим —
Қасдданми? Билмасдан?!

Мен
Ҳеч куймагандим
Бу қадар,
рости,

Тўзиб кетдим
Буткул.
Қайда бўлсангиз ҳам,
Бор бўлинг, дўстим,
Ардоқли гулим, гул!

Неча юзлаб хонақоҳлар, гумбазлар, масжид ва мадрасалар — буюк обидалар йўқолиб кетган ер юзидан! Жаҳолатга қарши курашиш тўғрисида ҳайқириб, қачонлардир азият чекиб, меҳр ва илҳом билан инсон яратган кўркам ёдгорликлар жоҳилларча яксон қилинган; тупроғи, ғиштлари тўрт томонга ваҳшийларча ташилиб-совурилган! Улардан айримларининг китобларда номи ёки сурати қолиб, бошқаларидан шу ҳам қолмаган!

Демак, гугурт қутига ўхшаган мрамор бир кошонанинг йўқолиши — улар олдида, — эслаб, гапиришга ҳам арзимади! Кошонада «Тарих ва Маданият» ташкилоти қарор топганини инobatга олса, ҳаттоки, баттар бўлсин, деявериш мумкин!

Бироқ Гулхумор... Гулхумор!

Садиржон севгилиси туфайли кошона қисматини ҳам ўйлашга мажбур эди.

Бундан бир лаҳза бурун Гулхуморнинг қиёфаси кўзлари ўнгида жонлангани син-
гари энди қизнинг овози унга аниқ эшитилгандек бўлди:

— Мени кечиринг, Садир ака. Ишонинг...

Садиржон саробни сув деб билган кишидек, хаёлга берилиб, шу сонияда ўзи-
ни алланечук бахтли ҳис этди. Кейин, Гулхумор билан яна сўзлашаётгандек ҳолат-
ни туйди.

Қулоққа чалиниб
Азиз сас,
Мени
Боз чулғади
ҳаяжон.

Юракда асранган
Муқаддас —
Туйғулар
тошдилар ногаҳон.

Мен
Сени севаман!
Севаман! —

Зикр этдим
Қайтадан
минг бора.

Нима ҳам қиларди
Севмасдан
Тутқунинг —
бу юрак бечора...

Садиржонга фақат шу кунлар хона торлик қилаётгани йўқ — хонанинг ўзи тор эди.
Кичик бир ҳовлидаги мана шу биргина хона...

Баъзан ота-онадан фарзандга нималар мерос қолмайди?! Кўшқу саройдек ҳовли,
сандиққа босилган матоҳлар, қимматбаҳо буюм ва жиҳозлар...

Садиржоннинг ота-онаси хасталаниб, бирин-кетин оламдан ўтишди. Уларнинг касал-
ли нима эди — Садиржон билмасди. Афтидан, шаҳар ҳақимлари ҳам билишмасди;
улар берган хулоса киши қаноатланадиган, тушунарли эмасди. Тиб ходимларининг
нодонлиги ва бепарволиги туфайли ҳар соат, ҳар дақиқа ҳаётдан умидвор қанча киши-
лар рўйи-рост ҳалокатга учрашади! Оқ кийиб, фариштадек туришгани учун ҳеч ким
уларни жаллод дея олмайди! Ушанда шундай ҳолат рўй берди! Лекин «касофатнинг
шарофати» қабилида, ота-онасининг ўлими Садиржоннинг табобат йўлини тутишига
сабаб бўлди.

Дунёда бировлар данғиллама уй қуради. Боғ-ҳовли сотиб олади. Машина харид
қилади. Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ чўзади; бунинг учун учраган одамни айблаёлмай-
сан! Аммо куни аксар оч-наҳор ўтадиган, юпун, боласига уч йилда битта дўппи олиб
беришга қийналадиган минг-минглаб камбағал-қашшоқ кишилар ҳам бор дунёда!
Бундайларни, одатда, бир сўз билан «халқ» дейишади. Садиржон ана шу халқнинг
фарзанди эди!

У ота-онасидан қолган мерос билан кифояланиб, ёши ўттизга етгунча, асосан, иш
тўғрисида, атрофдаги одамлар тўғрисида ўйлади; ўзи тўғрисида деярли ўйламади.
Мана, ҳозир ҳам кичик бир ҳовлидаги қулоч ёзиш қийин бўлган тор хонада нари-
бери ўйчан одимлаб юрибди.

Хонада палос, уч-тўрт кўрпача, хонтахта, бир тахта-тўшак ва иккита юмшоқ курси-
дан бўлак ҳеч вақо йўқ. Садиржон, уйлансам, ҳаммаси билан аста-секин шуғулланаман,
деб умидланаётган эди!

Ниҳоят, у дам сайин ҳолсизланаётганини сезиб, яна бир чеккага ўтганича, мунгайиб
ўтирди. Гулхумор унинг хаёлидан кетмас эди!

Кўзларинг —
Кўзларим
ўнгида!
Мен
Сени севганча
янгидан —

Айландим
Йўлларнинг чангига...

Кечалари ухламай, кундузлари кўчаларда тентираб, Садиржон чиндан бор куч-
мадоридан айрила бошлаган эди. Бир маҳал — беихтиёр кўзи илинган экан, — ажабто-
вур туш кўрди...

Беш-ўнта жин гуриллаб ёнаётган гулхан атрофида давра қуриб, қаттиқ ноғора
чалишмоқда.

Давра ўртасида — Гулхумор. Тиржайиб ўтирган тасқара жинларга муқом қилиб, гулхан ёнида рақсга тушаётир.

«Йўқ, жинга ўхшаб ўтиришгани билан, булар аслида жин эмас! — деб ўйлади тушида Садиржон. — Булар мулк-давлат йўлида имонини сотган кишилар; бутун дунёда ҳаёт жиловини қўлига олгиси келган ўзимизнинг ростмана корчалонлар! Ёвузлар! Нимаки эзгулик бўлса, улар топташади. Тарихми, бугунми — қараб ўтиришмайди! Мендан, мана Гулхуморимни ҳам тортиб олишмоқчи энди!..»

Садиржон тушида Гулхуморга юзланиб, бақирди:

— Кет у ердан. Кет! Сенга айтяпман, жоним...

Ўз овозидан ўзи сесканиб, уйғонди.

Лекин негадир ноғора ҳамон қаттиқ гўмбурламоқда эди.

Садиржон кўзларини ишқалаб, атрофга аланглади. Ахийри, ҳушёр тортиб, пайқади: бу — дарвоза тақиллябди!

У истар-истамас ўрнидан туриб, нохуш бир ҳолатда эшикка йўналганича, дарвозани бориб очди.

Остонада бўйчан, гавдали, келишган йигит — қўлида қандайдир тугун, — мамнун жилмайиб турарди. Бурҳон Шариф!

Тугунни ерга қўйиб, Садиржон ҳали ўзига келишга улгурмасдан, уни Бурҳон Шариф бағрига босди.

— Бормисиз, иним! Соғиндим...

— Э, келинг, ака, марҳамат, — деди Садиржон ҳам, ниҳоят, жонланиб.

Улар ичкарига киришди.

— Мен сизни уйда мисиз, йўқми, деб энди кетмоқчи бўлиб тургандим.

— Эшитмабман. Ухлаб қолибман, — хижолат чекиб, кулумсиради Садиржон. У юрак-юрагида Бурҳон Шарифнинг шу палла келганига хурсандми, миннатдорми эди.

Унга Бурҳон Шариф жуда узоқ қариндош: отасининг тоғаваччасига аллабир томондан дахли бор. Бу, шўрванинг шўрваси, дегандек гап. Йиллар ўтиб, тоға-тоғаваччалар унутилиб ҳам кетишган. Аммо Бурҳон Садиржоннинг ота-онаси ҳаётлик пайтларида хабарлашиб турганидек, ҳамон икки-уч ойда бир эшик қоқади. Ўз идораси иши биланми, бошқа юмуш биланми Катта шаҳардан Мулкободга баъзан келиб-кетган бу йигит — Садиржонни туғишганлардек яхши кўради. Фақат Садиржон эмас, унинг кўзларида, умуман, одамларга нисбатан меҳр порлайди.

Садиржон эслайди. Бурҳон тўғрисида раҳматли отаси айтган эди:

— Худоё тавба, инсоннинг кўзлари ҳам шунақа чиройли бўларкан! Кўзларидан нурми, шафқатми ёғилади. Бу йигитдан бир куни, ё шоир, ё одамлар бахтини ўйлайдиган арбоб чиқади! Бундай кишилар дунёга кам келади...

Балки, шу гаплар, олдиндан яқин муносабат сабабдандир, Садиржон ҳеч ким эмас, фақат Бурҳонни кўрганида, ота-онасини эслар, унга бутун хонадон шундай кунларда қайтиб ота-онасининг руҳи билан тўлгандек бўлиб туюлар эди.

Бугун ҳам Бурҳон Шариф уйга кириб, кўзлари мулоим порлаганча, девордаги Собирбек ва Назирахоннинг суратларига тикилгани заҳоти, улар худди девордан тушиб, уйни тўлдиргандек бўлишди.

Садиржон, шунинг баробарида, айна фурсатда, ота-онасидан бевақт айрилгани устига, эндиликда севган ёридан ҳам Мосуво бўлиб ўтирганини эслаб, беихтиёр ўртаниб кетди.

Бироқ у ҳазин, эзгин хаёлларни ҳайдашга уриниб, юмшоқ курсиларни хонтахта ёнига олиб қўйганича, дарҳол дастурхон тузашга тушди. Кейин:

— Сиз зерикмасдан мана бунни кўриб ўтиринг, ака, — дея шеърлар ёзилган дафтари Бурҳон Шарифнинг қўлига тутқазиб, қозон осгани ташқарига чиқиб кетди.

Садиржон ҳовлида гўшт қовуриб кирганида, Бурҳон Шариф хона ўртасида қаққайиб турар, афтидан, шунчалик ҳаяжонланиб, эҳтиросга берилган эдики, ўзини йўқотиб қўйганга ўхшар эди.

Унга тикилиб, Садиржон аввалига, Бурҳон Шарифни ҳам шу кунлар кимдир юракдан урган экан-да, деб ўйлади. Лекин тезда бу фикридан қайтди: Ҳалимани эслади. Бурҳон Ҳалимани бировга алмаштирмайди! Демак, бу ерда бошқа гап.

Дастурхон ёнига ўтирганлардан сўнг, Бурҳон Шарифнинг ўзи ўйчан сўз бошлади:

— Севмай туриб, бундай шеър ёзиш қийин. Абдуллажон бировни қаттиқ севган, албатта. Мен билмасдим... Булар кимга бағишланган бўлмасин...

— Тўхтаг. Сиз Абдулла Ҳакимни танирмидингиз? — ажабланиб сўради Садиржон.

— Биз бирга ишлардик. Сиздек у менинг яқин биродарим эди. Кўнглингизга олманг, илоҳим, умрингиз ҳам ўхшамасин, лекин у сиз билан икки томчи сувдек... йўқ, афт-ангори эмас, афт-ангори билан у менга ўхшарди; ўзи... Шундай ҳимоясиз, беозор, самимий эди. Мард эди. Тақдирини айтмайсизми? Шундай ёлғиз қолган... Бу дафтари-нинг Катта шаҳардан айланиб бу ерга келиб қолгани-ю, сизнинг қўлингизга тушганида ҳам тақдиринг қандайдир боғланиши...

— Абдулла Ҳакимнинг бундан ташқари ҳам шеърлари бормиди? — қизиқсинди Садиржон.

— Кўп. Менга айримларини ўқитарди. Улар, асосан, ҳаёт тўғрисидаги фалсафий фикрлар эди. Мен уни файласуф дердим. Менга, айниқса, Насриддин афанди ҳақида ёзганлари ёқарди. Уларнинг нухсаси ҳам кўлимда бор, бир пайт сизга кўрсатарман... Лекин у таниқли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди. Қўпол, бетартиб кийиниб, очин-тўқин юрганидан, ҳеч ким унга ортиқча аҳамият бермасди. Иқтидори кўриниб, шунга яраша обрў қозонолмайдиган бундай бахтиқаро ёшлар, афсуски, кўп. Ёзганлари жуда кам эълон қилинган. Гап шундаки, таниқли шоирлар «Очиқ эшиклар», «Очиқ деразалар» деб шеър ёзишса, у берк эшиклар, панжара тутилган деразалар тўғрисида ёзарди. Аксари одамлар қишлоқда ҳам менсимай, этикни киймай қўйган бир пайтда, масалан, этикка меҳр қўйиб, қасида бағишлайди! Аслида, у ҳақ. Лекин тўғри гап туққаннингга ёқмайди. Бунинг устига, ҳамма ўзини бир хил тутуши, бир хилда гапиришини талаб қиладиган қанча ташкилотлар бор. Абдулла Ҳаким учун чиндан эшиклар берк эди! Мен ҳам бу ишда унга ҳеч қандай ёрдам беролмасдим... — Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди. Анчадан кейин, қизиқ гап қилди. — Садиржон, укажон, агар сизга малол келмаса, мен бу дафтарни қайтиб Катта шаҳарга олиб кетсам. Жиддий ўқишим керак!.. Ҳалима ўқисин! У шундай шеърларни жуда яхши кўради. Суюнади... Қолаверса, Абдуллажоннинг хотираси учун ёзганларини жамлаб, бир китоб тузилса. Мен энди бу ишга қаттиқ киришсам...

Садиржон бир оз паришонланиб, доводи раб қолди.

Шеърлар ёд бўлиб кетганига қарамай, Гулхумордан ёдгор дафтар унга қадрли — жондан азиз эди. Бу дафтарни у ҳеч кимга, ҳеч қачон беришни истамасди. Шу сонияда, аввалдан дафтарни Бурҳон Шарифга кўрсатмаслигим керак эди, хато қилдим, деган ҳаёлга ҳам борди. Бироқ шу дамдаёқ унга ўзи ҳақ эмасдек туюла бошлади. Меҳмон — отангдан улуғ. Ўзбекнинг одати: меҳмоннинг қуюшқондан чиқмаган ҳар қандай хоҳишини бажаринг! Меҳмоннинг тилагини инобатга олмай бўлмайди! Умуман, Бурҳон Шариф бу уйга шунчаки келган одам ҳам эмас. Минг йиллик қадрдон! Муҳими: Бурҳон Шарифни ҳамма танийди. Халқ ичида обрў-эътибор қозонган. У Абдулла Ҳакимнинг шеърларидан чиройли бир китоб тузиши мумкин! Худбинлик қилмаслик керак!

Садиржон бағридан жони узилаётгандек бўлса ҳамки, қўшқўллаб дафтарни Бурҳон Шарифга топширди.

Улар яна ярим тунгача гаплашиб ўтиришди.

Бурҳон Шариф шу ерда ётиб ҳам қолди.

Эрталаб бирга нонушта ҳам қилишди.

Садиржон бу орада неча бора Бурҳон Шарифга ўз дардини ёришга шаҳд этди. Улар севги ҳақида сўзлашаётиб, энди менинг қисматимни эшитинг, деган гап Садиржоннинг тили учиде турди. Юраги бурдаланди. Аммо бу тўғрида у оғиз очолмади. Бунга — унинг табиатан камсуқумлигим, суҳбат мавзуси, асосан, Абдулла Ҳакимнинг ҳаёти-ю, ажойиб шеърлари бўлганлигим — нимадир халал берди!

Фақат...

Бурҳон Шариф хайрлашиб уйдан чиқиб кетганидан кейингина, Садиржон ўзидан ўзи норозиланиб, бошини чангаллади... Сенинг Бурҳон Шарифдан яқин киминг бор?! Нега унга бутун-бор гапни айтмадинг?! Ахир, шундай қилишинг қийин эмасди-ку! Бошқалар ёрдам беролмаганда ҳам, бу — Бурҳон Шарифнинг қўлидан келишини ўйлашинг керак эди!..

Унинг энди тез кунларда Мулкободга йўли тушмайди. Бирдан-бир чора: Катта шаҳарга эринмасдан бориб, у билан учрашиш...

Ушанда балки... балки...

Бундан бир неча йил бурун «Тарих ва Маданият» ташкилоти ўзи учун қуриб, ичига кириб олган тўққиз қаватли мармар кошона шаҳар ичида шаҳар, мамлакат ичида мамлакат эди!

Ташкилот хизматчиларидан кўпчилигининг Мулкободда ҳовли-жойи бор. Лекин улар баъзан оилаб-йиллаб ўз уйларидан хабар олишмас, курси қўлдан кетмасин, шу ишдан узилиб қолмайлик, деб кошонадан деярли чиқишмас эди. Йўқ, улар бола-чақани унутишган эмасди. Аксинча, биздан иш ўргансин, кейинчалик шу ерда ўрнашиб қолсин, деб бола-чақаларини ҳам кўчиртириб келишганди. Утган йиллар ичида қаттиқ боғланишганидан, ҳаётларини кошонасиз тасаввур қилишолмас эди.

Сирасини айтганда, ишдан ҳам кўра кўпроқ, кошонада яшаш учун бутун шароит мавжуд эди.

Ҳашаматли бинонинг пастки қисмидаги нимқоронғи ертўлада шахсий ва ташкилотга тегишли машиналар саф чекиб турарди. Шу ердаги бир қатор катта-кичик хона узоқ йилларга мўлжаллаб сифатли озиқ-овқат, сара кийимлар ғамланган омбор вазифасини ўтарди. Булардан ташқари, ертўланинг зах, ўргимчак ин қўйган бурчагида темир эшик-ли икки-учта бўлма; буларнинг хизмати нималигини катта раҳбарлардан бўлак ҳеч ким билмас, аммо булар ҳам ташкилотнинг бахти-саодати учун керакли эканлиги аниқ эди.

Биринчи қават — гулзор, боғ. Бу ерда ҳар хил гуллар, бўйга ўсиб чуқур илдиэ отмайдиған турфа мевали ва мевасиз дарахтлар кўзни қамаштириб, яшнаб ётарди. Буларнинг остида мәрмар ҳовузчалар бўлиб, уларга турли ҳайвонлар шаклидаги чиройли фавворалардан аллақандай тиниқ зангор сув сепилиб-қўйиларди... Иккинчи қават хизматчиларнинг болаларига ажратиб берилган. Болалар бу қаватдаги тоза-озода хоналарда ётиб-туриб, ўзларини ота-оналари сингари тутиш борасида таълим-тарбия олишарди. Қордек оқ кийиб, кўзойнак таққан хушрўй жувонлар уларга сабоқ беришарди. Учинчи ва тўртинчи қаватни хизматчиларнинг ўзлари эгаллашганди. Ҳар кимга тутган мавқеига кўра бирми-икки, каттами-кичик хона ажратилган эди. Бешинчи қаватни алоқа бўлими-ю, шу бўлим қошидаги телефон устахонаси банд этганди. Олтинчи қаватда ошхона, кутубхона, шифохона жойлашганди. Қолган юқори уч қават — идора. Еттинчи, саккизинчи қаватларда оддий лавозимдагилар; сўнги тўққизинчи қаватда эса ташкилотнинг бош раҳбари ҳамда унинг икки ўринбосари ўтирадиған кенг-мўл хоналар; мажлис ўтадиған сарой.

Бу ташкилотда жуда кам ҳолларда кўчадан одам ишга олинарди. Эшик оғзида баъзан учта, баъзан тўртта қоровул турарди; идорадагилар бегона кишилар ҳадеб кириб-чиқишини ҳам ёқтиришмасди. Лекин бир-бирларига нисбатан улар одоб сақлаб, меҳрибон-куюнчак муомалада бўлишга ҳаракат қилишарди!

Шамол беҳосдан қутуриб-телбаланган кунда шаҳар марказидаги улғвор кошонада ҳаёт шундай давом этаётган эди.

27

Гарчи «Тарих ва Маданият» ташкилотида дам олиш куни билан иш куни орасида жуда катта фарқ бўлмаса-да, умуман, ҳамма ердагидек, одатдаги иш куни эди.

Қизиқ жойи шундаки, ўшанда кучли ёмғир, аёвсиз шамолга кошонадаги оддий хизматчилардан бутун бир деворни эгаллаган каттакон ойналар ортида қоғозга кўмилиб ўтирган масъул ходимларгача ҳаттоки бош кўтариб, бундай эътибор ҳам беришмади. Ўз тирикчиликлари билан қаттиқ машғул бўлишганидан, қилт этишмади.

Бундан ҳам қизиқ жойи: кошона шамолда ўрнидан кўчиб, бошқа узоқ бир манзилга бориб қўнганига қарамай, бу ерда ҳеч нарсага шикаст етмаганди; столлар, телефонлар, қоғозлар — барчаси ўрни-ўрнида қолаверган эди.

Ҳа, дарвоқе, кошонани шаҳар билан боғлаб турган симлар узилганидан, фақат телефонлар ишламай қўйган эди.

«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош раҳбари Ибодулла Шарипович Кабилов тушга яқин иш юзасидан Катта шаҳарга қўнғироқ қилмоқчи бўлиб, буни тасодифан пайқади... У котиба орқали устахонадаги йигитларни чақиртириб, хўш, бу бизнинг телефон нега ишламаяпти, деб суришарди. Йигитлар индамай пастки қаватга тушиб кетиб, ярим соат чамаси куйманишгач, Кабиловнинг ҳузурига қайтиб келиб, кабелни янгилашмоқчи эди, шунга телефон ишламаётган бўлиши керак, дейишди.

Кабилов уч кунда етиб келадиган хат бир йилда келиши, ойлаб чироқ ёнмаслиги, иссиқ ёки совуқ сувнинг қутилмаганда қуриб қолиши — ҳаётдаги минг-минглаб тартибсизликларга ўрганиб кетган. Машаққатсиз ҳаёт йўқ, деб билар, буни қандайдир табиий ҳол, деб тушунарди. Бемаъниликларга қарши исён кўтариш эмас, чидаш керак, одамларимизнинг қахрамонлиги мана шунда, деб ўйларди. У ҳозир ҳам бўғилиб-эзилиб ўтирмай, телефон ишламас экан, хат ёзиш керак, баҳонада ҳужжат бўлиб қолади, деган қарорга келди. Котибага яна мурожаат қилди:

— Менга хатлар бўлимидан Гулхумор Ҳамроевнани чақиринг!

Чўгдек гилам тўшалган, ҳар хил расмлар, қимматбаҳо буюмлар билан безатилиб, идорадан кўпроқ кўргазмани эслатган хонага, орадани кўп ўтмай, қўлида қоғоз-қалам тутган Гулхумор кириб келди.

Ўрнидан туриб, хонада кибор юмшқ кўйда айланиб юрган Кабилов Гулхуморга шунчаки қараб қўйиб, стол ёнидаги юмшқ курсига имо қилди. Аммо Гулхумор нафас ютиб, ўтиб ўтирганидан кейин ҳам, анчагача сўзга оғиз очмади. У ниҳоятда жиддий қиёфага кирган, чуқур ўйга толган эди.

Кабилов, бир сўз билан айтганда, фақат бош раҳбар эмас, бу ташкилотда ҳеч кимга ўхшамаган буюк шахс эди! Барча буюк кишилар сингари у кимгадир иши тушиб, нимадир илинжи бўлса, кўзларидан нур ёғилиб, жилмайиб, беозор-самимий муомала қилар, илинжи бўлмаган пайтда юз-кўзларидаги тундлик ҳеч аримай, ўзини ҳукмфармо намоишида тутишни ёқтирарди. Бундан ташқари, Кабилов бирон нарсани ўтириб ёзишга тоқати йўқ, барча буюк инсонларга ўхшаб, бировни ўтирғизиш қўйганича, айтиб ёздиршига ҳам одатланган эди. Шундай пайтларда у олий фармон ёздирётган мамлакат шоҳига айланиб кетарди.

— Бошлансин, — деди Гулхуморга юзланиб, ниҳоят Кабилов.

Ҳамон нафас ютиб ўтирган Гулхумор қоғозга мук тушди.

«Булар жинлар эмас, ростмана корчалонлар...»

«Қатъиян махфий

Уртоқ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕРДИЕВИЧГА

Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!

Маҳаллий шароитдаги ҳар хил қийинчиликларга қарамай, ташилотимиз сўнги кунларда бир қатор муҳим тадбирларни амалга оширди. Бу йил шаҳримиз ва унинг атрофидаги бирон ерда баҳор байрами нишонланмади. Кузда ҳосил байрами ўтказиши мумкин, аммо баҳорнинг ҳеч қандай аҳамиятли жойи йўқ, деб одамлар орасида кенг кўламда ташвиқот ва тарғибот ишлари олиб борилди. Ўзбошимчалик қилган, интизомни бузган кишиларга қарши кескин чоралар кўрилди. Шаҳарнинг эски қисмида жойлашган масжид билан унинг пинжидаги муаззин азон айтадиган пастак минора — келиб обидийда қилиб ўтирадиган чол-кампир художўйлар уяси бўлиб қолгани учун ҳам бузиб ташланди. Бу минг йиллик ёдгорлик, деб халал беришга уриниб, айюҳаннос солган сиёсий жиҳатдан қолақ айрим қишиларга ҳайфсан эълон қилиниб, айримлари ишидан четлаштирилди. Комиссия тузиб, текшириш натижасида шаҳримиздаги марказий кутубхонанинг катта бир бўлими араб ва лотин имлосида ёзилган китоблар эканлиги аниқланди. Китоблар шаҳар ташқарисидаги хандаққа чиқариб ташланиб, бўлим вақтинча муҳрлаб қўйилди. Шаҳардаги ҳар бир кўчага биттадан янги ҳайкал ўрнатиб, одамларга дўконда сотиладиган бир хил бюст ва суратлардан олиб, идоралардаги ҳар бир хона ва ўз уйларини безаш таклиф этилди. Сизга мамнуният билан айтиши мумкинки, бу ишда анча муваффақиятга эришилди. Келгусида кўчалар, боғларга янги ном бериб, уларни тартибга келтириш борасида ҳам баъзи бир тадбирлар кўрмоқчимиз.

Ишимизда яна қандайдир камчиликлар бўлса, шахсан Сиз ва бутун бошқарманинг гамхўрлик кўрсатишларингизни сўраймиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан

«Тарих ва Маданият»

ташилотининг бош раҳбари: — И. КАБИРОВ».

— Бугуноқ кўчиртириб, менга қўл кўйдириб жўнатилинсин,— деди хонада ўйчан, вазмин ва ўз-ўзидан мамнун кўйда айланиб юрган бош раҳбар. У жилла сукут сақлаб, ҳорғин хўрсинганча, таъкидлади:— Бугундан қолдирилмасин!

— Хўп бўлади,— деди Гулҳумор одоб сақлаганича.

У секин сирғалиб, хонадан чиқди.

Туш пайти бўлиб қолган эди.

Кошонада катта-кичик, барча ғимирлашга тушган. Бу ерда доим ҳам тамадди қиладиган соатларда бошқа вақтлар сезилмайдиган бир жонланиш, ажиб хушчақчақлик кўзга ташланарди.

Бош раҳбар чақиртирганида, Гулхумор, Садир акам келса, излаб овора бўлмасин, деб хонани беркитмай кетган эди. Ҳозир бир оз ҳаяжонланиб-ошиққанича, еттинчи қаватга тушиб, ўзига тегишли хона томон янада илдамроқ юрди.

Лекин хонада ҳеч ким йўқ эди.

Гулхумор қўлидаги қоғоз-қаламни стол устига ташлаб, девордаги суратга эркаланганича-ўпқаланиб қаради. Бу — яқиндагина унинг Садиржон билан бирга тушган сурати эди.

«Садир акам мени тополмай, тўғри ошхонага тушмаганикин?»

У эшикни яна очиқ қолдирганича, бир қават пастга — ошхонага қараб югурди. Аммо ошхонада ҳам Садиржон кўринмади.

Гулхумор тагин хонага қайтиб келиб, бир варақ қоғозга: «Ошхонадаман. Кутаман!» — деб ёзди. Эшикни беркитиб, қоғозни қистирганича, пастга тушди.

Икки кишига мўлжаллаб овқат олиб, Садиржонни кута бошлади. Бироқ ҳадеганда барибир Садиржондан дарак бўлмади.

Томоғидан овқат ўтмай, ошхонани тарк этди.

«Бу ерда қоровуллар баъзан ўз отасини ҳам танимади. Садир акамни бугун ичкарига киритмаган бўлишса-чи?!»

Шундай хаёлга бориб, биринчи қаватга тушганича, кўча эшикка яқинлашди.

Бугун тўрт киши қоровул; иккитаси ўтириб, иккитаси тик турар эди.

— Мени ҳеч ким сўрамадимми?

— Йўқ, Гулхумор Ҳамроевна. Сўрашмади, — деди тик турган қоровуллардан бири ҳурмат билан.

— Келишмоқчи эди.

— Ҳеч ким келгани йўқ, Гулхумор Ҳамроевна...

Ҳафсаласи пир бўлиб, асабийлашиб, ўзига тегишли хонага қайтди.

Лекин хонага кирасолиб, телефонга ёпишди ва... мана энди у ҳам телефон негадир ишламаётганини пайқади.

Энди кеч киришни кутишдан бўлак илож қолмаган эди.

Гулхумор ваъдалашган фурсатда қанот чиқариб, учиб-етиб келадиган Садиржонга бугун нима бўлганига ақли етмай, ажабланган-паришонланган кўйда, ниҳоят бошлаган ишини давом этдиришга уринди. Идорада у доим ўз шаънига доғ туширмасдан бўйнига юкланган вазифани тез-аниқ бажаришга ҳаракат қиларди.

Биринчи навбатда бош раҳбар ёздирган хатни машинкада кўчиртириб, қўл қўйдириб чиқди. Кейин, йўлакдаги жимит дарчани очиб, хатни у ердаги ўрага ташлади; хат шув этиб ўра орқали бешинчи қаватдаги алоқа бўлимига тушиб кетди. Гулхумор хатнинг иккинчи нусхасини жилдга тикиб, хона пойгагида турган темир қутига солиб қўйди. Барча махфий хатлар нусхаси шу қутида, қулфланган ҳолда сақланарди. Уларни бош раҳбардан ташқари бировнинг шунчаки кўриши ҳам тақиқланган эди.

Бу ишни охирига етказгач, сўнги кунларда идорага келган хатларни кўздан кечира бошлади. Гулхуморнинг қўли остида ўнтача жилд бўлиб, у ҳар бир хатни мазмунига қараб жилдга жойлаштириши керак эди.

Ахийри, кеч кирди.

Аммо Гулхумор интиқ-интизорлик билан кутганига қарамай, шу кунни Садиржон уни сўроқлаб келмади.

Деярли ҳар кунни Гулхумор билан бирга тушлик қилгани кошонага келган, кечқурунлари ҳам Гулхуморни кўча айлантиргани остонада қомат тиклаган Садиржон энди эртаси кунни тушлик пайтида ҳам, кечқурун ҳам унга қорасини кўрсатмади.

Индини ҳам йигитдан хабар бўлмади.

Бир ҳафта, ўн кундан кейин ҳам...

Гулхумор кўзлари тешилиб, қанчалик йўл пойламасин, Садиржон уни қайтиб сўроқламади.

Албатта, Гулхуморнинг ўзи кўчага чиқиб Садиржонни қидириши, севган йигитидан нега дом-дарак йўқлигини аниқлаши қийин эмасди. Лекин учрашиб юрган икки йил давомида у Садиржонга фақат баъзан кўнғироқ қилиш, йигитни аввалига шаҳар марказидаги чорраҳада, кейин шу кошонада кутиб олишга ўрганиб қолган эди. Бунинг устига, одамлар ҳадеб кўчага чиқавермайдиган ушбу даргоҳни — улуғвор кошонани якка-ёлғиз тарк этиш Гулхуморга қандайдир хавфли бўлиб туюлар, у Садиржондан узилган бир пайтда кошонадан ҳам ажралиб қолишдан қўрқарди. Қаттиқ интизом талаб қилин-

ган ташкилотда ҳукм сурган ақидага кўра, асли кўчадан келган киши қайтиб бемалол кўчадаги кишига айланиб кетиши мумкин эди! Буларнинг барчаси етмагандек, Гулхумор биринчи қаватга тушиб, икки-уч маротаба эшикдан кўчага мўралаган, шу кунлар унга негадир остонадан нари томон одатдаги шаҳар эмас, ястанган-чексиз уммонми, саҳроми бўлиб кўринган эди. У, ақлдан озяпман шекилли, деб ўйлаган, ортиқ ташқари-га қарашга ҳам юраги бетламай қўйган эди.

Агарда Гулхумор уйи, ота-онасига кўзга кўринмас минглаб ришталар билан боғланган бўлсайди, эҳтимолки, аввалдан мармар қошонага қадам қўймас, қадам қўйганида ҳам, уйдан ҳеч қачон бегоналар сингари узоклашмас эди. У ҳозир боши қотиб, қийналиб ҳам ўтирмасди! Уйга зув югуриб бориб, баҳонада Садиржонни ҳам суриштириб кўрарди; кўча-кўйми, бирон ердан босим кўнғироқ қиларди. Йўқ, ҳамма бало шундаки, Гулхуморнинг ёшлиқдан ота-онаси билан кўрчи чиқмаганди. Болалиқдан бошлаб, йилдан-йилга ёввойилашиб борганди. Ота-онаси уни ўзларича яхши кўриши ҳам, шу ишга жойлаб қўйишгани ҳам, у билан фахрланиб юришлари ҳам — бир пул! Гулхумор уларга нисбатан лоқайд, юраги муздек — совуқ эди.

Аслида, бу оила қисмати ҳақидаги гапни Гулхуморнинг бобосидан бошлаш керак. Болалиқ йиллари ота-онаси билан бирга каталакдек ҳовлига кириб-чиқиб юрган бобосини Гулхумор яхши эслайди. Қария гўлми, соддами; синиқзона жилмайиб юрар, ким қандай муомалада бўлишидан қатъи назар, ҳаммага беозорлик, меҳрибонлик кўрсатар эди. У тилидан бол томиб, қичкинтой Гулхуморни «онажон», дер, қизчага кўчадан баъзан хўрозқанд, баъзан ширмой кулча кўтариб келар эди. Гулхумор ўша мурғак пайтида ота-онасидан кўра кўпроқ бобосига суянар, эркаланарди. Аммо қарияга нисбатан ота-онасининг меҳрсизлигим, бутун ҳаёт таъсириданми, улғайган сайин бу муносабат ўзгара бошлади. У ҳамон бобосини қадрларди. Шунинг баробарида, қариянинг одамлар олдида қўл очиб дуо қилиши, оғиз очиб алланималарни пичирлашидан уяларди. Умуман, одамлар бўлган жойда бошига фўта ўраб, малла чакмон кийган бобоси билан кўришмасликка тиришар, шунга тўғри келиб қолганида, қочиш пайдан бўларди.

Қария Хатиб деган исмига мос мулла киши эди.

Бир воқеа Гулхуморнинг бот-бот ёдига тушади.

Бобоси кўчадан уйга ҳар хил эски китобларни ташигани-ташиган, у турган хона китобга тўлиб кетган эди.

Уйда эр-хотин тинмай жаврашарди:

— Узингиз қамалиб, йўқ бўлиб кетсангиз майли, бизни ҳам қийнаб қўясиз, отажон, тушунинг...

— Менга барибир, ўғлингизни ўйламайсизми?!

Қария пинагини бузмасди:

— Қўявур, ўғлим! Ҳамроқул!.. Келин! Офтобхон! Қўявур...

Лекин бир куни фишт қолипдан кўчди.

Офтобхон енг шимариб қария эгаллаган хонага кирганича, китобларни бирма-бир деразадан ҳовлига ота бошлади. Ҳамроқул рўйирост китобларнинг устига чиқиб, уларни тепкилади, топтади. Бутун китоблар ҳовлида ғарам бўлгач, уларни йиртиб-титиб, ёқиб юборди.

Хатиб бобо адолатсизликка дуч келиб ночор қолган ёш боладек, ҳовлида бошини чангаллаганча зир югуриб, фақат биргина нидо берарди: «Ҳай-ҳай! Ҳай-ҳай!»

Шу воқеадан кейин, орадан кўп ўтмай, қария ўлди.

Кейин, кўп ўтмай, Гулхуморнинг отаси кўр, онаси қар бўлиб қолди.

Гулхумор бир пайтлар бобосининг хатти-ҳаракатидан уялганидек, энди ота-онасининг туриш-турмуши, турқи-тароватидан ноқулайлик сезади. Бир пайтлар одамлар бор жойда бобосидан қочганидек, энди одам бўлмаган жойда ҳам ота-онасини кўргиси келмайди!

Бошдан темир қафасга солинган полапонни кейинчалик ёввойиликни тарк этиб, эркин қушлардек парвоз қилишга ўргатоилмайсан! Бироқ бу қанчалик даҳшатли ҳикмат бўлмасин, бундан ҳам даҳшатлиси: қуш иниди кўрганини қилади!

Гулхумор тарихчи бўлгани-ю, ўзини маданиятли киши деб билганига қарамай, бизнинг ўтмишимизда тўкилиб ётган тўртта хароба, титилиб кетган саккизта эски китобдан бўлак нарса йўқ, халқимиз қоронғида қолган, маданиятсиз яшаган, деб ўйларди. Унинг кўзи олдида негадир маданият деганда бобоси, тарих деганда ота-онаси келар, буларни ёқтирмагани сингари кўнғлида тарих билан маданиятга нисбатан ҳам бегоналик ҳис этар эди.

У ёшлигидан ҳаво етишмаётгандек юраги қисиб, муттасил зерикарди. Шу босидан, Катта шаҳарда яшаган холасининг уйига бориб, баъзан ойлаб қолиб кетишни одат қилганди. Холасининг уйида Гулхумор Абдулла Ҳаким деган йигитни учратган, юрагида бу йигитга бир оз майл ҳам уйғонган эди. Лекин Абдулла Ҳаким танишиш эмас, ҳаттоки бундай эзилиб сўзлашишга ҳам рағбат билдирмаган; Гулхумор уни ёмон кўриб қолди. Абдуллани ёмон кўрганига зид ҳолда, қизиқ жойи: мана шунақа содда, тўғри, ақлли бир йигит учраса, тегардим, деб ўйлади.

Тақдир Гулхуморга кутилмаганда Садиржонни йўлиқтирди. Ҳамма нарса табиий рўй берди!

Инсоф билан айтганда, Садиржонни Гулхумор шунчаки ёқтирмасдан, чин юракдан севган эди. Аммо, яна гапнинг сирасини айтса, ўша кунлари ўзи билан дўстлашишга мойил бўлган — биринчи кўрган бошқа ҳар қандай йигитни ҳам унинг шундай берилиб севишига шак-шубҳа йўқ эди!

Гулхумор Садиржон ўқиш учун топширган китобларга ортиқча қизиқмаганидек, холасининг уйида кўлига тушган Абдулла Ҳакимнинг шеърларига ҳам бепарво босяқлик билан қаради. У фақат, Садир акам жинниси чиқиб, мени олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўрсин, деган хаёлга бориб, дафтарни Садиржонга келтириб берди.

Мана, энди Садиржон уни ташлаб кетгандек қорасини кўрсатмай кўйганидан буён Гулхумор яна ўзининг ёввойилигидан изтироб чекканича, юраги қисиб, ниҳоятда зерика бошлади.

30

Шу кунларнинг бирида уни Кабиrow одатдагидек ҳузурига чақиртирди.

У кўргазмани эслатган хонага кириб, юмшоқ курсига ўрнашгач, ҳар қачонгига ўхшаб хонада сипо айланиб юрган бош раҳбар ҳукмфармо намойишда:

— Бошлансин, — деди.

Гулхумор ёзишга тутинди.

«Қатъиян махфий»

Ўртоқ КЕНЖАЕВ АБДУҲАЛИЛ ҲУДОЙБЕРДИЕВИЧГА

Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!

Бизнинг маҳаллий шароитимиздан келиб чиққан айрим мураккабликларни айтмаганда, умуман, ташкилот ўз фаолиятини кундан-кунга яхшилаб бормоқда. Шахсан Сизнинг оталарча ғамхўрлигингиз ва бутун бошқарманинг ишонч-эътиборини ҳис этиб турибмиз. Қилинган ишлар тўғрисида Сизга яқинда ҳисобот жўнатган эдик. Ҳали жавоб олмадик. Лекин у энди етиб боргандир, деб ўйлаймиз. Янги кўрсатмалар кутамиз.

Телефон орқали шаҳардаги ҳовузлар ва баъзи бир ҳовлилардаги қудуқлар тўғрисида суриштирган эдингиз. Алоқачилар айби билан ташкилотда телефон ишламаётгани учун хат орқали жавоб қайтармоқчиман.

Сиз суриштирган масалада аҳвол қуйидагича:

1. Шаҳарда бир пайтлар ўнга яқин катта-кичик ҳовуз бўлган. Буларнинг асосий қисми турли йиллар давомида тўпроқ тортиб, кўмиб ташланган. Ҳозир жами иккита ҳовуз қолган. Атроф тошлари нураб, ичи ботқоққа айланиб ётгани, юқумли касал тарқатиш манбаи эканлигидан, буларни ҳам яқин орада йўқотиш керак, деб ўйлайман.

2. Шаҳарнинг эски қисмидаги ҳовлиларда йигирмадан ортиқ қудуқ бор. Бу сув танқислиги туфайли содир бўлган ҳодисадир. Ёз пайтлари водопроводлар баъзан қуриб қолганида, одамлар қудуқдан фойдаланишади. Лекин қудуқ суви, ичишдан кўпроқ, асосан, ҳовлилардаги гулзорларни суғориш учун ишлатилади. Сув муаммоси узил-кесил ҳал қилинишини кутиб ўтирмай, қудуқларни ҳам кўмиш керак, деб ҳисобласангиз, биз дарҳол бажаришга киришамиз.

Тезда жавоб қайтаролмаганим учун маъзур тутасиз.

*Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан
«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош
раҳбари: — И. КАБИРОВ».*

Гулхумор хатни ёзиб бўлиб, курсидан кўзғалган эди, бош раҳбар: «Бугуноқ кўчиртирилсин! Жўнатилсин!» деб рухсат бериш ўрнига, негадир илк дафъа кўраётгандек, унга бошдан-оёқ разм солиб қаради. Ҳамишагига ўхшамаган бу ҳолатдан — олдин бирон пайт бошлиқ бундай кўзларини йириб тикилмаганидан, Гулхумор саросималаниб, хонадан чиқиб кетишини ҳам, тураверишини ҳам билмай қолди.

— Утиринг, — пичирлади Кабиrow.

Гулхумор бўшашиб, қайтиб курсига чўкди.

Бировга кўнглида яқинлик сезиб, яхши гаплашгиси келганида Кабиrow гулдираган мағрур овози ўзгариб, «билдингизми?» сўзини ингичка товушда «билдийизми?» деб кўп ишлатар, шу сўз баробарида унинг афти-ангорида ҳам бир итоаткорликми, эзилишни акс этар эди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди.

— Мен сиз билан анчадан бери чин юракдан гаплашмоқчи эдим, билдийизми? — деди Кабиrow Гулхуморнинг рўпарасига келиб ўтирганича. — Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Сиз бу ташкилотга ишга киролмасдингиз, билдийизми? Ташкилот ҳайъати, ташқаридан одам келтиришининг кераги йўқ, деганида мен сизни ўз одамимиз, деб тушунтирдим. Шаҳримиз учун отангизнинг бир вақтлардаги хизматла-

рини инobatга олдим... — Кабиров туйқусдан сўради: — Сўнгги кунларда нега кайфиятингиз йўқ?

— Ҳзим, — деди Гулҳумор секин.

— Ишдан мамнун эмасмисиз?

— Йўқ, ҳаммаси жойида, — деди Гулҳумор.

— Бундан кейин яна ҳам гўзал бўлади... Мен сизга энди ҳеч кимга айтмаган бир-икки дардимни айтмоқчиман, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, билмайсизлар. Мен ёшим олтмишдан ошди, умримда кўрмаган нарсам қолмади... Хўш, менга шаҳардаги мана шу бутун масжид-мадрасалар бузилгани ёқади, деб ўйлайсизми?! Айниқса, ҳовузлар билан қудуқларга кўнглим ачийди. Четдан етти ёт бегоналар, ғайридинлар келиб, бизнинг тарихимиз, маданиятимизга сифинишади. Биз шу тупроқнинг боласи, мусулмон фарзандлари — ўзимиз бор нарсани бузамиз, кўмамиз. Нега? Илож йўқ, билдийизми?! Бизга шундай кўрсатма берилган. Йўналиш шу... Биздан юқорида катта-катта корчалонлар, девдай одамлар бор. Қўғирчоқбозга ўхшаб, ип ўшаларнинг қўлида, бизни фақат ўйнатишади... Хўш, улар ичларида худога ишонмайдимиз, кўрқимайдимиз?! Ишонинишади, кўрқинишади. Лекин нафс балоси уларнинг тинчи-оромини ўғирлаган. Устунлик қилади! Улар халқ ўзининг тарихини, маданиятини билмасин, бунинг устига, шаромидан қийналиб, кўз очишга имкон топмасин, деб халқни қўлликда сақлаш учун шундай қилишади! Бизнинг қўлимиз билан шаҳарни вайронага айлантириб, ўзлари эски шаклда нимадир қуриб ҳам қўйишади. Улар ҳозирги энг ҳашаматли масжид ҳам минг йиллик обида бўлолмаслигини яхши билишади. Бизни ёмон кўрган халқ улардан норозиликкача бормасин, ҳамма ишнинг бошида уларнинг туришганини тушунмай, чалғисин, деб шундай қилишади! Халқни қўл ҳолига солиб, аслида, улар, масалан, юз минг сўм топишган бўлса, минг сўмни сарфлашади, холос. Бу — битта шаҳарни емириб, юзлаб одамни ўлдириб, тўртта кишига ёрлиқ топширишдай гап! Лекин шўрлик халқ кўпинча бунинг фаҳмига етмайди! Улар бўлса, одамлардан ташқари, шу баҳонада худонинг ҳам кўнглини олгилари келади... Дунёда шунақа гаплар бор, билдийизми?! Хўш, мен нима учун буларни сизга айтяпман?! Тушунгандирсиз?!

— Йўқ, — деди Гулҳумор секин. — Дадам учунми?

— Албатта, отангиз бир пайтлар дўстим бўлгани, сизга ишонганим учун... Лекин фақат шунинг учун, деб ўйламанг, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, биз сизларга ҳаёт ҳақида бўлган нарсани — тўғриси яширмасдан, бўяб-бежамасдан етказишимиз керак... Ҳаёт жуда мураккаб. Унинг минг йиллик аёвсиз қонунлари бор, бўйинсунмай бўлмайди. Биз ўзимизни онгли равишда шу ишга қўрбон қилган одамлармиз. Лекин сизлар, косам оқарсин, десанглар, биздан ҳам ўтказиб, юзинг-кўзинг демай, фидойилик кўрсатишга мажбурсизлар... Менинг қўлимда олдинги ой жўнатилган бир хат турибди. Биз ҳали жавоб қайтармадик. Аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисида! Мен кўп ўйладим. Ниҳоят, сизга келиб тўхталдим. Яқинда ҳайъат мажлиси чақирамиз. Ботир Оппоқовнинг ўрнига сиз менинг биринчи ўринбосарим бўласиз...

Гулҳумор ишнинг бундай тус олишини кутмаган эди. Бехос ҳаяжонланиб кетганидан, юраги қинидан чиқаёзди.

Аммо шу аснода нозик жуссали Ботир Оппоқовнинг хасталарники сингари рангпар, заҳил қиёфаси унинг кўз олдига келди.

— Раҳмат, Ибодулла Шарипович, мен ишончингизни оқлайман, — деди Гулҳумор секин. — Фақат Оппоқов... бир оз ноқулай...

— Сиз буни ўйламанг, билдийизми? — деди Кабиров. — Биз Оппоқовни ҳайдаётганимиз йўқ, сизнинг ўрнингизда хатлар бўлимни бошқаради. Уринбосарликни эпложмаяпти. Соғлиги ҳам яхши эмас. Қолаверса, унинг ҳар куни қаёқдаги ашулаларни айтиб юриши жонга тегди...

Гулҳумор эслади: Ботир Оппоқовнинг шунақа одати бор. Кўпинча бир оғиз ҳам гапирмайди. Нимадир дейиш ўрнига доим қайсидир ашуладан бир сатримиз, ярим сатринимиз айтиб юради. Масалан, ошхонага овқатлангани кирганида ҳам «Тўхтанг, менга навбат!» дейди. Бирон иш билан хонаси эшигини очсангиз, «Бизга салом айлаб келинг!» деб ўрнидан туради. Унинг ўзи иш юзасидан бировга учраганида, албатта, «Ҳар дам сени кўргим келур!» деб қўяди... Ким билсин, Оппоқовнинг бу иши ҳаммадан бир хил ашула айтишни талаб қилган ташкилотнинг фаолиятига қарши исёнми? Санъатга чинакам қизиқишми? Шунчаки телбаликми? Тушуниш қийин...

— Мен сизга яна бир нарсани тушунтиришим керак, — Гулҳуморнинг хаёлини бўлиб, деди Кабиров. У ўрнидан туриб, хонада айлана бошлади. — Абдухалил Худойбердиевич менга ўхшаганлар учун ота! Лекин ташкилотдагилар учун ота менман! Эҳтимол, кимдир сизни ёқтириб, сиз кимнидир ёқтирасиз. Мен қарши эмасман. Бундан қатъи назар, сиз менинг ўз қизим бўлишингизга тўғри келади. Хоҳласам тизамда ўтирғизиб, эркалайман. Хоҳласам, орқангизга тушираман. Чидайсиз... — Кабиров Гулҳуморга яқинлашиб, уни қўчди. Елкасини сийпалади. Кейин, бетидан чўлп этиб ўпди. Ниҳоят, узоқлашиб, қатъий буюрди: — Хат бугуноқ жўнатилсин! Бугундан қолдирилмасин!..

Ташкилот ҳайъатининг мажлиси роппа-роса олти соат давом этди. Мажлисларда бир-бирини хуноб қилиб, бир-бирига калла ташлаш бу ерда аввалдан одат эди. Ҳамма ҳаммомга тушгандек, жиққа терга ботмагунча арзимаган масала устида ҳам тортишаверишарди. Арзийдиган масала чиққанда, айниқиб, улар ваҳшийлашиб кетишар, уларни тўхтатиб бўлмас эди.

Мажлисда аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисидаги бошқармадан келган хат ўқиб-муҳокама қилинди. Кабилов ҳукмфармо намоишда тўппа-тўғри Гулҳуморнинг номини тилга олди. Бироқ бу ташкилотда у қанчалик ота бўлмасин, ҳозир ҳеч ким унинг таклифини ҳаттоки эшитгиси ҳам келмади. Бошқа пайтларда, албатта, одамлар бош раҳбарга қўрқа-пуса, боладек муте кўз ташлашар, тик қарашга истиҳола қилишар эди. Бугун эса... уларнинг занжири бўшатилган; бемалол гапиришлари мумкин... ҳайъат дегани шу эди!

Кўпчилик кўчадан ташкилотга суқилиб кирган Гулҳуморнинг шунисига шуқр қилмай, нега биринчи ўринбосар бўлиши кераклигига тушунолмаганидан асабийлашарди. Шундайлар Гулҳуморни ҳам, Кабиловни ҳам бўғиб ташлашга тайёр эканлигини яширолмаб, бақириб, ўрнидан туриб кетарди. Одатда, аёллар эркакларга нисбатан дардлари ичида, муғамбирроқ бўлишади. Мукамбар деган аёл Кабиловнинг рўпарасига бориб, ҳадеб тиржайиб, ўз фикрини уқдиришга уринарди:

— Мен раҳбарликка кўзим учаётгани йўқ. Бошимга ураманми?! Мажбур қилсанглар ҳам, ўтмайман. Лекин нима учун Гулҳумор?!

Ташкилотдаги хизматчилар орасида Ботир Оппоқов, умуман, ёмон одам эмас экан. Муҳокама қилинаётган масаланинг бир томони ўзига тегишли эканлигини ҳам унутгандек, у ҳаммадан четда, тўполонга аралашмай, қайсидир ашулалардан бир сатри-ярим сатрини минғирлаб айтиб ўтирарди:

— Жон қизлар, жонон қизлар. Қўлда раъноси билан...

Можаро кучайиб, одам шаънига ҳақорат даражасига етганида, Гулҳумор икки-уч марта «эй кўтар аравангни!» деб қўл силтаганча, йиғлаб хонадан чиқиб кетгиси келди. Аммо Кабиловнинг осойишталиги унга далда берди. Бундан ташқари, нега оғзимдаги номини бировга тутқазар эканман, деб ўйлади. Тишини-тишига босиб, иш нима билан тугашини кутишга қарор қилди.

Роппа-роса олти соат ур-ийқиқт бўлганидан кейин, бутун мажлис давомида тўрда қимир этмай ўтирган Кабилов ниҳоят ўрнидан турди. Кўксини мағрур кўтарди. Бу унинг, сенларга ажратилган чулдираш муҳлати тугади, энди қайтиб жиловни қандай тортишимга қараб турунглари, дегани эди. Хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Бош раҳбар ёш болага ҳам кўриниб турган ёлгон ваз-корсон ишлатди.

— Биродарлар, — деди у. — Гулҳумор Ҳамроевнани сизларга мен айтдим, лекин бу таклиф Абдухалил Худойбердиевичдан чиқди! Гулҳумор Ҳамроевна арзийди. Ташқаридан келган бўлса ҳам, бу қиз умрини шу ташкилотга бағишламоқчи экан, суюниш керак. Ҳаммамиз ҳам вақтида ташқаридан келганмиз! Қолаверса, бу қизимнинг кўриниши бор. Ақлли. Самимий. Бундан яхши раҳбарни қаёқдан топасанлар?!

Даврадагилар битта қолмай қарсақ чалиб юборишди.

Кабиловнинг котибаси олдиндан машинкада кўчириб қўйилган қарорни ўқиб берди. Шу билан, ташкилот ҳайъатининг мажлиси тугади.

Мажлис тугагани заҳоти, гўёки бир лаҳза бурун ҳеч ким норозиланиб, ҳеч ким бўғилиб-бақирмагандек, барча Гулҳуморни ўраб олишиб, навбат билан қўлини қисганча, уни табриклашга тушишди. Буниси майли. Уни дарров ҳаммалари Опа деб атаб бошлашди.

Каттароқ мансабда ишлаш яхши экан. Еттинчи қаватдаги хонадан тўққизинчи қаватдаги хонага кўчиш кўз очиб юмгунча ҳал бўлди. Беш-олтита хизматчилар бировнинг буйруғини кутиб ҳам ўтирмаб, Гулҳуморга тегишли нарсаларни қоқиб, ювиб-артиб, у эгаллаган хонага келтириб жойлаштиришди. Оппоқовга тегишли нарсаларни эса Гулҳуморнинг олдинги хонасига элтиб ташлашди. Биринчи ўринбосарнинг котибаси маллагина аёл эди. Янги раҳбарнинг кириб келишига у қаҳва дамлаб, ликобчада ширинлик тайёрлаб қўйган экан. Бу етмагандек, табриклаш учун пастки қаватдан бир қучоқ гул ҳам кўтариб келибди. Оғзи қулоғида, ишшайиб Гулҳуморнинг қўлига тутқазди.

Ҳамоқ булар ҳали ҳолва эди. Шу кунёқ Гулҳуморга ётиб-туриши учун тўртинчи қаватдаги икки хонали уйнинг калитини келтириб беришди. Уялибми, камтарлик қилибми, Опа, олдин бир кўринг-чи, сизга ёқармикан, дейишди. Гулҳумор хонани тушиб кўрди. Чўғдай гиламлар, янги жиҳозлар, девор билан бирлашиб кетган китоб жавонлари, ойна жаҳон. Музлатгичда мева-чева, ҳар хил ичимликлар ҳам тайёрлаб қўйилган. Ҳозиргача ишлаб турган хонасидаги диванда ётиб юрган Гулҳуморга бу қаср ёқмасмиди?! Улибдими?! У фақат сир доғи бермаслик учун, бизга бўлаверади, деб тўнғиллади.

Бир неча кундан буён Садиржонни эсламаган эди. Севинганидан терисига сиғмай, ўзини чексиз бахтиёр ҳис этган шу куннинг оқшоми юмшоқ ўринда — парқу тўшақда чўзилиб ётиб, Садиржон негадир яна унинг ёдига тушди. Алланечук зориқиб-эзилгани-

дан, кўзларига ёш тўлди. «Шунча кутдим, Садир акам барибир келмади-я! Узим кўнғироқ қилмасам, аввалдан менга иши йўқ экан-да! Севади, деб ишонган аҳмоқ...»

Кейин, бу ҳозир бўлаётган ишларга Садир акам қандай қарарди, деб ўйлади. «Бизнинг эркаклар аёл кишининг мансаб эгаллашини ёқтиришмайди! Эркак — эркак, аёл — аёл бўлиб қолиш керак, дейишади. Айниқса, Садир ака қайсар, кет у ердан, деб туриб оларди, албатта! Нега бировга жабр қилиб, ўрнига ўтдинг, деб тирғалиши ҳам мумкин эди! Эй, ўзи бундай бир мард бўлиб, сўроқламай қўйгач, бошини чангаллаб ўтиравермайдими?!»

Орадан тўрт-беш кун ўтгач, бир оқшом эшик секин тикиллади.

Гулхумор ажабланиб, эшикни очди. Остонада қандайдир ўйчанми, паришонми ҳолатда Кабилов турарди.

— Сиз билан бир оз сўзлашмоқчи эдим.

— Марҳамат, Ибодулла Шарипович, — деди Гулхумор.

Кабилов ичкарига кириб, хонада фаромуш айланди. Сўнг, меҳмон эмас, меҳмонларга хос осойишталик билан музлатгичдан мева-чева, ичимлик олиб, стол устига қўйди. Ўзи дастурхон тузаган бўлди.

— Келинг, — таклиф қилди Гулхуморга.

Гулхумор нима бўлаётганини тушунолмай, қисиниб-қимтинган, гангиган, хавотирланган эди. Аммо, шунга қарамай, одоб сақлаганича, бош раҳбарнинг рўпасига келиб ўтирди.

Шиша очилиб, қадаҳларга ичимлик қўйилди.

— Олинг, — деди Кабилов.

— Мен ичмайман, Ибодулла Шарипович. Умримда...

— Кўп эмас, билдийизми? Биз жиддий гаплашишимиз керак.

Гулхумор илож-ноилож бир қултум-ярим қултум ичди.

— Шу кунлар жуда чарчадим, — деди Кабилов. — Сиз энди биринчи ўринбо-сарсиз. Мен бўшасам ёки мабодо менга бирон нима бўлиб қолса, сиз ўз-ўзидан менинг ўрнинга ўтасиз...

— Унақа деманг, Ибодулла Шарипович...

— Тартиб шу. Мен чарчадим... Бир кун келган одам бир кун кетади...

— Унақа деманг. Илтимос. Мен хафа бўламан.

— Ҳўп. Раҳмат. Бошқа гап... Қандай бўлмасин, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Бу салтанат деган нарса... Ҳаёт мураккаб. Бизнинг ишимиз ҳам оғир. Аҳмоқ одам кўп. Душман кўп... Инсонни иш эмас, кураш кемиради!

— Мен ишончингизни оқлайман, Ибодулла Шарипович. Лекин бу тўғрида гаплашмайлик. Ёш бола эмасман. Узим ҳам бир нарсаларга оз-моз тушунарман.

— Тўғри. Сиз чиндан ақлли, самимийсиз. Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Мен ўзи бугун сиз билан бир оз дам олгани кирган эдим. Бошқа эзманмаймиз, майли, — деди Кабилов. У ўтирган курсисини Гулхуморга яқин сурди. Гулхуморни елкасидан қучди. Бетидан, кейин лаблари, томоғидан ўпа бошлади. Саросималанган Гулхумор юлкиниб, ўрnidан туриб кетди.

— Дарвоқе, чироқ, — деди Кабилов, гўёки Гулхумор чироқ ёниб тургани учунгина уялган, қаршилиқ кўрсатаётгандек.

Бориб, чироқни ўчирди.

Қайтиб, Гулхуморга яқинлашиб, илгакдек қўллари билан белидан қаттиқ қучиб, уни тўшак ёнига судраб келди.

«Мен отаман, сен қизимсан, деб юриб, нима ҳунар кўрсатмоқчи бу тўнғиз?! Отанинг ўз қизига даф қилиши ёки одат бўлиб қолганми буларда?! Имон йўқ, албатта!.. Ҳеч бўлмаганда, Гулхуморнинг эр кўрмаган қиз бола эканлигини ўйламайдими?! Дунёда номус деган нарса бор. Ҳар қандай қиз бола ўзини биров учун асраб, тўй-томоша қилиб, одамий бахтга эришгиси келади! Наҳотки, Гулхумор ҳаётда инсон учун арзимаган ўткинчи манфаатни кўзлаб, шу қари тўнғизнинг қўйнида ётса?! Бунга чидаш қийин... Лекин, иккинчи томондан, бу ифлосни юзига тупуриб, уриб-суриб, хоннадан ҳайдаб чиқаришнинг ҳам иложи йўқ. Тўполон кўтарилади. Одамлар олдида ўзинг шарманда бўласан! Аввалдан эгриликни қабул қилиб, биринчи бўсага йўл қўймаслик керак эди!.. Аслида, бу иблиснинг гапларига ишониб, иш тутишнинг ўзи аҳмоқликдан бошқа нарса эмас эди! Иши битиб, эшаги лойдан ўтгач, у сени секин-аста мансабдан қайтиб четлаштириши ҳам мумкин. Ҳеч нарса қилолмайсан!.. Қаердасиз, Садир ака?! Садир акажон... Бу нималар қиялпти ўзи?! Йўқ... Йўқ... Йўқ... вой... йўқ...»

Гулхумор нафаси бўғзига тикилиб, бир лаҳза бўшашиб қолди.

Кейин, Кабиловни шаҳд билан итариб, тўшакдан улоқтириб ташлади.

Ўрnidан беҳол туриб, чироқни ёқди.

Кабилов ерда — гилам устида чўзилиб ётарди.

Гулхумор Кабировга яқинлашиб, унга тўппа-тўғри, мен сизни одам десам, ҳайвонлик қилдингиз, дегиси келди.

Яқинлашди. Аммо Кабиров ҳамон қимир этмай ётарди.

Гулхумор беихтиёр энгашди.

Бир даҳшат устига, иккинчи даҳшат... Кабиров зўриқиб, узилиб қолган эди!..

33

Уч киши...

Бўй-баста лилипутдан сал каттароқ, қаримсиқ-қўса... қош-кипригини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса... Чўтир-ғилай бир зот...

Булар бошқармада ишлашадими, ундан каттароқ жойдами... ёки, умуман, ҳеч қаерда ҳеч қандай вазифани бажаришмаса ҳамки, пуллари кўплигидан ўзларини хон, беклардек тутиб, бошқарманинг фаолиятига аралашиб юришадими... Кабировнинг оддий дўстлари, ҳамтовоқларими... Нима бўлганда ҳам...

Баъзан кошонага — бош раҳбарнинг ёнига келиб туришарди.

Бир нарса аён эди: булар Кабировдан ҳам ёвуз, кучли кишилар! Истаган пайтда истаган одамни топтаб ташлашади!..

Эс-ҳуши бошидан учган ҳолатда, мурда ёнида чўнқайиб ўтирган Гулхуморнинг кўз олдига негадир лоп этиб шу уч кишининг қиёфаси келди ва, булар энди мени тинч қўйишмайди, деб ўйлади.

Рўй берган воқеанинг устига тезда парда тортиш, ўзингни четга олиш керак! Сен ақллисан. Самимийсан. Ўзингни осойишта тутсанг, сенга ҳеч нима қилмайди! Эсинг борида этагингни ёп, қизгина!..

Гулхумор ўрнидан шахд билан қўзғалиб, ювиниб-таранди. Тоза-озода кийинди. Ниҳоят, эшикни қулфлаб, Ботир Оппоқов турган хона эшигига борди. Эшикни қоқди.

Анчадан кейин остонада пайдо бўлган Оппоқов Гулхуморга уйқучан кўзларини пирпиратиб, ажабланиб қаради:

— Онам дерман...

«Опа бўлганим бир гўр эди, мана энди буларга она ҳам бўлдим!» — деб ўйлади Оппоқовнинг ашулачилигидан биринчи марта ғижиниб Гулхумор. Бироқ ўзини босиқ тутди.

— Ашулангизни йиғиштиринг! — деди у. — Менинг уйим куйди. Менга сизнинг насиҳатингизми, маслаҳатингизми керак...

— Мен сизга насиҳат айлай...

— Йиғиштиринг, деяпман! — эзилиб жеркинди Гулхумор. — Сиз ҳам одамдек бундай гапира оларсиз, ахир?! Карнай эмасдирсиз?! Ичкарига кирайлик...

Оппоқов йўлни бўшатди.

Гулхумор хонага кириб, яланг узун тахта четига ўтирди.

— Эртадан қайтиб олдинги ўз ишингизга ўтасиз, Ботир ака, — деди у. — Уйин эмас, бу йиғитча гап! Менга ишонинг... Лекин ҳозир сизнинг менга ёрдамингиз керак. Мен бу ташкилотда сиздан бўлак биронта одамга ишонмайман!

Ботир Оппоқов индамади. Аммо қайсидир ашулани ҳам эсламади.

Гулхумор унга бутун воқеани рўйирост айтиб берди.

— Бу ерда маслаҳат эмас, ҳаракат керак. Чўзмасдан... — деди Оппоқов, Гулхумор уни таниганидан бери илк дафъа тилга кириб. У сония ичида қаердандир эски бир чойшаб, икки жуфт қўлқоп топди. — Юринг!

Улар Гулхумор эгаллаган уйга келишиб, ярим яланғоч Кабировни кийинтиришди. Чойшабга ўрашди.

Кейин, жасади бош раҳбар хонасига олиб бориб, диванга ётқизишди.

— Мен мана бу чойшаб билан қўлқопларни уйда ёқиб ташлайман, — деди Оппоқов. — Сиз йўлакдаги оёқ изларини ювиб чиқасиз! Эртага воқеани билмаган бўлиб тураверамиз! Анча-мунча текшириш бўлади, албатта. Лекин иккимиз гулдур-гуп бўлиб ўтирсак, бизни Азроилдан бўлак одам қўлга туширолмайди.

34

Айрилиқ азобидан куйиб, изтиробдан тутаб юрган Садиржон ахийри дам олиш кунларидан бирида Катта шаҳарга — Бурҳон Шарифнинг уйига борди.

Бурҳон Шариф — яхшиямки, уйда экан.

Садиржон бир тун меҳмон бўлиб ётиб қолди; Бурҳон Шарифга ўзининг бошига тушган савдоларни гапириб берди.

Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди.

— Ҳаётда баъзан шунақа, инсоннинг хаёлига келмаган ғаройиботлар ҳам бўлиб туради, — деди Бурҳон Шариф ниҳоят. — Менинг учувчи дўстларим бор. Айтаман, улар тайёрами, парпарақдами яқин-узоқ, ҳаммаёқни айланиб-кўриб чиқишади. Қизикарли бир гап топишса, мен албатта сизга хабар бераман...

Садиржон Катта шаҳардан боши осмонга етиб, Мулқободга қайтди.

Бурҳон Шариф сўзида турадиган одам!

Орадан бир ой ўтди, ярим ойми, кутилмаганда қоронғи саҳар пайтида Садиржоннинг уйига у ҳар қачонгидек бостириб келиб қолди.

— Парпарак сизни шаҳар четидаги майдончада кутяпти. Йигитлар сиз айтган кошонага ўхшаган бир нарсани илғашибди...

Садиржон йўлга ҳозирлик кўриб, апил-тапил кийинди. У ҳаяжонланиб-шошганидан гудранди:

— Шифохонада менга қараб ўтиришади...

— Шифохонангизга мен айтиб қўяман. Одамлар тўғри тушунади, — уни тинчлан-тирди Бурҳон Шариф. Кейин, салмоқлаб сўради. — Бу, ўша сиз айтган кошона бўлса, нима қилмоқчисиз?

— Гулҳуморни олиб қайтаман! — Бу ахир шусиз ҳам маълум-ку, дегандек Бурҳон Шарифга ажабланганча тикилди Садиржон. — Қўлидан етаклаб парпаракка ўтқазаману учиб келаверамиз! Дунёда бор бўлса, бас, нарёғи бир оғиз сўз...

— Демак, ҳаммаси рисоладагидек... — қаноатланиб, бош силкиди Бурҳон Шариф. Улар парпарак турган майдончага келишди.

— Мен сизни уйда кутаман, — Садиржонга яна мурожаат қилди Бурҳон Шариф. Садиржон хижолат чекиб, қисинаётганини кўриб, кўшиб қўйди. — Менинг ишим кўп, албатта. Лекин бугун барибир сизни уйингизда кутаман...

Парпарак осмонга кўтарилди.

Мулқобод, унинг атрофидаги катта-кичик қишлоқлар секин-аста орқада қола бошлади. Дала-даштга қуёш нурлари остида симобдек ярқираб ётган саҳро уланди.

Парпарак дам сайин саҳро қаърига кириб борди.

Табиатнинг инсон англаши қийин бўлган сирлари... Бу ҳам бир уммон! Мана, тоғдек юксак, мана туя ўрқачидек майда тўлқинлар! Шамол қумни енгил тўзитиб ўйнаётир. Сувнинг жимирлашига ўхшайди.

Оламдаги барча буюк мўъжизалар орасида ажралиб турган икки улуғ қудрат бор: уммон ва саҳро... «Инсон — қум зарраси!» Буни Садиржон ўқиган. Эшитган. «Инсон бир томчи сувдан бунёд бўлган!» Буни ҳам Садиржон билади. У ҳозир таажубланиди: икки улуғ қудрат олдида ҳолати шу экан, инсон нега ўзини ҳамма нарсадан қудратли, ҳамма нарсадан улуғ деб ўйлайди?! Баъзан Фиръавнга айланиб кетади! Мен — худоман, деб ҳайқириб, бутун олам қисматини ҳал этгиси келади! Ҳолбуки, у кўпинча ўз ҳаётидаги кемтикни тўлдириб, ўзига яқин бир одамни бахтли қилишга қурби-қудрати етмайди! Минг йилдан буён шундай! На дин, на маърифат, на Еру Осмон ҳикмати уни тарбиялаб, ўзгартира олди!.. Ўзингга бундай бир қарасанг бўлмайди, инсон?! Қачонгача ҳаёт йўлларида адашиб-улоқасан, шўрлик банда?!

— Манави, кўринаётган эмасми? — Садиржоннинг хаёлини бўлди, йўл бўйи миқ этмай келган учувчининг овози.

Садиржон ойнадан қаради: тўққиз қаватли ўша мрамар кошона!

— Тўхтатинг.

— Ҳар эҳтимолга қарши томга қўнамиз, — деди учувчи.

— Яхши.

Парпарак гир айланиб, қумтепалар орасида ёлғиз қўққайиб турган ҳашаматли кошонанинг томига бориб қўнди.

Садиржон учувчига тезда келишини айтиб, томдаги қудуқ оғзини эслатган туйнук қопқоғини кўтарганча, темир пиллапоядан чордоққа, чордоқдаги зинадан бино ичига тушди. Йўлакда пилдираб кетаётган қандайдир нозик-ниҳол қизни кўриб, унга юзланди:

— Кечирасиз, менга Гулҳумор керак эдилар...

Садиржон қизнинг «Хатлар бўлимига тушинг. Еттинчи қават!» дейишини кутган эди, аммо қиз негадир чимирилди:

— Қанақа Гулҳумор?

Садиржон: «Бўпти! Ўзим!» — деб пастга тушиб кетавериши мумкин эди, қизнинг муомаласи беихтиёр ғашига тегди:

— Мингтами сенларда Гулҳумор?!

Қиз: «Шунақаям одобсиз одам бўладими?» — дегандек, Садиржонга ўқрайиб қаради.

— Йўқ, Ҳеч қачон! — деди у бошини маъноли тебратиб. — Лекин Гулҳумор Ҳамроевна, демайсизми? Ёки, ўртоқ Хатибова?! Нима, кўчадан, олис бир жойдан келганмисиз?! Унақа бўлса, бу ерга киришнинг ўзи мумкин эмас!.. — Шунга қарамай, қиз йўлак тўридаги эшикка имо қилди.

Садиржон, Гулҳумор хонасини ўзгартирибди-да, бу яхшилик нишонасимикин, ёмонликми, деб ўйлаб, сал паришонланиб, йўлак тўрига қараб юрди. Эшикни очди. Худди бояги қизнинг нусхаси қабулхонада ўтирарди.

— Менга Гулҳумор Ҳамроевна керак эдилар, — деди бу гал одобли бўлиб Садиржон.

— Опа жуда бандлар, — чимирилди қиз. — Ким деб айттай?

— Садир ака денг.
 — Идорада унақа деб бўлмайди-ку.
 — Баъзан бўлади! — Қайсарланди Садиржон.
 Қиз елкасини қисди. Товусдек юриб, ичкари хонага кириб кетди. Бир оздан кейин қайтиб чиқди.
 — Кириг.
 Садиржон остона ҳатлади.
 Хона кишининг кўзи тинадиган даражада катта эди. Остонадан анча нарида, тўрдаги стол орқасида сочларини қулоқлари устига тушириб, кўзойнак таққан бир аёл ўтирарди. Илк қарашда бу Гулхумор эканлигини билиб ҳам бўлмас эди.
 Садиржон столга яқинлашди.
 Гулхумор негадир унга лоқайд кўз ташлаб, қўли билан юмшоқ курсига ишора қилди. Аммо Садиржон ўтиб ўтирмади. Стол ёнида шамдек қотиб, Гулхуморга тикилганича қолди.
 Бу ташкилотда бир-бирининг бағрига отилиш, эҳтимол, расм эмасдир! Лекин севишганлар шундай— аза тутгандек учрашадими? Гулхумор, мени тез йўқламади, деб ўпкаланаетганмикин?! Унга бошқа бирон нима бўлганмикин?!
 — Гулхумор! Гулим! Гулжон!.. Мендан нимадир айб ўтган бўлса, кечиринг. Мен сизни ўйламаган бирон кун, бирон тун йўқ. Юрак-бағрим бурдаланиб кетди. Хайрият, дунёда бор экансиз. Тирик экансиз! Ургилай сиздан! — Садиржон қалбидан бир қўшиқ оқабандек кўйда илтижо қилиб, турган ерида оҳиста тиз чўқди. — Гулжон! Гулим... Дунёда тенги йўқ фариштам. Сизни соғинмай бўлар эканми? Сизни севмай бўлар эканми?! Мен сизни ҳеч қачон ҳеч кимга алмаштирмаслигимни биласиз-ку!..
 Гулхумор кўзойнагини олиб қўйиб, қўллари орқасини кўзига босганича, елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади.
 Сўнг, Садиржоннинг ёнига келиб, уни ўрнидан турғазди. Бағрига жойланиб олди. Сочларини бармоқларига ўради.
 — Мен сизни олиб кетгани келдим. Кетайлик шу ердан! Одамдек бахтли яшайлик...
 — Кетамиз. Албатта, кетамиз! Падарига лаънат ҳаммасининг! — деди Гулхумор. — Мен нафасимни ростлаб олай. Бирпас ўтиринг. Кетамиз.
 Садиржон мана энди юмшоқ курсига ўтиб ўтирди.
 Гулхумор ҳам ўз ўрнига ўтди. Рўмолча чиқариб, кўзларини артди. Кўзойнагини тақди.
 Садиржонга разм солиб қараганича:
 — Сиз мени энди олдингидек яхши кўрмайсиз! — деди бехосдан.
 — Мен сизни олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўраман!
 — Мен ҳам энди бошқаман! Лекин гап унда эмас... — деди Гулхумор. — Ботир Оппоқов дегани бор. Ашула айтарди. Бир неча кун одамга ўхшаб гапириб юрди. Кейин, яна ашуласини бошлади. Менинг шаънимга тегадиган бир нималарга шаъма қилади-ми-е! Мен уни пастдаги хонага қаматиб қўйдим. Бу ердан кетсам, чиқиб, бўлмаган нарсаларни бутун ташкилотга ёяди!
 — Сиз бу ҳақда ўйламанг. Ёрвонинг оғзига қараб, яшаш қийин. Ҳар ким калласига келганини гапирди! — асабийлашди Садиржон.
 — Йўқ, буларни қамчилаб, ўйнатиб турмаса, ҳаёт издан чиқиб кетади. Ҳаёт жуда мураккаб. Атрофда душман кўп, билдийизми?! Мен бу ташкилотни бировга ишониб, ташлаб кетолмайман!..
 — Ташкилотингиз аввалдан одамларга кераксиз эди. Ҳозир эса шаҳардан ҳам, одамлардан ҳам буткул узилиб қолди. Деразадан ташқарига бундай бир қаранг! Яланг саҳрода ўтирибсиз!
 — Унақа деманг. Мен хафа бўламан. Бу ташкилот ҳеч қачон ердан узилмайди! Уни ҳеч қачон, ҳеч ким йўқ ҳам қилолмайди, билдийизми?! Мен йўл қўймайман!.. Юрагим яна қисадиган бўлиб қолди. Соғлигим ёмон. Лекин илож қанча! Бир соатга ҳам бу ердан чиқолмайман. Кетсам, қилинган ишлар устига чизиқ тортилади. Одамлар, кўзни байрам қилмаймиз, баҳор яхши, деб туриб олишади. Ваъда бериб, ҳали ҳовузлар, қудуқлар билан шуғуллана олмадик. Ҳамон битта-яримта эски масжидлар юртининг ҳуснини бузиб турибди! Кутилмаганда бошқармадан комиссия келиб қолса, нима деймиз?!
 — Қисқаси, мен билан кетмайсиз... — пичирлади Садиржон.
 — Кетолмайман!.. Тўғриси, мен ҳам сизни яхши кўраман, Садир ака. Кўп кутдим. Ҳозир ҳам сиздан ажралгим келмаяпти... Лекин, иш...
 Садиржон ўйчан, маҳзун ҳолатда ўрнидан туриб, эшикка йўналди.
 Остонага етганида, қайрилиб қаради.
 Гулхумор столга энгашиб, қоғоз титкилашга тушган эди...
 Садиржон парпакка миниб, изига қайтди.
 Уйда — ўзи айтганидек, Бурҳон Шариф уни кутиб ўтирарди.
 Садиржон кириб келиши билан ҳаттоки бошини кўтариб, унга қарамасдан:
 — Иш битмади-а, йигит! — деди Бурҳон Шариф.
 — Сиз буни билганмидингиз? — эзилди Садиржон.

— Билгандим.

— Бўлмаса, нега менга ёрдам бериб... шунча оворагарчилик?!

Бурҳон Шариф — унга хос, болаларча беғубор бир кўйда кулди:

— Мен сизнинг кўнглингизда армон қолмасин, дедим...

Унинг кўнглида Афандининг болалиги

Менинг кўнглим сен билан,
Сен кетасан ким билан!..

[Бошқа бир кўшиқдан]

35

Абдулла Ҳакимни эслашганида, Бурҳон Шариф Садиржонга тўғри айтганди: у таниқли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди.

Аслида, бу фикр Бурҳон Шарифдан чиққани ҳам йўқ; кўпчилик шундай деб биларди.

Абдулланинг ҳаёт ҳақидаги фалсафий фикрлар ифодаланган атиги уч-тўртта шеър эълон қилинганди. Қолганларини ҳеч қайси рўзнома ёки ойнома босиш эмас, жиддийроқ кўздан кечиришни ҳам истамаганди. Унинг ўз ёзганларига бепарволиги сабабли уларнинг аксари энди йиртилиб, йўқ ҳам бўлиб кетган эди. Бу гаплар ҳам кўпчиликка аён эди!

Муҳаббатга бағишлаб ёзган шеърларини Абдулла ҳеч кимга ўқиб бермаган, уларни битган-тугал ҳолда бирон пайт севгилисига ҳам кўрсатмаган эди. Булар Бурҳон Шариф Садиржондан олган дафтарда қолди.

Абдулла Ҳаким муҳаббат тўғрисидаги шеърларини, булар асосан ўзим учун, деб қанчалик қадрлаб юрган бўлмасин, Насриддин афанди ҳақида ёзганларини кўнглида булардан кам ардоқламас эди. Шунчаки ўқиб кўриш учун топширилган бу дастхатлар ҳам энди Бурҳон Шарифнинг қўлида қолган эди.

Сирасини айтганда, афанди ҳақида ёзган шеърлар ҳам, уларни ёзаётиб Абдулла Ҳаким қоғозга туширган насрий узинди бир ўйлар ҳам қораланган бошқа нарсалардан кўпроқ бу йиғитнинг чинакам истеъдодли инсон бўлганидан далолат берарди.

Дастхат қуйидагилардан иборат эди...

НАСРИДДИН АФАНДИ ҲАҚИДА ЁЗГАН ШЕЪРЛАРДАН

Қаерда юрибсан, Насриддин, шу он
Бирон шаҳардами,
Бирон қишлоқда?
Бу оқшом

ёзганча яна дастурхон,

Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда.

Худога шукрки,
Бугун иш дуруст.
Уйда нон бор. Пиёз.

Шишада бор май.

Иккимиз ўлтириб яна юзма-юз,
Озгина сипқорсак бўлар, индамай.

Биз учун
Бу дунё латифа, ўйин,
Бизга керак эмас
ҳеч бир тожу тахт.

Ҳаётда
Ҳар кимга эгмасдан бўйин,
Кулиб юрганимиз
Ўзи катта бахт.

Қайда эканлигинг, Насриддин, гумон,
Қайси бир тоғдами,
Қайси қирғоқда.
Мен-чи,

ёзганимча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда...

* * *

Мен учун сен — энг яқин одам,
Иккаламиз кўпдан ҳамхона.
Биздан бўлак, ахир, кимга ҳам —
Ёқар эди бундай вайрона?

Биз —
Дунёни тепган одаммиз,
Билганимиз
фақат дарвешлик.
Гарчи яшаб, ҳаммадан каммиз,
Ғарибларга
қиламиз хешлик.

Бизга ётдир бермоқлик озор,
Лекин бизда
заҳарли ханда:
Инсон билмай, бу дунё бозор,
Уст-бошини
Ечиб чиққанда...

* * *

Сўраб ўтирмасдан
Мендан бир оғиз,
Одамлар гоҳ сизни, у ўлган, дейди.
Биров, дунёда у бўлмаган ҳаргиз,
Биров, келиб кетган, у бўлган, дейди.

Баъзан
Мўралашса менинг кулбамга,
Мен кўчадан қайтган оқшом пайтлари:
Сизни учратишиб улар, албатта,
Битарди бемаъни
баҳсу байтлари.

Наҳот,
Билмас ҳамон одамлар бари
Сиз — дунёда юрган Тирик Кулгисиз.
Буюк обидалар, шу ер сингари
Қийналиб
асранган халқнинг мулкисиз.

Аммо,
Мен уларга
юрмайман сайраб,
Билган — билиб қолар,
Билмаган билмай.
Сиз-чи,
ўлтирасиз қаршимда яйраб,
Телба бу дунёни
Назарга илмай...

* * *

Гуппа-гуппа ёғаяпти қор,
Осмондаги булутлар элак.
Йўл олдингиз қаёққа тақроп —
Остингизда қирчанғи эшак?!

Бошингизда кичик бир салла,
Эгнингизда оддий бир яктак —
Бамисоли куйдирган калла
Илжаясиз, кулгингиз яхдак!

Кетаяпсиз қаёққа, жүра,
Шарт эканми доим шошмоқлик?
Мен ҳам уйда ётгандан кўра
Кетардим-ку, оёқ-қўл боғлиқ...

* * *

Дўсларим
Йўқ эмас, афандим!
Ва лекин,
сиз бир оз бошқача.

Мен
Сизга яқинда топиндим,
Билмасдим
эс кирган ёшгача.

Мен
Энди қандайдир ҳалакман,
Юз буриб, кетманг, деб
ёнимдан.

Бор бўлинг! —
Тилайман фалакдан, —
Мен
кечган пайтда ҳам жонимдан.

Бизнингдир
Умримиз бир эпкин,
Аммо
сиз дунёда абадий.

Кимдаки,
қалб эркин,
руҳ эркин —

у
сизни, албатта,
Топади!

УЗИНДИ УЙЛАР

Шамоллар қутуриб, қум кўчган, ёввойи ўт-ўланлар ғовлаб ўсиб ётган бепоён бир сахро бор эди.

Сахрода кўп йиллардан буён ҳаёт ҳеч ўзгаришсиз давом этар, жамики ҳайвонлардан тортиб қурт-қумурсқаларгача ўз тирикчилигини кўриб юрар эди.

Кунлардан бир куни кутилмаганда уларнинг осойишталиги бузилди: бу ерларда олдин кўринмаган оқ бир эшак қаёқдандир пайдо бўлиб қолди.

Эшакнинг устида тўқим, бўйнида арқон; яқин қишлоқдан сахрога қочиб келганга ўхшарди. Шунга қарамай, у ётсираб-ҳадиксирашни ўйлаб-нетмай, бемалол ўт чимдир, ҳанграб, шаталоқ отмоқда эди.

Сахродаги бутун ҳайвонлару ҳашаротлар қизиқиб, эшакни ўраб олишди. Унга анграйиб разм солишди.

— Сен кимсан? — деб сўрашди улар эшакдан.

— Мен эшакман, — деди эшак.

— Аҳмоқ экансан-ку, — деди унга тулки. — Сенинг эшак эканлигингни ўзимиз ҳам кўриб турибмиз. Биз сендан, масалан, олдинлар бошқа биров бўлганмисан, кимнинг руҳисан, деб сўраяпмиз.

— Қанақа руҳ? — ажабланди эшак.

— Мана, дейлик, тошбақа бир пайтлар арбоб бўлган. Мен қози бўлганман. Илон вазир, арслон шоҳ... Сен ҳам шунақа бировмидинг ёки аввалдан эшакмисан?

— Мен аввалдан фақат эшакман, — тан олди эшак.

— Фирт аҳмоқ экансан! — норозиланиб тўнғиллади бир ерда тинч туролмаганидан лапанглаётган айиқ. — Аҳмоқ бўлмасанг, доим эшак бўлармидинг! Мен олдинлар миршаб эдим. Ҳалигача ўша кунларни эслаб юраман.

— Ҳар кимнинг қисмати! — бу гаплардан зигирча озор чекмай, деди эшак. — Мен

аввалдан шунақа яратилганман. Одамнинг хизматини қилиб келаман. Зодагонлар — каттаконларга ишим тушмаган. Кўпинча оддий, фақир, ғариб кишиларнинг кунига ярайман. Насриддин деган бола бор. Ҳозир ўшанинг эшагиман.

— Хўп, буниси майли, — деди вишиллаб илон. — Биз одамдан қўрқамиз. Бирга бўлишимиз қийин. Одам ҳеч қачон мени қўйнига солиб асрамайди. Қўлига тушган ҳаттоки асронни ҳам қафасга тиқиб қўяди. Шу боисдан, биз бу яйдо саҳрода айланиб юрибмиз. Лекин сен-чи?! Аҳмоқ бўлмасанг, сен нега эганни ташлаб, бу ерларга келдинг?!

Йўқ, эшак унчалик аҳмоқ ҳам эмас экан! У пишқириб-хўрсиниб қўйганча, қизиқ гап қилди:

— Эгам, шоҳнинг олдига, Култепага бораман, шоҳ барчамизнинг отамиз, мен унга хизмат қилмоқчиман, деб қолди. Унинг ростдан бормоқчи эканлигини кўриб, арқонни узиб қочдим.

Ҳайвонлару ҳашаротларнинг нафаслари ичларига тушди.

— Энди бу ёғи қандоқ бўлади? — қизиқсинди ахийри тулки.

— Четдан қараб турай-чи, бу иш нима билан тугар экан, — деди бошини вазмин эган эшак.

* * *

Култепа баланд ерда жойлашган, кунгиралари найзадек осмонга қадалган қалъа бўлиб, бир шаҳар ва шу шаҳарга тенг шоҳнинг қасри-саройидан иборат эди.

Култепада кўп шоҳлар яшаб ўтган ва ниҳоят, тахтни Раҳимбек деган шоҳ эгаллаганди. У товоқ юзли, катта соқол қўйган киши эди.

Халқда, катта соқолли одам аҳмоқ бўлади, дейишади.

Йўқ, Раҳимбек аҳмоқ эмас, қандайдир телбами, эси бир оз кирди-чиқдимми, шунақа эди. Унинг калласига кўпинча алмойи-алжойи фикрлар келар, буларни у дарҳол амалга ошириш керак, деб ўйларди.

Раҳимбек кундузлари ухлаб, кечалари хаёлидан кечган гапларни эчки терисига ёзиб ўтирар, кейин каллаи саҳардан фармойиш бериб, одамларни тўрт томонга зир югуртирарди. Шунга одатланган эди! Мисол учун айтиш мумкин... У бир гал, катта қишлоқдаги одамларни кичик қишлоққа, кичик қишлоқдагиларни каттасига кўчиртириб кўринглар, деб буюрган, бутун халқни овора қилган эди. Бошқа бир сафар, деҳқонларни сарбозликка чақириб, сарбозларни буғдойни хом ўришга олиб чиқинглар, деб кўрсатма берган эди...

Шоҳ, умуман, мамлакат қозонга ўхшаган нарса, овқат қилиб ейман деган одам қозонни кавлаштириб турмаса бўлмайди, қабилда фикр юритар, буни ҳаётда ўзининг шиорига айлантирган эди. Шунинг баробарида, ҳадеб фармон ёздирганиданми, фаромушлигиданми, баъзан бугунги гапи эртага унинг хаёлидан ҳам кўтарилиб кетарди. У ўз аъёнларига ҳафтанинг бошида, менга ўхшаш учун ҳамманг катта соқол қўй, деса, ҳафтанинг охирида, менга ўхшамаслик учун соқолларингни олиб ташла, деб талаб қиларди.

Раҳимбекнинг яқинлари орасида, барибир, катта соқолли одам кўп эди.

Шоҳнинг фаромушлиги эса шу даражага етган эдики, бир йили ўртанча ўғли туғилиб, болага исм қўйгани унга маслаҳат солишганида, у хаёл суриб ўтирганича, Раҳимбек, деб юборган... ахир, Раҳимбек ўзингиз-ку, шаҳаншоҳим, дейишса, Култепа тарихида ҳеч кўрилмаган ишни қилиб, яна чуқур ўйга толганича, хўп, бу мен бўлсам, у Раҳим Иккинчи бўла қолсин, деган эди.

Раҳим Иккинчининг акалари Салимбек ва Каримбек, укалари Ҳакимбек ва Наимбек — шоҳ жами беш фарзанд кўрган эди.

У қанчалик далли-девона бўлмасин, дунёда беш бармоқ баробар эмаслигини яхши биларди. Узини ташқи муомала-муносабатда барча фарзандларига бир кўз билан қарагандек тутар, лекин кўнглида Раҳим Иккинчини бошқа болаларига нисбатан кўпроқ қадрларди. Бу тўғрида Раҳимбек ҳеч қачон бировга оғиз очмаган бўлса-да, унинг кўнглини билиб, саройдаги аъёнлар ҳам барча шаҳзодаларни ошкор ардоқлашар, фақат бошқалардан яширин ҳолда Раҳим Иккинчига айрича меҳр кўргизиб туришар эди.

Раҳим Иккинчининг бундай эътибор қозонгани бежиз эмасди. У илк қарашда содда, мулойим, кўнгилчан. — ҳамма учун гўёки одамнинг жони эди.

Аммо Раҳим Иккинчи болалиқдан негадир отамни — акаларим, онамни — укаларим мендан тортиб олишмасмикин, деб ўйлаб, аслида, журъатсиз, худбин, маккор бўлиб ўсган эди. У, мен бу хонадонда аввалдан бир ўзим туғилиб қўяқолсам нима қиларди, деб изтироб чекиб, ака-укаларига нисбатан кўнглида чексиз инжиш, нафрат туяр эди.

Унинг ака-укаларини кўришга кўзи йўқлигига яна бир сабаб бор эди. Улар ёшлиқдан илмга, шеърга, рубобни нозик чертиб, ашула айтишга, ҳунарга қизиқишган, улғайган сайин одамлар орасида энди олим, шоир, ашулачи, ҳунарсанам бўлиб танила бошлашган эди. Раҳим Иккинчи эса бу нарсаларнинг ҳеч бирига қизиқмас, ўзида иқтидор сезмас, мен фақат одамларга гап ўргатиш учун дунёга келган бўлсам керак, деган хаёлга бориб, қисматининг кемтиклигидан қанчалик эзилса, ич-ичида шунчалик ўзини

бошқалардан устун тутишга рағбат сезар, қандай қилиб бўлмасин, бунга эришишни истар эди.

Раҳим Иккинчи кўнглидаги ҳиссиётларни ниқоблаш учун зўр бериб акалари олдида одоб сақлар, укаларига озор етказмасликка тиришарди.

Бироқ у отаси Раҳимбек, онаси Маликаи Дилоромга астойдил сиғинарди.

Айниқса, Раҳимбек унга дунёдаги тенгсиз бир зот, буюк мўъжиза бўлиб туюларди.

Раҳим Иккинчи отасига бирон пайт бошини кўтариб, тик қарамас, эркаланиб уни бўйнидан ҳам қучоқламаз эди. Доим катта соқолли отаси эшикда кўриниши билан, ўзини таппа ерга ташлаб, унинг оёқларини қаттиқ қучар, уларга бошини суйқар эди.

Шоҳнинг эчки терисига ёзган гапларини ҳам Раҳим Иккинчи тўплаб, эътиқод, ҳаяжон билан обидийда қилиб, қайта-қайта ўқирди. У аксар эчки териси устига мук тушиб олганча, бу қандай бедодлик, онҳазрат айтган гапларнинг ҳали ҳеч ким яқинига бориб, мағзини чақолмабди-ку, деб фарёд чекар эди.

* * *

Шу йўсинда маълум давр ўтиб, бир куни отлиқ аъёнлари қуршовида, фойтунда ўз музофотини айлангани Култепадан чиқиб кетган Раҳимбек бехос йўлда қазо қилиб қолди.

Шоҳнинг ёнидаги вазир-вузаролар кўпни кўрган кишилар бўлиб, салтанатнинг нима эканлигига тушунишарди. Ортиқча саросималаниб-довдираб ўтирмай, биринчи навбатда рўй берган воқеани ҳозирча сир сақлашга қарор қилишиб, аниқ чора-тадбир кўришга киришишди.

Улар Раҳимбекнинг жасадини фойтунга тирик одамдек ўтқазиб қўйиб, товус патидан асалган катта бир елпиғич билан беозор елпиганча, уни Култепага олиб келишди.

Кейин, вазир-вузаролар: «Падари бузрукворингиз сизни йўқлаяптилар!»— деб шаҳарнинг турли даҳаларидан шоҳнинг ўғилларини бирма-бир саройга чақиртириб, эшигида соқчилар турган сарой чеккасидаги бир ҳовлига жойлаштиришди.

Бу ишлар хамирдан қил суғиргандек бажарилгач, улар, ниҳоят, онҳазрат аввал сизни кўрмоқчилар, деб Раҳим Иккинчини бояги ҳовлидан етаклаб чиқишди. Уни Саломхона деб аталган, одатда шоҳ одам қабул қилиб суҳбатлашадиган ҳовлига келтиришди. Бу ерда шоҳнинг ўрнида ёлғиз чўнқайиб ўтирган Бош вазир ўрнидан сапчиб туриб, Раҳим Иккинчига таъзим қилди. Унга босиқлик билан отаси оламдан ўтганини тушунтирди.

Раҳим Иккинчи кўйлаги ёқасини йиртиб-фарёд чеқмоқчи эди, Бош вазир уни тўхтатди.

— Энди бу ҳунарни ташланг, сизга тўғри келмайди!— Сўнг унга яна босиқлик билан тушунтирди:— Падари бузрукворингиз бундай одамдек васият қилишга ҳам улгурмадилар. Лекин васият қилган тақдирда ҳам, у киши барибир тахтни сизга топширган бўлардилар. Биз биламиз! Демак, отангизнинг ўлганига қўшиб, сизнинг тахтга минганингизни эълон қилишимиз керак.

— Ака-укаларни ҳам чақириб гаплашиладимиз?— қизиқсинди Раҳим Иккинчи.

— Ие, жиннимисиз?— деди Бош вазир.— Сиз шоҳ экансиз, улар энди умр бўйи ўша ҳовлидан чиқмай ўтираверишади. Девни хумдан бўшатиб нима қиласиз?!

— Волидамга ҳам хабар берилмайдими?— сўради Раҳим Иккинчи.

— Йўқ. Волидангиз янгилликни кўп қатори эшитаверадилар. Заифалар, бешта болам ҳам шоҳ бўлиши керак, деб ўйлашади. Бунга чидаш қийин...

Шундай қилиб, Раҳим Иккинчи билан гап пишитилгач, барча аъёнлар тўпланиб, олдинги шоҳни дафн этиш, янгисига тож кийдириш тараддудини кўриша бошлашди.

Эртаси куни наҳорда шаҳарнинг икки томонидан икки жарчи от солди. Улардан бири Раҳимбекнинг ўлганини, бошқаси Раҳим Иккинчининг подшоҳликка кўтарилганини халққа эълон қилди.

Сарой чеккасидаги ҳовлида қамалиб ётган ака-укалар эшикдаги соқчилар, хизматкорлардан ўзи нималар бўлаётганини ярим-ёрти эшитишди. Аммо оталари билан видолашиш ҳам, маърака-маросимларда қатнашиш ҳам уларга насиб этмади.

Қирқ кундан кейин, Раҳим Иккинчи ўз номига хутба ўқитиб, халққа ош тарқатди. Бу хабарни эшитган ака-укалар яна бир карра — олдингидан кўпроқ мотам тутишди.

Раҳим Иккинчи тахтга минган кунидаяқ ака-укаларига ҳовли ичида бемалол айланиб юриш, бироқ эшикка яқин йўламаслик тўғрисида фармон берган эди!

Уша кунлари у билан волидаси кўришиб, биринчи марта сўзлашди.

Маликаи Дилором эрининг дунёдан ўтганига изтироб чекибми ёки ўғлининг бошига бахт қуши қўнганига севинибми, ҳарҳолда, кўзларига ёш олди. Сиз ҳаммамиз учун офтоб-олампаҳоҳсиз, ўтинчим, менга фақат сизни олдингидек баъзан кўриб туришга рухсат берсангиз, деди. Раҳим Иккинчи бунга жавобан на ҳа, на йўқ демай, кўзларини пирпиратганча, онасига қўшилиб ҳиқиллади.

Қирқ кун ўтиб, хутба ўқилгач, она-бола иккинчи марта кўришишди.

Маликаи Дилором энди бир оз эзилиб-тажангланиб, мен бошқа болаларимни ҳам

кўриб туришим керак, ахир мен онаман, деди. Раҳим Иккинчи бу гал ҳам нимадир дейишга шошмади. Волидасининг юзига қараб қўйиб, мулозимдан уч-тўртта эчки терисини келтиришни сўради.

— Мана, падари бузрукворимиз ёзиб қўйибдилар,— деди шундан кейин.— «Шамол пайти унга қарши тупурманглар!» Майли, болаларингизни бир кириб кўринг. Лекин учрашганда, улар ҳам, сиз ҳам мум тишлаб ўтираверинглар. Ким оғзини очса, осамиз ёки сўйиб ташлаймиз! Бундан буёғи қандай яшаш, нима қилишни ҳамма одамлар учун мен ўзим ўйлайман!..

У волидасини — ёнига битта аскар, битта айғоқчи қўшиб, сарой чеккасидаги ҳовлига юборди.

Раҳим Иккинчи ёшлиқдан бекорга эчки терисидagi ёзувларга ихлос қўйиб, уларни мук тушганча ҳижжаламаган эди. У, мабодо бир куни шоҳ бўлсам, падари бузрукворим бажаролмаган ишларни ўзим амалга ошириб ташлайман, деб ўйлаган, шунга шаҳд этганди.

Раҳимбекдан мерос қолган бутун ёзувларни тўплаб кўздан кечирганда, ҳар хил майда-чуйда панд-насиҳатлардан ташқари, асосан, уларда икки фикр илгари сурилганини сезиш мумкин эди:

1. Култепа ва бутун музофотдаги одамлар, ёш-қари, ҳамма бахтли бўлиши керак.

2. Олижаноб бу мақсад йўлида кимки бизга қарши турса, унга шафқатсиз муносабатда бўлиш, дорга осиб ёки шартта бошини танасидан жудо қилиш керак.

Раҳим Иккинчи падари бузруквори билдирган мулоҳазалар бир-бирига ҳеч тўғри келмаслигини тезда пайқаган, аммо унга худди шу эдикдията буюк бир донолик бордек бўлиб туюлган эди.

Дунёдаги мингта одамнинг бахтини ўйлаб юргандан ёнингдаги кимгадир бахт берган афзал! Бироқ Раҳим Иккинчи азалий бу ҳикматга тескари: «Мингта одам бахтли бўлиши учун битта одам ўлса ҳеч нарса қилмайди!»— деган фикрга келган эди. «Мен одамларни бахтли қиламан, бу ишда кимки менга халал берса, ўзидан кўрсин! Жанг қурбонсиз бўлмайди!» Падари бузруквори унга болалиқдан даҳшатли шу фикрни юқтирган эди!

Тахтга мингач, Раҳим Иккинчи, шу боисдан, ака-укаларининг сабабсиз, гуноҳсиз тутқун бўлиб қолишганига ҳам, авваллари сиғинган волидасининг қон қақшаб юрганига ҳам пинагини бузмади. Юрт тинч, одамлар бахтли яшашлари учун мен шундай қилишга мажбурман, деб ўйлади.

У Раҳимбекка узоқ йиллар садоқат билан хизмат қилган Бош вазирнинг ўзига ҳам-фикр, маслакдош эканлигини сезиб, ҳар куни машваратга чақирганча халқнинг бахтли бўлиши тўғрисида қайғуришга тушди.

Раҳим Иккинчи, кўп ўтмай, ҳовуздек келадиган катта қозонда шахсан ош пишириб, шаҳар ва музофотдаги одамларга бир ликобчадан тарқатди. Айғоқчилари орқали у пиширган ошни егиси келмаган кишиларни аниқлаб, битта-биттадан териб чиққанча, зиндонга ташлагди. Норозиланиб, ёмон сўз айтган, қочишга уринганларни сўйдирди! Энди нима қилсам экан, деб яна ўйлаб юриб, шаҳарда яшайдими, қишлоқдами, ёшми, кексами, барча эркаклар оқ ятак, барча аёллар кизил ёки зангори камзул кийишларини буюрди. Музофотни айланганида, қаердадир бошқача кийинган одамларга кўзи тушса, дод-вой солишларига қарамай, уларни дарҳол йўл устидаги дарахтларга остирди!

Унинг назарида, шоҳ бўлганидан буён халқ ўз-ўзидан икки тоифа — дўст ва душманга ажралиб қолган эди. Раҳим Иккинчи қулдек итоат қиладиган кишиларни кўпайтириб, бу йўлда унга тўғаноқ бўлган кишилардан тезроқ қутулгиси келарди.

У ака-укаларини ҳам ўзининг ашаддий душмани деб биларди.

Раҳим Иккинчи хизматкорлари, айғоқчиларидан улар тўғрисида муттасил суриштириб турарди. Лекин, афтидан, ака-укаларининг ҳар бири ўз тирикчилиги билан машғул, сарой чеккасидаги ҳовлида осойишталик ҳукм сурар эди. Қутилмаганда шоҳнинг ороми бузилди: жигарлари мулозимлардан унга бир йўла тўртта хат чиқартиришди.

Хатларни чамаси улардан ҳар ким ўзича ёзган, шунинг баробарида, аввалдан келишиб олгандек, мазмун-маъно бир хил эди.

«Мен шоирман,— деб ёзганди Раҳим Иккинчига акаси Салимбек.— Юртни, одамларни кўришим керак. Бошқа шоирлар билан суҳбатда бўлишим керак. Сиз мени қасдаги қушга айлантирдингиз!»

Кейинги акаси Каримбек эса бундай деб ёзган эди: «Қўлимдаги рубобни уриб синдирайми! Уни одамлар учун сайратиб, одамлар учун ашула айтмасам, менинг фингиллаган пашшадан фарқим борми? Мени ўлдириб қўйдингиз-ку, иним!»

«Акажон! Шоҳаншоҳ!— деб мурожаат қилган эди тўнғич укаси Ҳакимбек Раҳим Иккинчига.— Мен илм оламида аҳвол нималигини билмасам, илм олиб, илм билан машғул бўлмасам, ортиқ бундай яшаёлмайман. Сувдан олиб ташланган балиқдек, типирчилаб ётибман. Бу ҳовлида на бир маънили китоб, на бир ақлли суҳбатдош топи-

лади. Дунёда азалдан олимларни сўйганлар, терисини шилганлар, ўтда ёққанлар, дорга осганлар. Менга ҳам шу тўрт чорадан бирини қўлласангиз, тирик юрганимдан яхшироқ эди!»

Кенжатоӣ укаси Наимбекнинг хати ҳам биродарлари ёзганидан деярли фарқ қилмасди. «Қурт-қумурсқага ўхшаб яшайдиган одамлардан нафратланаман,— деган эди ўз хатида Наимбек.— Менинг қўлим гул, биласиз. Мен нақш солган офтоба-обдасталар, қумғонлар, лаъли-лаганлар қасрингизда турибди. Сиз мени дўконимдан, касби-коримдан айирдингиз! Тор бир ҳовлига қамаб, оёқ-қўлимни боғлагандек бўлдингиз! Золимлик ҳам эви билан-да, акам!»

Аламли-аччиқ таъна-надоматлардан сўнг, хатларнинг барчасида, биз тожу тахтга ҳеч бир даъвогар эмасмиз, ўзингизга буюрсин, дейилган эди. Шунингдек, бизни музофотдан ташқарига чиқариб юборсангиз, мусофирликда бўлса ҳамки, эркин юриб, ўз тирикчилигимизни қилайлик, деб сўралган эди.

Раҳим Иккинчи хатларни ўқиб, ўйлиниб қолди. Бош вазирни чақиртириб, унга одатдагидек маслаҳат солди:

— Музофотдан чиқиб кетишадиган бўлса, ҳайдаворсаммикин?!

— Ие, жиннимисиз?!— деди Бош вазир.— Булардан ҳар бирининг қонида шоҳлик бор. Биронтаси одам тўплаб, устимизга бостириб келмайди, деб айтиб бўладими?! Музофот ичидаги душмандан ташқаридаги душман ёмон.

— Бўлмаса, биттасини, бўйнига айб қўйиб, шаҳарнинг қоқ ўртасидаги майдонда дорга осиб мумкин. Бошқасини, қалъадан қочмоқчи экан, баланд девордан сирғалаётиб, ёмон йиқилиб тушибди; дегандек пастга ташлаб юбориш мумкин...

Бош вазир умри саройда ўтиб, қанчалик жаллодга айланиб кетган бўлмасин, Раҳим Иккинчининг гапига бу гал бош чайқади.

— Вақтида падари бузрукворингиз ҳам бунчалик кўп одам ўлдирмаганлар,— деди Бош вазир.— Хаёлларига келган ҳар нарсани гапириб юрардилар, албатта. Лекин одам ўлдиришга шошмасдилар. Биродарларингизни ўлдирсангиз, одамлар ичида маломатга қоласиз. Халқ пода бўлгани билан учраган ўтни еявермайди!..

— Унда нима қилдик?— сўради бўғилиб Раҳим Иккинчи.

— Ўзингизни билмаганга солиб юраверасиз. Биров сизнинг гирибонингиздан тугибдимини?!

Йўқ, Бош вазирнинг бу борадаги маслаҳати иш бермади.

Тўғри, ака-укалар қайтиб шоҳнинг оромини бузишмади. Аммо тез орада Раҳим Иккинчидан музофотдаги шоирлар Салимбекни, хонандаю созандалар Каримбекни, олимлар Ҳакимбекни, ҳунармандлар Наимбекни тутқунликда сақланмасликни, уларни тирик мурдага айлантдириб қўймасликни талаб қила бошлашди.

Раҳим Иккинчи, тўхта, шу билан қулогим тинчийдимини, деб...

Музофотдаги барча шоирларни дорга остирди.

Сўнг, барча хонандаю созандаларни сўйдирди.

Сўнг, барча олимларни терисини шилиб, ўтда ёқдирди.

Сўнг, барча ҳунармандларни зиндонга ташлатди.

Шунча қурбонлик келтириб, Раҳим Иккинчининг барибир қулоғи тинчимасди. Уша кунлари кимдир подшоликка қарши тўқиган бир шеър бутун музофот бўйлаб тарқалди:

Раҳим деган шоҳ чиқиб,
Ўзича олим бўлди.
Ҳамманинг сувин сиқиб
Дунёда золим бўлди.

Бўлиб дунёдан хафа,
Қанча қонлар тўланди.
Култепажон, Култепа
Баттар кулга беланди...

Бу шеърнинг нухаси айғоқчилари орқали қўлига етиб келган Раҳим Иккинчи ўзи шубҳали деб билган яна бир қанча кишиларнинг бошини танасидан жудо қилди.

Шу воқеалардан кейин, Раҳим Иккинчи билан холи қолганда очиқ-бемалол гаплашиб, аёнлар орасида мулозаматга қаттиқ риоя қиладиган Бош вазир бир кун катта даврада шоҳга, афтидан, беихтиёр:

— Ие, жиннимисиз?— деб юборди. Раҳим Иккинчи ҳам оғзига талқон солиб ўтирмай, бақирди:

— Жаллод!..

* * *

Музофотда, Бош вазир қатл қилинган, маълум муддат тинчлик ўрнашгандек бўлди. Шаҳар ҳам, атроф қишлоқлар ҳам сув қуйгандек жимжит эди. Бироқ Раҳим Иккинчининг ичини ит таталарди.

У, ҳамма одамларни бахтли қиламан, деб ўзининг кўпчиликини бахтсиз қилганига яхши тушунарди. Бу ҳақиқатдан қочиб қутулиб бўлмасди! Бундан ҳам муҳими: Раҳим Иккинчи «одил шоҳ» деб ном чиқаргиси келиб, халқ орасида аллақачон «золим шоҳ» деган тавқи лаънат бўйнига осилиб қолган эди. Бунга у, айниқса, чидаёлмасди.

Тахтга минганидан буён биринчи маслаҳатчиси, маслақдоши — Бош вазирни йўқотиб қўйган шоҳ, эчки терисидаги ёзувларни қироат қилишдан бўлак нарсага ўзининг фаҳм-идроки етавермаслигини ҳис этарди. Шу боисдан, у аъёнлардан ақллироқ бир кишини ёнига олиб, янги Бош вазирликни ҳам ўшанга топширишга қарор қилди.

Раҳим Иккинчи навбат билан аъёнларни ёнига чақиртириб, синаш учун уларнинг барчасига:

— Менга катта бир ниқоб керак. Топ!— деди.

Аъёнлардан айримлари шоҳга тўппа-тўғри ҳар хил ниқоблар кўтариб келишди. Яна айримлари, шоҳ айтган ниқоб шу бўлса керак, деб зарбоф тўнми, учқур отми, сандиқчада қимматбаҳо тошларми келтиришди. Ўзини зийрак деб билганлари, шодим, мана сизга ниқоб, деганча битта-яримта чиройли канизакларини бошлаб келишиб, шоҳга инъом қилишга уринишди.

Раҳим Иккинчининг энсаси қотди.

У, буларнинг орасида ақллироғи ўша — Бош вазир экан, уни бекор ўлдирган эканмиз, деб ўйлаб, бир оз ўкинди.

Ночор қолганидан, Раҳим Иккинчи шундай эзилиб, ўзини яккапес ҳолида сезиб юрганида, бир оқшом яқин мулозими — маҳрами унинг елкаларини уқалаб ўтириб, энгашганича, қулоғига шипшиди:

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, бегим.

— Хўш?— деди Раҳим Иккинчи.

— Сизнинг қаерингиз нимадан оғришини мен биламан. Бунинг устига, қичиган жойингизни айтсангиз, ўзим секин қашлаб ҳам қўяман.

— Чўзма!— деди Раҳим Иккинчи.

— Фуломжон деган одам бор. Сартарош. Мулла Фулом ҳам дейишади. Шу одамни чақиртириб, салтанат учун ишлатиш керак.

— Саройда сартарош қуриб қолганми? Етишмаяптими?— кулди Раҳим Иккинчи.

— Сиз олдин у билан гаплашиб кўринг, бегим. Кейин, айтасиз....

Раҳим Иккинчи, бу ўлгур мулозим бирон қариндошими, дўстиними саройга тортаётган бўлиши керак, мендан илтимос қиляпти, деб ўйлади. Майли, вақти-соати келиб, сартарош билан гаплашсак гаплашармиз, ҳозир бунинг тикилинчлик жойи йўқ, деган фикрга борди. У шаҳардаги ҳар қандай сартарошнинг баҳосини сариқ қақага тенг, деб биларди!

Аммо ён-верида ақлли бир одам тополмай, кундан-кунга юраги зардобга тўлаётганиданми, ҳар оқшом мулозим маъноли қараб қўйиб эслатаётганиданми, сартарош тўғрисидаги гап унинг хаёлидан кўтарилмади. Ўзи истамаган ҳолда, Фуломжон деган ном унинг калласига михланиб қолгандек эди.

Ниҳоят, Раҳим Иккинчи, бўпти, судраб юрмасдан шу кунлар сартарошни чақиртириб гаплашаман, мабодо барча ҳамкасбларидек бу ҳам олдига лунги боғлаган бир ипириски бўлса, мулозимни қўшиб иккаласини ёнма-ён дорга осаман, деган қарорга келди.

* * *

Фуломжон — Мулла Фулом бу гаплардан хабари йўқ, ўз тирикчилигини кўриб юрган эди.

Раҳим Иккинчи олдин эшитмагани, билмаганига қарамай, бутун музофотда у номи чиққан — машҳур кишилардан саналарди.

Фуломжон учун сартарошлик касб ҳам, сабаби тирикчилик ҳам эмасди. Атрофдагиларга шунчаки ўзини бир иш билан машғул қилиб кўрсатиш ниятидагина у шаҳар марказидаги бозор тўрида катта бир дўкон очиб қўйган эди. Дўконда, асосан, унинг шогирдларими, қаролларими ишлаларди. Фуломжон эса уч-тўрт кунда бир кириб, улардан хабар олиб турарди.

Фуломжоннинг ҳеч ким муҳим деб билмаган, лекин ўзи учун муҳим бошқа бир касби бор эди. У кўпроқ вақтини кўча айланиб, ошна-оғайни орттириш билан ўтказар, бировлар орқали бировларнинг ишини биткариб, ҳожатини чиқариб юрарди. Унинг ўзи ҳам дўкондаги оби-ёвғонга етмайдиган даромад эмас, худди мана шу иш билан кун кўрарди. Йўқ, у содда бозорчи ҳам, даллол ҳам эмасди. Қўлини совуқ сувга уриб, жонини ортиқча қийнашга тоқати бўлмаган ақлли-ўйли воситачи деймизми, вакилми эди. Масалан, биров уй қурмоқчи, ёғоч қидириб, сарсон бўлиб юрибди. Бошқа биров ёғочни қандай пуллашини билмай, боши қотган. Фуломжон буларнинг иккисини ҳам танийди. Юзлаштириб, мушуққаларини осон қилиб беради. Икковлари ҳам Фуломжондан миннатдор; унинг уйига совға-салом кўтариб келишади. Илк қарашда бу одамнинг дўстликдан, ҳаммага яхшилик қилишдан бўлак муроди йўқдек! Аммо унинг хунари — катта бир тегирмонни айлантириш; тегирмон айлангани сайин қоп-қоп буғдой ун бўлиб чиқаверади!

Умуман, музофотда Ғуломжондан ранжиган, инжиган, уни олдида ёки орқасидан сўккан бирон киши топилмасди. Аксинча, барча унинг номини ҳурмат-меҳр билан, отасига раҳмат, деб тилга оларди. (Ғуломжоннинг отаси Акбар тулки деган киши бўлиб, у ҳам вақтида шунақа касби-кор билан шуғулланган эди!) Одамлар орасида, яхши муносабатдан ташқари, Ғуломжон тўғрисида кўплаб афсона-латифалар ҳам тўқилган эди. Масалан, қайсидир бек бир карвонсарой олдига келиб, шу ерда кўзи тушган Ғуломжондан ўзига от-улов топиб беришини сўрабди. Ғуломжон ичкарига кириб-чиққанича, ҳозир ортиқча от-улов йўқ экан, дебди. Ғазабланиб-бўғилган бек ўзи ичкарига бостириб кириб, саройбоннинг гирибонидан тутибди. Лекин саройбон ишшайиб, қизиқ одам экансиз, бегим, Ғуломжонга топилмаган улов сизга қаердан топиларди, дебди... Ёки, бир йили кўшни музофотлардан келган элчилар, шаҳар дарвозасидан кириб, қасри-саройга боришдан олдин, биз Ғуломжонни кўришимиз керак, дейишган экан.

Бу афсона-латифаларни ким тўқиган? Бировларми, Ғуломжоннинг ўзими — билиш қийин; чунки, Ғуломжон чапдастлиги етмагандек, гапга тўн кийдиришга ҳам устаси Фаранг эди.

Унинг уйида ортиқча зеб-зийнат кўринмасди. Аммо дастурхони доим очиқ; туриш-турмуши билан, ўртаҳол яшаса-да, табиатан меҳмондўст ва ниҳоятда саховатпеша одамларни эслатарди...

«Сен менинг золимлигимга шаъма қиялсан. Шундайми!!»

Қисқаси, Ғуломжон бир куни кўчадан одатдагидек кеч, чарчаб қайтган, ўринга чўзилгани заҳоти тош қотган эди.

Дарвоза кескин тақиллаётгани-ю, хотини биқинига туртаётганини ҳам анчагача сезмади. Ниҳоят, уйғониб, ўрнидан сапчиди. Юзини совуқ сув билан апил-тапил чайди.

Кўпинча унинг уйига бундай бемаҳалда келадиган кишиларнинг ташвиши қатта, демакки, улардан кўриладиган фойда ҳам нақд бўлади. Нега мени биров безовта қилди, деб инқиллашга Ғуломжон ўрганмаган. Ишинг одамларга боғлиқ бўлгач, чидайсан-да!

Шуларни хаёлидан кечириб, у эгнига яктагини илганча, дарвозани бориб ланг очди.

Бироқ дарвоза очилиши билан, қўлларида арқон — тўртта миршаб ҳовлига бостириб киришди. Улар арқонни шаппа Ғуломжоннинг устига ташлашди.

Ғуломжон лаҳза ичида, эвоҳ, мenden кимдир подшоҳликка шикоят қилибди-да, бу занғарлар ярим кечаларда изғиб одам тутишини эшитгандим, менинг қисматимда ҳам шу бор экан-да, деб ўйлади. Мени зиндонга тиқишадими ёки дорга осибармикин, деган хаёлга бориб, жони ҳалқумига келганидан, бўғизланаётгандек ҳолга тушди.

Йўқ, шу бир лаҳзадан кейин, у ўзини ўнглаб олди. Мен оддий сартарошман, холос, қолганини бўйнимга қўёлмайди, тўппа-тўғри шоҳнинг олдига бошлаб бормайдимми, кўз очиртирмай, авраб ташлайман, деган фикрдан қаноат ҳосил қилиб, таскин топгандек бўлди. Журъатланиб, эшик орқасида титраб турган хотинига, қайроқ билан устарани келтир, иш чиқиб қолди, деб бақирди.

Миршаблар Ғуломжоннинг хотини келтириб тиқиштирган анжом-халтани иккила-ниб, истар-истамас кўтариб олишганча, кўчага йўналишди. Бўйнига арқон солинган Ғуломжон уларга эргаши.

Уни миршаблар, оёғини ерга теккизмай, зим-зиё кўчалардан худди бозор орқа-сидаги қасрга, рўйирост шоҳнинг ҳузурига бошлаб келишди. Ҳамма нарсани кутса ҳамки, чиндан шоҳга рўпара бўлишини ақлига сиғдиролмаган Ғуломжон, арқонни ечиб, қандиллар порлаган Саломхонага елкасидан туртганча, киритиб юборишганида, кўзла-ри қамлашиб, гандираклаб кетди.

— Сартарош сенми?!

Тоғдаги гулдуракдек янграган бу овоздан Ғуломжон сесканиб, бошини кўтарди.

Кўча-кўйда у бир пайтлар катта соқолли Раҳимбекни кўрган, лекин аксар қасрда биқиниб ётадиган Раҳим Иккинчининг афти-ангори қанақалигини ҳам билмас эди. Ҳозир кичик соқол кўйган, чувак юзидаги ўткир кўзлари ичга ботган шоҳни кўриб, эй, Раҳим Иккинчи шу экан-да, бунинг унча салобати ҳам йўқ, аммо овози кучли, дағдағали, тавба, деб ўйлади. Ҳа, мен сартарошман, деб Ғуломжон ҳам шу аснода гулдиратиб жавоб қайтармоқчи бўлди; томоғи қуриқшаб, унинг овози чиқмади.

— Бери кел. Соқолни қиртишла, кейин иккалангни ҳам осаман!

Раҳим Иккинчининг бу гапига Ғуломжон ажабланди: хонада у билан шоҳдан бў-лак ҳеч ким йўқ; нима бало, шоҳнинг кўзига у иккита бўлиб кўриняптими?!

Бироқ энди тилининг тугуни ечила бошлаган эди.

— Ҳаммамизни оссангиз ҳам ҳаққингиз кетади. Отамизсиз, шоҳим! — деди шоҳга тикилиб.

Бу лутфдан суюниш ўрнига, Раҳим Иккинчининг негадир жаҳли чиқди:

— Аҳмоқ! Валдирашингни қара-ю!

— Аҳмоқ одам ўзи сартарош бўлади, шоҳим. Ақлли одам бош олади, аҳмоқ соч билан кифояланади, — бўш келмай, барибир гапни давом эттираверди Ғуломжон.

— Сен менинг золимлигимга шаъма қиялсан. Шундайми?! — олдингидан бат-тар ғазабланди Раҳим Иккинчи. — Мен бировнинг ёстиғини қуритиш эмас, бахт бе-риш учун дунёга келганман. Сенлар бўлсанг, ҳамманг мени золим деб жар солиб юрибсанлар.

— Одамлар ўзи шунақа, шоҳим. Хафа бўлмайсиз, — шоҳни юпатган оҳангда деди Ғуломжон. — Кимдир шоҳми, булар албатта уни золим, деб ўйлашади. Одил шоҳ ҳам бўлиши мумкинлигига тушунишмайди... Дунёда яна бир ҳикмат бор. Иста-сангиз, айтаман.

— Айт! — буюрди сал юмшаб Раҳим Иккинчи.

— Хунук нарса ҳеч қачон, мана мен хунукман, деб ўзини очиқ-ошқор кўрсатгиси келмайди. Юзига ҳамиша пәрда тортишга уринади. Ёвузлик ҳам шундай. У қанчалик кучли бўлса, ўзини шунчалик пардалашга ҳаракат қилади...

— Бунинг менга нима дахли бор? — безрайди Раҳим Иккинчи.

— Шоҳлик балки шудир. Сиз бировга ёқиб, бировга ёқмайдиган ишни кўп қилган-сиз. Одамларни қийнагансиз. Қон тўккансиз. Одамлар сизни бекорга золим демайди. Халқ сиз тўғрингизда аллақачон шундай фикрга келиб қолган... Лекин ҳаётда ҳамма нарса ўзгариб туради. Улимдан бўлак бедаво дард йўқ... Сизга катта бир ниқоб керак, шоҳим...

Раҳим Иккинчи Ғуломжоннинг қисинмай-қўрқмай айтган гапларидан саросима-лангандек, шунинг баробарида, сартарош ҳаёти, кўнглидаги бутун сирни билиб, дангал иш тутаётганидан қаттиқ ҳайратга тушгандек бўлди.

Шунга қарамай, ўзини қандайдир гўлликка солган бир намоишда сўради:

— Ниқоб? У нима деганинг?!

— Сизни бировлар золим деб гап тарқатдимми, ундан кўпроқ киши одил деб гап тарқатсин! Шунинг пайида бўлиш керак. Тарозининг иккинчи палласига биринчисидан оғирроқ босадиган тош топмайсизми?! Одамларни ўз тегирмонингиз айланиши учун ишлатмайсизми?! Дунёда ҳар нарсанинг ўз йўриғи бор...

Раҳим Иккинчи, ана гап қаерда экан, деб кўзлари ярқ этиб очилгандек, Ғуломжонга анграйиб-мамнунланиб, тикилиб қолди.

Ғуломжон эса суҳбат давомида анжом-халтаси ёнида тургани ва қаердандир об-дастада илиқ сув ҳам пайдо бўлиб қолганини пайқади. Шошмасдан қўлини ювиб, уста-рани қайроққа урганича, чархлай бошлади. Ниҳоят, шоҳнинг олдига келиб, унинг со-қолини кузашга туинди.

Сартарош соч-соқолни тартибга солиб бўлгунича, Раҳим Иккинчи лом-мим дема-ди. Кейин, девордаги ойналарга қараган кўйи ўз-ўзини томоша қилиб, бутун ранги-рўйи алланечук ўзгарди.

- Сен менга ёқдинг! — деди у. — Биз сени салтанат учун ишлатамиз.
- Мен бир ерда ўтиролмаيمان, шоҳим. Бу менга тўғри келмайди.
- Сартарошхонада қандай ишлаб юрибсан?
- Баъзан кириб-чиқиб юраман, — тўғриси айтди Ғулумжон. — Мен кўпроқ одамлар билан гаплашишни ёқтираман.
- Сенинг эсинг бутун! — деди Раҳим Иккинчи. — Биз сени Бош вазир қилиб тайинлаймиз.
- Бош вазирликка биронта эсипаст одамни қўйганингиз маъқул. Бу қаёқдан келди, деб аёнларингиз мени еб ҳам ташлайди... Хизмат керак бўлса, одамлар ичида юриб, сизга кўпроқ ярайман, шоҳим. Сиз фақат фатво берсангиз...
- Шаф-шаф демай, шафтоли деб гапир!
- Иккита айғоқчини бириктириб қўясиз, — деди Ғулумжон. — Улар бор гапни қулоғимга етказиб туришади. Маош белгилаб, бемалол юришим учун хат қилиб бера-сиз. Қолганини ўзим эплайман.
- Булар арзимаган нарса. Сен нима қилмоқчисан, тушунтир!
- Наҳотки, тушунмаган бўлсангиз, шоҳим?! Мен сиз ҳақингизда афсона-латифалар тўқиб юраман, — деди Ғулумжон. — Менга етиб келган ҳар қандай воқеага янгича тўн бичаман. Кейин, одамлар мана шу тўнни кийиб кетаверишади. Номингиз элда дoston бўлади, шоҳим.
- Сен бунга ишонасанми?
- Албатта.
- Маъқул. Жавоб сенга! — деди Раҳим Иккинчи.

* * *

Сартарош билан суҳбатдан кўнгли ёришиб, ўзини онадан янги туғилгандек ҳис этган бўлса-да, Раҳим Иккинчи ишнинг бу қадар тез амалга ошишини кутмаган эди. Орадан беш-ўн кун ўтиб-ўтмай, чиндан бутун музофот бўйлаб у ҳақда ҳар хил ғаройиб афсона-латифалар тарқала бошлади. Улар, албатта, қасри-саройга ҳам етиб келди...

Иккита сайёҳ Раҳим Иккинчининг ҳузурига кириб, уни алдамоқчи эканликларидан, биз ойга саёҳат қилмоқчимиз, дейишса, Раҳим Иккинчи уларга дарҳол хазинадан минг танга олиб бериб, йигитлар, ой хира, маҳзун бир нарса, мард бўлсанглар, қуёшга қараб учинглар, деган эмиш... Ноиложликдан ўғирлик қилган уч-тўртта етимча Раҳим Иккинчининг ҳузурда қизариб ўтиришган экан. Шу пайт савдогарлар бир қоп шакар кўтариб келишибди. Раҳим Иккинчи етимчаларга қараб, шу қопни кўтара оласанларми, деб сўрабди. Улар бош силкитишгач, Раҳим Иккинчи, қани, кўтариб қоч, лекин минбаъд ўғирлик қилганингни кўрмай, дебди... Қоронғи кўчада бола-чақасидан айрилган биров йиғлаб ўтирганмиш. Кимдир унинг ёнига келиб ўтирганча, ундан ўтказиб йиғлай бошлабди. Ҳалиги биринчи киши тўхтаб, сен нега йиғлайсан, деб сўраса, иккинчиси, мен шоҳ, сен гадо, лекин сен мени йиғлатдинг, мен раҳм қилсин, деб худони йиғлатаяпман, деган экан...

Қасри-саройдан тортиб бутун музофотгача афсона-латифалар тарқалгани сайин, Раҳим Иккинчи ўз-ўзидан қандайдир етти ухлаб тушига кирмаган катта обрў-эътибор қозона бошлади. Саройдаги олдинлар унинг кўзига ташланмасликка уришиб, бурчак-бурчакда пусиб юрадиган аёнлару барча мулозимлар энди унга узоқдан қўл қовуштириб, таъзим қиладиган одат чиқаришди. Яқин беклари, саркардалари қуршовида фойтунга миниб баъзан кўча айланганида, шаҳардаги бутун одамлар ҳам энди ёш боладек алланечук суюнишиб, унга гул отишадими-е, қарсак чалиб юборишадими-е...

Раҳим Иккинчи бутун музофотда биронта олим, шоир, хонандаю созанда, ҳунарманд қолмаган, мен барчасини сўйиб-осиб йўқотганман, деб ўйлар эди. Адашган экан! Афсона-латифалар кундан-кунга кенг тарқалгач, аллақайёқдан янги бир олимлар, шоирлар, хонандаю созандалар, ҳунармандлар пайдо бўлишиб, мўру малаҳдек ҳаммаёқни босишди. Улар ҳеч ким айтиб, талаб қилмаганига қарамай, афсона-латифаларга суюнган ҳолда, шоҳни мақтаб-улуғлашга бел боғлашди.

Биринчи навбатда, ҳунармандлар Раҳим Иккинчининг номию унинг мақтовини муҳрлаб, ўзлари ясаган энг чиройли буюмлар — кўзами, гиламми, хонтаъгами, жимитгина аравачами — шоҳга ялтоқланганча келтириб совға қилишди.

Олимлар итнинг орқа оёғи бўлгилари келмади.

Тез орада Раҳим Иккинчининг ҳурмати учун «Эчки терисидаги ёзувлар» номи билан Раҳимбекнинг жамики фикр-мулоҳазалари китоб ҳолига келтирилиб, халқ омма-си орасида тарқатилди.

Кейин, «Раҳим шоҳлар тарихи», «Раҳимлар шажараси» деган китоблар яратилди. Бу билан иш тўхтаб қолмади.

Тарихчи олимлар «Раҳим Иккинчининг ҳаёти», «Раҳимга раҳмат», «Раҳимнома» қабалида китоблар ёзиб, уларни ўзлари беш-олти нусхада кўчириб, хаттотлар орқали янада кўпроқ нусха кўчиртириб, халқнинг қўлига топширишди.

Ҳаммага келган тўйни кўриб, ўзларининг четда туришганидан хижолат чеккан хонандаю созандалар ҳам ниҳоят ғимирлашиб, ўзи шоҳга қандай куй, қандай ашула ёқар экан, деб қизиқа бошлашди.

Албатта, шоирлар бошқалардан орқада қолишни ўзларига ор деб билишади.

Улар беҳосдан қаттиқ жазавга тушишди. Музофотда Раҳим Иккинчи шаънига тўқилган катта-кичик назмларни ўқиш расмга кирди:

Сиз — шоҳсиз,
Энг буюк шоҳ,
Халқ билмайди.

Афсус.

Сиз — сиғиниш учун яратилган

хонақоҳ,

Олампаноҳ!

Биз сизга турибмиз юзма-юз...

Бу билан кифояланмай, шоирлар кўтара савдога ўтишиб, саройга — Раҳим Иккинчининг олдига ёпирилиб келганча, у ҳақда тўқиган назмларини унинг ўзига бақариб ўқиб беришни одат қилишди.

Жиғига теккан кишиларни ҳамон дорга осиб, терисини шилишдан қайтмаган Раҳим Иккинчи ҳадеб суллоҳлик қилган шоирлардан уч-тўрттасини калтаклаиб, саройдан қувиб ҳам юборди. Бироқ бундан натижа чиқмади. У етмиш беш дарра урдириб, яланғоч ҳайдатган бир шоир кўп ўтмай, «Бузрукворим, мени ўлдирсанг майли» деган қасида ёзиб, унинг шахсан қўлига келтириб берди.

Худо кечирсин, лекин баъзан шоирлардан аҳмоқ халқ бўлмайди. Улар ҳеч тап тортмай, фақат худога тегишли сифатларни ҳам Раҳим Иккинчига тақашга тушишди.

Бора-бора ҳаммаёқни назм босгач, маза-бемаза ашула ҳам кўпайиб кетди:

Сизга тенги бормикан,

қошу қовоғингиз бўлак,

Не дейин, сизнинг бутун

бошдан-оёғингиз бўлак...

Раҳим Иккинчи, айниқса, созандалардан изтироб чекарди. Гап шундаки, карнайчилар унинг қасри-саройи эшигига келиб, бир-бирларини туртишганча, ҳар ким ўз карнайчининг овози кўпроқ эшитилишига ҳаракат қиларди.

Ўзининг шону шуҳрати энди Раҳим Иккинчининг жонига ҳам тега бошлаган эди. У маломат гирдобидан қутулиб чиқишида Ғуломжоннинг кўрсатган хизматини унутолмасди. Шу билан бирга, Раҳим Иккинчи, қаёқдаги сартарош мендану бутун аркони давлатдан ақллироқ экан, йўқ, биздан ақлли одам бўлмаслиги керак, пайтини топиб, уни барибир гумдон қилишга тўғри келади, деб ўйлар эди.

* * *

Ўша замонлар музофотнинг, — тупканинг таги, дегандек, — этак томонида ғариб бир қишлоқ бор эди.

Бу қишлоқнинг тарихи тўғрисида одамлар қизиқ нарсаларни гапиришарди.

Бир йили қандайдир сипоҳи қишлоқдан ўтиб кетаётиб, отини тўхтатганча, ариқ бўйида ўйнаб ўтирган болага:

— Уйингда ип-игна бўлса, олиб чиқ, — деган экан.

— Уйда йўқ, — дебди бола.

— Игна ҳам, ип ҳам йўқми? — деб сўрабди ажабланиб сипоҳи.

— Йўқ, — дебди бола.

— Ип-игна бўлмаса, нима бор сенинг уйингда?

Бола бўш келмай:

— Ғалтак, — дебди.

Одамлар қишлоғимиз шу боисдан Ғалтак номини олган, дейишарди.

Қишлоқ аҳли кеча-кундуз тер тўкиб, косаси ҳеч оқармаганидан бечорақол ҳаёт кечиар, аммо уларнинг кўпчилиги содда ва ақл-заковатли кишилар эди.

Қишлоқда Бадриддин деган, айниқса, зукко бир одам бўларди. У хат танир, китоб ўқирди. Ёшлигида Култепага икки-уч борган, шаҳардаю яқин-узоқ турли қишлоқларда анча-мунча дўст орттирган эди. Одамларнинг бошига бирон ташвишми, кулфатми тушса, дунё кўрган киши, деб ундан келиб маслаҳат олишарди. Шунинг учун қишлоқдагилар уни Хўжа деб ҳам аташарди.

Бадриддин кўпчилик ҳамқишлоқлари сингари аёлманд: унинг хонадонидан тўрт қиз, тўрт ўғил туғилган эди. У болаларининг барчаси эсли-фаросатли эканлигидан ғурурланир, бироқ супрақоқди ўғлининг зийраклиги-донолигию афанди деб юборадиган даражада соддалигини кўриб, ҳайратланарди. Хотинига гоҳида секин, буни бизга худо бир берди, дейишдан ўзини тўхтатолмасди!

Насриддин уч-тўрт ёшидан савод чиқариб, отасининг қўлидаги китобларни ҳиж-жалаганча, ёд олган эди. Лекин ўйинни, шўхликни ҳам ўрнига қўярди.

У аста-секин ўсиб, қадди тик бўла боргани сари уларнинг уйи завққа, кулгига тўла бошлади... Бир куни отаси Насриддинга, эшак меники, мана бу хўтикни-сизга бераман, деган эди. Кейин, уйда ўтиравермай, хўтикни олиб чиқинг, ўртоқларингиз ҳам кўрсин, ўғлим, деган гап қилди. Насриддин, биров кўрадиган бўлса, яхшироқ кўрсин, деб хўтикни мажбурлаб тўппа-тўғри томга олиб чиққан эди... Бошқа бир куни Насриддинга отаси, бутун дунё ернинг тагида, ўғлим, деб тушунтирганди. Уч-тўрт кундан сўнг кузатса, ўғли ҳовли юзидаги қудуққа энгашиб, нуқул остига қараётганмиш. «Нима гап, ўғлим?» Насриддин, ернинг тагини кўраяпман, деб жавоб қилган эди.

* * *

Худди шу пайтлар бир оқшом қишлоққа Култепадан сипо кийинган, хушрўй, хуш-бичим киши меҳмон бўлиб келди. Бадриддиннинг таниши экан — уларниқига тушди.

Бадриддин, бу киши амакинг, Мулла Ғулом, ўзлари сартарош, деб болаларига меҳмонни таништирди. Болалар ичида Насриддин узоқ шаҳардан уйларига одам келганига ҳаммадан кўп суюниб, оғзи қулоғига етди. У бошқа жойдаги одамларни ҳам кўриб, суҳбатини эшитишга ишқибоз эди.

Қишлоқда тартиб шу: бировниқига меҳмон келса, ҳамма топган-тутганини кўтариб, остона ҳатлайди. Катта давра куриб, шомдан сўрагача суҳбатлашиб ўтиришади.

Уларнинг уйига ҳам ўша оқшом тўйга ўхшаб, ҳамқишлоқлар ёғилишди.

Тўрдан жой олган Мулла Ғулом — Ғуломжон қишлоқ аҳлини оғзига қаратиб, тунни бўйи антиқа афсона-латифалар айтди.

— Биз ансар ўйламаймиз, ҳамма нарса шоҳга боғлиқ, — деди Ғуломжон. — Ишон-майсизлар, яқин тўрт-беш йил орасида музофотимиз ҳақиқий жаннат бўлиб кетади... Одамларнинг айтишига қараганда, бир куни шоҳимиз Раҳим Иккинчи жоме масжиди айвонида худога тиловат қилиб ўтирган эканлар. Ёнларига осмондан тўғри ҳазрат Жаброил тушиб, эй худонинг эркаси, айт, музофотингдан қанча одамни жаннатга ёзай, деб сўрабдилар. Шоҳимиз, битта қолдирмай барчани ёз, дебдилар. Бошларини тебратиб, бунинг иложи йўқ, дебдилар ҳазрат Жаброил. Шоҳ ниҳоятда хафа бўлиб, осмондагини эпполмасанг, ақалли ердагини менга қўйиб бер, одамлар ерда озгина жаннатдагидек яшасин, дебдилар... Яна бир куни масжид айвонида, одамларга бахт бер, худойим, деб шоҳ илтижо қилиб ўтирганларида, ёнларига қандайдир ғариб келиб, тиз чўкибди; худойим, уйимда бола-чақам оч, иккитагина нон берсанг, нима қиларди, деб ёлворибди. Шоҳ қўйинларидан катта бир қопчиқда тилла чиқариб, ҳалиги ғарибнинг олдига ташлабдилар. Ма, ол, тентак, минбаъд иккита нон учун худони, хаёлини чалғитиб, безовта қилиб юрма, дебдилар...

Содда қишлоқ кишилари Ғуломжоннинг гапларини тунни бўйи «Ў-ў! О-о!» деб, оғизлари карнай бўлиб эшитишди.

Фақат, меҳмонни суюниб қаршилаган Бадриддиннинг негадир дам сайин феъли айнаб, авзойи ўзгара борди.

Ниҳоят, субҳи-содиқда одамлар тарқалишиб, ёлғиз қолишгач, у Ғуломжонга ўпкаланган кишидек, эзилиб қаради:

— Ашулангиз янгим, жўра? Олдин эшитмаган эканман...

— Эй, бу минг йиллик ашула, — синиқ жилмайди Ғуломжон. — Ҳар замонда кимдир чиқиб, айтиб тураркан. Айтяпмиз!

— Бир куни қоқ ўртасида узилиб қолмайдими?

— Бўлиши мумкин, — деди Ғуломжон кўзларининг тўб-тўби қандайдир йилт этиб. — Аввалдан номавқулнинг нонини еб, қўлингга соз олдингми, узилгунича айтаверсан-да!..

Насриддин ҳали бола эканлигидан, отаси нима демоқчи-ю, сартарош нима деди — тушунолмади. Ўзи эшитиб қолган бу гапларнинг мағзини чақолмади.

Унга ажойиб бир инсон, азиз меҳмонга отаси бекордан тирғалиб, озор бергандек, охиригача иззатини ўрнига қўймасдан, ўз қадрдонини хафа қилгандек бўлиб туюлди.

У, китобларда ёзилган айрим кишиларга ўхшаб, менинг дадам ҳам ўзидан кўра ақлли, зукко одамларга қизганиб, ғашлик билан қарар, ичида куяр экан, дадамнинг бу иши яхши эмас, деб ўйлади.

Ҳали бола эканлигидан, менинг дадам балки Ғуломжондан ҳам ақллироқ инсондир, деган гап унинг хаёлига келмади.

Насриддин умрида биринчи марта отасига нисбатан кўнглида инжишми, ранжишми тўйди.

* * *

Бунинг бари бежиз эмасди.

Насриддин ўша оқшом мижжа қоқмай отасининг ёнида, пойгакда ўтирган, тунни

бўйи, барча ҳамқишлоқларидан кўпроқ меҳмоннинг юз-кўзига тикилиб, сеҳрланиб қолган эди.

Насриддинни гапдон, ақлли, чиройли саргарош беихтиёр ўзига мафтун-махлиё қилиб қўйган, унинг кўнглида бир куни келиб, мана шу одам сингари халқ орасига кириб бориш орзуси туғилган эди.

Насриддин чексиз бахтиёр эди!

Ўшанда, айниқса, Насриддин Ғуломжондан ўзи эшитган бутун афсона-латифаларни эринмай кўчиргандек, сўзма-сўз хотирасига жойлаб, маҳкам тугиб олганди.

Мана, энди...

Ҳар куни қишлоқнинг чанг-тўзон кўчасида у катта-кичик барча болаларни атрофига тўплаб, гоҳ чордона қуриб ўтирганча, гоҳ ирғишлаб-сакраб, кўзларини ўйнатиб, айтаётган гапига мос хатти-ҳаракатлар қилганча, ўзи билган афсона-латифаларни қайтариб ётарди.

— Биз кўп нарсадан беҳабармиз, — дерди Насриддин Ғуломжонга ўхшатиб, сиполик билан. — Бизнинг бахтимиз, дунёда одил бир шоҳ бор. Раҳим Иккинчи... Одамларнинг айтишига қараганда, халқ қандай яшаяпти, кўрай, деб ўйлаб, шохимиз отда кетаётган эканлар. Йўлда, икки киши дўппослашиб, учинчи ажнабий киши четдан уларга қараб, тиржайиб ўтирганмиш. Бекларига, бу иккисини зиндонга ташланглар, деб буюрибдилар шоҳ ғазабланиб. Ахир, булар нега муштлашаяпти, ҳақиқат қилмайсизми, деб сўрашибди беклар. Шохимиз қош-қовоқлари солиниб, бегона одамнинг олдида бир-бирини урган халқ ҳеч қачон бахтли бўлмайди, дебдилар... Яна бир куни шоҳ кўчада кетаётиб, икки киши: «Мен олдин эшитганман!», «Йўк, мен олдин эшитганман!» — деб бахшлашаётганини кўрибдилар. Нимадан жанжал чиққанига қизиқибдилар. «Одам хом ўрик еса, қорни оғришини, отдан йиқилса, бели чиқшини мен олдин эшитганман!» — дебди биринчи йўловчи. «Йўк, мен олдин эшитганман, менинг ёшим катта, кўпроқ ҳикматни биламан!» — дебди иккинчиси. Шоҳ кулиб, биродарлар, бу ҳовуздаги сувдай гап, ҳамма челаги билан келиб олаверади, бундай нарсалар устида тортишсанглар, ҳеч қачон бахтли бўлмайсанлар, дебдилар...

Насриддин ўй-хаёлини ўғирлаб, қони-жонига чирмовиқдай ўралиб олган афсона-латифаларга берилиб қолганидан, Ғуломжондан ҳам кўпроқ ўзи ҳеч қачон кўрмаган, қандайлигини тасаввур ҳам қилолмаган шоҳга мафтун-махлиё эди.

Унинг юрагида Раҳим Иккинчига нисбатан баёнсиз бир муҳаббат уйғонганди.

У ҳар куни, ҳар соат, шоҳ барчамизнинг отамиз, мен бориб, оддий қаролми, сарбозми, қандай бўлмасин, барибир шоҳга албатта хизмат қилишим керак, деб ўйларди.

Насриддин шоҳни кўриб, хизматимни аниқлаб олгандан кейингина, Ғуломжонга ўхшаб, халқнинг орасига кириб бора оламан, деб тушунарди.

Ғуломжон келиб-кётган ўша оқшомдан буён, режасини қачон, қайси йўсинда амалга ошириш тўғрисида бош қотирарди.

У ўзининг афсона-латифаларни ёдлаб олиб, баралла айтиб юрганини ҳам, Ғуломжонга, Раҳим Иккинчига нисбатан кўнглидаги муносабатини ҳам имкон борича отасидан яширишга ҳаракат қиларди. Бу борада, унинг назарида, аввалданоқ отаси билан икки ўртада жарлик пайдо бўлгандек эди. Насриддин, отам қилаётган ишимни маъқулламайди, менинг мақсадимни барибир англайди, деб қўрқарди.

Лекин у ҳурмат-одобни бузиб, отасига терс боришни ҳам истамас, ҳамма чигаллик ана шунда эди...

Ахийри, Насриддин Култепага боришга шахд этди.

У шунчаки, шаҳарни бир кўрмоқчиман, деб отасидан рухсат сўради.

Отаси албатта норозиланди. Шунга қарамай, майли, энди катта йигит бўлиб қолдинг, эшагингни миниб, айланиб кел, дунёни кўр, деб оқ фотиҳа берди.

Она — она экан. Отасидан бекитиб, онаси Насриддинга уч-тўртта қимматбаҳо тақинчоқларини халтачага тикиб тутқазди. Ёмон кунингда ишлатасан, болам, деб кўзига ёш олди.

Насриддин, йўлга чиқаман, деганида эшаги арқонни узиб, қаёққадир қочиб қолганини пайқади.

У эшагидан жуда хафа бўлди.

Кейин, эшакни топиб, ўшандай шаҳарга кетавераман, деб ўйлаб, йўлга тушаверди.

Ўз қишлоқлари, яқин бир-икки қишлоқни кўрди. Бепойён саҳронинг этагига ҳам кирди. Аммо куни бўйи қидириб, эшагини тополмади.

Насриддин олдингидан ҳам кўпроқ эшагидан хафа бўлиб, саҳро ёқалаб бораётганида, кеч кириб, қуёш ботди.

Қаерда тунасам экан, деб фикр қилганича, кетаётган эди, узоқдан лопиллаётган оловга кўзи тушди.

Олов бор жойда одам бор. Одам бор жойда суҳбат, ўтдан бўлак қандайдир ҳарорат.

Насриддин оловга қараб юрди.

Ниҳоят, қуриган каттакон бир саксовул пинжида, гулҳан ёнида икки киши ён-бошлаб ўтирганини кўрди.

Яқинлашиб, салом берди.

— Келинг, йигит, — дейишди оловда исинаётганлар ўринларидан ярим қўзғалиб. — Ўтга марҳамат!

Насриддин чўк тушди. Ҳамма қўл очиб, юзига фотиҳа тортди.

Уйдан ўзи олиб чиқиб, кўтариб юрган тугундаги яхна гўшт, нон-узумни Насриддин ўртага, дастурхон ўрнида тўшалган кимнингдир белбоғи устига тўкди.

Унинг янги танишлари анчайин чиройли, обрўли чакмонлар кийишган. Бошларидаги салла ҳам оддий дока эмасди. Аммо уларнинг эгни негадир кишида совун кўрмагандек таассурот қолдирарди. Уларнинг ўзи ҳам келишган йигитлар; шунинг баробарида, иккисининг ҳам юзи бир оз кирми, кўзларининг чети оқариб турибдими — қандайдир озодалик етишмас эди.

Насриддин ўзи сезган бу нарсга ортиқча эътибор бермади. Дунёда ҳар хил одам учрайди. Ҳаммадан сенга ўхшаб тоза юришни талаб қилолмайсан!

Айниқса, янги танишлари Насриддинга, биз сайёҳ овчилармиз, деган ғалати гапни айтишди. Насриддин, кўринишлари бунақалигининг сабаби бор экан-да, деб ўйлади.

Йигитлардан бири ўзини Султон деб таништирди. Иккинчиси, ҳазиллашибми, чинданми, меники Мўлтон, деб қўйди.

Улар ниҳоят Насриддинга юзланишди:

— Ўзлари ким бўладилар? Қаёқлардан сўраймиз?!

Насриддин қишлоғи-ю, исмини айтди.

— Култепага бормоқчи эдим, — деди у. — Эшагимни йўқотиб қўйдим. Кунни бўйи шуни қидириб юрибман.

Йигитлар Насриддиннинг тўғрилигидан завқланибми, кулишди.

— Эшагингиз бир жойга бориб, қози бўлмаганмикин? — ҳазиллашди ўзини Мўлтон деб таништирган йигит.

— Эҳтимол, шундайдир, Мўлтон ака, — кулди Насриддин ҳам. — Одамлар гаплашаётганда, қулоғини диккайтириб, эшитиб турадиган одати бор эди.

Йигитлар ундан нима учун Култепага бормоқчи эканлигини сўрашди.

Насриддин Ғуломжонни эслади. Шоҳга бориб хизмат қилмоқчи эканлигини ҳам яширмади. Кейин, суюниб, яйраб кетиб, йигитларга ўзи билган барча афсоналатифаларни гапириб берди.

Йигитлар яна кулишди. Бироқ қишлоқдагиларга ўхшаб, кўп анқайиб ҳам қолишмади.

— Сиз жудаям содда экансиз. Афанди! — деди бошини чайқаб Султон.

Вақт алламаҳалга борган эди. Йигитлар, энди ётиб дам олайлик, дейишди. Эртага бизнинг ишимиз кўп, ҳали яхши ов ҳам қилолмадик, деб тушунтиришди.

Насриддин хас-хашакдан ўзига тўшак ясаб, қўлида қолган бояги бўш тугунни ҳам ёзди. Чопонини устига ёпмоқчи бўлиб ечди. Чопон қўйнидаги онаси қўлига тутқазган халтачани олиб, боши остига қўйди.

— Халтангизда нима у, носвойми? — қизиқсиниб сўради Султон. — Олинг, чекайлик.

— Носни ҳам одам боши остига қўядими?! — кулди Насриддин.

— Пухта экансиз, йигит. Содда бўлсангиз ҳам, ўз ишингизга пишиқ экансиз. Бу яхши хислат, — деди Мўлтон.

Насриддин ўзи тайёрлаган ўринга чўзилганича, чопонини бошига тортди.

... У аёздан жунжикиб, сесканиб-уйғонди.

Саҳрода сутдек оқиш бир тонг отмоқда эди.

Насриддин, биринчи навбатда, устида ҳам, ён-верида ҳам чопони йўқлигини сезди. Бошини кўтариб, атрофга олазарақ қаради.

Гулҳанда аллақачон ўт сўнган. Бу ерда кечаги танишларининг қораси ҳам, изи ҳам кўринмас эди!

Насриддин ўзича, эй чопон гўрга, деб ўйлади ва шошиб, хас-хашакни титкилай бошлади.

Чопон билан бирга, онаси шўрлик ишониб қўлига топширган халтача ҳам йўқолган эди.

Насриддин игна қидираётгандек, хас-хашакдан ҳовуч-ҳовуч қумгача тўзитиб чиқди. Йўқ!.. Энди йўқ!..

Ниҳоят, у тонгги салқинда титраб-қақшаганича, боши оққан томонга қараб кета бошлади.

* * *

Шўра, Кал-Бек, Қонли, Қорақозон...

Музофотдаги лойшувоқ том, пахса деворли бир-бирининг пинжага тиқилган пастак уйлاردан иборат бу қишлоқлар ор қилмай тақаган номларнинг ўзи нақадар ғариб! Этни сескантиради!

Болаларни, одатда, гул, дейишади. Аммо болаларнинг чоллардан баттар ранги захил; тик қараб бўлмайди. Ҳама, буларнинг барчаси заъфарон гулми?!

Ўттиз ёшли аёллар кампирга ўхшайди. Ичи пишиб, тўкилган. Белини ушлайди. Бу ҳали ёш жувон экан, деб ҳавас билан ит ҳам уларнинг юзига қарамайди.

Саҳардан ярим кечагача этигини ечмай, лой кечиб юрган эркаклар Алпомиш бўлибдими?! Елкангни бунча букасан! Кўзингни олиб қочма, йигит бўлсанг! Бошингни эгма!.. Уйда эшикка қараб ўтирган — сенинг хотининг! Ярим тунда бориб, уни туртсанми?! Ўл!..

Хўп, чол-кампирлар-чи?! Ешлигида қандай бўлса, бу ёғи ҳам шу-да! Аксари ётса, туролмайди, турса, юролмайди. Қалайсиз, ота, ёки, эна, десанг, қиличдай дейди-ку, лекин бунақа занглаган қилични қинидан чиқариб, бировга кўрсатмаган дуруст!..

Азалдан сенинг қисматинг шумиди, халқ?! Кимлар, бошман, деб сенинг бошингга чиқмади! Жиловни қўлига олган борки, сени сўяди, осади, ўлдириш пайига тушади! Зиндонга ташлайди! Бу етмаса, сени кийимсиз, оч қолдиради! Йўлларда тентираб, сарсон-саргардон бўлишга мажбур қилади!.. Ҳукмдордан қутулдим, деганингда минг хил тўралар, бекларга тутиласан. Пулдорлар, корчалонлар сени талайди. Булардан ҳам қутулганингда, безорилар, ўғриларга йўлиқасан. Сени булар ҳам уради, тўнайди!.. Ҳаммаси сендан кўрқиб, ожиз-нотавон, қул бўлиб яшашни талаб қилади!.. Бечора халқ!..

Бечора халқ! Тарих бўйи кўрган кўнингда йилт этган офтоб йўқ! Тенг бўламан, дединг, бахтли бўламан, дединг, дунёда ҳақиқат бор, адолат албатта ўрнатилади, дединг... бироқ шоҳмот тахтасидаги сингари, барча от сурди, сен оёқ остида қолиб кетдинг, ҳаммадан олдин қурбон бўлдинг!

Сен ҳамон ишонасан, бечора халқ! Эртанги кунга умидланасан! Одил шоҳ излайсан. Бирон виждонли ҳакам бордир-ку, дейсан! Яна алданасан... Бепоен, яланғоч саҳроларда дийдираб, титраб-қақшаб, юрагинг қон эканлиги кам, оёқларингни тикан шилғанича, олдинга судраласан!..

Мана шу ғариб қишлоқлар билан бирга, тенг, ҳашаматли қасри-саройлар, кошоналар ерга тўкиладиган, ҳамма баравар тупроқдан бош кўтариб, бирдек ҳисоб берадиган қиёмат тўқинмикан?! Ушанда буюк бир ҳақиқат тантана қилармикан ёки ҳеч қачон...

...Насриддин эшагини хафа бўлиб қидирганича, атрофдаги қанча қишлоқларни пойи-пиёда кезди.

У эгнига нимадир илиб олиши, кун кўриши керак эди.

Бировларнинг томорқасида ишлади. Бировларга пахса уриб берди. Мол боқди. Ҳаммоллик қилди.

Ўз қишлоғи, ўз уйида юрган пайтлари оддий одамларнинг ҳаёти нақадар машаққатли, нақадар аянчли эканлигини билмас, бу ҳақда ўйламас ҳам эди. Отасининг эрка ўғли бўлганидан, ҳали қўлини совуқ сувга урмаган эди.

Сарсон-саргардонликда Насриддиннинг кўзлари очилди. У энди Ғуломжоннинг гапларига ҳам, шоҳнинг буюклигига ҳам шубҳаланиб, ўз-ўзидан кўнглида иккилана бошлади.

Аммо Насриддин ҳали бола эди. У, халқнинг аҳволидан воқиф бўлгани учун ҳам шоҳ бахт тўғрисида қаттиқ ўйлаётгандир, барчанинг бошини силашга балки қўли қисқалик қилаётгандир, деган хаёлларга борди. Шу боисдан, йўли тушган қишлоқларда ҳамон ўзи билган афсона-латифаларни айтиб, сочиб-экиб кетаверди.

Кунлар шу зайлда ойларга алмашди.

Насриддин устини бутлаб олди. Беш-ўн танга чойчақа йиғди.

У эшагини тополмади. Бир куни ўзича: «Эшғим мендан олдин шаҳарга йўртиб қолмаганмикин?! Эшак бўлганидан кейин, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин!» — деган фикрга келди.

Бу орада қишлоқдан-қишлоққа ўтиб, Насриддин шаҳарга яқинлашиб ҳам қолган эди.

* * *

Узоқдан, худди ердан кўтариб булутларга ўрагандек, баландликда турган, кунгиралари осмонга қадалган Култепа қалъаси кўринди.

Насриддин гоҳ тўхтаб-тикилиб, гоҳ ирғишлаб-югуриб, қалъа пойига етиб келди. Осма кўприкка ўтшаган айланма тош йўлдан юриб, олдида соқчилар шамдек қотган икки тавақали каттакон дарвозадан шаҳарга кирди.

Бу, шаҳар дегани ғаройиб экан! Фишт ётқизилган катта йўллару қишлоқники сингари тупроғи билқиллаган тори-танг, узун кўчалар. Томи одамнинг бўйидан ҳам паст каталакдек кулбалару олтин, кумуш қуббали гужум дарвозалар ўрнатилган болохонали уйлар.

Йўллар, кўчалардаги қатор яшил-зангор устунларда юлдуз шаклидаги беш қиррали япасқи фонуслар. Ҳар ер-ҳар ерда боғлар кўзга ташланади. Кўча бўйларида ҳам мевали-меvasиз дарахт кўп.

Ипдек ариқчаларда шилдираб сув оқади.

Фойтунлар йўлни тарақлатиб, бехосёнингдан елдек ўтади. Отлиқ сарбозлар. Катта-кичик аравалар. Эшак минган чоллар. Бошига тоғора қўндирган хотин-халаж... Одам. Одам... Бировнинг афти-ангорини илғамайсан; жун чакмонлар, адрес ва бўз якталар... кимхоб... банорас...

Баъзи бир томларда елпигичдек патларини ёйиб, товуслар юрибди. Қафасларда тўти, майна, бедана...

Шаҳар — фақат шаҳар эмас, қишлоқ билан иккисининг қоришмаси экан; юрган одамларнинг ярми шаҳарлик, ярми қишлоқдан келганга ўхшайди...

Насриддин бир ерда қўним топиш, маслаҳат солиш учун энг аввал Фуломжонни излади.

У барча сартарошхоналарни айланди. Кўча-бозорда дуч келган одамдан сўраб-суриштирди.

Бироқ унинг «амаки»си Фуломжон — Мулла Фулом деган зотни ҳеч ким кўрмаган, номини ҳам эшитмаган; танимас ёки таниса ҳам, негадир ўзини танимаган-билмаганга олар эди.

Насриддин қийналиб-азобланиб бир ҳафта кечалари шаҳардаги ҳаммомлар гўлаҳида ётганича, кундузлари Фуломжонни қидириб, ном-нишонини топишга ҳам эришолмади.

Шу ҳафта ичида тўрт-беш марта қасри-сарой дарвозаси олдига ҳам борди. Қилич-қалқон таққан, афтидан, совуққон, баджаҳл соқчиларга нима деб, ичкарига қандай қиришни чамалашга фаҳми етмаганидан, орқасига қайтди.

Бир марта Раҳим Иккинчи катта йўлдан фойтунда ўтди. Аммо одам ғужғон ўйнагани-ю, беклар, сарбозлар кўчадаги кишиларни қамчи суриб четга ҳайдашганидан, Насриддин ҳатто узоқдан шоҳнинг афти-ангорини ҳам кўролмади.

Йўқ, бир ҳафтадан кейин, ҳамма нарса ўрнига тушди...

Насриддин кечаси бозор пинжидаги ҳаммом гўлаҳида ўтин ғарами ичига кириб, ўралиб ётган эди. Сопол кўза, тугун кўтарган қандайдир икки киши тўққусдан келиб қолди. Бировга озори тегмай, гўлаҳларда ётиб юрадиган уйсиз-жойсиз, ғариб одамлар доим учраб туришганидан, улар Насриддинга эътибор беришмадимми, уни пайқашмадимми, ҳарқолда, ўт тафти уриб турган илиқ ерга ўтиришганча, кўзадан нима-нидир қўлтиллаб қўйиб ичишиб, кавшанишга тушишди. Ниҳоят, ундан-бундан очик-ошкор гурунг қила бошлашди.

— Итдек ишлайман, барака йўқ. Ёнимда ҳемири қолмади, — деди улфатлардан бири. — Эртага яна мардикорликка чиқаман. Бир оз танга йиғсам, етим-есир бирон қизни бағримга олмоқчи эдим...

— Мен ҳам ёшлиқда, сенга ўхшаб, қаттиқ бир ишлайман, кейин, қолган умрим пар ёстикда ёнбошлаб ўтади, деб ўйлардим, — шикаста товушда дардини ёрди иккинчиси. — Узимни қанча ўтга-чўққа урмадим. Қанча югурмадим. Барибир бўлмади...

— Нега бўлмади? Нега бўлмас экан?! — тажангланди биринчиси.

— Ўзи биз аҳмоқ эканмиз. Қўлингда пул турмагандан кейин... Мана, ҳозир ҳам сен билан бугун топганимизни бугун сочиб, кўкка совуриб юрибмиз. Биздек лаллайган одам...

— Мен энди ундай қилмайман. Лаллайганим етади, тўғри айтдингиз.

— Лаллаймасанг ҳам, гап шу... Ноумид шайтон, албатта одам умидсиз яшамайди. Кўнглингга олма, иним! Лекин ҳалол меҳнат билан бой бўлиш қийин! Қайси бадавлат одамни олмагин, яхшироқ кун кўрай, деб эгри ишлар қилган. Хўп, бой бўлиш шарт эмас, ўзингни бундай оддий эплашининг ҳам иложи йўқ. Ҳаммаёқда зулм-ситам, ўғирлик, порахўрлик. Қўлтиғингга иккита товук қистириб бормасанг, мирза хат битиб бермайди, қози арзингни эшитмайди. Ҳозир тирик юрганингга шукр қилиш керак. Ёвузлик расмга айланиб кетди...

— Шоҳимиз бахт тўғрисида кўп гапирар эканлар. Мен ишонаман. Шоҳни одил, дейишади. Ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетиши ҳам мумкин...

— Ёшсан, пишарсан. Ишонгинг келса, ишонавер. Лекин ўттиз йилдан буён ўз туғишган биродарларини бир ҳовлига қамаб, остонадан ўткармаган одам одил бўладими?! Шоҳинг бутун ёвузликнинг бошида турибди... Сен Фуломжонни билармидинг?

— Сартарошми?

— Уша.

— Гапга уста одам, деб эшитганман. Ўзини танимасдим.

— Биз қадрдон эдик. Ҳақиқатан ҳам, гапга жуда уста эди. Узим кўрмадим, лекин музофотда ҳозир кўп шогирдлари чиқиб, ундан ҳам ўтказиб юборишган, дейишади.

— Мендан нима учун уни сўраяпсиз?

— Эшитмаган бўлсанг, айтаман... Ўтган қурбон оғи ўрталари ярим кечаси қора кийиб, ниқоб таққан ўнтача одам ҳовлисига бостириб кириб, Фуломжонни чавоқлаб кетишибди. Биров, ўғрилар бу ишни қилган, дейди, биров, безори, биров, подшоҳликка дахли бор, дейди. Адашмасам, шу охиригиси анча ҳақиқатга яқин.

— Бечора...

— Бечораликка бечора. Киши ачинасан... Шунга қарамай, сирасини айтганда, мут-тахам, товламачи одам эди раҳматли. Ўзи ўзининг бошига етди.

— Қадрдонингизни шунақа дейсизми?

— Эй, ёлғонга йўл очиб, халққа хиёнат қилган бундай серкани бошқа қандай баҳолаш керак?! Баъзан қадрдонлигингга ҳам хафа бўлиб кетасан...

Улфатлар кўзадан ниманидир яна қултиллашиб куйиб ичишди, кавшанишди.

Кейин, қандай туйқус келишган бўлса, шундай гўлахни тарк этишди.

Насриддин саросималаниб, эс-ҳушини йўқотиб қўйган эди.

У тишини-тишга бўсиб, гапга беҳос аралашидан зўрға тийилиб турганди; мана, энди ғўзапоя орасидан сирғалиб чиқиб, ерга мункайиб ўтирди.

Қулоғига чалинган икки кимсанинг тасодиф бир суҳбати туфайли, Насриддин ҳозир ўзини болалик даври тугаб, бирданига улғайгандек ҳис этди!

Бу кеча уйқу унга ҳаром бўлган эди.

Ғуломжонни ўкинганча эслаб, агар инсон ақлли, истеводдли бўлса, жўнгина афсона-латифалар нақадар катта куч-қудратга айланиб кетишига таажжубланди. Шунинг баробарида, ўзи билган афсона-латифаларни бу кунгача завқланиб-бемалол тарқатиб юрганига кўнглида алланечук ғашлик тўйди.

Насриддиннинг хаёлида шу кеча қайта-қайта отасининг ғамгин қиёфаси жонланди. Сизни яхши билмаганим, ишонмаганим учун мени кечиринг, дадажон, деб ўйлаб, беихтиёр кўзлари ёшланди.

Унинг назарида, Култепадан шу дамдаёқ кетиши керак... аммо кетишдан олдин бажарадиган бир иш қолган эди... Шоҳнинг афти-ағъорини кўриш, биродарларини чиндан ҳам тирик мурдага айлантирган бўлса...

Бу — Насриддин учун муҳим эди. Чунки, ўз биродарларига жабр қилган одам дунёда ҳеч кимга биродар бўлолмайдди!..

* * *

Эртаси кун у қасри-сарой дарвозаси олдига дадил борди. Соқчиларга узок қишлоқдан келгани, шоҳни кўриши шарт эканлигини айтди.

Соқчилар аввалида унинг гапига кулишди.

Сўнг, кет бу ердан, ёш бола экансан, ўзингга ёмон бўлади, бошингни сапчадек узиб ташлаймиз, деб дўқ-пўписи қилишди.

Сўнг, бу қарвонсарой эмас, шоҳнинг саройи, бу ерга ҳар ким кирвермайди, деб тушунтиришди.

Бироқ Насриддин шахдидан қайтмади.

Соқчилар Бош дарвозабончи чақиртиришди. Бош дарвозабон қандайдир саркардани, саркарда қандайдир бекни чақиртирди.

Улар Насриддиндан шоҳни нега кўрмоқчи эканлигини суриштира бошлашди.

Насриддин шумлик қилди. Аслида, шоҳни кўрмасам ҳам бўлаверади, лекин ака-укаларини кўриб, ҳар бирининг қулоғига бир оғиздан гап айтишим керак, деб туриб олди.

Саройдаги аъёнларнинг жон-фиғони чиқди.

Улар, шоҳнинг биродарларини ҳеч ким кўриши мумкин эмас, булар ҳам ҳеч кимни кўришмайди, ўттиз йилдан буён тартиб шу, илож қанча, дейишиб, Насриддинга бутунбор воқеани лаганга солиб кўрсатишди. Сиз, ундан кўра, яхшиси, шоҳга қирақолинг, деб йиғлагудек бўлиб, ялинишди.

Насриддин қасри-саройга йўналди.

Саркарда-беклар уни орқасидан секин туртиб, Саломхонага киритиб юборишди. Раҳим Иккинчи тахтада бошини эгиб, пошнаги этиги билан негадир ер чизиб ўтирарди.

Насриддинни кўриб, ўрнидан ирғиб турганича, нима учундир хонада югура бошлади.

Бу, ўзи — кўзлари ичга ботган ориқ-озғин, питирак бир одам... бадбашара бир махлуқ экан.

Чаён чаққандек, бир оз югуриб-типирчилагач, Насриддинга имо қилиб, буни ким бу ёққа киритди, йўқот, деб телбага ўхшаб бақирришга тушди. Кейин, Насриддинга тикилганича, бақирди:

— Нега кирдинг бу ёққа? Йўқол!..

Насриддин содда, осойишта кулди...

Насриддин нўми билан минглаб латифалар яратилган! Бироқ ўша кун унга тегишли чинакам биринчи латифа тўқилди.

— Кўп бақираверма, шоҳ, — деди Насриддин. — Менинг эшагим йўқолган эди. Шу ерда эмасмикан, деб кирган эдим...

Дарвоқе, эшак!

Насриддин-ку, айтганини айтиб, қасри-саройдан чиқиб кетди. Унинг вақтида арқонни узиб, қочиб қолган эшаги нима бўлди, дерсиз?!

Эшак Култепа қалъаси пойида ўт чимдиб, шаталоқ отиб, Насриддиннинг шаҳарни тарк этишини кутиб турган экан.

Насриддин эшагини бўйнидан қучиб, суйиб-эркалади.

Сўнг, миниб, секин йўлга тушди...

— У менга ишонарди. Ёш боладек ишонарди, ахир! Мен учун қилт этмай ҳаттоки жонини берди. Мен бўлсам...

Оппоқ тўшакда оқариб ётган Бурҳон Шариф кексайиб қолгани, оғир хаста эканлигини ҳам унутиб, ўрнидан туриб кетди.

Садиржон Бурҳон Шарифни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

Бундан ҳам муҳими: у бир куни яна Абдулла Ҳақимнинг бундай номи эсланиб-тилга олинишини хаёлига келтирмаган эди.

Гап шундаки, энди кўп сувлар оқиб, орадан анча йиллар ўтган эди!

Бурҳон Шариф бошда ваъда қилиб, кейин Абдулла Ҳақимнинг Насриддин афанди ҳақидаги ёзувларини Садиржонга кўрсатмаган эди. Садиржон ҳам бунга ортиқча қизиққани йўқ.

У Гулхумордан кундан-кун узоқлашиб, бир пайтлар ўзи ёдлаб, кўча-кўйда ўқиб юрган Абдулла Ҳақимнинг шеърларини ҳам, ўшанда қандайдир азиз бўлган шоирнинг номини ҳам эсламай қўйган, бора-бора буткул унута бошлаган эди. Буларнинг бари Гулхуморга тегишли туюлганидан, унга малол келгандек эди!

Садиржон Зевар деган тикувчи қизга уйланган, Зевар — Гулхумор бўлмаса ҳамки, бир-бирларига ўрганиб, меҳр қўйиб, шу кунларда улар тинч-тотув, бахтли ҳаёт кечиришмоқда эди. Баъзан дунёда одамлар шундай оила қуриб, яхши яшаб ҳам кетишар экан!

Бурҳон Шарифни Садиржон сўнгги икки-уч йил ичида кўрмаган эди. Унинг қаттиқ бетоблигини эшитиб, Катта шаҳарга хабар олгани ҳаяжонланиб келган эди.

Ҳозир Бурҳон Шарифнинг чиндан аҳволи танг, чиройли, куч-қудратли, мағрур Бурҳон Шариф энди чўкиб-қуриб, чўп-устихонга айланган, рангида ранг кўринмас эди.

Садиржон — ҳақим бўлганлигидан, шусиз ҳам куни муолажа билан ўтаётган беморга ўзича дарҳол дори-дармон қилишга уринди. Лекин ҳақим эканлигидан, у ажалга чора йўқлигини ҳам бошқалардан кўпроқ биларди.

Бурҳон Шариф дори-дармондан бир оз энгил тортиб, аввалида улар анчагача ўйчан, босиқ-вазмин гаплашиб ўтиришди.

Кейин, беморнинг аҳволи яна оғирлашиб, у алаҳсирашга тушди.

Ана шунда...

— Мен катта бир ёвузлик қилдим. Бу жиноят, албатта,— деди Бурҳон Шариф.— У менга ишонарди...

Садиржон гап нимада эканлигини тезда англаб етмаганидан, Бурҳон Шарифни тинчитиб, таскин беришга ошиқди:

— Сиз фариштадек поксиз. Юрган йўлингизда таниш-нотаниш қанча кишиларга фақат яхшилик қилдингиз. Одамларни эзгуликка қақирдингиз. Минглаб одамлар беморга сизнинг номингизни ҳурмат билан тилга олмайди. Узингизни ундай камситманг!

Ўрнидан туриб кетган Бурҳон Шариф бошини чайқади:

— Бу ҳаммаси оддий. Бу ҳаммаси арзон...

— Арзон эмас!— тажангланди Садиржон.— Ахир, ҳар ким ҳам сиздек ўзини қўрқмай аждаҳонинг оғзига урибдими? Сиз умрингизда ёвузликка очиқ қарши чиққан одамсиз! Мардлик қилгансиз...

Бурҳон Шариф алланечук аламли, истехзоли кулди:

— Мардлик?! Мен одамларга оз-моз меҳр билан қарадим. Эзгуликни истадим. Курашдим, албатта. Лекин бир қаримсиқ-кўсани беш йил, бир ғилайни ўн йил қаматдириб юбориб, минг йиллик тарихи бор ёвузликни йўқотиб бўлар эканми?! Биз кимнидир бутга айлангириб, сажда қилишга ўрганиб қолганмиз. Қулмиз! Ҳолбуки, ёвузлик ҳамманинг қонида кўпириб-тошиб ётибди. Ҳаммамизнинг...— У тоқчадан қандайдир дафтарларни олиб, Садиржоннинг олдига ташлади.— Мана, ҳужжат. Менинг ёвузлигим, жиноят...

Садиржон паришонланиб қаради: Бурҳон Шарифга бир пайтлар ўзи берган шеърлар дафтари. Яна бир неча дафтар... Абдулла Ҳақим...

— Хўп, Абдуллажон сиз учун жонини берибди. Абдуллажон ҳам мард экан! Сиз буни қадрлайсиз. Ҳеч қачон унутмайсиз. Лекин ёвузликка қарши инсон барибир курашади. Унинг ўлимига сиз айбдор эмассиз-ку! Нега умр бўйи изтироб чекиб, ўзингизни бурдалашингиз керак?!

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз,— деди Бурҳон Шариф.— Мен бу ишда барибир айбдорман... Мендан Абдулла Ҳақим билан сиз эмас, мен ҳаётда сизлардан кўпроқ миннатдор бўлишим керак! Сизлар дунёдаги эзгулик тимсоли!.. Хўп, энди гапнинг индаллосини эшитинг! Ҳаммасини айтаман... Мен Абдулла Ҳақимга, унинг қабри боши-

да туриб, кўзимда ёш билан, номингни тиклайман, деб сўз берган эдим. Бу, ўшанда, чинакам қасамёд эди! Мен, албатта, тез орада унинг қабрига мраммар тош ўрнатдим. Исмини ўйдириб ёздирдим. Шу билан, ҳаётини менга бағишлаган одам олдида бурчимни адо этгандек, тинчиб қўяқолдим. Ҳолбуки, Абдулла Ҳақим учун мраммар тош... чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорлик — буларнинг ҳеч бири муҳим эмасди. Унинг учун, тирик пайтида ҳам, кейин ҳам — ёзганлари муҳим эди! Мен буни тушунмасмидим?! Ихчам бир китоб тузиб-чиқариш мен учун энди жуда осон эди. Айниқса, сизнинг қўлингиздаги дафтарни олгач, мен бир гал шундай хаёлга ҳам бордим... Ашаддий тўралар ҳам бу ишда менга халал беришмасди. Тирик одам ўзи учун ўзи курашади; марҳумларни қўллаш керак. Бунинг устига, баъзан меросга унчалик инжиб қарашмайди... Йўқ, мен ўзим ёзганларини эълон қилиб, Абдулла Ҳақимнинг номини тиклашни истамадим!.. Нега?! Сизнинг қўлингиздаги дафтарни олиб, уйга қайтгач, ўқиш учун Ҳалимага бердим. Шеърларни ўқиб, Ҳалима негадир бир неча кун кўзлари қизариб юрди. Кейин, кечалари туриб, йиғлаётганини сездим. Ўзимча, шеърдан таъсирланиб, Абдулла Ҳақимга ачиниш шундай қияпти, майли, ўтиб кетади, деб ўйладим. Лекин бир кун тасодифан шеърлар ҳақида гап чиқди. Мен: «Булар кимга бағишланган бўлса ҳам...» дейишим билан, Ҳалима шуни кутиб юрган эканми, беихтиёрми: «Менга бағишланган...» деб юборди. Шундан сўнг, йиғлаганича бўйнимдан қучоқлаб: «Мен сизни кўпроқ яхши кўрдим, сизга хиёнат қилмаганман... Абдуллажонга эса ачинаман; мен юз буриб кетмасам, у бундай бахтсиз яшаб, ҳалок бўлиб кетмасмиди!» деди. ... Мен биродаримга, марҳум биродаримга рашк қилиш бемаънилик эканлигини биламан. Лекин мен Ҳалимани ота-онамдан, болаларимдан ҳам қизғанардим. Юрагимда аламми, адоватгами ўхшаган бир ўт ёнди. Мана, Ҳалима дунёдан ўтганидан кейин ҳам... ҳозиргача бу ўт ўчгани йўқ! Мен Абдулла Ҳақимнинг барча ёзганлари, ҳатто афанди тўғрисидагилар ҳам Ҳалима туфайли, Ҳалима учун ёзилганини сезиб турибман. Шу боисдан, булар менинг суюкли аёлимга бағишланган нарсалар, кўринг, деб уларни бировнинг қўлига тутишга ор қилдим! Ўзимча тутган йўлимни тўғри деб ўйлаганимдан, мана, ўттиз йилдан буён Абдулла Ҳақимни ҳаммадан «яшириб» юрибман! Лекин ҳозир, ўлим тўшагидан тўлғаниб, дунёда бошқа бир ҳақиқат ҳам борлигини ҳис этаяпман... Одамлар баъзан менга ўхшаб иш тутишганидан, қанча ғаройиб китоблар йиртилиб-йўқолиб кетади. Қанча обидалар ерга тўкилади. Қанча ёдгорликлардан инсоният маҳрум бўлади... Бу жиноят, албатта! Менинг ҳар хил ёвузлар, корчалонлардан фарқим нима?! Инсон қайта тирилиб, у дунёда кўришадиган бўлса, мен Абдулланинг юз-кўзига қандай қарайман?! Бўлган-бор гап шу... Энди мени қайси йўсинда тушунсангиз, шундай тушунаверинг!..

Садиржон Бурҳон Шарифга гангиб-эсанкираб тикилиб қолган эди...

У ҳаётида жуда кўп эзгу ишлар қилган, табиатан олижаноб бу одамга нима дейишини билмас эди.

Бурҳон Шариф энди тўшакка чўзилиб, юзини девор томонга буриб олди...

Садиржон дафтарларни қўлтиқлаб, бўйни, елкаларини букканича, ўйчан, ғамгин бир ҳолатда хонадан чиқиб кетди...

1988 — 1991 йиллар

* * *

Теграмда айланар юлдузлар гирён,
Беозор тўкилар ойнинг ёғдуси.
Танам қалъасидан чиққан паҳлавон —
Юрагим — кимнингдир мунис қайғуси.

Қўлимда фалакнинг кўз юмиб ёзган
Тақдир китоби ҳам ғализ, мужмалдир.
Ёндим ишқ ўтида, кўр бўлдим, сўнгра,
Зулматни кўрмайман, зулм — гўзалдир.

Ёнаман, ёнмоқлик ўтида ҳарчанд,
Сиёҳранг суягим сим-сим зор қақшар:
Биз энди озодми, биз энди ҳурми,
Унда нега осмон қафасга ўхшар?!

Ёнамиз кул бўлиб, куй бўлиб, зеро,
Уйғонар ғафлатда ётган замонлар.
Кулингни кўкларга совурмас зинҳор,
Ишқнинг элидаги гўзал армонлар...

* * *

Заъфарон юзимда зардолу ранги,
Тегмаган юз йиллик офтоб нафаси.
Юз йилки, ўсмайди мархун дарахтлар —
Каромат кўйида ғариб ҳаммаси.

...Ногаҳон ишқ сели айлади хуруж,
Ҳушсиз оқиб кетдим қиблагоҳига.
Бу бошсиз гавдамни қайга бекитай,
Қандай сиғинаман саждагоҳига?!

Йўлимга мунтазир намозшомгулнинг
Этагига алвон туйғулар сочсам.
Мен — ҳушсиз. Ётти қат осмон остида,
Бунёд бўлган боғим жамолин очсам...

Кўзимни очсаму кўр бўлсам сўнгра,
Нафаси — оҳимни асровчи тумор.
Дилрози — танглайда бир қултум сувдир,
Ютинмоғим учун етмайди мадор.

* * *

Ёлғоннинг елидан бунёд бўлган шар,
Ёлғоннинг елидан ёрилар яна.
«Қалбаки булутни ясаб бўлмайди», —
Кун-бакун ўсади сағир сағана.

Каззоб бозорида савдогар тўти,
Патини пуллайди арзон ва бир хил.
Кўзини бўяйди, сўзини бўяр,
Замин кўтаролмас — гуноҳлари зил.

Қақшаган лофчининг йиртиқ лабидан,
Сўзлари учади осондан-осон.
Захлаган ерининг томорқасидан
Тамаки бурқсийди ёмондан-ёмон.

Заҳар ютаверар барра майсалар -
Зулумот қўйнида куйинди ўпка.
Ёлғон тарс ёрилар...ўпкасиз экан
Ҳаққалаб чопади сон мингта ҳаққа.

Каромат Дўстматова

*Ушдими уланди
узилган торга*

* * *

Меҳр истайдирман, тошдан-да қаттиқ,
Меҳр истайдирман, гулдан-да майин.
Меҳр истайдирман, кавнайн дунё,
Жонсиз жасадимни нима қилойин?!

Дилим-ай, вайрона эмассан, йўқ, йўқ,
Омонат қасрда хазинабонсан.
Ҳатто тўтиқушга садақа — меҳр,
Каром, қай зиндонда моҳитобонсан?!

Гул умри, нур умри сингари эрмас,
Гул умри бошимда нечун гиргиттон?
Айланиб олмоққа узатсам-да қўл,
Гул умри ўзи-ла ўзи андармон.

Насиб қилмас экан булбулга толе —
Чиқиб улгурмаган ернинг оёғи.
Авраб жодугарга етказиб борар,
Фитна отин тўрт оёқли темир туёғи...

Осмоннинг тупугин юзига суриб,
Гердаяр тиззаси йиртиқ паранжи.
Соқолинг кўксингда чаманзор деса,
Ёсуман этагин шимади банги

Осмон эгилади — ер туғолмайди,
Ким у? Босиб ўтган эгилган бошни!
Кўзи кўр қарғалар чўқиб кетмоқда,
Тилининг учида пиширган ошни...

* * *

Бегуноҳ заминда қиёмат кўпти —
Сулаймон узугин ютди аждарҳо.
Ой ярим яланғоч танин бекитди —
Бармоғин тишлади тийрак масиҳо.

Чаённинг захридан ниш отди фириб,
Офтобнинг нурлари тушди тескари.
Тўнтарилган ернинг устида шодком,
Доғули ўйнайди ҳадсиз кўпкари.

Надомат ўтида тобланди фалак,
Пурвиқор тоғларнинг юраги кукун.
Кўзинг шамчироғин ёнгани қўймас,
Куйган тўқайларда бурксиган тутун...

* * *

Умидим уланди ернинг тубига,
Оқарган тўшини кўтарди косам.
Кўрқудук лабида ёрилиб ўлди,
Алвасти ичганда энг сўнгги қасам.

Анқонинг уруғи унди теграмда,
Шитирлаб сочларим ўради ёмғир.
Умидим уланди узилган торга,
Жонимни жабборга бераман, таҳқир?!

Танглайга ёзилди — ҳалқуми ҳалол,
Шафқат ошуфтаси қиёматпеша.
Хўрланган майсага меҳр кўргазди,
Қаноат қозиси адолатпеша.

Манглайга ёзилди — ўсиб чиққан шох
Боғланур улуснинг фақир боғига.
Қасд қилган пастликнинг тубига чўқар,
Осилиб балиқнинг қилтаноғига...

* * *

Менинг ҳуббул-ватанимдан, сенга, ўзга ватан йўқдир,
Бошинг узра оташфишон кавкаби саъд Хўжанд йўқдир.

Жалолат мулкида танҳо, тавоб қилгум чопонингни,
Жонимнинг қушлари учса, алҳол йўлда шикан йўқдир.

Сенинг меҳригиёҳингдан Сайхунда сув адо бўлмас,
Кўнглимнинг даштлари обод бўларми, гар кўҳкан йўқдир.

Фурурим тахтига чиқдим, бошингга тож кийдирай деб,
Қўлимни соябон қилсам, йироқда мумтаҳан йўқдир.

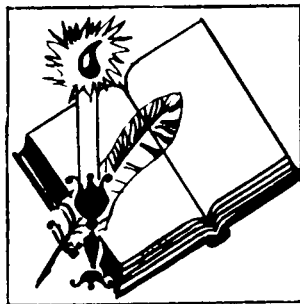
Пешонам равзасин очсам, шамол этак кесиб қочгай,
Айтурки, бу тўполондин, залолатда миҳан йўқдир.

Юзимни тескари бурсам, Момо Ҳаволарим йўқлар,
Нечун сенда хонумонинг сақлагувчи маъдан йўқдир?!

Қароғимдан чиққан ўтға, шамснинг юзи куйиб бўлди,
Зулумот қўйнида алҳол, юрмоққа ҳеч пилтан йўқдир.

Эй Каромат, даргоҳингга, пирингнинг итлари келмас,
Бу не маломат ўтиким, ватан ичра ватан йўқдир.

Хўжанд

Мен эса истакман

Инсон юраётган дарахтга ўхшар

I

Инсон юраётган дарахтга ўхшар,
Барги тўкилаётган дарахтга.

Инсон юраётган дарахтга ўхшар,
Атроф — юраётган дарахтлар боғи.
Тўрт тарафда ҳолсиз шилдирар —
Уларнинг юракка ўхшаш яроғи.

Улар куйлар, ўсар, йиқилар-юриб,
Уларни кўрқитиб, тўхтатолмас тиғ,
Шодлик кўзларидан тушар узилиб —
Уриб туширилган мевалар янглиғ.

Инсон юраётган дарахтга ўхшар,
Барқ уриб ўсмоқда буюк товушлар.

II

Шохни тарк этди гул, сўнг мева, яроқ...

Шохнинг ажралгиси келмас улардан.
Бирок, бу вақт ҳукми, фасллар ҳукми,
Чунки, илдизларнинг ижоди дарахт —
Тўрт ҳукмдорга бўйсунмоғи шарт.

У кўнига саратонга, қаҳратонга — яланғочликка.
У чидайди бўронга, гармселга, ташналикларга.
Бирок, у, ҳеч қачон кўника олмас —
Эгилиб яшашга!

Сергей Есениннинг қишлоқдаги кечинмалари

I

Эҳ, мана жонга ҳам тегди-ку,
Кўм-кўк бу водийнинг ғаройиб васли.
Кенгликлар шиддатни енгди-ку,
Хаёлий тантана этмади насиб.

Ким ҳам ичар ўзини зўрлаб,
Пушаймонга тўла гулобни?!
Азоблабман, билмай сув сўраб
Кўзлари қуриган булоқни.

Янчиб ўтар сонсиз туюқлар,
Туюқлари ўйлар уйрининг.
Нобуд бўлиб ётар тупроқлар,
Хаёлларим боши қайрилиб.

Эртанги кунимга таъзия ўқир,
Кўзёш тўкиб тунги юлдузлар.
Эҳтимол, мен ҳақда ёлғонлар тўқир,
Шаҳарда қолган оқбилак қизлар.

II

Қандайдир номаълум оғир куч,
Қозикдек қоқади мени тупроққа.
Барча чиранишим зое кетар... пуч...
Ухшаб қоламан мен ожиз япроққа.

Сўнг мени талашар роса мириқиб:
Қурту қумурсқалар, жину парийлар.
Мен гўё айбдор, жазолар кўрмай,
Тўқликдан қутурган ковоқ ариллар.

Энди, мадад керак. Бироқ, қани у,
Қани у, халоскор мард қалдирғочлар?!
Мазах қилиб кулар устимдан сулув —
Белда белбоғи йўк, дев қайрағочлар.

Ёнверим ўшшайиб қотиб турар — лол,
Кўзимга санчилар бармоқ — бигизлар.
Булут ўша-ўша шишиб қолган мол.
Атроф — оғзи сомон тўла хўкизлар!

III

Ё, раб, улар нени қилурлар талаб?!
Бемордан ҳақ?! Гадодан солиқ?!
Еб тўймаган тўюрми ялаб,
Халқ алданган, кўзлари боғлиқ!

Лойқага ботаман, ҳаво дим, тахир,
Рухни чулғар бешафқат бир ғам.
Тан оларму сенинг шеърингни, ахир,
Худони-да тан олмаган одам?!

Ривоятдан чиққан муаммо

Қирқ йил одам кўзи тушмаса,
Аждар бўлиб кетармиш илон.
Қирқ йил одам хасислик қилса,
Миср¹ бўлар эмиш бегумон.

Қирқ кун тўғри яшаса одам
Учар эмиш кўкларда озод.

Аждарлар бор,
Мисрлар ҳам бор.
Лекин...
Наҳот, шу пайтгача,
Бирор зотга чиқмаган қанот.

Дзюн Таками² сўзи

Буларни йўл деманг, бу йўллар жаллод,
Бу осмон — елкага ботган дубулға.
Юлдузлар фалакка осилган алдов,
Фақат ой умидга ойдин кўналға.

Мен севган дарахтлар қанотсиз исён,
Мен эса истакман қоғозда қолган.
Юртим қирғоғига келармикин, ох,
Тўлқинлар эрмаги оқ елкан-имкон?!

Қулликни олқишлаб кўшиққа солган,
Қумрилар шоирмас, қумрилар маддоҳ.
Уларнинг вафоси сўзидай ёлғон,
Жоним, сен ёшликка, сен менга ишон!

¹ Миср — бойиш маъносида.

² XX аср япон шоири.

Оллоёр Бегали

Ой ҳорғин букчайган йўлчи самода

Отамдан қолган Ватан

Эслайман кечагидек,
мижжамга чорлаб ёшни:
талашиб ичар эдик
отамдан қолган ошни.

Ярим коса... Ним коса...
Уйни тўлдирган ғовға —
шунчалар ширинмидинг,
отамдан қолган ёвғон?!

О, бу пайтда ҳукмга
ҳеч ким бош эгмас эди.
Энг яхшиси — отамлар
гўштига тегмас эди.

Етармиди ҳаммага?
Албатта, етмас эди —
шундан отам олдидан
кенжамиз кетмас эди.

О, кенжатай, кенжатай,
майли, бизга кўрма эп,
лекин бизни ўйлама
бир умр бенасиб, деб.

Менинг бўйим тўсинга,
мана, бормоқда етиб —
ука, кўргин, оёқда
отамдан қолган этик.

Майли, ўйна, майли, кул,
эркатойсан бедахл.
Лекин менда, укажон,
отамдан қолган жаҳл.

Ҳатто шод қаҳқаҳам ҳам,
армоним ҳам, алашим...
«Бесавод» отамники —
кўлимдаги қаламим.

Гарчи турфа нағмаси,
ташвишлари турмушнинг,
мендай, улар ҳам отам
меъдасига урмишдир.

Қандай кун кечирамиз
(дилни ваҳм босади),
отам бизга қолдирса
ҳаёт отли косани?!

Гарчи не истасак бор
(юзи курсин ёлғонни),
лекин қайдан топамиз
ул ним коса ёвғонни?!

Билмайман, не кунлар бор
ҳали менинг бошимда?!
Билганим — ҳаром йўқди,
ота, ичган ошимда!

Ширин эди, шаън эди,
ул насиба мисли бол!
Сенсиз қолса бу ҳаёт
аччиқ татир, эҳтимол.

Отанинг бор топгани
меросидир ўғилнинг:
— Не учун яшаяпсан?
— Нима учун туғилдинг?!

Отамдан савол қолар,
жавобидир менга тан.
Токим, қолсин безавол
отамдан қолган Ватан!!!

* * *

Ой — ҳорғин букчайган йўлчи, самода,
Адирларда бўри тортар ув.
Обдастани паққа ёриб юборган
Муз сиқувга олган пайти сув.

Изғириннинг кумуш торини,
Тинмай тинғирлатар тераклар, толлар.
Қишлоқ четидаги пастак кулбада
Худонинг қулоғин қизитар чоллар...

* * *

Опам ғирт қишлоқи, ҳа, ғирт қишлоқи —
умри моллар билан ўтади бирга.
Унинг ололгани сутдан пишлоғу
эрдан — сўкиш...
Қойил бундай сабрга!

Лекин ҳаққим борми, турмушин кўриб
демоқликка:
«Уни толе камситди»?!
Ахир, унгагина беради Тошкент
қизғалдоқ саҳарлар «тонгги кансиртти».

Йиллар шундай ўтар
ва ҳар тўлғоқда
уни алдаб қўяр синалган ирим:
худо берган етти шайтон-қиз билан,
севар ҳадеб арпа экувчи эрин.

Улғайтирар экан сулувларини,
топган тутганини ўтаркан тўйлаб,
қалба тугун бўлиб қолаверади
ушалмас армони —
помбаркут кўйлак...

* * *

Бешигида йиғлайди бола,
Овутолмай ҳалак онаси.
Унинг чарос кўзлари порлар —
Мисли бир жуфт гилос донаси.

Недир унинг тинчини бузган?
Топмаганми ё ҳали тинчин?
Тинмай йиғлар, қилмасдан парво
На пўписа ва на ўтинчини.

Нега йиғлар?
Сўзсиз бу йиғи
нималарга гинали, гизли?!
Менимча, бу бир бурда жонни
йиғлатади хотирасизлик!

Йўқса, нечун бу сўнгсиз йиғи?
Кимга керак бу сўзсиз баёт?
Йиғлатади уни ўтмишсиз,
Келажакдан иборат ҳаёт.

Унинг мурғак жонига оғир
ботар ўтмиш, ёддан фориглик.
Ҳеч нарсани сўйламас унга
кўз олувчи сунъий ёруғлик.

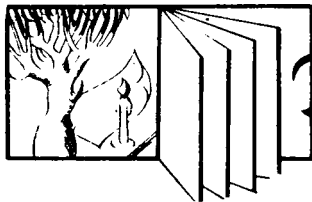
Бу ҳам ўчар.
Бироқ боланинг
уни учмас (олса-чи дамни?).
Шунда она бешик қошига
ёқиб қўяр қаламдек шамни.

Шам липиллар экан, боланинг
чек қўйилар тинсиз додига.
У ҳайрат-ла шамга тикилар
ва... нелардир тушар ёдига...

То...

...Худбинлигим ҳақида ўқилгунча ҳукм;—
ёлғончилигим тўғрисида тарқалгунча миш-миш;—
иккиюзламачилигим бездиргунча дўсту душманни;—
буюклигимга туғилгунча шубҳа;—
расволигимга уйғонгунча ишонч;—
шуҳратпарастлигим қолмагунча сир —
ОЛАМДАН УТАМАН!!!

Ушлар, боқедлар, ҳужжатлар

Озод Шарафиддинов

МУСТАФО ЧЎҚАЕВ

(Чизгилар)

Қозоқ шоири Улжас Сулаймонов «Аз и Я» китобида академик Грековнинг «Киев Руси» асаридан бир парча келтиради: «Ҳам ёзма, ҳам бошқа манбалар хизматимизга мунтазир. Аммо манбалар қандай бўлишидан қатъи назар, фақат бир ҳолдагина фойдали бўлиши мумкин — тадқиқотчининг ўзи ундан нима истадини яхши билмоғи керак». Улжас Сулаймонов бу кўрсатмани кескин танқид қилади. Чиндан ҳам, юксак рутбалик раҳбарларнинг оғзига қараб иш юритишни одат қилиб олган анча-мунча «олимлар» таниқли академикнинг бу гапини ўзлари учун муқаддас дастурил амал қилиб олдилар. Улар турли-туман асарларида тарихни холисона ёритиш ўрнига ундан ўз мақсадларига мос келадиган ҳодисалар ва фактларни танлаб ёритиш, қолганларини эса хас-пўшлаш ёхуд билиб билмаганга олиш йўлидан бордилар. Бироқ гап фақат машҳур академикнинг назарий кўрсатмасида ҳам эмас. Бу кўрсатманинг ўзи мамлакатимизда 20-йиллардаёқ қарор топган муайян ижтимоий-сиёсий вазиятнинг самараси ўлароқ майдонга келганди.

Маълумки, 1917 йилдан кейин большевиклар барпо этган йўқсуллар ҳукмронлиги салтанатида ҳукмрон мафкура фақат бир мақсадга — янги тузумни ҳар жиҳатдан оқлаш ва улуглашга хизмат қилди. Бу йўлда у ҳар қандай воситалардан, ҳатто зўравонликдан ҳам, ошкора ёлғон, сурбетларча сохтакорликлардан ҳам қайтгани йўқ. Ҳукмрон мафкура, айниқса, большевикларнинг миллий сиёсатини «улуглашда» зўр жонбозлик кўрсатди. «Октябрь ўтмишда эзилган халқларни озодликка олиб чиқди, улар улуг оғамизнинг ёрдами билан бахтиёр ҳаёт қурдилар, улар ўтмишда хор ва қашшоқ эдилар, фақат совет давридагина маданиятли, фаровон турмуш кечира бошладилар, бунинг учун улар партиядан ҳар қанча миннатдор бўлсалар арзийди. Кимда-ким бу гапларга қўшилмаса ёхуд қарши бўлса, у ғоявий маҳдуд, муртад, халқнинг ашаддий душмани, разил миллатчи!» — Унлаб йиллар давомида ана шу «ҳақиқатлар»ни халқ онгига сингдиришга ҳаракат қилинди. Афсуски, ижтимоий илмлар турли тазйиқлар ва маъмурий жазолар таъсирида мустақиллигини йўқотиб, нобоп тузумнинг хизматкорига айланди. Оқибатда олис ўтмиш ҳам, яқин тарихимиз ҳам бутунлай сохталаштирилиб, бузиб, ёлғон-яшиққа, уйдирмаларга қориштириб талқин этила бошлади. Айниқса, XX асрда яшаб ўтган, илғор ғояларни олға сурган, бу йўлда қўлидан келган хизматини аямаган зиёлилар шафқатсиз танқид остига олинди. Уларнинг оламдан ўтиб кетганларига «жадид» деган муҳр босилиб, ёмонотлиққа чиқарилди. Минг хил чиғириқлардан ўтиб, 30-йилларга етиб келганлари Сталин жаллодлари томонидан қатли ом қилинди. Ўз вақтида ватанини тарк этиб улгурган, муҳожирликнинг оғир, миннатли нонини еб, ўта мураккаб шароитларда жон асраганларга эса «советларнинг ашаддий душмани, ватангадо хоинлар, аксиланқилбчилар, миллатчилар» деган қора тамға ёпиштирилди. Уларни қоралашга расман фатво берилди. Тарихчими, адабиётшуноси, иқтисодчими, файласуфми, хуллас, олим зоти борки — ҳаммаси уларнинг биронта асарини, бирон мақоласини ўқимаса-да, ҳаёт йўлини билмаса-да, сиёсий, адабий, фалсафий қарашларидан беҳабар бўлса-да, қарши чиқмоғи, мунозарага киришиб, қарашларини рад этмоғи, беҳаё раъзлар билан сўкиб, лойга қориштирмоғи ҳам фарз, ҳам қарз эди. Бундай олимлар раъбатлантирилар, «мафкурамизни мустаҳкамлаш ишига ҳисса қўшган қаҳра-

монлар» деб баҳоланарди. Буни қарангки, муайян йилларда ана шундай «аксил тарғиботчилик», чет эллардаги ўзбек муҳожирларини ёки бошқа миллатларга мансуб шарқшунос олимларни фош қилиш айрим «олимлар» учун тирикчиликнинг осон йўлига айланди. Анча-мунча одамлар бу йўлдан бориб, мансаб пиллапояларидан кўтарилдилар ва сохта шўхрат эгаларига айландилар. Бугун буларнинг ҳаммаси ёлғон бўлиб чиқди. Уша «фош этилган», урилган, сўкилган советшуносларнинг кўп гаплари тўғри экан — улар четдан туриб, Туркистоннинг заволли аҳволи, аччиқ тақдири тўғрисида бизга қараганда тўғрироқ ва теранроқ фикр юритишган экан. Замон ўзгарди, катта кийинчиликлар, талафотлар эвазига бўлса ҳамки, ошкораликка эришдик, аста-секин сўз эркинлиги кириб келяпти. Бугун Вали Қажомхон, Боймирза Ҳайит, Булоқбоши, Темирхўжа каби ўзбек муҳожирларининг номини бемалол тилга оладиган, асарларини чоп этадиган бўлиб қолдик. Ҳатто ўзбек ёзувчиларининг сўнгги қурултойида Боймирза Ҳайит Ёзувчилар уюшмасига қабул қилинди. Ана шу муҳожирлар сафида Мустафо Чўқай алоҳида ўрин тутди.

Мустафо Чўқай фақат туркистонлик муҳожирлар ўртасидагина эмас, балки Ғарбдаги, айниқса, Олмония ва Туркиядаги шарқшунос олимлар дунёсида катта обрў қозонган, юксак нуфузга эга бўлган бир зотдир. Аллома бу эътиборга бир вақтлар Туркистон мухториятининг бошида тургани учунгина эмас, иккинчи жаҳон уруши чоғларида туркистонлик юртдошларидан анча-мунча одамни ўлим чангалидан тортиб олиб, асарб қолгани учунгина эмас, балки Туркистон мустақиллиги йўлидаги фидокорона фаолияти туфайли, кўпгина теран ва холисона илмий асарлари туфайли эришган. Чет элларда уни «туркларнинг буюк миллиётчиси ва юртсеварларидан бири» деб эъзозлайдилар.

Афсуски, ана шундай инсон ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз. Тўғрироғи, билганимиз — ҳукмрон мафқуранинг бу одам ҳақида миямизга қуйган ёлғон-яшиғидан ўзга нарса эмасди. Мустафо Чўқайнинг номи 20-йилларда кўп тилга олинарди. Аммо ҳар хил қурултой, мафқуравий анжуманларда, инқилобий мавзуларда ёзилган рисола ва китобларда у ашаддий халқ душмани, миллий буржуа мафқурасининг етакчи намоёндаси, совет ҳокимиятига қарши курашган, босмачилик ҳаракатини уюштирган бир кимса сифатида таърифланади. 30-йилларнинг ўрталарида ҳам турли муносабатлар билан Мустафо Чўқай тез-тез тилга тушиб турди. Жумладан, 1930 йилда Ўзбекистон ССР Олий судининг собиқ раси Саъдулла Қосимов устидан бўлган суд жараёнида давлат қораловчиси Р. Катаняннинг айблов нутқида ёки Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби Акмал Икромов сўзлаган маърузалар ёхуд нутқларда шундай бўлган. Бироқ 1937 йилдан кейин худди биров буйруқ бергандай, Мустафо Чўқай номи матбуот саҳифасидан бутунлай ўчиб кетади, гўё бу одам, умуман, ҳеч қачон яшаб ўтмагандек, унинг тўғрисида лом-мим дейилмайди. Фақат 1985 йилдан кейингина олим ҳақидаги гаплар яна тикланди, бироқ бу гал янги асосда, янгича муносабат билан тикланди; баъзи асарлари матбуотда эълон қилина бошланди.

Мазкур иш Мустафо Чўқай ҳақидаги илк мақола. Афсуски, қўлимда унинг чет элларда босилган кўпгина китоблари ва тадқиқотлари йўқ. Шундай бўлса-да, Мустафо Чўқайнинг Туркияда босилган «1917 йил хотира парчалари» деган китоби ҳамда унга бағишланган альбом асосида¹ ва «Эрк» газетасида чоп этилган «Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида» деган мақолага суяниб, унинг ҳаёт йўли ва ижтимоий-сиёсий қарашлари тўғрисида фикр юритмоққа жазм қилдим. Шоядки, Туркистон мустақиллигининг атоқли курашчиси сифатида донг таратган юртдошимиз ҳақида илк тасаввур берувчи бу мақола бугунги ўзбек китобхонлари учун фойдадан холи бўлмас.

Мустафо Чўқай 1890 йилнинг 17 январида Оқмачит шаҳрида туғилган. Оқмачит ҳозир Қизил Ўрда вилоятининг маркази. XIX аср ўрталарида бу шаҳар Қўқон хонлигига қарар, унинг чегарасида жойлашган овлоқ бир қалъа ҳисобланарди. Олмаотада истиқомат қилувчи рус забон ёзувчи Анов «Оқмачит» романида бу шаҳарнинг рус қўшинлари томонидан ишғол қилиниши воқеаларини батафсил ҳикоя қилган. Чўлпон ҳам «Кеча ва кундуз» романида Оқмачитга доир латифанамо бир гапни келтиради. Роман қахрамонларидан бири Ноиб тўра Мирёқубга дейди: «...Сенларнинг Худоёрхонингга «ўрислар Оқмачитни олиб қўйди» деганлар. Худоёрхон «у юртим неча кунлик йўлда?» деб сўраган, «бир ойлик йўлда» деганлар. «Ундай бўлса, менга унақа олис юртининг кераги йўқ. Олса олаберсин» деган...» (Чўлпон. Яна олдим созимни. Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1991, 144-бет.)

Инқилобдан олдин Оқмачит яна бир жиҳати билан машҳур бўлган — овлоқ жой бўлишига қарамай, Оқмачитдан жуда кўп тилмочлар чиққан. Яхшиси, бу хусусда сўзни Мустафо Чўқайнинг ўзига берайлик:

«Эски Туркистон вилояти доирасидаги шаҳарлар орасида Оқмачитнинг баъзи ўзига хосликлари бор эди... Улардан бири, балки энг муҳими, бу доирада фаолият кўрсатган тилмочларнинг кўпчилиги Оқмачитдан чиққани эди. Ёлғиз Сирдарё вилояти ҳудудидагина эмас, Самарқанд ва Фарғона вилояти шаҳарларида ҳам губернатор, полиция

¹ Мазкур рисола ва альбомни менга Мюнхендан муҳтарам Темир Хўжа ўғли лутфан бериб юборди. Имкониятдан фойдаланиб, бу муҳтарам зотга чуқур миннатдорлигимни изҳор қиламан.

маҳкамаларида оқмачитлик қozoқ тилмочлари хизмат қиларди... Оқмачит шаҳри котиб ва тилмочлар етиштириб берувчи бир макон бўлиб қолганди.» (Мустафо Чўқай. «1917 йил хотира парчалари». Анқара. Ёш Туркистон нашриёти — 1988, 16-бет.)

Мустафо ана шундай муҳитда дунёга келганди. Отаси Чўқайбей Тўрғай Додхо ўғли (1811—1918) ўз даврининг кўза кўринган арбобларидан бўлган. У ўғлини илмли, маърифатли қилиб тарбиялаш йўлида қўлидан келган ишни аямаган. Мустафо бошланғич маълумотни Оқмачитда она тилида эски мактабда олади. Ўғлидаги иқтидорни ва илмга ҳавасни пайқаган ота эски мактаб таълими билан чекланиш мумкин эмаслигини яхши тушунади ва уни Тошкентга юборади. Бу ерда Мустафо гимназияда рус тилида таҳсил кўради. Уни аёл бoҳода битирган, Петербургга йўл олади. Мустафо Петербург дорилфунунининг ҳуқуқ куллиётини ҳам зўр муваффақият билан тугатади. Дорилфунунда ўқир экан, Мустафо фақат ҳуқуқшунослик илмларига қизиқиш билан кифояланмай, айна чоқда, тил ўрганиш бобида ҳам фавқулodда иқтидор эгаси эканини намойиш этади. Мустафо Чўқай ҳам бевосита сиёсий фаолият майдонига кириб қолади. Табиийки, ёш Мустафони ҳаммадан аввал она юрт тақдирини қизиқтирар эди. У Туркистонни мустамлака кишанларидан халос кўришни истар, ўлка халқлари ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлган ҳолда тараққиёт йўлига чиқиб, бошқа илғор мамлакатлар қаторидан ўрин олишини хоҳларди. У инқилоб арафаларида ёзган мақолаларида Туркистон мустақиллиги учун кураш гоъларини кенг тарғиб эта бошлади. Шундай қилиб, Мустафо Чўқай Туркистон манфаатларини чуқур тушунадиган илғор фикрли зиёлиларнинг олдинги қаторидан ўрин эгаллайди. Фикри теран, қалами ўткир бўлгани учун уни ҳатто Россия Думасига ишга олишади.

«1917 йил инқилоби бошланган кезларда,— деб ёзади Мустафо Чўқай «1917 йил хотира парчалари» китобида,— мен Петербургда эдим. У замонда мен Россия Думаси (парламенти) Мусулмон фракцияси қошидаги бюрода Туркистон вакили эдим. Туркистон ҳақида материаллар тўплар ва давлат думасидаги мусулмон миллат вакилларига Туркистон билан боғлиқ масалалар ҳақида керакли материалларни ҳозирлаб берардим». 1917 йил февраль инқилоби амалга ошиб, подшо тахтдан воз кечиши ҳақидаги манифестни эълон қилган куни Мустафо Чўқайни Тошкентга таклиф этадилар. Бироқ Тошкентдан келган телеграммада 1917 йилнинг апрелида Оренбургга Умумқozoқ Конгресси бўлиши маълум қилинган ва унда Мустафо Чўқайнинг Туркистон вакили сифатида қатнашиши илтимос этилганди. Мустафо Чўқай Оренбургга йўл олади, бироқ манзилга етгунча йўлда — Пензада тўхтаб ўтишга тўғри келади. Пензадаги воқеа Мустафо Чўқайнинг она юртга муҳаббати мавҳум нарса эмас, балки ватаннинг хўрланган, қийналган, эзилган фарзандларига чинакам ғамхўрлик тарзида намоён бўлганини кўрсатади. Мустафонинг ўзи қуйидагича ёзади: «Йўлда Пенза шаҳрида туркистонликларимизга дуч келдим. Бу ерда Туркистон ишчилари тўла ўнларча вагон бир чеккага чиқариб қўйилганди... Бу бечораларнинг турмуши ва оқибатидан хабар оладиган бирон кимса йўқ эди. Шу тарзда унутилган туркистонликлар нима қилишларини билмай ночор аҳволда қолган эдилар.» Мустафо Чўқай Туркистон вакили сифатида бекаб бошлиғига мурожаат қилади, ундан иш чиқмагач, вилоят комиссари билан гаплашади. Бундан ҳам натижа чиқмайди. Ишга вилоят ишчи-аскар депутатлари шўроси аралашади ва Мустафонинг қийин-қисови билан туркистонлик ишчилар тушган вагонлар она юрт томон йўл олади.

Мустафо Чўқай хотираларида келтирилган бу воқеа унинг табиатини, ғайрати ичига сиғмайдиган фаолият кишиси эканини, юртдошларининг тақдирига ҳеч қачон лоқайд томошабин бўлиб қарамаганини кўрсатади.

Мустафо Чўқай Оренбургда бир неча кун бўлади. У юқорида зикр этилган хотираларида Биринчи умумқozoқ қурултойи гоъат баланд руҳда ўтганини ёзади. Қурултой қozoқларнинг миллий уйғонишида катта аҳамият касб этиши билан бирга, барча туркий халқларни Туркистон мустақиллиги гоъси атрофида бирлашишига ҳам ёрдам берган. Қурултой ишида Фотиҳ Карим, Мунаввар қори Абдурашидов каби таниқли зиёлилар иштирок этган. Уларнинг нутқлари қурултой аҳлида катта таассурот қолдирган. Мустафо Чўқай буни ҳам ёрқин бўёқларда тасвирлайди:

«Мунаввар қорининг «Ўзбек қардошларингиздан салом келтирдим» дея бошланган табрик сўзларини қozoқ бўзқирларидан келган вакилларда уйғотган туйғулари, чуқур таъсири мен учун унутилмас бир хотирадир. Мунаввар қорининг илк жумласини оёққа туриб қаршилаган мажлис аҳли унга узоқ олқишлар билан жавоб берди. Кўпгина ёш вакиллар уни кўз ёшлари билан тингладилар. Қozoқ бўзқирларининг олис гўшаларидан келган вакиллар «энди биз ҳам қон ва жон бирлигимизни, қардошлигимизни очиқча сўйлай оладиган бўлдик» деяроқ кўзлари ёшланди. Оренбург ва умул турк-татарлар номидан Фотиҳ афанди Каримий қурултойни қўтлади. Шундай қилиб, қурултой буюк Турк халқининг уч кучли қўли орасидаги мустаҳкам боғлиқликни намоийш этган бир саҳнага айланди.»

Мустафо Чўқай Оренбургдаги ишларини битирган, Тошкентга келади. 1917 йилнинг баҳор кезларида Тошкентдаги сиёсий ҳаёт қайнаб турган қозонни эслатарди. Кураш жабҳасида ҳар тил ижтимоий тоифалар манфаатига хизмат қилувчи сиёсий

кучлар фаолият кўрсатарди. Тошкентда ҳам кўш ҳокимиятчилик давом этар, юртни Муваққат ҳокимият комиссари билан бир қаторда ишчи ва аскар депутатлари Совети ҳам бошқарарди. Советнинг таркиби хилма-хил бўлиб, унда эсерлар, кадетлар, большевиклар ва мусулмонлар фракцияси мавжуд эди. Уртада иноқлик йўқ эди. Шунингдек, шаҳарнинг сиёсий ҳаётида яна икки ташкилот — «Уламо жамяти» билан «Шўро исломия» ҳам катта роль ўйнади. Бироқ булар ҳам ахил бўлиб иш тутиш ўрнига ўзаро низолабга берилдилар ва кўп ўтмай, ихтилофлар ошқора курашга айланиб кетди. Бундан фойдаланган большевиклар уларни тор-мор келтирди ва 1917 йилнинг ўрталарида бошқа партияларни Тошкентдан қувиб юборишди. Шу тарзда Мустафо Чўқай Қўқонга келади ва сиёсий-инқилобий фаолиятини давом эттиради. Бу пайтда у мусулмонлар ўлка советининг («Шўро исломия») раиси эди. Қўқонда бироз бўлгач, вазиятни ўрганиш, халқ кайфиятини билиш учун Марғилонга боради. Туркистон ўлкасининг Андижон, Тошкент, Самарқанд, Чимкент, Авлиё-ота каби шаҳарлари билан яқиндан алоқада бўлади. 1917 йилнинг 31 октябрида бир гуруҳ большевиклар Тошкентда ҳокимиятни қўлга киритишда ва Туркистонда совет ҳокимиятини эълон қилишдади. Улкада сиёсий вазият фавқуллодда тус олади. Бундай шароитда Улка мусулмонлар Совети ҳам ўз фаолиятини кучайтиради. 1917 йилнинг 9 декабрида эрталаб соат 10 да Қўқон шаҳрида ўлка мусулмонларининг фавқуллодда қурултойи очилади ва Туркистон мухторияти эълон қилинади. Қурултойда мухториятни идора қилувчи Халқ Кенгаши сайланади. Кенгаш ўз навбатида Мухторият ҳукуматини сайлайди. Унинг биринчи раиси таниқли жамоат арбоби, Алаш Урда партиясининг раҳбарларидан бири Тинишбоев бўлган эди. Аммо у бори-йўғи бир ҳафта раислик қилди. Ҳозирча бизга номаълум сабабларга кўра у истеъфога чиқади, ўрнига Мустафо Чўқай тайинланади. Бироқ унинг ҳукумати ҳам узоқ яшаёлмайди — орадан уч ой ўтар-ўтмас большевиклар томонидан тор-мор этилади. Шу ерда андак тўхтаб, бошқа бир масалага эътиборингизни жалб қиламиз.

Сўнги 75 йил давомида Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, бу ердаги босқинчилик ҳаракати, фуқаролар уруши, Қўқон мухторияти ҳақида юзлаб асарлар битилди. Шуниси қизиқки, уларнинг ҳаммасида мухториятни тор-мор келтирган большевиклар ва қизил аскарлар Туркистон халқига беқиёс яхшилик қилган буюк қаҳрамонлар сифатида таърифланади, Қўқон мухторияти эса энг ярамас, энг зарарли бир ҳодисадай талқин этилади. Мен бу ўринда фақат тарихшунос олимларнинг асарларини кўзда тутаётганим йўқ. Биз адабиётшунослар ҳам тарихни бузишда улардан қолишган эмасмиз. Адиблар, шоирлар, драматурглар, киночилар ҳам айнан шу ҳодисаларни ўта сохталаштириб тасвирлаганлари, «Яша шўро!» деб ҳайқиритишдан нарига ўтмаганлари бугун ҳаммага маълум. Гина-кудуратларни кўяйлиги бошқа бир саволга жавоб излайлик: нима учун мана шу асарларнинг ҳаммасида Мустафо Чўқай яқдиллик билан қораланади? Назаримда, шўронинг нонини еб улғайган олиму фузало, адибу шуаро Мустафо Чўқайнинг инқилобгача бўлган фаолиятида ортиқча салбийликни кўрмайди-ю, лекин мухторият ҳукумати раислигига сайланганлигини сира-сира кечиролмайди. Бунинг боиси шундаки, умри қисқа Қўқон мухторияти ўлка ҳаётида бирон-бир сезиларли бурилиш ясаб улгурмай тарих саҳнасида чиқиб кетган эса-да, у Туркистон мустақиллиги йўлида ёқилган сўнмас юлдуз — халқ қалбида ёнган умид чироғи эди. Уни ёққанлардан бири Мустафо Чўқай эди. Шунинг учун ҳам ҳукмрон коммунистик мафкура уни сира кечира олмади ва Қўқон мухториятини 20-йиллардан бери муттасил қоралаб, «фоз қилиб» келди. Унинг бўйнига тақилган тавқи лаънатлар эса ўша-ўша эски гаплар — мухторият аксилинқилобий ҳокимият, гўё бутун Туркистон Октябрни қувончдан кўзда ёш билан чапак чалиб кутиб олган-у, мухториятчилар халқ иродасига қарши бориб, буржуа ҳукуматини тузган. Бу — бошдан-оёқ тўхмат. Фирқа тарихчилари 20-йиллардаёқ Туркистонда маҳаллий аҳоли инқилобдан мутлақо узоқ бўлганини очиқ айтишган эди. Биргина мисол келтираман. Туркистон тарихига оид бир қатор асарлар эълон қилган П. Алексеенков «Қўқон мухторияти» китобида маҳаллий ишчиларнинг инқилобга муносабати ҳақида ёзади: «Ишчилар синфининг миллий табақаларига нисбатан шуни айтиш керакки, уларнинг бир қисми ишлаб чиқаришдаги ўрни ва савиясининг ўта пастлиги важдан совет ҳокимиятини етарли даражада фаол қўллаб-қувватламайди, бошқа қисми эса, ҳатто бетарафлик йўлида туради».

Дехқонлар ҳам улардан ўтиб кетган эмас: «Ишчилар синфи томонида туриб (яъни, инқилобчилар томонида, дейилмоқчи — О. Ш.) фаол ва қатъий чиқиш учун учта нарса етишмасди: 1) ўзининг асосий иқтисодий ва сиёсий манфаатларини билмаслик; 2) фаолият учун зарур бўлган уюшқоқлик; 3) ишчилар синфини етарли тушуниш ва дехқонларни фаол курашга жалб қилиш лозимлигини англамаслик.»

Хўш, миллий зиёлилар-чи?

«Миллий зиёлилар Октябр инқилобидан кейин буржуазия билан бирга кетди».
(П. Алексеенков. Кокандская автономия. Т.—1931, 14, 15, 16-бетлар.)

Демак, ишчилар синфи ҳам, дехқонлар ҳам, зиёлилар ҳам Октябр инқилобини амалга оширишда фаол қатнашмаган. Энди ўзингиз ўйланг — на ишчилар, на дехқонлар, на зиёлилар қўллаб-қувватламаган ҳодисани «халқ инқилоби» дейиш мумкинми? Халқнинг унга ижобий муносабати қанақа бўлади? Советпараст олимнинг ўзи тан олган

далиллар Октябрь инқилоби Туркистонга четдан келтирилганини яққол исбот қилмай-дими? Бас, шундай экан. Қўқон мухторияти маҳаллий халқнинг инқилобий хоҳишига зид ўлароқ майдонга келган, деб даъво қилиш бориб турган бир уйдирма, холос. Билъакс, далиллар ва ҳужжатлар шундан далолат берадики. Туркистон мухторияти бу ерда яшовчи маҳаллий халқларнинг энг теран орзу-ҳавасларига тўла мос бўлган.

Кўп йиллар мобайнида расмий китобларимизда: «Мухторият маҳаллий буржуа миллатчиларининг ҳокимиятидир. У Россияга қарши, русларга қарши қаратилган, Туркистонни Россиядан ажратиб олишга интилган,» деган ақидалар олдинга гуриб келинди. Бироқ бу даъволар ҳам пухта заминга эга бўлмаган, пуч ва уйдирма гаплардир. Буни исботлаш осон. Аввало, мухторият парламенти — «Халқ кенгаши»нинг миллий таркибига эътибор қилайлик. Унда ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар билан бир қаторда руслар, украинлар, яҳудийлар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор эди. Унга 54 киши сайланган: 36 киши маҳаллий, 18 киши Оврўпо миллатларига мансуб бўлган. Шунинг ўзидек мухториятни барпо этган одамларда байналмилалчилик руҳи анча юксак бўлгани, ҳақиқий демократияни анча чуқур тушунганини кўрсатиб турипти. Шундай экан, бу мухториятни «маҳаллий буржуа миллатчиларининг ҳукумати» деб аташ тарихий ҳақиқатни сохталаштиришдан бошқа нарса эмас. Туркистонни Россиядан ажратиб олиш масаласига Мустафо Чўқай хотираларидан олинган бир жумла билан жавоб бериш мумкин. У ёзади: «Биз Россиядан айрилмоқни талаб этмадик. Фақат мухторият эълон қилдик. Натижа эса маълум...»

Аслида Туркистон мухториятининг барпо бўлишига инқилоб самараси сифатида қараш керак. Маълумки, янги ҳокимият илк формонларидаёқ Россия тасарруфидоги халқларга озодлик ваъда қилди, уларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқига эгаллиги, ҳатто Россия таркибидан ажралиб чиқишлари мумкинлиги эътироф этилди. Бундан ташқари, янги ҳокимият бошлиғи В. И. Ленин Октябрь инқилобидан бир ой ўтар-ўтмас Россия ва Шарқдаги барча мусулмон меҳнаткашларга мурожаат қилди. Унинг мактубида шундай гаплар бор эди: «Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизларнинг бунга ҳаққингиз бор... Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русмларингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз — ўзларингизнинг кўлингизда.» («Шарқ юлдузи» ойномаси, 1991, 3-сон, 168-бет.)

Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарлари, шу жумладан, Мустафо Чўқай ҳам бу гапларга чиппа-чин ишониб, лаққа тушдилар. Улар большевиклар сиёсати биринчи қадамданок риекорлик асосига қурилганини, оғизда баландпарвоз ваъдалар бериб, амалда одамларнинг қўйини пуч ёнгоққа тўлдираверишларини хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Ленин ҳам шундай қилди: бояги мурожаатномадан кейин кўп ўтмай, Туркистон халқларининг қаршилигини ўта шафқатсизлик билан бостириш ҳақида «доҳиёна» кўрсатмалар бериб, баланд рутбалик вакилларини бу ерга жўнатди.

Бундан ташқари, мухториятнинг вужудга келишига янги совет ҳокимияти биринчи қадамлариданок миллий сиёсат бобида мудҳиш хатоларга йўл қўйган, маҳаллий халқни менсимай, ҳуқуқларини поймол этгани, шовинистларча муомала қилгани ҳам сабаб бўлди. Буни исботлайдиган далиллар ҳам кўп. Октябрь инқилобидан кейин Туркистонда тузилган биринчи совет ҳукумати таркибида биронта ҳам маҳаллий миллат вакили йўқ эди. Туркистон Компартияси Марказий Қўмитасининг таркибида ҳам дастлабки босқичда маҳаллий миллатларга ўрин ажратилмади. Инқилобий раҳбариятнинг айрим ходимлари 1917—1918 йиллар мобайнида турли йиғинлар ва анжуманларда сира тортинмай ерли халқ шаънига таҳқирли гаплар айтишган. Масалан, Туркистондаги ҳокимият аъзоларидан бири К. Я. Успенский 1918 йил январда ўлка советларининг қурултойида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Ўртоқ мусулмонлар! Шуни билингиз-ким, биз сизларнинг катта оғангизмиз. Сиз кичиксиз ва, тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак» (Ўша жойда).

Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларида большевиклар миллий сиёсат соҳасида жиддий шовинистик хатоларга йўл қўйишгани 20-йилларда эълон қилинган кўпгина тадқиқотлар ва китобларда очиқ тан олинган. Жумладан, П. Алексеенков юқоридаги асариде шундай ёзади: «Октябрь инқилоби даврида ва ундан кейинги дастлабки ойлар мобайнида Туркистон партия ташкилоти миллий масалада қатор хатоларга йўл қўйди... Маданий жиҳатдан қоқоқ ва сиёсий жиҳатдан етарли даражада балоғатга етмаган маҳаллий аҳоли инқилобда фаол иштирок этолмаслигига амин эдик. Шунинг учун инқилобни уларсиз давом эттиришга қарор қилдик.» (51—52-бетлар.)

Мана шундай камситишлар ва таҳқирлар оқибатида 1917 йилнинг 11 декабрь куни ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи Туркистон мухториятини эълон қилди. Бинобарин, мухторият бир «ҳовуч фитнакорларнинг хуружи» туфайли эмас, маҳаллий халқларнинг кўпдан давом этиб келаётган орзу-истакларининг натижаси, Октябрь инқилоби давридаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг маҳсули сифатида майдонга келди. Майдонга келди-ю, кўп ўтмай, большевиклар томонидан кунфаякун қилинди.

Кўп йиллар мобайнида советпарастлик руҳи билан суғорилган асарларимизда Мустафо Чўқай Туркистонда босмачилик ҳаракатининг илҳомчиси ва ташкилотчиси сифатида қоралаб келинди. Бироқ бу айблов ҳам ҳеч қандай заминга эга бўлмаган ҳавойи ғал. Тўғри, Мустафо Чўқай ҳукумат бошлиғи сифатида ҳарбий вазир Убайдулла хўжа Асадуллахўжаев билан бирга мухториятни қизил кўшин хуружидан ҳимоя қилиш учун баъзи тадбирларни кўрган. Жумладан, улар мудофаа ишларини уюштиришни Кўқон милициясининг бошлиғи Эргашга топширган, Эргаш эса ўз навбатида унга кўп бўлмаса-да, қуролланган даста тузиб, Советларнинг ҳарбий кучларига қарши жанг қилган. Шунга асосланиб, Мустафо Чўқайни босмачилик ҳаракатининг асосчиси сифатида қоралаш мумкинми? Ҳолбуки, расмий ҳужжатларда, кўпгина асарларда «босмачилик» деган таҳқирли ном олган, аслида эса моҳият эътибори билан мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган миллий-озодлик кураши бўлган бу оммавий ҳаракатни туғдирган ўзига хос сабаблар бор эди. Буларнинг энг асосийси янги ҳокимият вакиллари-нинг маҳаллий халқларга менсимай қарashi, унинг миллий туйғуларини, инсоний ғурурини таҳқирлаши, урф-одатлари ва расм-русмларини оёқости қилиши эди. Шу билан бирга, советчилар аксилинқилобчиларга қарши кураш ниқоби остида маҳаллий халққа нисбатан шафқатсиз қирғинни амалга оширдилар. Тинч аҳолини қатагон қилиш Кўқонда февраль ойининг 17-кунини бошланди. Советпараст тарихчиларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, ўша кезларда уч кун давомида Кўқон ўт ичида қолди. Янги ҳокимият Кўқонни талон-тарож қилиш учун дашноқларга тўла эрк бериб қўйди. Биргина Кўқоннинг ўзида 10000 дан ортиқ одам ўлдирилди. Қирғин шу билан тугагани йўқ. 1918 йилнинг биринчи ярмида Марғилонда 4500 одам ўлдирилди. Шу жараёнда 180 қишлоққа ўт қўйилди. Минглаб оилалар хонавайрон бўлиб, бошпанасиз қолдилар. (Ш. Шамаъдиев. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Т., 1961. 54—60 с.) Бундай мислсиз ваҳшийлик, қулоқ эшитиб, кўз кўрмаган зўравонлик сусайиш ўрнига борган сари кучайиб борди. 1919 йилда ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам «босмачилик ҳаракатини» бостириш учун келган Қизил Армия қисмлари, жумладан, қонхўрлиги билан донг чиқарган Будённийнинг Биринчи отлик армияси босмачилар қолиб, тинч аҳолини қириш, аёлларни таҳқирлаш, ҳатто гўдакларни чавақлаб, найзаларга илш бобида мислсиз «қаҳрамонлик» намуналарини кўрсатдилар. Бу ваҳшийликларни ҳатто ҳозир ҳам баъзи қариялар эслаб қолишса, қалтироқ босиб, ранглари ўчиб кетади. Хуллас, Фарғона водийси 1918 йилнинг бошлариданоқ қонга беланиб, харобазорга айланди. Буни кўрган ҳар қандай инсофли одам даҳшатга тушиб, ёқа ушламаслиги, «Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?» дея фиғон қилмаслиги мумкин эмасди. Аини чоқда, бу ёвузликларга қарши ҳаракат — исён туғилиши, халқ «бир бошга бир ўлим!» деб оёққа туриши табиий ҳол эди. Халқ исённинг ҳақиқий сабаби мана шунда! Мустафо Чўқайга ўхшаш айрим одамларни «босмачилик ҳаракатининг асосий сабабчиси» қилиб кўрсатиш эса омманинг диққат-эътиборини тарих ҳақиқатидан чалғитишдан бошқа нарса эмас. Бу масалада ҳам ҳукмрон коммунистик мафкуранинг ўз душманларини ёмонотлиқ қилишда ҳеч нарсдан қайтмаслиги, ёлғон-яшиқ гапларни ва уйдирмаларни бемалол ишга солавериши, икки юзлама сиёсати яққол кўриниб турипти.

Мустафо Чўқай Туркистонда «босмачилик ҳаракатини» яна шунинг учун уюштира олмас эдики, у 1918 йилнинг ўрталаридаёқ Туркистондан чиқиб кетишга мажбур бўлганди. У бир неча мuddат Кавказда Тифлис шаҳрида туради, кейин хорижга кетади. Чет элда Мустафо Чўқай Париж ва Берлин шаҳарларида истиқомат қилган, Туркияга тез-тез бориб-келиб турган. У муҳожирликда 20 йилдан ортиқроқ ҳаёт кечирди. Бу даврда самарали ижод қилди ва кўпгина илмий мақолалар, бир қатор тадқиқотлар яратди. Мустафо Чўқай Туркистондалигидаёқ ўткир мақоланавис сифатида кенг танилган эди. Дастлаб у «Улуғ Туркистон» рўзномасида фаол қатнашади. Бу нашр 1917 йилда Тошкентда «Яшасин миллатлар мухторияти!» деган шор билан чиққан ва у «халқининг юздан тўқсон саккизи мусулмон бўлган Туркистон ўлкасида халқ идорасининг хориждан келган аскар ва ишчилар қўлига ўтишига туркистонликлар рози бўлмажаклар» деб ёзганди. Мустафо Чўқай шу рўзноманинг энг мумтоз муаллифларидан бири эди. 1917 йилнинг ўрталарида Тошкентда «Бирлик туви» деган газета ҳам чиқа бошлади. Мен салкам қирт йил муқаддам аспирантурада ўқиб юрган кезларимда В. И. Ленин номидаги Давлат кутубхонасининг қироатхонасида ўтириб, бу икки рўзноманинг айрим сонларини варақлаб кўрган, ҳатто «Улуғ Туркистон»дан Ҳамзанинг «Туркистон мухториятига» деган катта манзумасини тўла кўчириб олган эдим. Ушанда бу рўзноманинг сарғайиб кетган саҳифаларидан олиш 1917 йилнинг ола-овур садолари келаётгандай туюлганди менга.

1918 йилда Тошкентда яна бир нашр пайдо бўлди. Бу — «Свободный Туркестан» деган русча рўзномадир. Муҳими шундаки, бу рўзноманинг моддий таъминоти ҳам Мустафо Чўқай зиммасида эди. У турли тахаллуслар остида рус тилида мақолалар ёзиб, мазкур нашрда мунтазам қатнашиб турган. 1942 йилда Мустафо Чўқай вафотининг бир йиллиги муносабати билан Истамбулда Намуна матбаасида альбом чиқарган доктор М. Делил унинг мақоланавислик фаолияти тўғрисида ғоят қимматли маълумотлар беради. Унинг кўрсатишича, адиб 1919—1920 йилларда Кавказда камида тўртта нашр

чиқишида қатнашган. Булар — 1919 йилда рус тилида Тифлисте чиққан ҳафталик «Вольные горцы» наشري — унда Мустафо бейнинг Туркистон масалаларига доир мақолалари бор; «На рубеже» — бу рўзнома эмас, мажмуа. У Тифлисте Туркистон ва Украина миллий марказларининг моддий ёрдами билан чиқарилган. Русча мажмуада Мустафо бей «М. Чанай» ва «Жалил» деган номлар билан мақола ёзган. Яна — «Янги дунё» — 1920 йилда Шимолий Кавказия миллий ташкилоти билан Туркистон миллий маркази бирлашиб чиқарган рўзнома. «Шафақ» рўзномаси ҳам Тифлисте Мустафо бейнинг бош муҳаррирлигида чиқарилган. Табиийки, буларда ҳам унинг мақолалари мунтазам босилиб турган. 20-йилларнинг охирида Истамбулда «Янги Туркистон» деган ойлик мажмуа чиқа бошлади. У 1927 йилдан 1931 йилнинг июлигача нашр этилди. Сўнгра Мустафо бейнинг бош муҳаррирлиги ва сиёсий раҳбарлиги остида Берлинда 10 йил мобайнида (1929—1939) чиқиб турган мажаллани эсламоқ даркор. Доктор М. Делилнинг тасдиқлашича, бу мажалла «Чўқайнинг миллий мафкурасини ва Туркистон турклиги миллий ҳаракатини ғоятда ойдин бир суратда акс эттира билмишдир».

Мустафо Чўқайнинг Туркистон тарихи, миллий уйғониш ҳамда озодлик ҳаракатининг долзарб муаммолари ҳақида баҳс юритувчи асарлари француз, инглиз, поляк тилларида ҳам босилган. Унинг мақола ва рисоалари Туркистон ҳақида шу қадар муҳим маълумотлар берганки, бу ўлка ҳаётини тадқиқ қилувчи олимлар уни четлаб ўтолмаганлар. Масалан, 1942 йилда немис тилида «Туркистон» деган ҳажман йирик бир асар чоп этилади. Муаллифлари Р. Олцша ва Г. Клайновларнинг таъкидлашича, 434 саҳифалик бу асарнинг 363—409-бетлари Мустафо Чўқай қаламига мансубдир. Булардан ташқари, «1917 йил хотира парчалари» китобидаги изоҳларда Калифорниядаги Статфорд университети қошидаги Рус инқилобини ўрганиш маркази «Туркистонда инқилоб ва Совет ҳукуматига қарши халқ кўтарилишлари» деган мажмуа тайёрлаётгани, шу муносабат билан Мустафо Чўқайга мурожаат қилингани, у эса «Туркистонда инқилоб ва Кўқон мухторияти» деган мақола ёзиб бермоқчи бўлгани айтилади. Афтидан, бу мақола 1937 йилнинг бошида ёзилиб, Калифорнияга юборилган бўлса керак.

Кўриниб туриптики, Мустафо Чўқай муҳожирликда юрганида ҳам бирор дақиқа бўлсин Туркистон мустақиллиги ғоясидан чекинган эмас. У юзлаб мақолаларида бу ғояни тарғиб этган, бир кун келиб, Туркистон осмонида озодлик қуёши нур сочажасига ишонишдан тўхтамаган. Бироқ минг афсуски, биз бу улкан зотнинг ҳамма асарларини билмаймиз. 1950 йилда Истамбулда «Ёш Туркистон» нашриётида доктор А. Оқтой туғилган кунининг 60 йиллиги муносабати билан «Туркистон миллий ҳаракати ва Мустафо Чўқаев» деган китоб чиқаришган экан. Биз ҳатто шу китоб билан танишиш имкони ҳам эга эмасмиз. Лекин шунга қарамай, мен яна бир бор Мустафо Чўқайни ўткир нигоҳли тадқиқотчи, ҳаётни яхши биладиган, воқеалар замиридаги ҳақиқатни кўра оладиган, мантиқи чуқур, қалами ўткир бир олим деб ҳисоблайман. Унинг «Туркистон Шўролар ҳукумати даврида» деган мақоласи шундан далолат бериб турипти.

Аваламбор, мақоланинг ижодий тарихи диққатга сазовор. 1927 йилда Октябрь инқилобининг 10 йиллиги муносабати билан Москвага француз ишчилари делегацияси келади. Унинг бир қисми Ўзбекистонга сафар қилиб, бир неча кун республика ҳаёти билан танишади. Бу ерда франциялик вакиллар «Туркистон миллий жумҳуриятларидаги кўз кўриб, қулоқ эшитмаган» ўзгаришлардан ҳайратланиб ҳаяжонга тушадилар. Уларнинг назарида Туркистонда ҳамма ёқда эркинлик салтанати барпо этилган, миллий масала узил-кесил ҳал этилган, халқ фаровон ва бахтиёр ҳаёт кечиради, ҳар қандай сиёсий, ижтимоий, иқтисодий муаммолар тегишли ечимини топган. Делегация аъзолари «Правда Востока» газетасининг 1927 йил 30 ноябрь ва 2 декабрь сонларида ўз таассуротлари билан ўртоқлашадилар. Масалан, жаноб Шелино шундай дейди: «Биз шунга ишондикки, ёш совет Ўзбекистонини маҳаллий халқнинг ўзи бошқаради. Бизга берилган маълумотномаларда давлат органларининг раҳбар қисми асосан маҳаллий аҳоли вакиллари эканини кўрдик...»

Делегация раҳбари жаноб Гаше дейди: «Бизни буёққа жўнатган француз ишчиларига совет давлатида миллатлар тенглиги қарор топган ҳаётни кўрдик деб етказамиз. Менинг ўзим бунга сираям шубҳа қилмайман».

Француз делегацияси Ўзбекистондан жўнаб кетиш олдидан декларация тайёрлайди. «Правда Востока» газетасининг 1928 йил 20 январидagi сонидa эълон қилинган бу декларацияда «маҳаллий ўртоқларнинг миллий соҳадаги ютуқлари» бирма-бир санаб ўтилган.

Делегация аъзолари Парижга қайтгач, бу таассуротларини жамоатчиликка изҳор этганми-йўқми — маълум эмас. Лекин муҳожирликда яшаса ҳам Туркистон ҳаётини синчковлик билан кузатиб борган Мустафо Чўқаев мазкур фикр-мулоҳазалардаги бир томонламаликка сира тоқат қилолмаган. Натижада у «Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида» деган каттагина мақола ёзади ва уни 1928 йилда эълон қилади. Мақоланинг Парижда француз тилида чоп этилган нусхасига таниқли жамоат арбоби Пьер Рендель сўзбоши ёзган. Пьер Рендель Мустафо Чўқаев билан 1920 йилда Тифлисте танишган экан. Ушандаёқ Мустафо бей француз арбобининг назарида ўз юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун курашувчи изчил демократ сифатида таассурот қолдирган.

Пьер Рендель мақолани қисқача таҳлил қилиб, лўнда-лўнда жумлаларда фазилатларини санаб, юқори баҳо беради ва уни Туркистондаги ҳақиқий аҳволни очиб берувчи қимматли ҳужжат деб ҳисоблайди. Мақоланинг аҳамияти ҳақида Пьер Рендель ёзади: «Бу рисола минг-минглаб туркистонликлар мустабид тузум қурбони бўлганлиги тўғрисида гувоҳлик беради; бу рисола бутун мамлакатни жаҳолат бошқараётгани, шу маънода, айрим большевикларнинг ўзлари ҳам эътироф этганлари каби, марксизм-ленинизм деб аталмиш таълимот, фақат сароб-найранг эканлиги тўғрисида гувоҳлик беради, бу рисола аграр революция ниқоби остида қишлоқ хўжалигини ёппасига жамоа-жамоа қилиб, ёппасига мажбурий эксплуатацияга тайёрлаётгани, бутун иқтисодиёт фақат алдовга ва ташиб кетишга мўлжалланаётгани тўғрисида гувоҳлик беради. «Бу сўзлар бугун эмас, кеча эмас, 63 йил аввал — 1928 йилда ёзилган. Бугун эса биз бу гапларнинг мутлақо ҳақиқат экани тарих томонидан тўла тасдиқланганига гувоҳ бўлиб турибмиз.

Мустафо Чўқаев мақола бошида вакилларнинг «сафаримизда тўла эркин бўлдик, қаерни истасак, шу ерни бориб кўрдик, ким билан истасак, шу одам билан суҳбатлашдик» деган гаплари асоссиз эканини исботлайди. У делегация аъзоларининг биронтаси маҳаллий тилларни билмаслигини, ҳамма жойда тилмочлар орқали иш юритишганини айтади. Шундай экан, тилмочлар махсус тайёрлангани, ҳар хил ташкилотлардан муфассал йўриқлар олиб ишлагани аниқ. Еҳуд улар ўша ташкилотларнинг махфий ходимлари бўлишлари ҳам мумкин. Мафкура муассасалари бу ташкилотлар, билан бирга ҳар қандай ҳолларда ҳам йўқни бор, оқни қора, қорани оқ қилди кўрсатиш ҳавосини олган. Аслида ҳаётга чуқур назар ташланса, ўша йилларда Туркистон ҳаётида на миллий эркинлик, на инқилобий фаровонлик йўқлиги яққол кўринади-қолади. Шуниси муҳимки, Мустафо Чўқаев бу фикрларини далиллар экан, фақат партия ҳужжатларига, съездлар, пленумлар, конференцияларнинг қарорларига, совет ҳокимиятининг ишончли одамлари айтган ва совет партиявий матбуотида эълон қилинган материалларга таянади. Масалан, «Туркистон советлар даврида чинакам эркинликка эришди, бу ерда миллий масала узил-кесил ҳал қилинди» деган фикрни рад этар экан, унга қарши «Тошкентлик большевикларнинг ўзига хос ҳокимлиги остида Туркистонда мустамлака режимининг давоми ўлароқ янги давр бошланди...» деган фикрни олға суради. Бу давбо партиявий ҳужжатлардан ва совет матбуотидан олинган далиллар билан чуқур исботланади. Маълумки, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистонда даҳшатли очлик юз берган, оқибатда, совет матбуотининг хабар беришича, 1 114 000 одам ўлган эди. Мустафо Чўқаев бу очлиқни большевиклар онгли суратда уюштирганини ва «дунёнинг ҳеч бир бурчагида бундай мудҳиш тарзда синаб кўрилмаган «очлик сиёсати» орқали миллий озодлик ҳаракатига зарба бермоқчи бўлганини исбот қилади. Бунинг учун у ўша пайтда катта мансабларда хизмат қилган Турор Рисқулов китобидан парча келтиради: «Туркистондаги Октябрь тўнтаришининг раҳбарларидан бири Тоболин Марказий Ижроия Қўмитаси мажлисларидан бирида тўғридан-тўғри «қириғизлар иқтисодий қолақ бўлганлари учун ҳам, улар барибир, қирилиб кетишига маҳкумдир. Шунинг учун инқилоб бутун кучини очлиқка қарши курашга эмас, яхшиши фронтни мустаҳкамлашга қарши қаратиш керак» деганди. Миллионлаб одамларнинг қирилаётганини, бутун ўлка аламли фарёдлардан бўғилиб ётганини кўра-била туриб шундай демоқ учун одам мутлақо виждонсиз, ўта беҳаё бўлмоғи керак. Фақат ўзига бино қўйган, ўзини дунёнинг устуни деб билган, бошқа халқларни менсимайдиган ашаддий шовинистгина шундай қилиши мумкин. Бундай шармандали қарашлар совет ёки партия ташкилотлари томонидан ва ўша кезларда, на ундан кейин қораланди. Аксинча, Тоболин ўлгандан кейин унинг номи абадийлаштирилди. Тарих киноясини қарангки, Тошкентнинг шундоққина биқинида, Чимкент вилоятининг Сариеғоч районидаги каттагина қишлоқ ҳозир ҳам Тоболин номида аталиб келинмоқда.

Туркистонда инқилобнинг дастлабки йиллариданоқ мудҳиш мустамлакачилик сиёсати олиб борилганидан Ленин ҳам, партия Марказий Қўмитаси ҳам яхши хабардор бўлган, бироқ улар бунга чек қўйиш борасида қўлини совуқ сувга урган эмас. Аксинча, бу ҳодисани эътироф этиш билан чекланишган. Мустафо Чўқаев буни РКП Марказий Қўмитасининг 1920 йил 29 июнида қабул қилган қароридан олинган парча билан исбот қилади:

«Мустамлака психологияси билан заҳарланган, рус ишчилари қўлида бўлган Туркистондаги Совет ҳокимияти даврида келгинди европалик аҳоли билан маҳаллий халқ ўртасидаги муносабат яхши томонга ўзгарди эмас, балки яна ҳам кескинлашди. Чор ҳукумати даврида амалдорлар маҳаллий халқни асоратга солиш учун қандай йўл танлашган бўлса, бугунги «коммунистлар» ҳам худди шундай йўл танлашмоқда».

Мустафо Чўқаев мақола давомида совет ҳокимияти Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатини инқилобнинг дастлабки йилларидан кейин ҳам изчиллик билан давом эттирганини таъкидлайди. Муаллиф кейинги йиллардаги айрим тадбирларни таҳлил қилар экан, улар гўё «яхши ният билан», камбағал ва қашшоқ деҳқонларга қайишгандай туюлса-да, аслида меҳнаткаш халқни янада асоратга солажагини башорат этади. Масалан, мақолада ер ислоҳотининг моҳияти очиб берилган — ҳукумат асбоб-ускуна-сиз, от-уловсиз деҳқонларга мажбуран ер бериб, уларни янада қарам қилади. Улар

ёппасига пахта экишга мажбур бўладилар, бу эса ғалла экинларининг камайишига, чорвачиликнинг қисқаришига олиб келади. Озиқ-овқат таъминотида деҳқон тўлалигича четдан келадиган маҳсулотга қараб қолади, унинг турмуш даражаси бениҳоя тушиб кетади. 1928 йилда айтилган бу гапни Ўзбекистоннинг кейинги 60 йиллик тарихи тўла исботлади.

ВЦСПС Ўрта Осиё бюросининг 1927 йил сентябрида бўлган пленумида сўзлаган нотик «Ильич» номли завод маъмурияти «штат қисқарганини эълон қилиб, айти пайтда Россиянинг ички музофотидан янги ишчи кучлари чақириб келишганини» айтади. Ҳолбуки, худди шу пайтда Ўрта Осиё бўйича 28 625 та ишсиз бор эди. Биз бу сиёсат ҳам фақат 20-йилларда амалга оширилган ўткинчи тадбир эмаслигини яхши биламиз. Бугунги кунда шу сиёсат туфайли бутун Ўрта Осиё иқтисодиёти жуда ночор аҳволга тушиб қолди, Ўзбекистонда эса миллионлаб одамлар жуда фақир ва қашшоқ ҳаёт кечирмоқдалар.

Мустамлака сиёсатининг яна бир жиҳати кадрлар масаласи билан боғлиқ. Мустафо Чўқаев француз делегациясининг «Ўзбекистонда ҳамма муҳим лавозимларни миллий кадрлар эгаллаб турипти» деган гапини ҳам жуда асосли рад этади. У бунинг учун партия XVI съезди материалларига мурожаат қилади. Унда Оржоникидзе бошқа масалалар қатори Ўзбекистонда бошқарув аппаратининг миллий тарихи ҳақида гапирган экан. Унинг ҳисобига кўра аппаратда руслар 61,9 фоизни, ерли миллат вакиллари эса 24,7 фоизни ташкил қилади. Бироқ ерли миллат вакилларининг малакаси ва сифати масаласи жуда ночор аҳволда бўлган. Мустафо Чўқаев буни ҳам «За партию» журналида босилган (1927 йил 3-сон) Хонсуворовнинг мақоласидан олинган қуйидаги парча орқали далиллайди: «Округ ижроия комитетлари президиуми аъзолари ва раислари арифметиканинг оддий тўрт амалини ҳам билишмайди, ҳатто ўз тилларида ҳам қийналиб ёздилар, Париж ва Лондон шаҳарлари қайси мамлакатнинг пойтахтлари эканини ҳам билишмайди, партия тарихидан мутлақо беҳабар, партия дастурини ўқиб ҳам кўришмаган. Савол туғилади: наҳотки, 20-йилларнинг ўрталари ёхуд охирларида, шунингдек, кейинги йиллар мобайнида бутун жумҳурият ҳудудида савияси баланд, юксак маданиятли, раҳбарлик ишларига иқтидори зўр одамлар топилмаса? Наҳотки, халқ ичидан чиқадиган истеъодлар булоғининг суви тортилиб қолган бўлса? Йўқ, ундай эмас, албатта. Бироқ мустамлакачилик салтанатининг ўз қонун-қоидалари, ўз мантиқи бор. Унга кўра кадр танлашда билимнинг кўпдан аҳамияти йўқ, юқори мансабни эгаллайдиган, номенклатурага киришга даъвогар одам юқорига садоқатли бўлса, буйруқни лом-мим демай бажарса, бўлар-бўлмас саволлар бериб, масалалар қўйиб, бошни қотирмаса бўлди. Большевикларнинг кўзга кўринган арбобларидан бири Георгий Сафаров 1921 йилдаёқ мустамлакачиларнинг кадр танлаш мезонини жуда аниқ тасвирлаб берган. У: «Мустамлака инқилоби. Туркистон сабоқлари» деган китобида ёзади: «Мустамлакачиларга ерли аҳолидан чиққан раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли ўртоқ керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва ижрочи миршаблар зарур эди».

Бу парча ҳам Мустафо Чўқай тадқиқотидан олинди. Бундай мисолларни яна келтирaversишга ҳожат йўқ. Юқоридагиларнинг ўзиёқ мазкур мақола нақадар кучли мантиққа эгаллигини кўрсатиб турипти. У шўрпешона Туркистон Шўро ҳукумати қўли остида янада мудҳиш асоратга тушиб қолганини, ўлка бошидаги булутлар янада қуоқлашганини, халқ тобора қашшоқлашиб, ҳуқуқлари поймол этилиб, тарихий меросидан, ёзувидан, тилидан мосуво бўлаётганини пухта далиллар асосида исботлаб берди. Шу биригина мақолага қараб олимнинг қалами нечоғлик ўткирлиги, тафаккури қанчалар теранлигига амин бўлиш мумкин. Энг муҳими, Мустафо Чўқаев бу ва бошқа асарлари билан жаҳон халқларини Совет Иттифоқидаги мустабидлик салтанатида содир бўлаётган жиноятлардан, ўзбошимчиликлардан огоҳ қилиб турди. Эҳтимолки, худди шу хизмати билан Мустафо Чўқаев бугунги истиқлол кунларининг яқинлашишига ҳисса қўшгандир.

* * *

Қадимий Берлин шаҳрининг озода ва осуда кўчаларидан бирида қабристон жойлашган. Уни Турк-ислом қабристони дейишади. Унга сеvimли ватани — Туркистон мустақиллиги йўлида курашмоқдан толмаган, ўз ватандошларига қўлидан келган яхшиликни аямаган бир муборак зот — Мустафо бей Чўқаевнинг жасади ҳам қўйилган. Ҳатто унинг вафоти ҳам юртига, ватандошларига муҳаббатидан нишона бўлди. 1941 йилда фашистлар Совет Иттифоқига ҳужум бошлади. Урушнинг бошларидаёқ юз минглаб совет кишилари фашистлар томонидан асир олинди. Бу кезларда Мустафо Чўқай Парижда яшарди. Фашистлар уни зудлик билан Берлинга олиб келишади ва асир тушган туркистонликлардан ҳарбий қисмлар тузишни талаб қилишади. Мустафо Чўқай бу таклифни қатъиян рад этади, бироқ асирликдаги юртдошлари билан кўришиб, қандайдир йўллар билан уларнинг қисматини енгиллатишга ёрдам беради. Шу учрашувларда у сил касалини юқтириб олади. Касал зўрайиб, 1941 йилнинг 27 декабрида Мустафо Чўқаев оламдан кўз юмади.

ОҚЛАДАР

Усмон Азимов

Нотарихий драматик достон

ШАҲЗОДА — тарихда уни Мадалихон ҳам дейишади.
ХОНМАЛИКА — тарихда Нодира тахаллусида шеър битган шоирага ўхшайди.

ОТАБЕК —
ЗИНДОНБОН — бу қаҳрамонларнинг дунёда ҳамма вақт яшашини
ЖАЛЛОД — муаллиф яхши билади.

ШАҲЗОДА

Нечун мендан бўлдингиз хафа,
Отабегим,
Нечун иддао?

ОТАБЕК

Бу ҳолимдан ўзим беҳабар —
Болам,
Таъна сўзларинг хато.

ШАҲЗОДА

Йўқ!
Дастурхон теварагида
Хомуш тортди ногоҳ юзингиз.
Менга боқиб
Ернинг тагидан,
Тилингизда қотди сўзингиз.

ОТАБЕК

Шубҳа қилманг мендан,
Шаҳзодам,
Қараш қилманг беҳуда ёвуз.

ШАҲЗОДА

Қўл тортдингиз ноҳос таомдан,
Турганича —
Чой қолди совиб.
Ўлтирдингиз хомуш, паришон,
Бошни эгиб,
Тортдингиз ғариб.
Сиз бир сирни топдингиз аён
Ва қайтдингиз бунда кўтариб.

ОТАБЕК

Бунда келиб
Қилдим ибодат,
Юрагимда нотинч бир нарса!..
Болам,
Ёшинг ўн тўртдир фақат,
Болам,
Асра,
Ўзингни асра!

ШАҲЗОДА

Сўзингизда хавфу хатар бор,
Туришингиз шундоқ хавотир..
Отабегим,
Ийманиш бекор,
Айтинг, ахир, не бўлди содир?

ОТАБЕК

Болам,
Сирни ўзингдан изла,
Саволингга ўзинг бер жавоб!

ШАҲЗОДА

О, тобора юрагим музлар,
О, тобора хавф келар шитоб!
Отабегим,
Кўнглим қол-қора —
Бежавобдир аммо саволим.

ОТАБЕК

Шоҳизотим,
Ўзингга қара,
Яхши қара, паришон ҳолим!

ШАҲЗОДА

Талвасага тушди жону тан —
Бу кийноқдан сизга не манзур?

ОТАБЕК

Бугун суҳбат чоғида, болам,
Нечун кўзинг тортди кўп мастур?

ШАҲЗОДА

Отабегим!
Гапингиз ёлғон!

ОТАБЕК

Тангрим менга берган фаросат,
Алдамайди мени —
Ҳеч қачон
Ва Ҳақ сўз деб қилар каромат.

ШАҲЗОДА

Қалбингизни олмишдир босиб,
Ёсумандан кўчган шарорат...

ОТАБЕК

Шаҳзода,
Ол ўзингни босиб,
У йўлдан кеч,
У йўл — ҳалокат!..

ШАҲЗОДА

Энди пинҳон тутманг!..
Ё оллоҳ!
Азобларда мададсан ҳаргиз!

ОТАБЕК

Болам,
Сени этмиш мубтало,
Уша — ҳусни жодугар каниз.

ШАҲЗОДА

Сездингизми, мен — шундоқ гумроҳ.

ОТАБЕК

Фосиқларнинг пинҳондир кори.
Сен — гўдаксан, ҳали бегуноҳ,
Кўзларингда ёзилмиш бори.
Сен термулдинг ул канизакка,
Ҳар сўзини тинглаб қарадинг,
Ҳар кулгусин жойлаб юракка,
Кўз ёшларсиз йиғлаб қарадинг.
Йиғиб олгин ақлингни, болам,
Ошиқларни суйса ҳам тангри,
Шодлик бўлмас уларга маҳрам,
Уларгадир
Маломат санги.

ШАҲЗОДА

Отабегим,
Йўқман ўзимда,
Мендан кетган эрку ихтиёр.
Сезаяпман —
Кулфат изимда,
Аммо юрак нечун,
Бахтиёр?

Кечалари мижжа қоқмасдан,
Юрагимда қурганим зиндон,
Эшик очар —
у бир боқмасдан —
У боқса-чи? — Бўлади вайрон.
Истамайман бормоқни ҳеч ҳам,
Унинг ғамгин хосхонасига,
Аммо танни —
Эртаю кеч ҳам,

Оёқ судрар остонасига.
Гала қузгун ўйлар учади
Туман босган
Тўзгин бошимда.
Ҳам дўзах,
Ҳам беҳишт кучади,
Бу юрагим

ўн тўрт ёшимда.

Чин. Топдингиз.
Ҳа, ишқим тушди,
Шоҳ кўнглининг соҳибасига.

ОТАБЕК

Лаънат билан ёзилгай исминг
Асрларнинг саҳифасига.
Номусулмон,
Калима қайтар, .
Энди умринг кадардир сенга...
Билмайсанми?
Билмасанг, айтай —
Уша подшоҳ падардир сенга!

ШАҲЗОДА

Ҳа, падардир...
Бу — менинг шўрим,
Кулагани бошимга осмон,
Менинг ошиқ қалбимни кўриб,
Шайтон корин қилгандир раҳмон.

ОТАБЕК

Тавба дегин!

ШАҲЗОДА

Бўлганим бўлди.
Фиғонимни тингламас оллоҳ!
Номус ўлди,
Орим ҳам ўлди —
Энди босган қадамим хато!

ОТАБЕК

Тавба дегин!

Оллоҳ эшитгай!
Ўз ҳолингга йиғлагин ўзинг —
Улиб кетсин ишқинг бешикда.
Тавба дегин!
Омон қол ўзинг!

ШАҲЗОДА

Сендан ўзга, тангрим, маъбуд йўқ,
Муҳаммаддан ўзга пайғамбар!
Агар ўлсам менга тобут йўқ,
Лаънат бўлар умрим муқаррар!
Мени
Тўғри йўлга бошлагин,
Қалбимни бер нажот дастига.
Бир шафқатли назар ташлагин,
Юрагимни қайтар аслига.
Оғаларим бўлғуси ғаним,
Юзларини ўгирар онам.
Қочиб кетар пойимдан замин,
Тамом ўгай бўлади олам —
Агар бўлса бу сирим ошкор,
Уни тақдир айласа гар фош...
Шафқат қилгин,
Эй парвардигор!
Мени энди

тош айлагин!

Тош!

ОТАБЕК

Шафқат қилгин,
Эй парвардигор!
Кечир гўдак гуноҳларини!
Бул шарманда ишқ йўли бекор
Айла!
Эшит оҳ-воҳларини!
Омин!..

ШАҲЗОДА

Омин!
Агар бор бўлсанг,
Қолган бўлса зарра караминг,
Бандангни ҳам зорига кўнсанг,
Меҳринг билан

бир бор қарагин!
Дўзахингга розиман,
Майли, мангу оташга ўтқаз —
Фақат ҳайда,

кофир ишқ зайлин,
Фақат қутқаз!
Худойим!
Қутқаз!
Омин!..

ОТАБЕК

Омин!
Тангрим, имон бер!
Еш жонига бўлмагин зомин!

ШАҲЗОДА

Майли,
кул қил,
Майли, этгин ер,
Бу балодан айиргин!
Омин!

2

ХОНМАЛИКА

Уғлим,
Тахтинг бўлсин муборак,
Тожинг турсин бошингда мангу.

ШАҲЗОДА

Тўю аза мудом муштарак —
Она, шоҳлик сулуқати шу.
Устимиздан ҳали ечмасдан,
Қора — мотам либосимизни;
Қайғумизга кафан бичмасдан,
Артмай туриб кўз ёшимизни —
Бошга кўйдик бу ғалвани ҳам,
Тескаридир

тақдирнинг иши —
Бизни кутиб турмагай зотан,
Фуқарою юртнинг ташвиши.

ХОНМАЛИКА

Тошдан бўлсин
Тоғ кўнган бошинг,
Йўлдош бўлсин доим саодат.
Болам,
Фақат яшама шошиб,
Қаноатни айлагин одат.
Бугундан сен згасан юртга,
Бир фуқаронг бугундан мен ҳам.

ШАҲЗОДА

Гапингизда бир сирли шева —
Нима бўлди,

Сўзланг,
Волидам?

ХОНМАЛИКА

Қачон айтгум,
Бугун айтмасам?..
О, шоҳликнинг феъли менга ёд:
У меҳрин сўяр ўртада
Ва муз нафрат этади бунёд.
Ака билан ука бўлар ёв,
Ота билан фарзанд — ёт, ғаним:
Салтанатнинг
Тулпори асов —
Эҳтиёт бўл,

жоним фарзандим!

ШАҲЗОДА

Нима бўлди,
Сўзланг,
Волидам?

ХОНМАЛИКА

Майли, аён айтай бу дафъа:
Отанг қазо топганда, болам,
Сен негадир бўлмадинг хафа.
Кўзларингнинг ичида —
Сездим —
Ҳатто шодлик шафақларини...

ШАҲЗОДА

Меҳрибоним,
Ўзимдан бездим,
Кутиб тангрим шафқатларини.

ХОНМАЛИКА

Меҳр бериб ўстиргандим-ку...
Ахир,
Қандай кетмадинг ёниб,
Падарингни машъум он, ёху,
Қўяркансан тобутга солиб —
Кўз олдингда липиллаб турса,
Вайрон бўлгур
Тахтнинг сояси!

ШАҲЗОДА

Қани, энди мени ер ютса,
Мени босса тоғлар қояси!

ХОНМАЛИКА

Қасамхўрлик қилмагин,
Маккор!
Сен оллоҳдан пинҳон йўл тутдинг.
Ботин дардда
Тўлғаниб беор,
Падарингнинг ўлимин кутдинг.

ШАҲЗОДА

Она, бекор!
Бу айблар — бекор!
Бундан менинг гуноҳим мудҳиш,
Бундан баттар дарддан мен бемор —
Баттар дўзах комига ютмиш!

ХОНМАЛИКА

Бундан баттар гуноҳ ҳам борми?

ШАҲЗОДА

Бор!
Волидам,
Баттар гуноҳ бор!

Бундан уят,
Бундан шарманда!..

ХОНМАЛИКА

Яширмагин!
Сўйлагин ошкор,
Дўзах ичра қолган, эй банда!

ШАҲЗОДА

Ҳа...Қувондим...
Падарим қазо
Этганига қувонганим рост.
Аммо бунда ўзгача маъно —
Тож-тахт ишқи зарра тушмас мос.
Она,
Шайтон раҳматни енгди,
Тортди мени разолатига.
Энг разилдан разилман энди,
Жудоман чарх саховатидан.
Дўзахийман —
Қалбни наҳс босди,
Кир кунларга, она, бўлдим фарқ.
Тақдир мени
Тириклай осди,
Воҳки, дорни этиб бўлмас тарк.

ХОНМАЛИКА

Гул фарзандим,
Не учун сўлдинг?

ШАҲЗОДА

Ёмон бўлди,
Она, мен ёмон.
Мен қоврилдим,
Соврилдим,
Ўлдим —
Тирикликда қолмадим омон.
Аммо, етди дилимда паймон —
Бу қарордан қайтмоғим мушкул.
Мен — хонманми?
Хонлигим — ёлғон!
Мен — қисматдан енгилган бир қул!

ХОНМАЛИКА

Болам,
Ерга ўзингни урма,
Қийналсанг уч — ана, кенг осмон.

ШАҲЗОДА

Она,
Кўнглим ўқ еган турна,
Неча йилки, беролмайди жон.

ХОНМАЛИКА

Дардингни айт!

ШАҲЗОДА

Она...Ошиқман!

ХОНМАЛИКА

Ваҳ, шунгами шунчалар тўфон?!
Отанг мотамидан қутулсанг,
Тўй-томоша бошлайвер-да, хон.
Хом сўт эмган банда...

ШАҲЗОДА

Она, бас!
О, нақадар фосиқ тортдим мен!
Отам хуштор бўлган

Париваш,
Канизакка ошиқ бўлдим мен!

ХОНМАЛИКА

Кофир!

ШАҲЗОДА

Ҳамма қарғиш бемаъно!..
Масхарага тангримнинг ўзи
Уйлаб, мени танлаган танҳо —
Қулоғим қар,
Кўр эрур кўзим.

ХОНМАЛИКА

Нодон!
Қайтгин бу ниятингдан!

ШАҲЗОДА

Ўйинчокман ишқнинг қўлида —
У айирди
Бор ниятимдан
Ва топширди шайтон қўлига.
Зарраман — ишқ гирдибодиди,
Жоним эзар ғамлар уюри.
Ҳеч ким етмас менинг додимга,
Фақат иблис кулар суйиниб.

ХОНМАЛИКА

Қўй, сўзлама.
Тийгин тилингни.
Сени йўлдан урган ўша ғар!

ШАҲЗОДА

Ким оғритса унинг дилини,
Подшоҳликка
Ёвдир муқаррар.
Бугундан у малика бўлур,
Тожимизга эса ёқут кўз.

ХОНМАЛИКА

Ваҳ, эл-юртга таҳлика бўлур,
Тарқар юртга узункулоқ сўз.

ШАҲЗОДА

Доврук солгай жарчилар бугун,
Шаън хабарни айлашар эълон.

ХОНМАЛИКА

Мамлакатни босгайдир тутун —
Сени қарғар мўъмин-мусулмон.
Қутлуғ ислом
Султонларининг
Чўзилади қўллари тикқа.
Пок тутмоқ-чун имонларини,
От бостириб келишар тикка.
Давлатингни ютгай ҳалокат,
Азиз бошинг тортилгай дорга.

ШАҲЗОДА

Қўрқитолмас энди маломат,
Айтдим-ку,
Мен кечганман ордан.
Ўлим эса...
Хўш, ўлим — нима!

Бир дақиқа...
Жон кетди.
Тамом!
Унингсиз-чи?

Шу дақиқада
Улаяпман минг бор, онажон!

ХОНМАЛИКА

Макруҳ!
Разил!
Ҳаром йўлдан кеч,
Шўр бошимга туширма иснод.

ШАҲЗОДА

Ундан кечмоқ?
Ҳеч қачон! Ҳеч! Ҳеч!
Қарорим йўқ,
Ўлгандир сабот!

3

ЗИНДОНБОН

Сизга либос келтирдим, тақсир.

ШАҲЗОДА

Энди менга либос не даркор —
Менинг умрим тугади, ахир?!
Олдинда дор,
Сиртмоқ осик дор!..

ЗИНДОНБОН

Бу либослар — ягона имкон,
Илинмайди ҳар жосус кўзга.

ШАҲЗОДА

Ташқарида не гап, зиндонбон,
Маликанинг ҳоли не, сўзла?!

ЗИНДОНБОН

Мен эшикни очик қўярман.

ШАҲЗОДА

Маликадан
Не хабар бор, айт?

ЗИНДОНБОН

Ҳеч хавотир олманг-да биздан,
Намозшомда
Говгум тушган пайт...

ШАҲЗОДА

Маликадан гапир,
Зиндонбон.

ЗИНДОНБОН

Бул либосда, хуллас, беҳадик
Озодликка бўласиз равон.

ШАҲЗОДА

Нима?
Қайтар?
Қандай Озодлик?

ЗИНДОНБОН

Соқчилардан олманг хавотир,
Улар зарра етказмас зиён.

ШАҲЗОДА

Тушунтириб сўйлагин, ахир!

ЗИНДОНБОН

Тахтингизни кулатган султон,
Амр айлади:
Сиз йўқсиз гўё,
Тутқич бермай қочгансиз мангу!..
Қочинг,

Ахир, жон сақлар якто
Йўлингиз шу,
Нажотингиз шу!..
Жонингизни айлади тортик,
Султон сизга қилди марҳамат.
Қочинг,
Муслим ғазабда ортиқ,
Ташқарида гўё ғазовот.
Зикр тушар дарвишлар — тошқин,
Ув тортишар, тупроқни ялар.
Отасининг завжига эрлик
Этган касдан хун тилар улар.

ШАҲЗОДА

У отамнинг завжимас, қаниз,
Шоҳ унга қўл теккизгани йўқ.

ЗИНДОНБОН

Ғийбат — бошқа,
Сиз — бошқадирсиз,
Оломонда мантиқ-маъни йўқ.
Хуллас,
Шовқин бозор ичида,
Шиғавуллар турибди қатор.
Бесабр ёш-яланг пинжида
Ё тош бордир
Ва ёхуд ғишт бор.
Қўрқаманки,
Дорда солланган
Танингиз ҳам топгуси озор.

ШАҲЗОДА

Эй зиндонбон,
Турфа хилланган
Халойиққа қанча ишим бор?

ЗИНДОНБОН

Султон сизга айлади шафқат —
Энди қочинг! Қибла тўрт томон!

ШАҲЗОДА

Раҳмат!
Раҳмат!
Минг марта раҳмат!
Озодлигим... чинми, зиндонбон.

ЗИНДОНБОН

Ҳа! Ҳақиқат!

ШАҲЗОДА

Алдама тагин!
Фитна йўқми бу марҳаматда?

ЗИНДОНБОН

Бу оламда шоҳ зоти борким,
Фитна кўрар ҳар мурувватда.
Раҳми келиб ёш жонингизга,
Очилмасдан бўлманг деб хазон,
Йўл қолдириб
Имконингизга —
Сизни озод этмоқчи султон.

ШАҲЗОДА

Қуллук... Қуллук...
Айтгин-чи фақат,
Маликанинг аҳволи қандай.

ЗИНДОНБОН

Ўз жонингни ўйлагин, бадбахт,
Маликанинг аҳволи... Қандай!

ШАҲЗОДА

Эй зиндонбон,
Ҳазиллашма кўп,
Айт, малика, тутқунми, озод?

ЗИНДОНБОН

Уни бало ургани ҳам йўқ..
Қочинг,
Ҳозир келади жаллод!

ШАҲЗОДА

У қаерда?

ЗИНДОНБОН

Таксир, саройда.

ШАҲЗОДА

Селу сероб йиғлаётгандир?

ЗИНДОНБОН

Узоқ туриб қолдик бу жойда.
Жаллод келар,
Отланинг, ахир!

ШАҲЗОДА

Билмадингми, сўйла, зиндонбон,
Бемормасми,
Малика, соғми?

ЗИНДОНБОН

Аввалгидан яхши. Минг чандон.
Тан-жони соғ.
Димоғи чоғдир.

ШАҲЗОДА

У ақлли.
Айлагай сабр.
Хурсандлиги эса расмида.

ЗИНДОНБОН

Гулингиз бўй таратаётир,
Шоҳимизнинг гулшан базмида.

ШАҲЗОДА

Очиқ сўйла! Лаънати! Ҳайвон!
Жумбоғингдан юрагим толди.

ЗИНДОНБОН

Унга кўнгил бермишдир султон.
Хон — йиқилди,
Малика — қолди.

ШАҲЗОДА

У... ростдан ҳам хафа эмасми?

ЗИНДОНБОН

Вақт ўтмоқда,
Хоним, отланинг,
Унутинг шу аждоди пастни.

ШАҲЗОДА

Етмапти-да кўкка додларим!..

ЗИНДОНБОН

Ҳақни айтсам, сизга бу Эркни

Сўраб олди шоҳдин маликам —
Шу сабабдан очдим эшикни
Ва сизни тарк этди таҳлика.

ШАҲЗОДА

Шундай дегин...
Зиндонбон... Боргин...
Мен ҳеч ёққа кетмайман...

Сен бор!

Энди зарра кўркмайман дордин,
Мен ўлимга тайёрман,
Тайёр!

ЗИНДОНБОН

Сдам бўлмас ўзига ғаюр,
Ўнлаб кўринг,
Қишманг бир пас...

ШАҲЗОДА

Бор,
Зиндонбон, жаллодга буюр,
Қиллуғимни шоҳингга етказ!

ЗИНДОНБОН

Таксир! Чиқманг ажалга пешвоз.
Ким чалғитса уни бахтиёр,
Кун кўрмоқ ҳам бу дунёда соз.

ШАҲЗОДА

Зиндонбон, бор!
Раҳмат сенга!
Бор!

4

ШАҲЗОДА

Салом берсам ўлим олдидан
Этмайсанми, жаллод, эътироз?
Не хабар бор маликангиздан,
У ҳақида... Гаплар... Ростми?

ЖАЛЛОД

Рост.

ШАҲЗОДА

Ўйнаб-кулиб юрибди дегин?

ЖАЛЛОД

Лебда.

ШАҲЗОДА

Жаллод, сенга ҳам раҳмат!

ЖАЛЛОД

Қилганмисиз ибодат, бегим.

ШАҲЗОДА

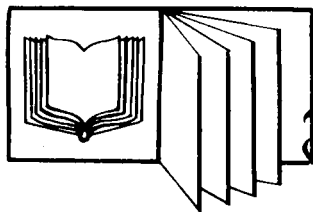
Умрим ўтди тавбада фақат.
Вақт етгандир,
Йул бошла, қани!

ЖАЛЛОД

Таксирим,
Сиз юринг олдинлаб —
Бунинг ҳам бор русум-расими.

ШАҲЗОДА

Расми бор, де?
Билмабман!
Ажаб!..

Шукур Холмирзаев

ОЛАБУЖИ

Романдан катта ҳикоя¹

96

...Уйга кирдилар. Баҳор шоша-пиша ечинаркан, Ултон ҳам тескари қараб сарпони ечди ва згасига қайтарадигандек тахлаб, вақтинча жавонга қўйиш учун (кат остида жомадони бор, аммо аёл ечинаётир) пардани кўтарган эди, Баҳор:

— Ху, четдаги китобни опкўринг. Жан-Жак Руссонинг ўстида турипти, — деди.

Ултон костюм-шимни қўйидаги қаторга қўйиб, айтилган жойдан Мухтор Авезовнинг «Кўкёл» китобчасини олди. Баҳор кузатаётган экан:

— Очинг. Муқовасини, — деди. — Каромат деганнинг телефони бор... Балки у йигитдир? — истехзо билан сўради.

Ултон унинг саволигаю оҳангига ҳам заррача эътибор этмади: илло сўзлар қулоғига кирмади, оҳангни ҳис этиш қайда?

...Бутун вужуди титраб, мияси ғувуллар, биргина «Каромат» исмиёқ йигитни оёқдан чалар даражага етказган эди: ахир унинг олдидан ўтишни унутиб қўйган эди-да!

Кўзлари қамашиб, рақамларга тикилди: ҳа, ўзининг хати. Исминиям ўзи битган...

Ултон Баҳорга қандай миннатдорчилик билдиришини билолмай унга қаради-ю, атлас қўйлақ-да ўйноқлаб турган бадан ва истехзоли кўзларни кўриб, талпинди.

Баҳор қўрқиб кетгандек тисланди.

— Ҳа-ҳа?

— Сизга раҳмат! Раҳма-ат! — Унга тақалиб борди Ултон. — Сиз тасаввур этолмайсиз қилган яхшилигингизни... Ахир, унга бир оғиз айтишим керак эди-ку? Тушундингизми?

У аёл кишининг бундай пайтда «тушунмаслигини» қайдан билсин?

— Жуда тушундик-да, — деди Баҳор ғурур ҳам кибр билан. — Тавба! Мен нима бўпти деб... Туф-туф... Мунча хурсанд қилишимни билганимда, кечаёқ кўрсатардим-е.

— Яхши бўларди, — ўз фикрида қолди Ултон. — Мен буни йўқотиб юрган эдим-а.

Баҳор катга ўтирди-да, бирдан кафтлари билан юзини ёпди. Кейин чайқалиб-чайқалиб:

— О, боже! Шунақа одамсизми? — деди. — Вой-во-ой... — У шолчага кўз тикиб, бошини сараклатди.

Шунда Ултон англаб қолдики, Баҳорни таҳқирлаётир...

— Баҳор?

— Маладец, — деди Баҳор лоқайд табассум билан. — Хўш, қулоғим сизда.

— Мени... тушунмадингиз.

— Ғалчамиз-да.

— Баҳор!.. А-а, рашк қиялсиз?

— Етар! — деди Баҳор жеркиб. Ва телефон ускунасини тортди. — Кўнгироқ қиласизми ё мен қилайми?

— Майли, ўзингиз, — деди Ултон иттифоқо мамнуният билан ва креслони суриб ўтирди. — Марҳамат!

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

— Мен телефон қилсам, мошина чақираман... Узингизни гўлликка солманг! Ҳали бир очилган эдингиз-да, яна рўлга кирдингиз.

— Дурр... — Ултон «рак»ни ичига ютиб, аппаратни тортди. 07-ни териб, қулоқ тутди. — Омон ака? Менман, оға... Тўйчилик. Сизнинг улушингиз турипти, ака. Э, ўлмасак, албатта... Менга мана шу телефонни оберсангиз. Ёзинг... Тошкент! Тошкент-да... У, йўқ, ярим соат кўплик қилади...

Ултон дастакни жойига қўйиб, ўрнидан турди. «Ту» қутисини олди-ю, ташлавориб, «Прима»дан биттани тутатиб, нари-берига бориб кела бошлади. Сўнг қаёққадир шошаётгандек — демак йўл тадоригини кўриши лозимдек, бурчакка тикилиб қолди: пўстинга, чопонга, милтиққа... Ва бора солиб милтиқни олди, буклади. Шифтдан осилган ёритқичга тутиб қаради. Кейин беҳол тортиб ҳидлади-ю, дори (порох) ҳади ўлкасига иниб, борлигини яйратиб юборди. Ва...

...дори ила боғлиқ хотиралари уйғона кетди.

Эрта тоққа боради!

Шошма: хотини...

У ҳамон нима воқеа рўй берганини тушунмагандай Баҳорга қаради-да, унинг кўзларида фақат...

...ғазабни кўрди.

— Баҳор?

— Жойига қўйинг милтиқни, — деди у. — Нега олдингиз?

— Нега... — Ултон гангиб, милтиқни расо қилди ва бурчакка бориб, жойига илди. Сўнг бу ҳам камлик қилгандек чопон ўнгири билан беркитиб, қайтаётганида, ускуна титрагудек бўлиб жаранглаб кетди.

Ултон дастакни кўтарди ва Омоннинг овозини эшитди: «Гаплашинг!»

— Ало! — йироқдан хотиржам жавоб қайтди: «Ултон, сизмисиз?» — Мен, мен! — деди Ултон ҳаяжон билан. — Каромат?... Йўқ, ўзгариш йўқ овозингизда... А-а, биз ҳам ўзгариб нима бўлардик... У, ёқладингиз? Табриклайман!.. Ҳа, тўғриси айтишим керак, темангиз ҳалиям менга ёқмайди. А? Ҳа, ана кўрдингизми? Ҳаётнинг ўзи кўзимизни очиб қўяди...

Шу пайт Гижингтойнинг кишнаши эшитилди. Кишнаш... Ултонга дастакдан эшитилгандек бўлди.

— А? Икки йил бўлди? У, банкет ҳам ўтиб кетипти-да? Ну-у, табриклайман! Буниси чин кўнгилдан... Уғилми-қизми? Омон бўлсин...

— Менинг номимдан ҳам табриклар қўйинг, — деди Баҳор эшикдан кўз узмай ўтираркан.

— Ана! — деб бақирди Ултон телефонга. — Менинг хотиним ҳам табрикляпти сизни!.. Яқинда. Ҳозир чаллардан келдик... Врач. Албатта! Севмасдан уйланарканми одам?... Раҳмат. Сизлар ҳам бахтли бўлинглар!.. Йўқ, шунчаки ўзим... Номерингиз чиқиб қолди. Қани, бир гаплашайлик, дедим... Раҳқчи? У, бизникини айтмайсизми? Ҳа-да...

Баҳор ўрнидан туриб, «Ту» дан сигарет чиқарди-да, бемалол тутатиб, хонада кезина бошлади. Аммо эшикка тикилиб қолиб, сигаретни печ устига босиб эзди ва хўрсинди-да, тек туриб қолди.

— Хайр, Каромат... Йўқ, Тошкентга бормайман. А? Иложи бўлса, қишлоқдан ҳам йироқроққа кетардим... Табиат ҳозирча дуруст... Хўп, кечирасиз! — Кароматнинг уни ўчиб, яна Омоннинг овози эшитилди: «Бўлдими, оғажон?» — Раҳмат, Омон ака, — деди Ултон. — Айтмоқчи, пулини... Йўқ-йўқ, мени хижолат қилманг. Ўзим почтага кираман...

...Ултон трубкани қўйиб, янги сигарет олди. Кейин хотинига қараб, бояги ғазобию паришон ҳолатига зид ўлароқ синиққина илжайди-да, унинг ҳам ҳорғин жилмайганини кўриб, олдига борди. Бағрига босганди, Баҳор шошиб эшикни курсатди.

— Биров бор.

Ултон ўғрини туттишга жазм этган полвондек лорсиллаб бориб, эшикни очди. Зина устида чойнак билан дастурхон турарди. Пастда жилаётган қора кўринди.

— Ким у?

— Мен. — Угай онаси пастга тушиб турган ёруққа қайтди. — Отни опкелдим.

— Раҳмат... Отам қаерда?

— Уйда. Эрашга одам юбордилар. Тоғдан эна берсин энди деб. Мундай серўтроқ жойлардан айланиб... Қўшнилардан иккита эшак ҳам олиб жўнатдик. Кўчни ортиб тушгани...

— Яхши.

— Сизга айтдиларки, бир уйни тузаб қўямиз деб. Ҳалигидай, мибил-сибил олар эканлар...

...Ултон эшикни ёпиши замон Баҳорнинг ўзи уни қучиб олди.

— Мени кечиринг.

Эртаси саҳар вақти кўзларидан ҳали уйқу аримаган ўқувчию ўқитувчилар чиқиб олган юк машинаси кўприкдан ўтиб яна Қизилмозор пойидан тоққа йўл олган, энди манзил Чўнтоқ томонга эди.

Ултон уларни меҳмонга олиб бораётгандек шод, иложи бўлса, бирон жонлиқ сўйдиришни-да ўйлар ва Зокир Уриновнинг ҳам кўнглини кўтариш, у киши билан мириқиб гурунғ қилишни дилига туккан эди.

Оқсувнинг чап тарафидаги паст-паст адирларга етгач, ўша ёққа қайрилдилар. Ва ҳадемай... Оқма пойига етиб, қари туғдонадан наридаги қабрлар бошида қўр тутиб ўтирган чол-кам-пирларга рўпара бўлдилар.

Ултон билдики, улар марҳумларни зиёрат қилгани келишган; илгари ҳам ўқтин-ўқтин бундайларга кўзи тушар ва баъзан отаси ҳам ортда қолиб ва у ерга бориб, тиловат қилар, Ултон чолда ҳамон «этықод» бутунлигидан ҳавасланиб кузатар эди: ахир ўша марҳумлар — бу юртнинг ўғлонлари бўлишган...

Кейин билса, Урол чол хануз «ақида қиладиган» Тангриберди додхоҳнинг йигитлари эка — улар.

У-ў, Ултон чала-чулпа биладиган аламли тарих ётибди бу ерда...

Зокир Уринов кабина томига урди:

— Бу ёққа! Қирга ҳайда!

Тиркаш ойнадан бошини чиқариб: «Наҳот билмасам?» дегандай қараб қўйди.

Ултон ановиларга яқин боришни истар экан, машина ўз-ўзидан у ёққа йўл олди: зеро Оқмадан тушган сойчанинг кенгиш жойи мазор этагидан ўтарди. Утишаркан, Тиркаш сигнал берди. Ултон қўлини кўксига қўймоқчи бўлди-ю, фотиҳа ўқиб юборганини сезмай қолди ва бу ҳол... ..бошқалар назаридан ҳам четда қолмади.

Мошина сойлоқдан чиқиб, ялангликда тўхтади-да, Тиркаш ерга тушиб:

— Шу ердан бошлаб ўрамиз! Кейин Султон бобомнинг юртига ўрлаб борамиз! — деди.

Кейин эса лапанглаб мазор бошидагилар қошига кетди.

Ултон Қўрбоши чол билан Расул бобони ҳам кўрган эди. У ҳам тушиб, Тиркашга эргашар экан, Зокир Уринов ғижиниб:

— Ултон Султонович, қаёққа? — деди. — Ибрат кўрсатасизми ўқувчиларга?

Ултоннинг миясига бир нарса санчилиб, кўзи қизариб кетди.

— Яхши бўларди, булар ҳам боришса, — деди.

— Йўғасам бора қолайлик! — деб юборди Зокир Уринов ва бир сирни обдон фош этиш фикри калласига келгандай ўзи олдинга тушди. — Қани, у ерда нима ҳикмат бор экан, билайлик! ..Бўтабой Сўпи бу кишини бекорга «келгинди» демаган, Зокир Уринов табиий, бу ердаги сирдан беҳабар эдик, Ултон «Домла кўлга тушди!» деб ўйлади.

Салом бердилар. Қариялар ўринларидан ярим туриб-қўзғалиб алиқ олишди.

Сўнгра Ултон:

— Қўрбоши бобо! — деб хитоб қилди. — Сиздан бир илтимосимиз бор!.. Шунинг учун бу ерга келдик... — Чолнинг манглайи тиришди. — Олатоғда Совет ҳоқимияти ўрнатилиши тарихи бизга маълум, — давом этди у. — Элимизнинг Қизил Армияга қарши курашганим, ҳўш, унинг сафига қўшилганлари ҳам... Хуллас, энг охири жангдан қолган нишона шу қабристон бўлса керак...

— Отахон билсалар керак, — деб луқма ташлади Узоқ Тўлаганов.

— Билиш ҳам гапми! — кўтарилиб деди Ултон ва шиддат билан сўради. — Бобо, сўзлаб беринг!

— Э, булар... — инжиқланди чол. — Булар шаҳидлар-да, улим.

— Тарихини айтинг.

— Биласизлар-ку, — деди чол.

— Бизнинг билганимиз шуки, бу ерда босмачилар ётипти, — деди Зокир Уринов. — Уларнинг кимлиги эса, мана шу болаларга ҳам аён: Совет ҳукуматининг ашаддий душманлари!

— Душманликка душман эди, — деди чол.

— Ҳўш, қандай «душман» бўлишган? Билайлик! — зуғум қилди Ултон.

Қария дўпписининг устидан босиб бошини ишқади-да, Етимчўққи тарафга қаради.

— Отахон!

— Эса, мен борини айтаман...

— Борини айтинг.

— Ҳўв, Қўрғондарада тургич эдик. Юз чоғли навкар. Йигирма тўртинчи йил. Қиш палласи эди... Додҳо ярадор бўлдилар. Тангриберди додҳо. Мана шу куракдан. Табиб йўқ эди. Узимиз ҳам терилиб қолганмиз... Бир йигит айтди: «Қўрғонда ўрис табиб бор», деди. Гарнизон начайлигининг хотини экан... Уни опкеладиган бўлдик. Узим, яна уч йигит жўнадик. Бордик. Қўрғонга кирдик. Паранжи ёпиниб кирдик. Бир ҳужуд тилмоч бор эди. Шу билан гаплашдик...

— Ажабо, бу соқчилар текширмас экан-да? — деб пичинг қилди Зокир Уринов.

— Нимага текширмайди. Текширарди, — деди Урол бобо. — Лекин, мулла Узоқ, бизга овқат берган қишлоқлардан аёлларни ҳайдаб келишган экан... Биз шуларнинг қаватида кирдик... Қисқаси, келинчакни олиб қочдик. Еш жувон экан. Қўшхонага опкелдик. Додҳо жаноблари тил билгич одам эди. Урис хотин билан гаплашди. Кейин бизга айтдилар: «Шу дўхтирга ола қараган йигит ўлади», дедилар. Биз қасам ичдик: у бизга сингил бўлди. Ҳе, кўкламга чиққанда, бекнинг яраси тузалди. Кейин додҳо айтдилар: «Бу аёлни жойига обориб қўйиб келинглар». Биз олиб жўнадик. Қўрғон дарвозасига обориб қўйиб қайтдик... Кейин эшитсак, эри уни отиб ташлапти. Оғзидан отипти. «Сен босмачиларнинг ичида бўлдинг, улар соғ қўйишмайди», деб отипти. Хотин йиғлаб турганда...

— Додҳо жаноблари қизил камандирнинг шундай фикрга боришини ўйламаганлар-да? — атай сўради Ултон.

— Нимага ўйламас эканлар? Уйлаган, — деди Урол бобо. — У кишининг айтишича, камандирга икки оғиз хат ҳам ёзиб берган эканлар. Қуръонни ўртага солиб...

— Ҳа-а...

— Камандир Қуръонни билармиди... Қўлларига тушган Қуръонни шарифни йиртиб, варағига тамаки ўраб чекишарди.

— Кейин, кейин нима бўлди? — сўради Зокир Уринов.

— Кейин додҳонинг жаҳли чиқиб кетди. Бирон ойдан сўнг ҳужум қиламиз, деб тайёргарлик кўриб ётиб эдик. Додҳо: «Босамиз!» дедилар...

Дўхтир бизнинг турар жойимизни айтган эканми, отряд келаётган экан. Шайтонкўприкда отишма бўлди. Биз енгилиб қочдик... Мана шу ерга келганда, изимиздан етиб, қолганларниям отиб ташлашди. Мен, тагин уч-тўрт йигит қочиб қутулдик...

— Камандирга нима бўлди?! — сўради Узоқ Тўлаганов ва Ултон унинг негадир қути ўчиб турганини кўрди.

— Камандирни додҳонинг ўзи отди.

— Бўпти. Раҳмат, Урол бобо, — деди Зокир Уринов. — Бу каби воқеалар бўлган албатта. — Кейин ўқувчиларга тушунтирди. — Қизил камандирлар орасида ҳам, кўрбошилар орасида ҳам ҳар хили бўлган...

— Кечирасиз, отахон, — яна сўради илмий мудир: — Уша дўхтирнинг исми нима эди?

— Биз Лола дердик. Додҳоям... Урисчасини билмайман.

Тўлаганов шошилиб соатига қараб олди. Ва ниҳоят, ўзини босиб, мактаб директорига мурожаат қилди:

— Энди ишга уннасак ҳам бўлар?
— Албатта! Қани, кетдик, болалар, — деди Зокир Уринов. Аммо бурилаётиб, чолдан сўради: — Балки бу ердаги онахонларнинг, отахонларнинг ҳам яқинлари бордир бу қабрларда? Чол ён-верига кўз ташлаб:
— Ҳе, булар шаҳидлар-да, — деди. — Қариялар «савоб бўлади», деб келишади. Биз ҳам Расулбой билан ўтаётиб, қайрилдик... Ҳа, бир минут чукинглар эса, тиловат лозим-ку?
— Раҳмат. Бизнинг вақтимиз зиқ, — деди Зокир Уринов ва энди ўқувчиларга дағдаға қилди: — Ишга!
Домланинг қадам ташлашиданоқ Ултон англадики, у киши ҳақиқатан ҳам «ютқазган» эди. Ва ўқувчиларнинг рафторидан англадики, улар...
...босмачи аталмиш кишилар ҳақида мактабда ўқиганларига зид ўлароқ маълум бир тасаввур орттиришган эди.

Ултон Расул бобо билан кўришаркан, белбоғидан осилган попукли қину тақадек чақмоққа кўзи тушиб қувонгани ҳолда, чолнинг ўғли...

...Афғонда экани миясида хунук фикрлар уйғота кетди: Қизил Армиячилар у ерда ҳам Шўро ҳокимиятини ўрнатиш учун жанг қилишмоқдаки, афғонларнинг-да босмачи аталмиш йигитлари нобуд бўлмоқда... Ва афсус-надоматлар бўлсинки, у армия сафида энди ўзбеклару тожиклар, хуллас, туркистонликлар ҳам бор...

Улар — Қобил бирқўлнинг тенгдошлари.

— Сизни кеча кетди, дейишган эди?

Чол кўзлари киртайиб:

— Уролбойнинг уйида қолиб эдим. Гурунг қилиб ётдик, ўтган-кетгандан, — деди. — Бу, инингиздан ҳалиям хат-хабар йўқ...

— Келиб қолар, отахон, — деди Ултон. — Сира алағда бўлмаслик керак.

— Одам ҳар хаёлга бораркан. Ҳар хил гаплар эшитаётирмиз...

— Уруш бўлгандан кейин гап-сўз ҳам бўлади... Сиз қалай, Урол бобо? Лекин боплаб ҳикоя қилдингиз. Раҳмат! Мингга киринг!

— Ҳе, мингни нима қиламан... — деди Урол бобо. — Қолганиниям яшагани қўйишмайди. Ана, Мустапоқул чўлоқ ҳам шу маҳал йиғлаб ўтиргандир.

Ултоннинг юраги шувиллаб кетди.

— Тинчликми?

— Бир бекфаросат айтипти, ўчоқларни бузишади, деб... Зикриёхон домла ҳам хафа...

— У кишига нима бўлди?

— Ким билади-е, Отинқизнинг мақбараси кимга зиён қилган экан...

— Хўш?

— Шу, ҳар хил миш-мишлар етиб кепти-да...

«Бузиб бўпти!» деб ўйлади Ултон гўё шу «иш» бошланса, милтиқ олиб чиқадигандек. Сўнгра ўша ишнинг бошида албатта Маҳфират Эгамқулова туришини тусмоллаб, сўкинди; сўнг ўкиниб кетди: «Ўйламайди-я, қовоқ...

Ахир, ўзи бир ночор-ку?»

— Сенга бир йўлиқмоқчи экан, — давом этди Урол бобо. — Мустапоқулни айтяпман.

— Ҳа-ҳа.

— Эса, ишингдан қолма, улим. Улар қарашяпти.

— Майли... — Ултон уларга яна қўл бериб хўшлашаркан, тагин кўнгилларини кўтарган бўлди: — Бу ишларни ўйлаб кўришади албатта. Ахир, замон ўзгариб кетяпти, отахон! Илгари бошқача эди... Ҳозир рост гапни айтадиганлар чиқаётир. Уларга кулоқ соладилар...

— Сенга раҳмат, — деди Урол бобо. — Лекин шу афғон урушини ўйласам, ўзимиздаги... ҳа-лиги урушлар эсимга тушади...

— Рост айтасиз, отахон. Бу урушларни айни бир хил урушлар десаям бўлади.

— Ул денг-бул денг, йигитлар омон қайтсин, — хўрсинди Расул бобо.

— Илоҳо!

Ултон кампирлар билан ҳам хўшлашиб:

— Раҳмат, онахонлар! — деди.

...Жануб уфқи ложувард, қовжироқ ўланлар қоплаган адир унга туташиб қетганга ўхшар, ўша томонда учаётган қарқуноқлар ҳам оқариб кўринар эди. У алафлар ичида ҳазон бўлган не-не чечаклар бор: сирачлар, хайригуллар, мингбошу бўтакўзу янтоқ...

Ишга тушиб кетган ўроқчилар қаршисида улар шарт-шарт йиқилаётир ва ўрлаётган ғубору чанглари ҳам оқиш бўлиб, нурга йўғрилиб кўринади.

Агар қалбинг ярадор, малҳамнинг топилиши эса гумон бўлса, кўзларингга ёш келади...

Ултон гўдайиб-хўмрайиб босиб-босиб одим отар экан: «Эй, наҳотки Тўқлибой Қўчқоров анави ишлардан беҳабар? — деди алам билан ва қаҳқаҳа отгиси келди. — Ҳаммасидан хабардор!.. Бироқ у киши мусулмончиликдан ҳам хабардор одам-ку? Ёки бу борада ҳам «шунақа», деб қўя қоладими? Йўғ-е, бу — бошқа масала!

Бу — Машрабни «кўмиш», совчиликка боришни йўқ қилиш, дуои фотиҳанинг юзига тупуриш билан тенг!

Отинқизнинг сағанасини...

Тавба, тавба.

Ахир, унақа «махфий хат»лар келаверади-да?

Йўқ: буниси даҳшатли: чопон-дўппи кийган кишининг...

Ҳа, улар қўрқишаётир.

Бунга сари «қаршилик» ҳам кучайиб боради...

Шу пайт аллақайдан учиб келган бир қирғий «қийқ-қийқ» этганича пичан ўраётганларга паса-
йиб, оқ қалпоқли кишига човут солганди, киши бошидан қалпоғини олиб ўтира қолди.

Ёвқур қуш кўтарилиб кетди-ю, ўроқчилар орасида ҳам кулги кўтарилди.

Ултон кўрдик, у киши... Узоқ Тўлаганов экан.

У тиканпоялар оралаб ва тўпиқларини «чақтириб», улар қошига етганида, илмий мудир ким-
ларнидир жержиб ташламоқда эди:

— Нимаси кулгили, нимаси? — Ултонни кўриб, унга мурожаат қилди: — Бу нима савдо, ўртоқ
Султонов? Сиз табиатшунос-ку, биларсиз? Шу жун қалпоқни бошимга илдимми, тамом! Шу қуш
пайдо бўлади... Сизники эмасми мабодо?

— Бўлиши мумкин, — деди Ултон. — Инига теккан бўлсангиз?

— Э, мен ёш боламанми...

— Билмадим... — Шунда Зиёдулланинг тиззасига уриб кулаётгани Ултоннинг эйтиборини
тортди-ю, унинг кўзига кўзи тушиши замон бир гап айтмоқчи эканини англади.

Англабоқ...

...Қайси кун Дунёларнинг дачасида қирғий боласи борлиги, у айвонда — қафасда туриши,
меҳмонхона тўрида эса — телевизор устига фосфор бургут қўйиб қўйилгани ҳақида Баҳорнинг
ҳикоясини эслаб қолди. Шунга баробар...

...ўзининг боғида — ёнгоқ остида Қаюм новвойнинг қалпоғига қирғий урилиб ўтгач, Дунёнинг:
«Мен биламан бунинг сабабини...» дегани ҳам ёдига тушди.

Демак, оқ қалпоқлардан бири ўша қирғий боласини инидан олган...

Абдуқаюм-ку бу ишни қилмайди. Демак... Ана шунинг учун Тўлагановнинг жўжаларини қийра-
тар экан-да!

Ултон шу фикрга келгач, Узоқ Тўлагановдан нафратланиб қолмай, унга раҳмиям келиб кетди
ва умуман, бу тўғрида оғиз очмасликка қарор қилди.

Сўнг миясида бир фикр чақнади: «Бу нима учун Зиёдуллага қуш боласини обериши керак экан?
Бўтабой Сўпининг югурдагимиз буям?»

Сўнгра онгида бошқа фикр уйғонди: ҳали қизил командирнинг хотини ҳақида нега суришти-
риб қолди: «Исмини сўради? Кейин соатига қаради?»

Ниҳоят бу майда ўйларга ҳам барҳам берди: балки бир «сабаби» бордир?

Ахир бу одам илгаридан сергумон: ҳар нарсадан бир айб топади...

Зокир Уринов ҳам бежиз уни қандайдир маҳкамага яқинсиз, маъносида гапирмаса керак...

...Дарвоқе, Ултон Зокир Уринов билан «мириқиб» гаплашмоқчи эди: у гаплашармикан?

Гаплашадилар!

Ахир, Ултон ҳам оқшом қолади: ўзларининг юртида тунаб қолади...

Энди бас, Ултонбой, ишга марҳамат! Ана, чалғингиз! Мошинада!

Дарвоқе, у жияпти-ку?

— Ҳу, Тиркашвой! — Ултон бақириб, айланаётган мошинанинг йўлини тўсди.

Тиркаш эса:

— Ҳув, ана! — деб сой ёқасида уйилиб ётган кўрпачалару уларга суяб қўйилган паншахалар-
ни кўрсатди. — Мен ҳализамон қайтаман. Хизмат йўқми, домла?

Ултон Баҳорга нимадир тайинламоқчи бўлди-ю, нималигини билолмади.

— Укангизлар юртдан кўчишдимикан?

— Шу маҳал Чунтоғнинг у ёнбошига етди-ёв, — деди Тиркаш. — Мен айтиб эдим, кўчи
мошинада оптушиб берайин, деб. У: «Йўқ», деди. Чўлиқлар маъкул жойга кўниб, тунаб кетишаве-
ради, ака.

Туғдона кўпроқ қабристонларда бўлади: нок баргидай силлиқ япроқларини осилтириб, ис-
қиқ-совуққа бепарво — ўсиб ётади. Умрида сув ичмаса керак, дейиш мумкин. Шу жиҳатдан арча-
гаям ўхшаб кетади.

...Ана шу туғдона сояси — чодирда қизлар бир қур, ўғил болалар бир тўп бўлиб, ўқитувчилар
эса хийла нарида Ултон «ташкил этган» тошкурсиларга ўтириб, тош-хонтахтага қўйилган тушлик
шўрвани ичишар ва қирғий бобида ҳангома қилишаркан, «қаҳрамон» Узоқ Тўлаганов:

— Кўймадинлар-е, — деб сирли касасини кўтариб кўзғалди. Кўзғалди-ю, этакка қараб қол-
ди. Сўнг: — Э, келишяпти! — деди бирдан қувониб.

— Ким? — дўқлаб сўради Зокир Уринов.

— Менимча, Бўтабой Сўпиевич... Ҳа, мошина ўша кишиники! Шу-шу.

Зокир Уринов ўйланиб, қошиқни косага қўйди. Сўнгра кафтларини бир-бирига ишқаб ҳамда
томоқ қириб ўрнидан тўрди.

Узоқ Тўлаганов ҳам касасини «хонтахта»га қўйди. Туғдона остидагилар ҳам ғимирлашиб,
Зиёдулла-да тикка бўлди.

Ултон овқатини ичар ва унга-бунга қараб-қараб қўяр экан, бирдан калласи ишлай кетди: Дунё
ўша кун ичирини кўриб ранжиган эди...

...ўшадан кейин Таракановни ёмон кўриб қолган.

Унинг эри — Оқсувнинг ҳокими экан, демак, қишлоқдаги ягона қабристон учун ҳам у «жа-
вобгар!»

Қолаверса, Ултоннинг гапийам унга ўтади чоғи: ахир ўтган кунлар давомида Бўтабой Сўпи
билан анча яқинлашиб қолдилар: ҳа, директорнинг ўзи «аҳил бўлайлик», деди... Демак, «муросаи-
мадора» йўлида илтимос қилинса наҳот натижа чиқмайди? Ахир, Бўтабой Сўпи истаса, Эгамқуло-
вага ўхшаганларни ҳайдаб юбора олади: миллионернинг олдида ким у?

Шу хаёллардан кейин Ултон қошиқни қўйди-ю, бирдан ўқиб кетди: қандай бедодликки, бир
тарихий-маданий обидани сақлаб қолиш учун...

...хушомад, илтимос қилишга тўғри келса? Еки ўша кафел билан ишланган ўчоқларни буздир-
маслик учун ялинишга, келишишга мажбур бўлсанг!

У, нодонлик!

Ултоннинг бирдан ғазаби келиб, бу «нарсалар»ни талаб... талаб этишга ўзини юз фойиз ҳақли санаб, ўрнидан турди.

Малла «Газик» сойга етдим деганда, бирдан бўёққа ўрлади. Ва домлаларни босиб кетадиган-дек шаҳд билан чиқиб келиб, хонтахта қошида таққа тўхтади.

Наби — Наби-да.

Кабина эшиклари очилиб, бирин-кетин — кулишиб Одил миршаб, Бўтабой Сўпи, Қўлдош Мўмин ва... Тўқлибой Қўчқоров тушдилар.

Ултон, саркотибни Аллоҳ етказгандек, ёқа ушлаб тураркан, хотирасининг комида пахта тери-ми пайтлари фирқўм-мироқўм раҳбарлари-ю, бир врач ва бир милисанинг ҳам шийпонда ёхуд дала бошида пайдо бўлишлари манзарасини кўргандек бўлди: ў, улар ғоят жиддий...

...кўришишар, мақсадлари албатта — далада интизомни мустаҳкамлаш, ўқувчию ўқитувчиларнинг аҳвол-руҳиясидан воқиф бўлиш, уларга озиқ-овқат босарисида қўлларидан келган ёрдамни бериш, яъни бу хусусда ҳўжалик раҳбарларидан бирига, масалан, бригадирга «бўюриш» ҳамда ўзини «касалликка урган ишёқмас»лар бўлса — дарҳол дўхтир назаридан ўтказиш ва ҳоказолар эдики, албатта...

...милисага ҳам «иш» топиларди.

Улар кетишгач, фалон бригаданинг хилват шийпонида «маишат» бўлгани эшитилар эди.

Ултон яна эслади: кўйлар кўзлай бошлаган вақтларда ҳам, дон экинлари бош тортган (мол оралайди...) ёхуд ўрим-йўғим паллаларида ҳам катталар «сайр»га чиқишар, гоҳо улар сафига газета муҳбирларидан ҳам кўшиллар эди.

Бойвачча дўкончилардек оқчил кител кийган барваста Тўқлибой Қўчқоров ўзининг истиқ-болига юрган Зокир Уринов билан Узоқ Тўлаганов узра ёнбағирга қараб олиб:

— Салом, салом, — деб кўришди-да, бирдан болалар томонга, аниқроғи қизлар тўлига қараб жилмайди. — Ҳорманглар энди, азаматлар! — деди.

Барча бир оғиздан:

— Салом! — деди.

— Саломат бўлинглар. — Кейин қиқллаб кулиб, Зокир Уринов билан боядан бери ҳазиллашиб турган кишидек: — Тоза ўргатибсизлар-а? — деб қўйди. Сўнг Ултонга: — Қани, куёв-муаллим, кўришамизми-йўқми? — деб қўлини аста узатди.

Ултон ошиғич бориб, қўлни олди ва зумда бурнига тер тепчиди.

— Яхшимисиз, домла?

— Биз-ку ёмонмас, — деди Қўчқоров. — Сизлар «яхшимисизлар» деб келдик.

— Дуруст, — Ултон учун жавоб берди Зокир Уринов, бошқалар билан ҳам кўришаркан.

— Бу, тери кўринмайдими? Серка сўяман, деб эди Тиркашбой? — кулумсираб қаранди Бўтабой Сўпи.

— Опкеладилар, — ҳозиржавоблик қилди Узоқ Тўлаганов. — Шунинг учун кетдилар... Бизнинг ётар жойимиз ҳам Сўлтон бобонинг юртида...

— Э, бу кеча ётасизларми?

— Ҳа, вақтдан самарали фойдаланиш учун шу қарорга келдик, — деди Зокир Уринов.

Қўчқоров Ултонга киши билмас кўз қисиб юборди.

— Сен ҳам-а? — Кейин ҳамроҳларига таънаомуз қаради. — Яхшима-ас, кечаги куёв, а?

— Ҳа-ҳа, Ултонбойга жавоб беришингиз керак, ўртоқ Уринов, — Қўчқоровни қувватлади Бўтабой Сўпи.

— Биз айтдик. Лекин ўзларининг хоҳиши шу, — Ултонни кўз-кўз қилгандек деди Зокир Уринов.

Ултон гап аскияга бурилмасин учун кесди:

— Рост, Тўқлибой ака, Уқувчилар бу ерда ётганда, мен ётсам, нима қипти! — Сўнг ғижни-ниб, давом этди: — Қолаверса, бизнинг юртда ётишади.

— А-а, маъқул... Милтиқ ҳам опчиқдингми? — қизиқиб сўради Тўқлибой Қўчқоров.

Ултон милтиқни олиб келмаганига дафъатан ҳайрон бўлиб:

— Негадир... — деб чайналди: ахир тунда асқатиб қолиши мумкин.

— Менимча, эҳтиёж йўғ-ов, — деди илмий мудар ва Одил Эрмаматовга қараб қўйди.

Миршаб суҳбатга қўшилиш учун бир баҳона кутиб турган эканми:

— Тўғри айтасиз, — деди ва бемалол ҳиринглаб кулди. — Нимага биз билан кўришмайсиз, ўртоқ Сўлтонов? Иш битди, эшак сувдан ўтди, а?

Қўчқоров ҳам миршаб билан минг йиллик қадрдондек қиқллаб кулди.

— Шуни айтинг, Одилбой... Айтмоқчи, Иванларни жўнатдингларми?

— Марказда кўча супуриб юрипти. — Сўнгра бош котибга оқиқчасига деди: — Райондан чиқариб юборайлик, Тўқлибой Қўчқорович. Ғишт заводида иш бор-у, ўзимиздаям ёшлар кўп...

Ултон ҳайрон қолди: «Булар жуда яқин-у?..

Ў, миршаб-е! Керилганича бор шекилли».

Қўчқоров эса ўзининг атрофдагиларга қавм эканини таъкидлаш ва шу асно уларнинг ҳур-матини кўпроқ қозониш учунми:

— Менга қолса-ку... — деб тиришди. — Тараканов бундан хабардордир?

— Биласиз-ку, — деди милиса. — Ун беш кунлик паспорт ёзиб беринглар, депти начайлик-ка... Майли, қолса қолар-у, салдан кейин: «Сизларга маданият опкелдик!» деб...

— Ну, ну! — Бошқотиб миршаб ҳаддидан ошаётгани учунми, ё бошқа нарса эсига тушди-ми — унинг гапини бўлди.

— Энди, катталик қилади-да, барибир...

— Бўпти! — деди Тўқлибой Қўчқоров. — Иккита нонхўр кўпайгани билан биз оч қолмай-миз. Бағримиз кенг, а? — У Узоқ Тўлагановга кўз қисиб қўйди.

— Ҳарқалай... — деб ғулдиради илмий мудар. — Катта офамизнинг вакили...

Ултон уф тортиб, сигарет тутатди. Тўқлибой Қўчқоров ҳам эшитгиси келмай теварак-атрофга кўз ташлар экан:

— Э, ҳалиям турибсизларми, ўтиринглар-е! — деди ўқувчиларга. — Овқатларинг совиб қолди-ку?

— Ҳа. Дам олинглар, — деди Зокир Уринов ҳам.

— Қани, мен шуларнинг овқатидан бир татиб кўрай. — Бўтабой Сўпи болалар томонга кетди. Ва Зиёдилланинг эгнига қоқиб, дастурхонга энгашди.

Қўлдош Мўмин ҳам ниҳоят сўз навбати ўзига келгандек:

— Бетоблар йўқми, ўртоқ Уринов? — деб сўради.

— Бетоб нима қилади бу ерда... — тўнгиллади мактаб директори. Сўнг улардан сўради: — Шикоят борми духтирга? Зиёд, бир нима дейсанми?

— Завуч бобони қирғий талади-ку!.. — деди у дабдурустан. Ва тенгқурлари кулиб юборди.

— Тинчликми? — Тўқлибой Қўчқоров сергакланди.

100

Ултон гап чувалашмасин учун:

— Ҳе, бир қуш тегиб ўтди, — деди-да, бошқотибга ёндошиб сўради: — Мумкинми бир гапни... Қўчқоров қизиқиш билан... сурилиб, Ултоннинг тирсагидан олди ва қирга йўл бошлади. Беш-олти қадам юргач, бахмалдек чайир (лишайник) қоплаб ётган харсангтош қошида тўхтади.

— Хўш? — дея бирдан унга бургут қараш қилди. — Кеча нимага Иван Ивановичнинг уйига бормадинглар?

— Чалларда эдик, — деди Ултон.

— А-а-а! — Бошқотиб негадир енгил нафас олди. — Мен ҳам айтгандим, бир сабаби бўлса керак деб... Между прочим, у кек сақлайдиган одам! Бунинг устига, бизга шубҳа билан қарайди. Аблаҳ...

— Кечирасиз, район КГБсиям унга қарайдими?

Қўчқоров истеҳзоли кулимсиради.

— Ҳа. Унга топшириб қўйганман. — Кейин пешонаси тиришиб, ерга тупурди. — Барибир у ҳамма нарсадан хабардор... Орамызда сотувчилар кўп, ука. — Сўнг орқага қараб қўйди. — Тўлагановнинг олдига ҳар хил гапни гапирма.

Ултон жилмайди.

— Мен сезган эдим... Хуллас, саволим ҳалиги «махфий хат» ҳақида. Унда айтилишча, ҳатто бизнинг Қизилмозордаги...

— Унда ҳеч нарса айтилмаган! — жаҳл билан деди Тўқлибой Қўчқоров. — Шунчаки баъзи вилоятларда диннинг таъсири кучайиб кетаётгани тўғрисида гап бор. Энди... — у хўрсинди. — Инсон ожиз қолганда худони эсга олади-да.

Ултон Эрнест Хемингуэйнинг бир кичик ҳикоясини эслади: унда тўрт тарафидан ўқ ёғилаётган аскар йигит биринчи марта худони эслаб: «Омон қолсам, сенга сиғинаман. Ҳалол яшайман! Ичкилик ичмайман!» дейди. «Эртаси эса, — деб ёзади адиб, — ўша йигит фалон меҳмонхонанинг пистон қаватига бир фоҳишани қўлтиқлаган ҳолда гандирақлаб чиқиб борарди...»

— Ҳаққаст рост! — деди Ултон ва домласининг... ҳақиқатан ҳам ақлли, турмушнинг кўп сирлари тагига етишига имон келтирди.

Фақат қўли калта: «Шунақа...»

Лекин Қўчқоров ҳам очилаётганга ўхшарди: иккинчи котибни «аблаҳ» деди. Иванлар ҳақида-ям... Тўғри, кейин гапни буриб кетди. «Бағримиз кенг...» деб.

— Хўш? Яна нима дейсан?

— Шу, ўшандаги сағана бузилиши мумкиндай...

Қўчқоров тилини жағлари ила қисиб йироқларга қараб турди-да:

— Йўқ! — деди. — Унақа гап йўқ!.. — Сўнг қандайдир шошиниб жаврай кетди. — Қаёқдан чиқади бунақа гаплар... Яна нима демоқчисан?

— Мўстафоқул амакининг ўчоқлари...

— А-а-а! — Қўчқоров мийғида кулумсираб, чўнтагидан «Золотое руно» чиқарди. Битта сигаретни ёндирғида тутатиб: — Оқсув бўйида битта ресторан қурилиши мўлжалланган, — деди. — Катта ўзбек трактига яқин... Шунинг учун, ҳим, буям миш-миш! Шу ишлардан бирини қилиб кўрсин-чи бирови, тинч қўяманми!

— Қилиб қўйгандан кейин...

— Оббо! — Сўнг унга тепадан илжайиб боқди. — Шошма, шундай ишларгаям аралашадиган бўлдингми? Илгари бошқача эдинг-ку?

— Умуман-ку, мен ҳалиям четдаман, — деди Ултон.

— Шу йўлинг тўғри, — ўқтирди Қўчқоров. — Бу дунёнинг ишларини ўйлайверсанг, жинни бўласан... — Сўнгра сойчанинг у бетидеги қабрларга тикилиб қолди. — Буям... мазорми?

— Ҳа, домла! — Ултоннинг дафъатан домлани синагиси келди. — Бу — босмачиларнинг мазори!

Бошқотибнинг тўла қовоқлари керилиб, нигоҳида ҳайрат ва ажабтовур мамнуният пайдо бўлди.

— Рости билан-а!

— Ановилар ҳам билади.

Қўчқоров жим қолди. Сўнг:

— Да-а, зўр йигитлар ўлиб кетган-да, — деди. — Раҳматли отам айтар эди: «Хозирги йигитлар кичраиб боряпти», деб. Ҳе, ҳозирда ғам ҳам, ичкилик, чекиш ҳам.. хароб қияпти. Уларнинг руҳи эркин, эркин қуш бўлишган! Эй, қирғий ҳақида гапиршидимми?

Ултон Бўтабой Сўпининг айвонидаги қирғий боласи ҳақида Қўчқоровдан ҳам сўрамоқчи бўлди-ю, «Майда гап», деб ўйлади: бироқ директорнинг доимий меҳмонларидан бири бўлган бошқотибнинг ҳечқурса ўша фосфор қирғийни кўрганига шубҳа йўқ.

Айтмоқчи, унинг дачаси қандай экан-а!

Бу хаёл Таракановнинг «мачит»дай «зўр» «жойи»ни Ултоннинг ёдига туширди. Ва мачитнинг...

...сағанага уйқашлиги унга («мачит»га) қизиқишини оширди. Бироқ бу тўғрида сўрашдан ҳам андиша қилиб:

— Домла, сиз мусофирлар уйда турасиз-а? — деди.

Қўчқоров ҳайратланди:

— Нимаиди?

— Ҳим... Катталарнинг дачаси бор. Ҳатто Иван Ивановичнинг ҳам...

— Кўрдингми?

— Йў-ўқ, эшитдим.

— Баҳордан?

— Ҳа. — Ултоннинг...

...Тўқлибой Қўчқоровга қараб олгиси келди-ю, шу ўйнинг ўзиданоқ қандайдир хижолат бўлиб ва гап яна аскияга айланиши мумкинлиги учун:

— Мачитга ўхшармиш-а? — деди.

Қўчқоров бирдан тумшайди. Хўрсинди. Сигаретни ерга уриб, товонида эзди. Сўнгра:

— Биз жўнаймиз, — деди ва ўзи билан ўзи сўзлашган каби: — Болаларга эҳтиёт бўлиш керак... — деб кулди. — Шунинг учун ҳали сендан милтиқни сўровдим... — Кейин бирдан кулумсираб, Ултоннинг башарасига зехн солди. — Браконьер сени отгани, Қўлдош сўтак операция қилгани ростми?

Йигитнинг кўнглидан: «Буям сўтак» дер экан», деган ўй ўтган кўйи:

— Ҳа, — деди.

— Эшитувдим. Дарвоқе, сени табиатни муҳофаза этиш жамиятига олмоқчимиз...

— Ҳим, раҳмат, — деди Ултон. — Лекин мен Оқсувда қолаверай, домла. Кечирасиз-у, табиатни қўриқлаш жамиятининг кўлидан ҳеч иш келмаса керак: ҳеч қандай ҳуқуқи йўқ...

Тўқлибой Қўчқоров чимирилиб кулди.

— Ҳуқуқ... Яхшигина маоши бор. Мошинаси бор. Ю-юрасан-да маза қилиб...

— Раҳмат, домла.

— Унда ўзинг биласан.

Шунда шимолдан — Кўкмайдон устидан даҳшатли тўп отилди гўё: ер-осмон ларзага тушди. Атрофлардан акс садолар қайтар, учқичнинг оқ думи кўринибдики, зилзила тўхтамас эди. Табиий, бу жойлар...

...полигон пойида бўлгани учун гулдирак садоси бир неча бор кучли эшитилган, шу боис болалар лочин чинқирғини эшитган жўжалардек писиб қолишган, ўқитувчилар карахт эди.

Ниҳоят, кабина эшигига суяниб турган Наби қаттиқ сўқинди:

— Э, энангди...

Негадир бошига кафтини қўйиб олган Тўқлибой Қўчқоров, ниҳоят қизариб, ўша учқичларнинг ихтиёри ўзида бўлса — қўналғасигача вайрон қилиб ташлайдиган каби алам-жаҳолат билан тоққа қараганча ўзини босиб олди. Кейин Ултонни имлаб бошини эгди.

— Ингирманчи йилларда пантуркистлар ўтган-а?.. Мен ҳам биламан, — деди аччиқ шивирлаб. — Уларнинг ҳаракати аслида жуда прогрессив ҳаракат эди, а... биласан... Хуррам девона билганда, сен — тарихчи билмайсанми? Анави семизнинг хотиниям билади-ю! Дунё. У грамотний аёл... Хуллас, гапимнинг маъноси шулки, биз бу империядан... ҳа, унинг кўлидан қутилиб чиқишимиз учун битта атом уруши керак бўлади.

— Йўғ-э, унда инсоният қирилиб кетади-ку?

— Ерунда! Ҳўп, майли, бошқача уруш... Лекин ана ундай МИГлар чуғурчиқдек учиши керак. Еру кўк... дабдала бўлиши керак. Ҳизиям бир бало бўлади-ю, лекин биз кейин... мустақил бўламиз! Ултон анграйиб қолди: наҳотки бу одам... арбоб — фирқўмнинг Биринчи котиби шундай гапларни...

...айтаётир?

Ё, тавба!

Демак, бу одамнинг Иванлар тўғрисида «менга қолса-ку...» дейиши ҳам бежиз эмас экан.

Ҳа, дарди ичиди!

— Наҳот бошқа йўл йўқ? — Ултон беихтиёр сўради: ҳолбуки «йўл йўқ»лигини ўзиям яхши билар эди.

— Йўқ! — деди Қўчқоров ва ўнг кўлининг тўрт бармоғини сўл кўлининг тўрт бармоғига кўндаланг қўйиб кўрсатди: панжара ҳосил бўлган эди. — Бошқа йўлнинг охири...

...шу!

Ултон бош ирғади. Қўчқоров янги сигарет тутатди. Кейин Ултоннинг кифтидан қучиб:

— Сен яхши ўқувчимсан, — деди. — Фақат сал соддасан.

— Ҳа, домла.

— Ницево... Балки... эҳ, дунёйи қўтир! — У бирдан яйраб кулди. — Машраб нима деган эди?

— Айтинг.

— Ҳў-ўш:

Машраб, ёр хизматини айла жону дил била,
Ушбу даврон ҳам ғанимат, олмәғайди ко-ошки.

Ултон, ниҳоят, бу кишининг ҳазил-ҳузулларию дўқ-пўписалари билан бирга...

...моҳиятини ҳам англаб етгандай бўлди: бу одам яхши яшаб, ўйнаб-кулиб ўтмоқчи.

Вассалом.

Зокир Уринов билан гаплашиб турган Наби:

— Биз ҳам домламиз билан сўрашар эканмиз-да! — деб Ултонга томон йўналди. — Мен сиз билан гаплашай дейман, сиз домлангиздан ажрамайсиз!

Ултон Набини ҳам бошкотибга яқин экан, деб ўйлади. Бу яқинлик илгаритдан бормикан (На-

бини мошинаси билан Ултонларнинг ихтиёрига топширилишидан бурун ҳам)? Эки ушбу сафарда далил-ғули йигит ҳазилкаш котиб билан бемалол гап отишадиган «даража»га етибдими?

Ултон Набини эски қадрдонидек қаршилади.

— Узр, ука.

— Мендан узр сўраяпсизми? Шунақа одам бўп кетдимми ҳали?

— Секинроқ.

— Ҳе, домиллажон-ей! Бизлар шундай йигитмизи, катталар тергаб-уришиб турмаса, гуносираб қоламиз: «Нима гуноҳ қилдим энди?»

— Гуноҳингдан савобинг кўп, — деб кулумсиради Ултон.

Наби унинг белидан қучиб қўйди.

— Зўрми? — қишлоққа ишора қилиб кўз қисди. — Яхшимисизлар?

— Раҳмат, — деди Ултон. — Кўринмай қолдинг?

Наби Бўтабой Сўпини кўрсатди.

— Анави одамдан сўранг-деб. Шопирни итдек ишлатар эканлар. Бугун ҳам юз жойга бордик!.. Урилмаган пичанини ўрилди, деб сводкаям бериб юбордилар... — Кейин мийиғида ишшайган Бўтабой Сўпига: — Сирингизни очдим-а! Э, барибир Тўқлибой акам биладилар! — деб Ултонга юзланди. — Бўёққа юринг, домла... — Туғдонанинг ортига ўтгач, мозорчага кўзи тушиб, юзига фотиҳа тортти-да, бирдан илжайиб, Ултондан суюнчи оладигандек шивирлади: — Ишонасизми, бойнинг дачасини кўрдим... Ичини! Хужраларини. Подвалиниям... Бомбаубежиши! — Сўнг қандайдир зўриқиб, давом этди: — Дунё опанинг ўзи таклиф қилди. Бўтабой Сўпи бўлса «Белий аист»дан қуйиб берди. Ҳа, буларда ўзгариш бор... Илгари... айтган эдим-ку, «ҳар ким жойини билиши керак», деганди.

— Эсимда, — деди Ултон ва хаёлланиб жилмайди. — Илгари бир сирлари бор экан-у, энди яширишга ҳожат қолмапти-да?

— Балки...Лекинхоналаридагимебеллар! Анамебел, манамебел! Ҳардиллик! Худо урсинагар...

— Сенга ишонаман.

— Двухспалний каравотлар... Қримга борманг, унинг уйига бориб ётинг экан! — Кейин негадир шивирлади: — Дунё опанинг китобиям кўп экан. Икки юзу қирқ томлик китоб ҳам бўлар экан-а?

— Бор. — «Баҳоргаям ўша серияни Дунё берган-ов», деб кўнглидан ўтказди: йўғасам Баҳор китобга унчалик ўч эмас... Уч бўлганида, Ултоннинг кулбасидаги китобларга қизиқар эди. Рост, биттасини...

...Ултон «Кўкёл»ни эслади-ю, «Каромат» номи тилига келди. Ва у билан гаплашаётганда ҳам, кейин ҳам миясида уйғониб турган бир савол энди шакл олди: «муҳаббат» ҳақида гапиришадилар-а? Каромат ҳам ҳатто шама қилмади, ўзи ҳам у мавзунини ортиқчадек билди.

Дарвоқе, «банкет» ҳақида гап бўлди. Бироқ...

...кўнгиллари ҳақида — ҳеч-ҳеч! Ажаб, ўшандаёқ бўлак-бўлак эканлар-а!

Ҳа, Ултонда унга интилиш бўлгандами... Дарҳақиқат Баҳорга интилишнинг юздан бири ҳам йўқ эди: демак, шунақа бўларкан ундай муносабатнинг оқибати...

Майли, у бахтини топипти!

Ҳаммаям бахтдан умидвор.

Буям — табиий ҳол.

...Набининг «магнитофон» ҳақида гапираётганини эшитиб, чалғиганини фаҳмлади Ултон ва Баҳорнинг уйчасидаги тагин нималарнидир Дунёнинг уйида ҳам бор ё йўқлиги ҳақида сўрагиси келди: «Қанақа сигарет чекар экан?» дейишига сал қолди-ю, ўзини бачкана ҳис этди.

— Қанақа коняк ичдинг?

— «Белий аист» дедим-ку?

— Ҳа-ҳа.

Ултон уялди ва яна кавлаштираётганини сезиб қолиб, уҳ тортиб юборди...

Шунда Наби шимининг орқа чўнтагига қўл солди-да, букланиб бир парча қилинган газет чиқарди. Очиб-силкитиб, Ултонга тутди.

— Кўринг, ҳавас қилинг, гражданиман, Мен улў Советлар мамлакатининг! — Ултон «Коммунизм учун»ни кўлига олиб очар экан, Наби давом этарди: — Армиядан келаётганимда, кулега бир грузин билан тушиб қолдим. Уям эрталаб туриб физзарядка қиларкан. Қўлларини мундай ёзиб силкатади-да: «Жизн харашо, жит харашо сказал, а сам застрелился, сволоч!» дейди.

Ултон унга ялт этиб қаради-да, ғоят мутаассир бўлиб:

— Уша грузин топиб айтган экан, — деди. — Ҳа, бу ҳаётнинг фалсафаси — шу. Уйлаб кўр... —

Узининг ҳам яна ўйлаш ва хаёлларга толишга иштиёқи бўлса-да, газетадаги... репортажу суратлар қизиқроқ туюлди.

Унда учта расм бўлиб, бирида — ўзи билан Баҳор келин-куёвлик либосида тик туришар, иккинчисида — Маҳфират Эшонқулованинг никоҳ гувоҳномасини топшираётган пайти акс этган, учинчисида — Тўқлибой Қўчқоров сўзламоқда эди.

Мақоланинг рукуни: «Социалистик турмуш тарзи». Сарлавҳаси — «Янгича тўй!»

...Ултон суратларга яна бир кўз югуртирди-да, қип-қизариб кетди: «Аблаҳ Мундининг иши бу, — деди. — Нега-я? Айтган эдим-ку...»

Мен, умуман...»

У газетани шарт-шурт йиртиб отиб юборди. Парчалар ерга тушгач, хиёл ачинди: ўқиса бўларди.

— Э-э, нима қилдингиз? — Наби парчаларни териб олди. — Омон бўлинг-е! А, ўзимга бермайсизми? Ҳеч бўлмаса, суратларни қийиб опқўярдим...

Ултоннинг дилидан шу ўтди: «Дарвоқе, мен ҳам қийиб олиб қўйсам бўларди».

— Тавба! — Наби йиртишларни¹ ёзди-да, бақириб юборди. — Бари бутун!

¹ Қабр тепасида бериладиган тўртбурчак мато, рўмолчани ҳам «йиртиш» дейиш мумкин. Бу ерда кўчма маънода.

Шунда буларга анавилар эътибор қилишди.

— Устоз-шоғирд уришяптими? — деди Тўқлибой Қўчқоров ва қиқиллаб кула бошлади. Ултон хўмрайди. Бошқотиб унинг дили оғриганини сездими, кулгисини томоқ қиришга айлантириб юборди. — Мен ҳам кўрган эдим! Яхши чиқипти! Фақат бизнинг совчиликка борганимизни ёзмапти!.. Тагин кула бошлади. — Нега ёзмапти, а, Бўтабой Сўлиевич?

— Сиз ҳам бир нарса беринг-да, — деди совхоз директори. — Ундаям қаламдан бошқа — томоқ бор.

Бу ҳақиқат ҳам... очик айтилгани учун кулгига сабаб бўлди. Ва Ултоннинг баттар жаҳли чиқиб, айна чоғда ори келиб:

— Хайрият-е! — деб юборди. — Хайрият, биз уйланган эканмиз...

— ...сиз мақталиб, у бир нимали бўлиб қолди! — деб Ултоннинг фикрини Наби давом эттирди.

— Ҳа, — деди Ултон.

Тўқлибой Қўчқоров:

— Биру нў-ўл! — деб қаҳқаҳа отди. — Бўтабой Сўлиевич, жавоб қайтаринг!

Бўтабой Сўпи Ултонга зимдан боқиб:

— Ҳа, энди, мақтамасаям... бордан юқади-да, — деб қўйди. — Иниларимизнинг борига шукур. Ултон елкасига калтак тушгандай эди. «Баҳор ҳақ, — деб ўйлади. — Бунинг мебели керакмас... Йўқ, Умиджон ҳақ! Ана, миннат қилди...»

У бугуноқ (бугун бу ерда қолиши эсида йўқ) уйчадаги ўша ашқол-дашқолни директорнинг дачасига обориб ташлаш ва Баҳорни ўзларининг уйига йиғиштириб келишни дилига тугди: ҳа, отаси...

...бир хонани безаб беради.

Қайтамга яхши бўлади!

Йўқ, аъло бўлади.

Йўқ: табиий ҳол бу!

Ултоннинг қандайдир хурпайиб қолгани учунми, Тўқлибой Қўчқоров:

— Ҳазил битди! — деди. — Наби, жилдик!.. — Сўнг ўқитувчилар билан хўшлаша бошлади. —

Азаматлар, сизларгаям хайр!

Наби қийқимларни чўнтагига тикди. Ултоннинг қўлини қисиб:

— Кечаси келайми? — деди. — Ҳов, сиздан сўраяпман! — Ултон хўрсингач, ўзиям ух тортди. — Бу оқшом Бўтабой Сўпининг дачасида ўтириш бўлади. Ҳозир тайёргарлик кетяпти...

— Келиб нима қиласан, — деди Ултон. — Эртага ўзим бораман...

— Лекин, домилла, — синиққина жилмайди Наби, — шу мақола сизга ёқмаслигини сезган эдим... А, биламан-да мен! Мени содда деманг!

— Биласан, — Ултон газета парчаларини сўрамоқчи бўлди-ю, сўрамади: эртага топади. Балки Тиркаш олиб келар...

Катталар мошинга киришгач, орқадан жой олган Бўтабой Сўпи бошини чиқариб, ўғлига бир нималар дер, Зиёдулла жим турар эди. Наби бориб, жойига ўтириши ҳамон Тўқлибой Қўчқоров эшикни очди:

— Ултон! — меҳрибонлик аралаш дўқ қилди.

Ултон қоматини тиклади.

— Лаббай!

— Эртага вақтлироқ қишлоққа тушсанг идорага бор! Райкомга! Ҳалиги масалада гап бор!

— Хўп, — деди Ултон: «гап» — табиатни муҳофаза қилиш жамияти раислиги ҳақида бўлса керак-да: боради Ултон. Лекин...

...минбаъд буларга яқин бўлмайди!

Бир марта «яқин»лашиб...

...Баҳорни топди: лекин бу — қисмат экан. Тўғри, бу борада ҳали тушунуқсиз «нуқта»лар бор. Лекин вақти келиб... Э! Уйлама-е!

Мижғовлик бу.

Кеч. Адирлар сочи қайчи билан олинган каллага ўхшаб қолди. Бир замонлар кишилар ўғилларига кокил қўйиши назарга олинса, адирларнинг «кокили» — ҳар-ҳар ерда уйилиб қолган пичанлар эди: буларни икки-уч кундан кейин Султон бобонинг юртига ташиб, боғ қилишади. Махсус мосламали мошинада...

Хуллас, ўроқчилар адирлар оша Чўнтоқнинг пасайган тизмаларига тўғри бўлишди. Қуёш ана шу тизмалар ортига ботиб борар, гўё у ҳам юмушини уддалаган эди. Унг томондан — юксак тизмалардан шабада эсар, нуқул: «Кўкракка шамол тегди», дегинг келар эди.

Ултон лўлининг эрига ўхшаб қолган: қорамағиз юзи чуйкаб кетган, саҳарда қирилмаган соқоли ўсган, қош-киприкларига ғубор қўниб — несга ўхшатиб қўйган эди.

Бироқ руҳи тетик: «куёвман» деб қишлоқда қолмаганидан мамнун, бировдан...

тили қисиқ эмас эди.

Рўпарадаги тизма остида суви кўллаб-кўллаб тушган Токчабулоққа йигитчалар чопиб кетишди.

Уларга қизлар ҳам эргашди-ю, ўқитувчилар...

...ёнма-ён бўлиб қолишди. Узоқ Тўлаганов шимолдаги тошқалама қўрагами, баргранг чодир пастида — ерўчоқ бошида ғимирлаётган Тиркашгами қараб:

— Отангизнинг юрти шу-я, Ултонбек? — деб сўради.

Ултон у ёққа бурилди-ю, бирдан мунг чўкди кўнглига: қани қапа? Қани чайла? Моллар-чи?.. Ва қўй-эчкиларнинг ҳам шу маҳал Олатоғ биқинларига етгани, балки Эргаш капани ҳам тикиб, оқшом тадоригини кўраётганига амин эса-да: «Чолнинг режаси бошқача эди-ку? — деб ўйлади. — Обҳаво буйрасимиз» деб... — Кейин Тиркашнинг сўзини эслади: «Аста-секин энби боришади-да...»

Яхшиям, қон чиқариш ниятини ошкор этмагани!

— Ҳа, бизнинг юртимиз! — деди Ултон.

Зокир Уринов муштумига йўталди (У кишининг ҳам афт-башараси бир ҳолда эди.)

— Ундай бўлса, анави булоқлардан бошқ... ювинадиган жой борлигини ҳам биларсиз?

— Шак-шубҳасиз! — деб кулумсиради Ултон. — Албатта бор-да! Қани, менинг ортимдан... олға! Ана бизнинг Чўнтоқ! Аслида — Чунгтоғ. Лекин «Чўнтоқ» бўлиб кетган. Айтмоқчи, бизни бобонинг авлодлари «дала»ниям — «тала» дейишади. — Сўнг Зокир Уриновга айтаётганини англаб кулиб қўйди. — Ҳа-е! Ўзбекда лаҳжа кўп экан-да! — Кейин калласига келган бошқа фикрларини ҳам айта бошлади: — «Ўрта Осиёнинг Россия тарафидан босиб олиншининг прогрессив аҳамияти» деганларида...

Зокир Уринов:

— «Қўшиб олиниси», — деб кўйди.

Ултон унга қаради.

— «Ихтиёрий қўшилиши» дэнг, домла?

— Бўлиши мумкин.

— Ултонбек инимиз ҳали... ёш-да, — деб иршайди Узоқ Тўлаганов. — Қони қайнаган пайт!

Гурур кучли...

Ултон бу «мақтов»ни унинг «бурнидан чиқариш»ни — жуда истади-ю, ўзини босди: булар — ҳарқалай меҳмон...

Бошқа ўқитувчилар ҳам муросачи мақомида гапга қўшилишди: масалан, бултур шу пайт Оқсувнинг кунчиқар тарафдаги қирларда пичан ўрганлари, бу адирларни совхоз ишчилари тозалаб кетгани, ҳолбуки бу жойлар — «маза» экани... ҳақида гапиришиб, юртга етдилар.

Учоддан чиқаётган тутун ва овқатнинг ҳидини шамол буларнинг юзига урди-ю, Ултон энтиқиб кетди...

...Ҷариб юртга жон кирган эди: ахир уй-рўзғор бўйи анқиётир!

«Рост, одамзод бўлмаса, дунё ғариб! — деб дилидан ўтказди Ултон. — Тўғри айтишган: «Агар инсон уруғи куриб битса, Ер курраси ҳам «йўқ» бўлади. Чунки унинг «бор»лигини ҳеч ким билмайди!»

Тиркаш буларга юзланиб, таъзим қилди.

— Хуш кўрди-ик!

— Қаерда кўрди-ик!

— Қаерда ўтирамиз? — сўради Зокир Уринов. — Биз ювиниб...

— Ҳамма нарса — инсон учун! — табассум қилди бригадир-ошпаз. — Мана, яйлов кенг. Хоҳлаган жойларингда ҳатто думалаб ётишларинг мумкин!

— Бу ер — бизнинг жой, — деб Ултон арча тагини кўрсатди.

— Марҳамат... Ана, кўрпа-кўрпачаларинг. Бемалол тўшаб, ором олаверинглар. Бироқ тушаклар ифлос бўлмасин десаларинг, бет-бошларингни ювиб қўяман... Ултон оға, чодир тикилган жой қалай?

— Тузук. Шамолпана, — деди Ултон. — Бу палаткани қайдан топгансиз?

— Совет Армияси омон бўлсин! — жавоб берди Тиркаш. — Бир аскар йигитлар бор, бир йигитчаларки, яримтани кўрсатсам, шиминиям ечиб беради, омон бўлгурлар... Айтмоқчи, бензиним адо бўлган. Кечаси «ароқ» демасизла!

— Атай эслатяпти, — деди Зокир Уринов. — Қачон опкелмагансан — энди опкелмайсан?

— Домиллажон, бензин боришга етади-к қайтишга — йўқ.

Булар кулиб, ўтиб кетишди.

Кенг сайҳонлик, моллар оғиз ургудек кўк т йўқ. Бироқ, тунги шудринглар туфайли ажриқлар яна яшил ранг ола бошлаган. Бир-икки ҳафтадан кейин илк ёмғирлар ҳам савалай бошлайди-ю, бу ерларда чумчуқ-кўздек нозик чечаклар юз очади. Афсус, уларнинг умри қисқа...

Тоғнинг бу ёққа қараб оғзини очиб турган дараларидан бирида, яъни...

...Ултон мўлжаллаб бораётган даранинг шундоқ биқинидаги баланд айритшо «ҳовуч»идан бир қучоқ оппоқ сув отилиб тушар эди. Ҳозир сувнинг озаёгани (қорлар эриб кетгани) аниқ, лекин барибир тағига бориб елка тутсанг, мушт ургудек кучи бўлиши керак.

Шаршаранинг ҳар икки ёнидаги қоялар бетини шиллиқ-чайир гиёҳлар босиб ётади ва уларнинг баргчаларидан ҳам сув томчилаб турарди. Кун кўтарилгани сари минг тусда товланиб боради. Ана шу қояларнинг дарз кетган жойларидан ғовлаб ўсган наъматаклар очилганда кўрсангизми, «жинни» бўласиз-ов.

Лекин уларнинг сертикан бутоқлари орасидан чирмовиқдай буралиб-қийшайиб ўрмалаган ва бўғинларида ям-яшил гуллар очилган яна бир гиёҳ борки, у...

...тиловўт!

Ултоннинг уйчасида ҳам ундан бор. Бироқ кўримсизлиги учун Баҳорда эътибор қилмаган эди. (Ундайлигига сабаб — табиий, ўша ҳужрада ҳам ҳаво мусаффо эмас, намлик ва қуёш нури тушмайди.)

Шаршарага яқин борганлари, шовуллаш баралла эшитила бошлагани сари муаллимларнинг... тиловўтга «қизиқиб қолиш»лари мумкинлигидан Ултон хавотирга туша бошлади. Ва уларни қандай чалғитиш ҳақида ўйлар экан: «Э, чўпонларнинг кўпиям танимайди-ю! — деди ичида хуруж билан. — Булар қаёқдан танисин? Булар учун у — бир ўт!»

Дарҳақиқат, меҳмонлар «томоша» у ёқда турсин, сув остига энгашиб киргач, тезроқ чиқиш пайига тушиб қолдилар: «Уф-ух, мунча совуғ-а!» Ултон эса уларни «шамоллаш хавфи»дан огоҳлантириб турди.

...Кўшхонага келганларида, арча тағига тақир гилам тўшалган, болалару қизлар ҳар жой-ҳар жойда жам бўлиб гулхан ёқа бошлаган ва юртга...

тун сояси тушган эди.

Капа ўрнида уюлғич кўрпа-тушаклардан ҳар ким ўзиникини ажратиб оларкан, Ултон ҳам чопонни кийиб, кўрпачани арча тағига олиб келди. Алюмин коса ва қошиқни четга опқўйиб, яқандознинг «оёғи»ни тоққа қаратиб тўшади-да, биҳрам чўзилиб ётгиси келдики... чўзилиб ётди. Кейин Тиркашга:

— Ҳўв, мен ҳам хизматингизга яраб қоламан, биргад! — деди. — Мени кўзғатманг-а!

Қўра деворига суянганча бир тенгқури билан гаплашиб турган Зиёдулла сергак тортди.
— Нима иш бор, домла?
— Э, сенга иш... Шу косани обор! Пиёвадан опкелсанг, ҳақиға бир нарса айтиб бераман.
Зиёдулла коса билан қошиқни олиб кетди. Арчанинг кунботар томонида — кўрпачаларни тўшаган ўқитувчилар бир-бирига мулозамат қилиб ўтиришмоқда эди. Узоқ Тўлаганов:
— Сизни жуда ҳурмат қилади-я! — деди. — Ултонбек, сизга айтяпман.
Ултон бошини томирга қўйди-да, кулумсиради.
— Қайдан биласиз, Узоқ ака?
— А... кўриниб турипти-ку!
— Айтмоқчи, оқ қалпоқни йўқотиш керак! — Кейин унга қаради-ю, мезбонлиги эсига тушиб, чўзилиб олганига хижолат бўлди — туриб чордона кўрди. Сўнг атай кулиб давом этди: — Йиртқиқ қушлар ҳайвонларга ҳужум қилсам, олдин кўзини чўкиб олади... Қаранг-а, Узоқ ака! Ҳар бир жониворнинг ўзига яраша кураш усули бор-а! Бўрилар бўғизлайди, бу тайин...
— Одамни қўрқитманг-е, — деди Узоқ Тўлаганов. — Лекин менимча, ҳозир бўриям одамга ҳужум қилмас керак? Тўғрими, Зокир Уринович? Ҳеч ёз...

— Ҳозир тўқ, — деди Ултон. Ва яна беихтиёр ёнбошлаб ётди. — У жонивор ҳам яшаш учун курашади-да, ога! У-у, одамдан қўрқмайди дейсизми? Тиззаси титраб туради! Лекин очлик... мажбур этади. Тулқиға ўхшаб пойлаганлариниям кўрганмиз. Одам қораси кўринса, писади-е...

Шу пайт Тиркаш шол дастурхон келтириб ёзди ва ортидан бир қўлтиқ нон кўтариб эргашган Зиёдуллани алқаб:

— Қўмғониям ола келинг, — деди. — Тоза камтар бола чиқди-да хўжайиннинг ули. — У узоқлашгач, шивирлади: — Отасига ҳеч ўхшамайди.

Ултон ёғжиниб, томирга яна бошини қўйди ва ҳув ўшанда...
...юзига чуқур ботган питраларни Қўлдош Мўминга олдириб (эсдалик учун олиб), ўткинчи мошинада чойхона олдидан ўтаркан, Гижингтойни... уйчаси остида қуриб ҳайрон бўлган ва каби-на томига муштлаб, тушиб қолган эди: «Ким опкепти отни?»

Ахир от амбулатория қошида қолганди.

Ултон тўсиқ устидан ўтиб, тиканзорга кирган палласи «тақдвли» устуни ортидан чиққан жинси шимли болани кўрди. Бола — Зиёдулла ийманиб салом берди-да, Ултоннинг юзига тикилиб қаради. «Э, отни сен опкелдингми? — деб сўради Ултон. — Ҳа, шу, — деб мингирлади Зиёдулла. — Амбулаторияга борсам, Баҳор опам «обор» дедилар. Кейин етаклаб келдим. Минмадим... — Ҳе, раҳмат! — деди Ултон. — Лекин ўзини бўшатворсанг ҳам, уйни тоғиб келарди... — Балиқ овлагани бориб эдим... — Нима-нима? — Шу... — Айтмоқчи, дўхтир айтдими, бизни ўтдилар! Шошма, отга тегмаганим? Сочма ўқ эди... Хайрият! — Сўнг Гижингтойнинг манглайини силаб ва овози титраб, гўё монолог айтган эди: — Ҳе, қадрдон! Қисматимиз шу... ..Одамларга ишонма экан! Ҳаммаси қорин ғамига тушиб кетган. Эрта-бирискун ҳалокат ёқасига бориб қолишларини сира ўйламайдилар. Биз уларни оғоҳлантирар бўлсак, отадилар... Ҳа, майли. У аблах-ку, билмасдан отди. Лекин шундай кунда милтиқ кўтариб чиқиш — виждонни ҳам жиғилдонга уришдан бошқа нарса эмас...»
...Ултон хаёлан Қўрғондарага борди-да, ўзи ҳам... гўё унга шўнғиб йўқолди.

103.

У уйғонибоқ, ёнбошдан шарақлаган кулгини эшитди.
Зокир Уринов билан Тиркаш йилт-йилт кўр бошида чордана қуриб ўтиришар (демак, чўғ олиб келишган экан), орқада ҳам ҳеч ким йўқ эди.

— Ухлаб қопмиз-да, — дея оёғини йиғмай ўтириб олди Ултон ва у ён-бу ёнига кўз ташлади: ўқувчилар ҳам ётишган эди. — Узр, домла... — У турмоқчи бўлганда, Тиркаш бир нарсасини мушук олиб қочгандай ҳай-ҳайлади:

— Тўкиб юборасиз-е!

Ултон косасини кўрди. Уни чўққа яқин сурди-да, ўзи ҳам сурилиб ўтирди. Шунда бир кўнгли қўл-бетини ювиб олишни ўйлади, лекин эринди: «Мизғидим-ку! Шунгаям ювинишми?»

— Жуда ором олдингиз, оғажон, — деди Тиркаш. — Зиёд уйғотамиз деди, қўймадим. Тегма, домиллага, — дедим. — Тиним йўқ бу кишида. Кечасиям ишлаяптилар...

Ултон унга сўмрайиб боқди-да:

— Алжиманг, — деди. Кейин улар орасидаги газетага — шишага ва яхна гўштга кўзи тушди. — Уни камроқ ичиш керак.

— Бўлмас камайишига ёрдам беринг, оғажон.

— Уф-ф.

— Майли-майли. Нима бўлсак — ўзимиз бўламиз. — У майдонга қаради. — Ҳув, Узоқ акабой, а, келинг-да энди!.. Жиңдак патхот қилсангиз-ку, бўлади, домиллага...

Ултон беш-олти қадам нарида сояга ўхшаб турган илмий мудирни шунда кўрди. Уям Тиркашга:

— Ичинг, ичинг, — деди-да, нарига кетди.

Ултон бирдан овқатга «ҳужум» қилди. Буниси ҳам шўрва экан: ҳаш-паш дегунча косани бўша-тиб бу ёнбошига олиб қўйди. Ва сигарет тутатди. Кейин Зиёдуллани эслаб, унга нимани айтиб бермоқчи эканини ўйлади. Сўнг бирданига арчанинг тепа шохларига кўз отганди...

...Зокир Уринов:

— Қани, гуруннга қўшилинг, ўртоқ Султонов, — деб қолди. — Бугун ҳеч мавруди келмади. мазор бошида.. бизни ўсал қилдинглар... Раҳмат.

— Унчалик эмас.

— Нима десаларинг ҳам, мен ин-тер-национализмга ишонаман! Рус халқидан кўп нарса олдик! Ултон у кишига боқди.

— Томдан тараша тушгандай қилиб гапирасиз-а?

— Йў-ўк, бу.. ўша сўхбатнинг давоми, — деди мактаб директори кулумсираб. — Хўш, сен ҳам, демак, Хуррам девонанинг фикрига қўшилсан?

— Биринчидан, Хуррам девона ўрисларга қарши гапирмади,— деди Ултон қандайдир шиши-на бошлаб.— У Совет ҳукумати ҳақида гапирди. Бу ҳукуматнинг... ҳокимиятнинг бизнинг Ватанда ўрнатилиш тарихи ҳақида гапирди.

— Барибир: у русларни ёмон кўради.

Ултон ҳалиги... дарбадар ўрисларни эслади-да, улар яшаган юрт одамлари ҳамма айбни «ўрисларнинг келиши»дан кўраётгани ҳақида айтганлари ёдига тушди ва... беихтиёр Узоқ Тўлагановга қараб олди.

— Узоқбой!— деди Зокир Уринов.— Бу ерга келинг сиз ҳам. Соқчига эҳтиёж йўқ... Ахир, жавоб беришим мумкин дедим-ку?

Тўлаганов лўк-лўк юриб келиб, таппа чўнқайди.

— Утиринг... Чанг билан лойнинг отаси бошқа дейдилар. Ювасиз, қоқасиз — кетади! Чопонни менга бериб туринг... Ахир, кетишингиз мумкин! Ҳим, яшанг...

— Мен гапимни давом эттирайми?— сўради Ултон.

— Албатта!.. Хўш, ўша халққа сен қандай қарайсан? Кулма, Тиркаш!

— Ҳе, оғаларнинг садағаси кетай! Эрталабдан салом бераман-у!— Деди Тиркаш.— «Ассалоом, ру-ус...» Кечирасиз, домилла, овозим ёқимсиз.

— Тек ўтир... Ултон?

— Домла!— Йигит кўрга бирон тикилиб турди-да, шартта бармоғи билан кавлади: чўғлар яшнаб кетди.— Мендан интернационализмга муносабат ҳақида сўрасангиз, бу — инсоннинг туғма-табиий фазилатларидан бири, деб жавоб бераман. Бу йигит баландпарвоз гапиряпти, деб ўйламанг... Ахир, дўсти учун ўзининг дорга тортилишига рози бўлган дўст ҳақидаги ривоятни биларсиз? Хон нима деган экан маҳбусга: «Яқин кишиларингдан биронтаси осилишга рози бўлса, сен озодсан!» Она рози бўладими? Йўқ: «Кичкиналарим бор, етим қолади», дейди. Ота-чи? «Мен ўлсам, буларни ким боқади?» дейди. Маҳбуснинг ака-ука, опа-сингиллари ҳам осилишга рози бўлмайдилар. Шунда ким чиқади ўртага? «Мени осинглар!» деб?

— Дўст!— деб юборди Тиркаш.— Лекин менинг ундай дўстим йўқ.

— Сен «дўстлик» ҳақида сўзладинг.— Яна жилмайди Зокир Уринов.— Мен эса «интернационализм» ҳақида, яъни, ўзга миллатларга муносабатинг, дейлик, бир миллат вакилини ерга уриб, ўзиникини кўтариш...

— Сизнингча, мен ўзбекни ўрисдан баланд кўяманми?— деди Ултон.— Ёхуд уларни камситаманми?

— Энди очигига ўтдик: менимча, шу нарса кўнглингда бор...

— Кўнглимда...— Ултон ижирғаниб бош чайқади.— Ҳой, менинг кўнглимни қаяқдан биласиз?— бўйинини чўзиб деди.— Қайдан биласиз-а?— Сўнг қўли билан орқа томонни кўрсатди.— Анави иккита саёққа келсак...

— Улар — туаган одамлар!— кесди Зокир Уринов.— Ундайлар ҳар бир миллатда бор... Бизда камдир-ов,— кулумсиради Ултон.— Чунки ўзбекнинг буюк ва ибтидоий фазилати шундан иборатки, у туғилган тупроғини яхши кўради...

— Оҳ, аста айтасизми!— деди Тиркаш.— Мен, масалан, ҳатто район марказига бориб ҳам туролмайман! Сиз бўлсангиз, ўртоқ Уринов домла, марказдан келиб Оқсувдаям бемалол яшай оласиз... Мен тирсаклаётганим йўқ.

— Жим ўтирасанми-йўқми?— дўқ қилиб юборди Зокир Уринов.— Бемаъни...

— Дарвоқе,— деди Ултон ўйчан.— Қанийди, ҳар бир миллат ўз тупроғида яшаса...

— Ана-ана! Сеннинг миллатчилигининг — ана шунда!— хитоб қилди домла.

Ултон у кишига анграйиб қолди-да:

— Эҳтимол,— деди. Кейин бирдан авж ола кетди.— Домла, ҳар нарсанинг бир сабаби бўларди...

— Улар бизни босиб олган, шундайми?

— Биласиз-ку?

— Фрунзе, Ленин...

— Албатта.

Шундай Узоқ Тўлаганов:

— Мени маъзур тутасизлар,— деб қўзғала бошлади-ю... Ултоннинг жон-пони чиқиб кетди.

— Ахир, бу гапларни жимгина эзиб олсангиз бўлмайdimи? Барибир эсингиздан чиқиб кетади...

— Нимага?— шивирлади Тўлаганов.

— «Кимга?» дег.

— К-кимга?

— Районимизда интернационал бурчини шараф билан адо этаётган Иван Иванович Таракановга етказасиз-ку!

— Ё, тавба.

— Бас қилинг.

Ултон ўзи ҳам ичида: «Оббо, қартани очиб қўйдим-ку!» деб ўйлади-ю...

...кўнгли бузилаётганини сезди: бу қандай бедодликки, таги — меҳмон, хўп, ана — «интернационал дўстман!» деб турган бир одамдан кўрқсанг?

Тагин у дўст эмиш...

Душман-ку у!

У шу ҳокимиятнинг тоабат қолиши учун курашади-ку?

Сўнг у бўғилиб, миясию қалбидан тилига тошиб келаётган аламларини айта кетди:

— Сиз ўйлаётган «интернационализм» билан оғаларимиз ташвиқ қилиб келаётган «интернационализм» — бошқа-бошқа нарсалардир, домла! Уларникининг тагида бир гап ётади: «Рус халқини ҳурмат қил!»

Яъни, унинг гапи — гап! Сени тепанга чиқиб, бир нима қилсаям, «хўп» де, кам бўлмайсан: қамалмайсан, ўлмайсан... Майли, инглизни сўқ, америкаликни ҳақорат қил! Бемало-ол!

Мана шундан кейин ҳам ҳурмат қилиш мумкинми? Мен умумий кайфиятни айтаяпман, домла! Шахсан ўзим бу ерда бош айбдор — Совет ҳокимияти унинг миллий сиёсати, деб ҳисоблайман. Ана, Узоқ ака, Сизга гапнинг лўндаси! Эсда қолади бу...

— Шошма-шошма,— деди Зокир Уринов,— нега энди шахсан Таракановга бориб айтади?
— Ахир, район кегэбэсиям унга қарайди-ку?
— Наҳотки?
— Билмайсиз-да.
— Бу йигит... ғирт тухматчи экан!— деди Тўлаганов қалтираб.— Ҳали жавоб беради... Мен бу гапларни шундай қолдирмайман...

— У-ў!— Ултон кулди-ю, яна тузоққа тушганини тўйди. Ва яна унинг дили вайрон бўла бошлади-ю: «Тамом!— деб юборди.— Бўлар иш бўлди...

У ёғига худо пошшо... Дарвоқе, Тўқлибой Қўчқоров...

...химоя қилар ахир?

Лекин уям қарам: шу ҳоқимиятнинг қули — фақат эгарда ўтирипти. Нима қилсанг қил, лекин давлатнинг асоси мустаҳкам бўлсин деб қўйишган. У пухта: халқниям кўнглини топишни билади.

Лекин халқ ҳам буни билади... Ҳа, унинг асл ғояси — яхши яшаш...»

— Ултон, бу одамга жавоб бер энди, — деди Зокир Уринов.— Тухмат ёмон нарса...

Ултон Тўлагановга тикилди.

— Тухматми... айтганларим?

— Албатта!

— Аблаҳ...— Ултон Зокир Уриновга юзланди. Ва тилига келган навбатдаги гапни ҳам қайтармади:— Менга Тўқлибой Қўчқоров айтган эдилар.— Ичиде эса тагин: «Тамом,— деб ўйлади.— У ёқ билан ҳам алоқа узилди...

Вой, Ултон... Тилингни тийсанг-чи, а? Ахир, бу «очик»лигининг билан нима топасан? Ҳаёт ўзгармайди-ку!

Уртада сен...

Ҳе, қисмати шўр!

Бу аблаҳ...

...Шу кеча етказди!

Мана бу одам эса — тасдиқлайди! Уҳ, иккаласиям ҳозир...»

Ултон милтиққа хаёли кетганини фаҳмлаб ёқасини ушлади... Лекин гапни тўхтатган жойидан давом эттирди:

— Бугун туғдона тагида айтдилар. Иккимиз четга чиққан эдик-ку?

— Буям — тухмат! У киши ҳеч қачон бундай демайдилар... Уртоқ Қўчқоровгаям тухмат қил-япти! — деди Узоқ Тўлаганов.

— Лекин... ким билади,— деди Зокир Уринов.— Бироқ, Ултонбой, бу одамга кўпда шубҳа билан қарардим.

— Мен ҳам сезганман, — деди Ултон.— Айтмоқчи, бу шахс нима учун қишлоққа кетадиган бўп қолди?

— Мен ҳам ҳайронман: нима учун-а?— сўради Зокир Уринов ундан.

— Уйга! Уйга дедим-ку?— чираниб кўзгалди Тўлаганов.— Бир иш эсимга тушиб қолди.

— Бугун мазордан қайтди-ю, шу гап тилидан тушмай қолди: «Жавоб беринг».

— Уша ердаёқ соатига қараган эди... Дарвоқе, қизил камандирга қизиқгани-чи? Унинг хотини ҳақидаям сўради...

— Ҳа-ҳа, Лола экан.

— Узи, ўзи... сизлар агентга ўхшаб қолдиларинг,— деди Узоқ Тўлаганов ва бирдан пастликка эниб кетди.

104

— Ҳеч қаяққа бормайди. Уни биламан,— деди Зокир Уринов ва Ултонга боқди:— Сен-чи? Тиркаш жўнайди ҳозир... Ҳов, бошингни кўтар!

— А? Жўнайман? Раҳмат,— деб қўлини кўксига босди Тиркаш.— Энди ишондим, ўқувчиларга қайишар экансиз, домиллажон.

— Жуда гажак қилиб гапирасан-а?

— Э! Мен бормасам, яъни, сиз жавоб бермасангиз, эртага гўшсиз қолади-да улар! Серканиям бирон қузгун илиб кетади. Раҳмат.

— Уф-ф. Ултон?

Ултон Баҳорга: «Уша ёқда ётиб қоламан», деган эди. Қаршиликларига ҳам кўнмасдан. Энди нечун ўйланиб қолди? Тўғри, Баҳор уни бағрига тортаётгани йўқ, умуман, қишлоққа боргиси келаётир.

Анави Тўлагановми бунга сабаб? Уни «йўл»дан «урмоқчи»ми, яъни сотқинлик қилишдан? Йўқ.

Балки Тараканов етказиши мумкин бўлган «зулм»-у, Тўқлибой Қўчқоровдан олажак «тан-беҳ»ига тан бергани учундир?

Шунинг учун бу ерда ётишнинг «маъно»си қолмагандир?

Қолаверса, бу ерда ётди нима-ю, у ёқда ётди — нима? Қайтамга...

...Баҳорга айтиб беради-ку бу «нарса»ларни.

Дарвоқе, у туфайли ўша «улуғ»лар билан яқин бўлган эди-ку? Ҳа, ўша туфайли.

Демак, ундан жўяли бир гап чиқиши мумкин. Тўхта, ахир уям ҳаммасига «к чёрту!» деб юборди-ю!

Во ажаб!

Бунақа уйғунликни ўйлаб топиб бўлмайди!

— Йўғасам мен ҳам эрталаб қайтиб келаман,— деди Ултон.— Тиркаш, уйингизга борасизми?

— Албатта, огажон. Хоҳласангиз, сизниям уйингизга обориб қўяман.

— Қишлоққа борайлик-чи...

...Бир неча дақиқадан сўнг машина чироқлари нурида қўл силкитаётган Узоқ Тўлаганов кўринди. Тиркаш уни босиб кетадигандек устига ҳайдаб борди-да, тўхтади. Тўлаганов шошиб

кабина эшигини очди-ю, Ултонни кўриб, ёпти. Кузов томонга ўтди. Ултон миқ этмай сигарет тутатди.

— Узингиз ҳам эздингиз-да, — дея Тиркаш кабинадан бошини чиқариб орқага қаради ва мошинани ҳайдаб кетди. Оқма-мозор ҳам ортда қолди. Тўлқин адирлар... Мошина сапчиб-сапчиб кетади, нурлари чет-чеккага тушганда, гоҳо йилтиллаган бир жуфт чўғ кўринади: шақол...

Қизил мозор пастидан ўтишар экан, Ултон:

— Мен ҳам марказгача бораман, — деди.

— Амбулаторияга?

— Ҳа. — «Ҳожар опани чақириб ётибди, — деб кўнглидан кечирди-ю, туйқус ҳайрон қолди: — Еки бир ўзимми? Бир ўзи-я?..

Дарвоқе, мен ҳам ёлғиз ётиб юрардим.

Бояқиш...

Лекин мени кўриб, тоза хурсанд бўлади. «Билардим!» дермикан? Йўқ, одатимни билади: бошда айтган эдим-у...

Демак, қатъий қилиб айтмаслик керак экан... Э-э, ўйлама, Ултон!

Булар — майда гаплар...»

...Тирсактепа биқинидан ўтаётганда, кажавали мотоцикл сигнал бериб, ўзиб кетди. Тиркаш ҳам буп-буплатиб кулди.

— Эшматов, — деди Тиркаш. — Оға, милисалар мактабига кириш учун ҳам катта пора бериш керак экан-а? Баҳром хўроз «Тўртта бердим», дейди.

— Беради, — деди Ултон.

— Мактабдан ўрганиб чиқар экан-да...пора олишни. Дод! Мунди ака зўр одам-да!

— Уни нега эсладинг?

— Тўй оқшоми Эшмаматовга қалтисроқ гап қилган экан, начайликка айтиб чақиртирипти. «Қайтамга ўзи расво қилди! — депти Мунди ака. — Опани маст қилиб...» Начайлик: «Жим. Исини чиқарма», деб жавоб берипти... Набидан эшитдим. Айтмоқчи, газетани бердимни сизга!

Ултоннинг хаёли Набининг гапига — бу оқшом, демак, ҳозир Бўтабой Сўпининг уйида бўлаётган «майшат»га оғди... Ва: «Тараканов ҳам, демак, уша ерда? — деди. — Улар улфат... Аммо Дунё ёмон кўриб қолган экан...»

— Тўлаганов уйига борармикан? — сўради Ултон.

— Айтди-ку!

— Кўрамиз.

— Ростдан ҳам кегебэнинг агентими у?

— Ҳозир биласан.

Тиркаш мошинани чинор тагида турган «Тез ёрдам»нинг биқинига тегдираёзиб ўтди, тўхтатди. Ултон пастга тушар экан, Узоқ Тўлаганов ҳам шошилиб туриб, уст-бошини қоқа бошлади.

— Уйингизга обороб кўяди, Тўлаганов! — деди Ултон.

— Сизга бердик.

— Бўлмаса Иван Ивановични сўраб қўйинг... Нега бақирасиз? Уям ҳозир Бўтабой Сўпининг дачасида-ку?

— Худо урсин, сизни... — Илмий мудир бош чайқади. — Хайр... Хайр, Тиркашвой! Эрталаб шу ерда кутаман!.. Директорда ишинг бўлса, бирга борардик. Менинг ҳам бир илтимосим бор эди...

— Оға, биз серкани ундирганмиз, — деди Тиркаш. — Гуд бай! Хинду рус бхай-бхай! Ултон оға, сиз ҳам шу ерга чиқиб туринг. Ухлаб қолманг!

— Яхши бор.

Тиркаш мошинани ҳайдаб, ўнг қўлдаги кенг майдонга бурди ва ўмровини йўлга қаратиб турган баҳайбат мошиналар ёнидан ўтиб кетди.

... Ултон яна сигарет тутатди-да, чап томонга ўтди. Бу ёқдаги чинорлар ортидан — йўлга қараган томони ойнабанд ресторандан ғарбона мусиқа эшитилар эди.

Ултон ошув ўрқачига чиққач, тагликка ўрнатилган баркашдай тахтага чизғилиқ «+» белгиси қошида тўхтаб, орқага қаради: Тўлаганов «Тез ёрдам»нинг шофери билан гаплашарди, чоғи...

Шунда ўзининг қандайдир ланж экани ва атрофдан кимлардир кузатаяпти-ю, уларни кўрмоқчидек бўлаётганини туйиб: «Э, ахир, анави ерда шаръий хотиним бор-ку?» — деб ўйлади ва эниш йўлга тушиб, шағал тошларни ёғирлатиб босиб кета бошлади.

Утлоққа етганда, амбулатория пештоқида чироқ ёниқмас эканини кўрди-да: «Етиптими? — деди. — Еки...

...У ёқдамикан?

Бу ерда бўлмаса, тўғри сой ёқалаб жўнайман!

Ана шунда мияси зирқираб кетди: «Бўтабой Сўпининг дачасида — ўтириш. Улфатлар-ҳамфикрлар бор...

...Наҳотки Баҳор ҳам?..

Йўқ-йўқ: у воз кечган».

Ултон энтикиб атрофга қаради.

Ой ботиб кетган эса-да, динозаврга ўхшаш тизма остидаги Оқсув кир пахта ёйиб қўйгандек кўринади, босиқ шовуллаши ҳам эшитилаётир.

Ултон зинапояга йўналганини кўриб бирдан бурчакка йўрта кетди. «Ичкарида бўлса, безовта қилишади, деб чиқмас. Товуш берсам, гап-сўз! — дея ўйларди у. — Шуниси яхши. Секингина тақиллатаман.

Узиям лол қолса керак: «Ким у? Ким у?» деб. Овозимни эшитса...»

Кейин нариги бурчакка етди ва қайрилди-ю, эшик остида бир чизиқ нур кўрди.

«Хайрият!

Боёқишгинам...

Ҳозир мени кўради-ю...

...бағримга...»

У эшикни шахд билан қоқмоқчи бўлган эди, ичкаридан элас-элас эшитилаётган қўшиқ қулоғига кирди.

У шундай теран бир ҳолатга тушдики, бутун вужуди қулоққа айланди ва қўшиқ сўзларини аниқ эшита бошлади:

Неча кундур бу кўнгул муштоқи дийдоринг эрур,
Ургулай, эй дилбари ширин забоним, қайдасан?
Уйрулиб мен ёрдин бир неча кун бўлдим жудо,
Ахтариб келдим сени, ороми жоним, қайдасан!..

Назарида, бу қўшиқ ўзи учун... эмас эди: «Наҳот дарров соғинган бўлса?

Бир кун ҳам ўтмади-ку?

Бу ерда (яъни, шеърда) «бир неча кун...»

Табиий: ғазал Машрабники эканини, у «бир неча кун» висолига етишмаган ёрга аталганини ўйламаз эди.

Ултон тутқичга қўл чўзди-ю, тутқич йўқлигини... эслаб, бирдан энгашди. Эшик тагидан бармоқларини суқиб у ёғига ўтказди-да (хайрият, ўтди!) зарб билан тортган эди, эшик бошига урилиб, ўтириб қолди. Кўзидан ўт чиқиб кетиб, ўзини ўнглади. Сўкиниб туриб, ичкарига кирди-ю... «Вой!» деган товушдан хушёр тортиб ва кўзларини катта очиб, диванга қаради.

...дивандан оёғини осилтириб бақрайганча қараб турган йўғон, семиз Тўқлибой Қўчқоровни, сўнг диван бошида қип-яланғоч ҳолда қалтираб турган хотинини кўрди.

105.

Ултон юрмоқчи-интилмоқчи бўлди-ю, бир сирли куч ҳаво тўлқини каби кўкрагидан итарди. Ва оромкурсига ўтириб қолди-ю, қафтлари билан юз-кўзини ёпди. Шунда боши гир-гир айланаётганини сездди. Сўнг кўнгли айниб, суянчиққа ястанди. Ва...

...кўз ўнгида (кўзлари ҳамон юмуқ эди!) ажабтовур манзаралар намоён бўла бошлади: ориқ-семиз яланғоч одамлар бир-бирига чалишиб-сурилиб сузиб ўтиб кетишди. Сўнгра улар ўрнини бароқ мушук, кейин пахмоқ ит эгаллади-да, ит... қари айиққа айланди.

Лекин Ултон миясининг қандайдир орқа томонидан «биров» аста маслаҳат бераётгандек мулоҳаза юритар ҳам эди: «Туш...

Мен туш кўряпман. Ҳозир уйғонаман. Нима қилиш керак? Ҳа-а, лабни тишлаш керак... — Наздида лабини тишлади. Аммо босинқираган пайтларида қўл келадиган бу усулдан натижа чиқмади. «Оёқни қимирлатай-чи... Э, нега қимирламайди? Демак, қандайдир дуо ўқиш керак. Қанақа эди! Ҳа, субҳонолло, субҳонолло...» — Кўз олди (кўзлари ҳамон юмуқ эса-да) ёришаётгандек бўлди ва сал ўтмай ўзига келишини туйди. Демак, илкис ҳаракат қилиш керак! У чираниб тўлғонган эди...
...қаёқадир — қоронғиликка шўнғиб кетди.

106.

Ултон уйғонди: уйғонганини билиб, кўзларини очмоқчи бўлди-ю, қовоқлари зилдек оғир — шундоқ ётиш эса аини ором бўлиб туюлди. Шу билан бирга мияси жадал «ишлай бошлади»: «Мунча ланжман? Суякларим зирқираяпти. Биров урдими?... — Кўз ўнгида уйчага кирган чоғида тўрда кўрган манзараси ярқ этиб кўринди-да: — Ҳа, Тўқлибой Қўчқоров Одил миршабни чақирган бўлса, у марказда эди... — деди. Ва миршаб нақ тепасида тургандек нигоҳини бирдан очган эди...

...ҳақиқатан ҳам арвоҳдек бир қимса, йўқ: оқ халат кийган, қорамағиз юзли, уккинники каби кўзлари фиктиллаб турган... таниш кишини кўрди: — Э, Берди тентак-ку? — Ниҳоят, назари тиниклашиб, унинг чўкик бетлари, қоқ суяк яноқларига тикилди ва мияси ортидан ўца таниш овоз яна шивирлади: — Туш... — Сўнг овоз ўзиникига айланди: — Йўғ-е.

Ахир, бу йиғлайман деб турипти-ку!

Ҳа-а...

...демак, жиннихонага опкелишипти-да мени? Ҳа-ҳа. Ахир, ўша ҳолатда... — Гуёки ўшандаги кимсалар ҳам атрофида борга ўхшаб кетди-да, ўрнидан кўзғалмоқчи бўлувди (шу тобда ланжлигию суякларининг зирқираётгани эсидан чиқди), қўллари ҳам, оёқлари ҳам ўзига бўйсунмади, яъни, улар боғлиқ эканини фаҳмлади ва миясидан тағин ўша ўй ўтди: — Ҳа, мен жиннихонадам...

Берди дўхтирнинг ҳам «туш» эмаслигининг исботи — унинг сўзлари эшитилгач («Азизим, меҳрибоним!» дер эди), тепасидаги оқ шифт — ботиқ гумбаз экани, димоғига эса одатда бундай масканларнинг ҳавоси — зах ва рутубат ҳиди эмас, балки амбулатория қабулхонасини ёдга соладиган ҳид уфуриб турганини туйиб, буткул ўзига келди.

Ҳа, у ўша... жиннихонага айлантйрилган мадрасанинг ҳужрасида ётибди экан, Бердиқул Урдиқулов эса — «лечиший врач».

Ултон ҳолсиз хўрсиниб, хаста бўлса-да, асли ўктамлигидан нишоналар бор овозда:

— Салом, — деди. Дегаҳ юзига истеҳзоли табассум ёйилиб, ундаги изтиробни сал-пал яширди. Бердиқул бирдан энгашиб, унинг манглайдан ўпди.

— Сув ичарсан?

Ултон ана шунда ичи куйиб кетгандек чанқаб ётганини сездди:

— Ҳа, ака. Э, қаёқдан билдингиз?

— Биз билмасак, ким билади, азизим! — Дўхтир пастак курсидан туриб, каравотнинг бош томонидаги тумба устига энгашди. Унда қора сандиқча бор экан, қоқоғини очиб, йўғон шприц олди. Сўнг бошмалдоқдек узунчоқ шиша чиқарди.

— Укол қиласизми? — ҳайиқиброқ сўради Ултон ва бирдан сиқилиб кетиб жавради: — Ахир мени бўшатмайсизми? Боғлаб ташлабсизлар-ку? Нималар қип қўйдим?

— Ҳеч нарса. Ҳозир.

— Сув... — Ултоннинг кўз олдидан дўхтирнинг тўй оқшоми микрофон қошида туриб сўзлагани

ни ўтаркан, айрим киноялари ва арбобларга қандайдир ҳушомадлари, ўзининг эса аччиқлангани эсига тушди; сўнгра унинг: «Ёғочниям раҳбар деб қўйсалар, бўйсуниб керак», деган гапи наша қилгани...

Дўхтир тез келиб, унинг билакларини (қўллари ёнига ёзилиб, чарм ҳалқага солинган экан), сўнг оёқларини (оёқлари ҳам шундай ҳалқада экан) бўшатди.

Сўнг яна жойига бориб, «иши»ни давом эттира бошлади.

— Ҳозир инсулиндан урамиз, оғажон. Аминазин а... ига кириб кетади. Кечирасиз, бу даргоҳда фақат сўкиниб гаплашади инсонлар. Ёки уриб-уришиб... Ҳаёт шу. Аммо лекин биз — камини камтарин фақат: «Азизим, меҳрибоним, милие моил» деймиз. О-о, бу гап жуда ёқади-да жиннивойларга! Ахир, халқимиз бекорга: «Яхши гап илонни инидан чиқаради», демаган. Биз фақат яхши сўз билан қўлга оламиз ҳар қанақасини. Ишонмасангиз, исботлашим мумкин...

Ултон Бердикул базмдаги нутқини ҳам ушбу сўзлар билан бошлагани, демак, тили ўрганиб қолганини кўнглида қайд этаркан, бирдан ёлворди:

— Сув бериш — савоб эмиш!

— Ҳозир. Сизни сув қондирмайди-да, меҳрибоним... Оёқларингизни уқаланг, увишиб қолган бўлса...

Ултон шошилиб оёқларини қимирлатди ва билакларини уқаларкан, бир зумда толиқиб қолди: бояги ланжлик яна хуруж қилиб, суяклари яна зирқирай бошлади.

— Бу дорида ҳикмат кўп, — Берди шиадан нина орқали оч-сарик суюқликни тортиб олар ва жағи тинмас эди. — Гуликўза деб эшитгансиз. Шундан сизга икки доза бераман, кейин отдай бўласиз, азизим! Бу — кони қувват ҳамда аминазиннинг таъсирини дабдала қилади! Аминазин бўлса шундай малҳамки, еб-ютаман деб турган «буйний»ларни ҳам сулайтириб қўяди... Шунинг учун, ана, истаган психдан сўрашингиз мумкин: бунинг номини эшитса, тиззаси қалтирайди...

«Буйний» сўзи Ултонни сергаклантириб юборган, назарида, кўп ножўя ишлар қилгандай эди.

«Ҳа-да, — деб ўйлади у, — ўшанда... ўзимга келганимда, уларни...

Эй, нимага унақа бўп қолдим-а? — Ултон ўша пайт диван томонга ҳар қалай интилгани, сўнг креслога ўтириб қолганини эслади ва худди ўшандагидек улардан жирканиб кетди. — Шунинг учун юз-кўзимни яшириб...

Бироқ мени нима ақлдан оздирдики...

Ҳеч кутмаганимданми?

Ахир, «кутиш» мумкин эди-ку?

Йўқ, мумкинмас эди.

Аммо нимадир муҳим...

...чўнг нарсани, умуман...

кутардинг-у?

Кутардинг-у...

кутмасликка қароринг ҳам бор эди.

Лекин у «нараса»нинг «ўша манзара» эмаслиги ҳам аниқ, чунки ундан ҳам чўнгроқ «сир»лар бўлиши керак...

Балки барининг жамул-жами ўша ҳолатда намоён бўлди-ю, сени... дастлаб жиркантириб, сўнгра миянгни «ишдан чиқаргандир?

Шундай бўлмаганда...»

Уларни нима қилиш мумкинлигини ўйлаш ҳатто ортиқчадек бир ҳолатда ётаркан, Берди дўхтир буюрди:

— У ёққа қаранг. Бурилигиз... Уялманг. Мен бир оғангизман. Ана шундай... Эркак табиблардан ҳатто аёллар ҳам уялмайди. Ва аёл табиблардан... Сананг, ўнганча...

Ултон кўзини юмиб санай бошлади-ю, сиқилди.

— Қандай аҳволдайдим... келганимда? Тўғриси айтинг, мен эслолмайман.

— Ноз уйқуда эдингиз, азизим. Опчиқиб ётқизганимиздаям уйғонмадингиз... Уйқудориям беришган экан. Аминазиндан камида икки порсия уришган... Ҳо-зир тугайди. Ахир бу шприцда олтмиш грамм гуликўза бор... Кўрдингизми, икки флакон кетди. Сиздан ажрамидим... Аммо бу дори жиннивойларимнинг жон-дили! Ҳар эҳтимолга опкелтириб қўйдирадиганлариям бор. Энди, кадрдоним, гапга кўнмай бебошлик қилаверса, ҳалиги аминахондан урамиз-да. Кейин ўз бошига ўхчиб, қаери оғриётганини билмай ётаверади... Сиз ўхчимадингиз-а? Балки мен билмагандирман.

— Мени ким олиб келди? — сўради Ултон Одил миршаб олиб келганига шубҳа қилмасе-да.

— Узингизни участкавой билан бизнинг Қўлдош сўтак.

— «Сўтак!»

— Ҳа. Бу лақабни ўзим қўйганман унга. Аммо лекин ёпишиб тушган-а? Нуқул менинг устимдан куларди денг. «Урдикулов деган фамилия ҳам бўладими?» деб. Мен айтган эдим-да: «Сизга ўхшаган сўтаклар бор ерда Урдикуловлар ҳам бўлади», деб. Аслида бу менинг фамилиям эмас: шунчаки... Ҳе, бу дунёнинг кетига уриб қўйганмиз-да. Унинг бўлгани шу: ўзгармайди... Минг йил бурун қандоқ бўлган бўлса, минг йил кейин ҳам шундоқ бўлиб қолаверади: ўғирлик ҳам, тўғрилиқ ҳам. Пора, хушомад...

Ултон уни кўнглига жуда яқин олиб: «Сиз зукко одам экансиз!» демоқчи эди, кўнглини гумон тирнаб юборди: «Буям улар билан...

...Яқин бўлса-чи? Тўқлибой Қўчқоровга пичинг қилгани билан...

Дарвоқе, бу ерлар, демак, Қорақўтон чўли ҳам Олатоққа қарайди-ку? Унга қарагач, буям...

Шошма, Таракановнинг «мачит»-уйи ҳам шу чўлнинг бир жойида-ку?

Ҳарқалай бундаям «бир гап» бор... Буни, айтмоқчи, Дунё ҳам мақтовди-ку: «Кимдан кўрқади? Қўлида хати бор», деб? Ҳа, уларга яқин...

Ултон шу фикрга келгач:

— Ушалар опкелди денг? — деди ва бу ҳолни ғоят табиий деб топди: «Тез ёрдам» ҳам чинор остида эди... Тўхта! — Унинг ўйи яна «чуқур»роқ кетди: — Демак, менинг аҳволимдан Тараканов ҳам хабардор-да?

Демак, Узоқ Тўлаганов ҳам, ҳа-ҳа, Дунё ҳам бохабар... Ахир, Тўқлибой Қўчқоров миршаб билан «сўтак»ни чақиргандан кейин, наники булар...

...«бу ердан қайтиб борганидан сўнг ҳам уларга «гап нимада»лигини айтишмаса?»

Ултон бу «гап» халойиққа ҳам ёйилиши мумкинлигига инониб, кўзларини чирт юмди: уятдан, азобу аламдан...

«Унда яшашга ҳожат йўқ, — деди у ўзининг «жинни» лақабини кўтарганига хулоса ясаб. Бироқ шу дақиқада ўзга кучли бир асос уни ҳушёр этиб юборди: — Ахир, энди барибир эмасми? Сени бошқа жойга оборганларида ҳам барибир...

Энди...

Эндиги вазифанг...

... бу ердан...» — нафаси ичига тушиб кетди-ю, вужудига ёқимли бир қувват ёйилаётгани, жамики аъзолари аллақандай бўшашиб, аслига қайтаётганини ҳис этди.

Шунда чанқоқ ҳам босилганини сезди-ю, беихтиёр туриб ўтирди.

107.

Гумбаз-шифтнинг давоми бурчакли бўлиб, ерга... йўқ, цементга туташган, эшик... (тепаси панжарали, ўзи ўймакор эмас) темирдан ясалган бўлиб, кичкина дарчаси бор эди.

Қоқ тепада панжара қопланган чироқ ёниб турибди.

Бу ҳужра...

... бир замонлар толиби илмлар яшаган ва дунёвий мавзуларда суҳбат қурган ҳужра — ҳозир...

зиндон эди.

Ултон Марв сафаридан қайтишадиганида Хиванинг Ичон қалъасида зиндонларни кўриб ғоят таажубга тушган ва Хоразм қабристонларида мурдани, умуман, ерга кўммаслик — ерга шундоқ қўйиб, устига сағана кўтариш одатлигини эслагач, зиндонларнинг ҳам замин тагида бўлмаслигини табиий, деб топган эди: ерга бир кетмон урсанг — сув чиқади.

Ултон ўша зиндонларни бу ҳужрага қиёслаб, синиқиб жимлайди.

Кейин унга шундай туюлдики, бу темир эшик бўлмаса...

... бу ерда бемалол яшаш мумкин: ҳа-ҳа, ўқийсан-ишлайсан, сўнгра чиқиб, саксовулзорга оралайсан: ўтмишингни эслаб, кўзда ёш билан мангу хаёлларга толасан.

Кейин бирдан тоғларга...

«Тоғларга!»

Бу ерда неча кун туришига ақли етмай ва ўша муддат фақат анави...

... оғасига боғлиқдек:

— Берди ака, ўтиринг энди, — деди.

— Хўп, азизим! — Дўхтир қора сандиғини ёпиб қулфлади-да, келиб курсига ўтирди. Ултонга шодон боқиб: — Яна битта ўпай! — деди.

Ултоннинг ўзи ҳам уни қучиб ўпаркан, бу макондан тезда чиқишига заррача гумони қолмади: ахир, Ултон — соғ! Соппа-соғ!

Фақат кеча...

— Марҳамат. — Берди дўхтир халати киссасидан «БТ» чиқариб тутди.

— Сиз ҳам зўр-ку! — Ултон сигаретни лабига қистиргунча Бердиқул гугурт чақди.

— Бу дунёда зўр бўлмасанг, шўр бўласан, депти доно халқимиз! — Берди бирдан ўйчан тортиб, эшикка тикилди. — Пастда бир домла бор. Узларини Чўлпон дейди... Ҳа, шунга ишонадилар.

Ултон «Навойи» институтидан «йўқотилган» адабиётшунос олимни эслади.

— Шу кишиям чекадилар, — давом этди Бердиқул. — Кайфини билмасалар ҳам... Кейин куладилар: «Чекинг бу Эпохани, кули кўкка соврилсин!»

Ултон Чўлпон билан Файзулла Хўжаев ўртасида бир мулоқотда айtilган бу «сатр»ни инсти-тутда ўқиб юрган чоғларидаёқ эшитган эди.

Бердиқул ўша воқеани айта бошлади:

— Шоир Чўлпон дўконга кириб қолсалар, Файзулла Хўжа ўғли билан содда президент

Йўлдош Охунбобо ўғли ҳам ўша ерда экан. Чўлпон чекадилар. Файзулла Хўжа ҳам. Ушанда «Эпо-ха» деган сигарет бўларкан. Файзулла Хўжа бир қутисини олади-да, Чўлпонга тутади: «Шоир, шунга бир дастхат ёзиб берсинлар!» Шоир шу гапни ёзган экан: «Чекинг бу «Эпоха»ни...»

— Энг улўғ шеър! — деди Ултон ва зиндонни ҳам, дардини ҳам унутиб давом этди: — Ана шунинг учун-да, оға, ундай шоирларни йўқ қилишган... Мундай ўйлаб кўрсангиз, Файзулла Хўжаев каби раҳбарлар ҳам ночор вдамлар экан. Йўлдош Охунбобоевга тўғри таъриф бердингиз: у — бир жўн деҳқон бўлган! Чоракор! Шунинг учун чориғини эшиги тепасига илиб қўяркан... Эшитган-дирсиз?

— А как же! — деди Бердиқул оёқларини чалиштириб. — Домла Чўлпон бизни мулла қилиб қўйдилар-у!

— Йўқ, бу гапни Чўлпон...

— Пастдаги домлани айтяпман.

— Э, биз ўзи қаердамиз?

— Иккинчи, яъни охири қаватда, азизим, — деди дўхтир. — Энг четки ошиён-дасиз. Бизнинг тил билан айтганда, изоляторда...

Ултон энг оғир беморлар шундай хонага ётқизилади, деб эшитган эди.

Наҳот ўзи...

Шунда боши айланиб кетаётганини ҳис этди. Ва...

... ўша ҳолатга тушаётгандек кўрқиб:

— Бу сигарет ўзи... — дея сезди-англадики, қорни оч! — Ака, мени қачон опкелишди? — бирдан сўради у.

— Бугун билан уч кун бўлаётир, — жавоб қилди Бердиқул. — Ҳеч кимни киритганим йўқ, азизим! Шунинг учун ўзимам жиндай уйку дори ичирвордим! Ором олинг деб... Главврач кўри-

шим керак дейди, «буйний» деб қўрқитдим. Бугун охирги кунингиз. Бу ерда... Энди уйғотмасам бўлмас, деб кирган эдим. Қаранги, ўзингиз «салом» деб турибсиз!

Унинг завқи-шавқи Ултонга бегона эди.

— Айтинг-чи, Берди ака, нима ишлар қилдим? — сўради у.

— Ҳеч нарса! — Ултоннинг билагида қисиб кўйди дўхтир. — Абсалютно!

— У ёқда-чи?

— Ҳа-а, — у бош ирғаб, сандиқ ёнида ётган қалин дафтарни олиб келди. Талай саҳифаларни очди-да, бир варақ қоғоз олди. — Хўш, диагноз: эпилепсия.1 Тутқаноқ дегани. Хўш, «мойиллиги... Илгаритдан мойиллиги бор эди. Одамларга қўшилмасди. Елғиз яшаган. Мильтиқсиз юрмайди...» — Сўнг Ултонга ял қараб сўради: — Сиз аниқни яхши кўрасизми?

«Бу гапларни ким ёзган?» деб турган Ултон:

— Жуда! — деб юборди. — Шуниям ёзганми? Кечирасиз, ким ёзган бунди?

Дўхтир яйраб тиржайди.

— Топинг... Узр, оғажоним, бу сизни синаш эмас! Асло! Мен сизнинг мутлақо соғ эканингизга ишонаман. Улай агар, мендан ҳам соғсиз!

— Ундай бўлса, нега мени...

— «Берди»сини айтгунча уриб ўлдирманг... Хўп, олдин саволга жавоб беринг.

— Баҳор-да... — деди Ултон ерга-цементга қараб. — Бошқа киши... — Шундай деди-ю, бирдан бошига оғриқ кирди: қандай қилиб у...

Баҳор...

Ултонни қанчалар севар эди!

Йўқ!

Ҳаммаси-ҳаммаси ёлгон экан!

Бир-бирларига мос тушганлари ҳам... Қувончли онлар...

Тоғ сафари...

Вой, уям бу дунёни «эпоха...» дегудек эди-я! Қандай қилиб...

Шошма!

Ахир, унинг ўзи айтганди-ю... Кимнидир... Лекин келишгандилар...

Ултон, ўйлама!

Ҳали у билангина эмас, Тўқлибой Қўчқоров билан ҳам...

Энг муҳими: бу ердан...

бир кунга бўлсаям...

— Топдингиз, азизим, — ўша тиржайишда (жилла ачиниш йўқ эди!) тасдиқлади дўхтир.

Шунда Ултоннинг вужудида шундай бир ёввойи куч кўзғолдики, бу тентак-дўхтир «шундай бўлишни илгаритдан билган-у, Баҳорнинг...

... шундай ишга қодирлигига амин эди-ю, энди Ултоннинг гўсхўрлигидан кулаётгандек, демак, уни ҳозир...

Бу аччиққа бошқа мулоҳаза ҳам қўшилди: буям...

... уларнинг шериги-ёв.

Шундай бўлгач, уларки Ултонни бу «зиндон»га жўнатишибди, бу...

... Ултонга жавоб бермас.

Жавоб берса, улар...

Бироқ ўзининг соппа-соғлиғига бунинг мутлақо ишончи комил!

Дарвоқе, улар ҳам бу ҳолга шубҳа қилмайдилар!

... Шунда Ултон гоят жўн ҳақиқатни англаб қолди: ўша воқеа туфайли уни бу ёққа жўнатишган-ку! Уша воқеанинг ошкор бўлишидан қўрққанлари учун!

Албатта-да!

Ҳатто ўша пайтда...

ақлини йўқотмаганда, ахир, юзини бекитиб ўтиравермасди-ку? Кийиниб бўлишгач...

108.

Бердиқул сигаретни лабининг у ён-бу ёнига ўтказиб, дунёвий аҳамиятга молик иш қилаётгандек дафтарга бир нималарни шиғиллатиб ёзаркан, Ултон ижирғаниб:

— Бизнинг бугунги кайфиятни ёзасизми? — деди.

— А? Ҳа. — Берди унга чақчайиб қаради. — Тартиб шу, оғажон. Бизниям текширадиганлар кўп. — Кейин ишшайди. — Хўв, ўқитувчиларнинг конспекти бўларди-ку?..

Ултоннинг энсаси қотиб кетди. Хайрият, шу пайт «диагноз»-қоғоз сирғалиб ерга туша бошлади ва дўхтир илиб олди. Тағин зўр бир ишни уddалагандек уни жойига қўяркан, Ултон сўради:

— Унда бошқа гаплар йўқми?

— Бор. Бор! — Дўхтир дарҳол қоғозга кўз тикди. — Лекин ҳарқалай... Умуман бундай гапларнинг ёзилиши аниқ, эпилепсия дейилгандан кейин... Мана, ўқийми?

— Уша анигини ўқинг.

— Хўш, мундай: «... оғзидан кўпик келиб, менга ташланди».

Ултоннинг башараси буришиб кетди.

— Ифлос! Қайси тил билан ёзди... — Сўнг Бердига боқиб қолди. — Бўлиши мумкинми... шундай? Мен ўзимни билмай қолган эдим, кўзимга ҳар нарсалар кўринганиям эсимда...

— Кечирасиз, оғажон, ўзи қайси вазиятда шу аҳвол... — Бердининг гапи оғзида қолди. Ултон:

— У ёғи билан ишингиз бўлмасин, — деб кесди. — Бир воқеани кўрдим-да.

— Бир нарса дейишим қийин, — чайналди Берди дўхтир.

— Майли, — деди Ултон ва бирдан чатнаб кетди. — Шундай бўптиям дейлик. Хўп... Урибман ҳам! Лекин, хотин!..

... агар у ифлос махлуқ бўлмаса, эрини... суйган эрини тўппа-тўғри жиннихонага жўнатадими? — Шундай деб юборгач, пушаймон қилди, тағин: ўзи хўрланган, аниқроғи, эркак-эр бўлишга нолойиқ кимса эди-ю, хотини ундан бира тўла айрилиш учун шундай қилгандай туюлди.

Ахир ундай эмас-ку?!

Демак, қизишма, Ултон!

Пироварди, бу дўхтир ҳам гап нимадалигини биллади-ку!

— Оғажон,— деб шунда тилга кирди Бердиқул.— Мен ҳам сира кутмагандим... Бақа бўп қолдим! Вой-вой, кеча тўйларингда бўлувдим. Қандоқ ярашган пара эдинглар!.. Баҳоройни ҳам жуда мард, кўнгли очик қиз деб билардим.

Ултон унга термулиб қолди.

— Сиз рости билан уни... фақат шундай деб билармидингиз? Унга, масалан, баъзи катталарнинг муносабати ҳақида...

— Катталар ҳаммиси ҳурмат қиларди,— зўриқиб деди у.— Қўлдош сўтакка дўқ қилганигаям гувоҳман...

— Сизнинг бош врачингиз бошқа, уларни мунчалик билишингиз қизиқ...

— Э, қадрдоним, бизнинг психаниса қайси районнинг территориясида? Ҳа, азизим,— ёш болага танбеҳ бергандай деди у.— Қўлдош Мўминов эса, айти бир чоғда райздрав начайлиги ҳисобланади. Тушундингизми, акаси жонидан?

— Ҳа,— деди Ултон.— Фақат камроқ суйиб гапиринг... Менга ёқмайди.— Сўнг кулумсиреди.— Бунинг устига ҳали жиннивойларингиз қаторига қўшилганим йўқ...

— У-ў! Шу гаплар ортиқча-да!

— Хуллас калом...

— Узи нимани сўрамоқчи эдингиз?

— Баҳор... Демак, сизнинг билганингиз шу?

— Шу! Тағин оталари ҳақида...

— Яна битта савол,— деди Ултон.— Шу, район раҳбарлари билан унчалик яқин эмасга ўхшайсиз-а?— Гапни атай буриб юборди.— Тўйдаги нўқтингиздан ҳам сезилди?

Берди тентак қувнаб кетди. Шифтга қараб оғзининг таноби қочиб илжайди. Кейин...

...ғамгин тортиб кетиб:

— Лекин уларнинг ҳукми — вожиб,— деди.

— Демак,— Ултон унга сурилиб ўтирди,— уларнинг айтган гапни қиласиз?

— Шак-шубҳасиз!— у худди қизил байроқ олдида онт ичгандай Ултонга киприк қоқмай тикилди. Кейин эса:— Арбоб ёмон!— деди юзида жилла ўзгариш бўлмай.— Ҳар боб билан уради! Кўрганман...

... Жиннивойларимнинг ўттиз фойизини арбоб урган!— Ниҳоят бу ҳолатдан чарчагандай хўрсинди-да, шу бўйи чеҳраси тамом ўзгариб, ғарибона тус олди.— Улар... хоҳласа, оғажон, мен каби дўхтириям бир тепиб, анавилар сафига қўшиб қўяди. Тўққиз болам бор-а! Ош-нонга зор бўлиб ўтади...— Кейин Ултонга эътироз билдираётгандай уқтира кетди:— Уларнинг гапни Оллоҳ бекор қилмаса, бандаси — бир пул...— Сўнг бирдан жилмайди.— Жамият шу принсипга қурилганда, азизим! Демократик централизм дегани — нима? Биласиз. Отангизга раҳмат... Ҳамма-ҳамма юқорига бўйсунди дегани. Яъни, эркинлик — бўйсунишда! Уҳ, зўр гап айтдим-а!

Ултоннинг мияси ғовлаб ва... очлик ҳам таъсирини бот ўтказиб, яна ўша қоғозга тикилди.

— Кеңирасиз, шунда ёзилган гаплар... мени обқолишга кифоя қиладими?

— Вой, муштипарим-е,— Ултоннинг билагини қисибгина қўйди Бердиқул.— Шу қоғоз опкелди-ку сизни? Ҳой, мен сизга айтиб қўяй: бу жуда профессионал ёзилган! Лекин хотинингиз...

— «Хотинингиз» деманг.

— Уҳ-ҳ. Уртоқ Кеңжабой қизининг имзоси турсаям... менинг ақлимда, кўпни кўрган пухталар диктовка қилган. Сизни жуда яхши биладиганлар...

— Уларни сиз ҳам яхши биласиз!— деди Ултон бирдан фикри равшан тортиб.

Бердиқул туйқус каловланиб тамшанди. Ва боз қоғозга тикилди.

— Ҳим, хўш, мана яна шундай факт бор: «... бошига ўқ теккан. Мияси чайқалган эди...»

— Сволоч!— деб юборди Ултон.— Ҳақиқий аблаҳлик! Узи питраларни ситиб ташлаган эди-я!..— Дўхтирнинг табассум билан бош ирғаганини кўриб, ўзиниям кулгиси қистади.— Хўш, шунга асосланиб... кеңирасиз...

... хуллас калом, менинг бу ерга келишим зарур бўлиб қолган экан! Шунини тан оласизми? Бердиқул унга бақрайиб қараб қолди-да:

— Минг афсуски,— деди.— Шундай. Шунини билганим учун ҳам бу қоғоздан ҳазар қилдим...

Кейин, албатта! Бошда ростдай кўринувди. Шу-да...— Сўнг, Ултондан муҳим бир нарсани сўрамоқчидек лаб жуфтлаганди, Ултон:

— Сизга телефон қилишди-а?— деди. Ва ичида зил кетди: ахир, бу айтди-ку кимлигини... Берди ютиниб, лабларини ялади.

— Сиз — жигаримсиз,— деди кейин бидиллаб.— Орамизда сир қолмади ҳисоб. Главврачга сим қоқишган... Анави икки ножинс сизни бу ерда қолдириб қорасини ўчиргандан кейин. Кейин у киши менга айтдилар: «Хўжайинининг буйруғи шу» Кейин мен сизни кутгани чиқдим. Лекин,— деб бармоғи-ла эшикни кўрсатди,— мен навбатчи бўлмаганимда, худо кўрсатмасин...— Баҳосини оширмоқчимми, қизичиб кетди:— Бир давангир медратлар бор! Сотқин врачлар... Уларнинг биринчи иши — беморни уриш, уриш! Узимизда эшонлар ҳам урган-ку? Дарахтларга боғлаб...

Ултон хўрсинди.

— Ҳарқалай, мен ўша медратларнинг қўлига тушмасам керак,— савол мақомида деди.— Бугун бу зиндонда охири кунимдир?

— Да, да!— деди Берди. Ва шошиб дафтарни ёпди.— Пастда ишларим бор, оғажон, узр.—

У эшикка қараб юрганди, Ултон яна тўхтатди:

— Тушундим. Лекин темир сандигингиз қолди. Иккинчидан...

— Хўш-хўш? — гўё шу иккинчи саволгина жавобга арзийдигандек изига қайтди.

— Қорин оч,— деди Ултон.— Ёки бу ерда... меҳмонга овқат беришмайдимиз?

Берди ора йўлда тўхтади.

— Ҳа, фақат меҳмонга овқат беришмайди. Биламан, тентак бўлсам ҳам: гапингиз тагида гап бор...— Бирдан қўлларини шифтга кўтарди.— Эгам урсин агар, қўлимдан — шу қўлларим-

дан бир нарса келса!.. Мен боядан бери бу жигаримнинг қулоғига дўмбира чертиппан экан! Ниҳоят Ултонга қаради.— Мен — бир қарам шахсман. Биламан, бу ердан чиқиб кетишни истаясиз. Ваабше,— у ўйлаиб ерга боқди.— Қаерга борасиз ахир? Мана шу ерга кириб кетсангиз ҳам, қулоғингиздан тортиб чиқаришади... Яъники, энди бу ердан чиқиш ҳақида ўйлашнинг ўзи...

Ултоннинг ранги ўчди.

— Қошиш мумкиндири, — деди ва энг тўғри йўлни топгандек бўлди.— Ҳа-ҳа, наҳот жиннилар қочмаса? Бундай воқеалар... — фикри яшин тезлигида ишлар эди.— Рост, атрофда ҳарбийлар бор. Палигон. Бу макондан чиқиб кетиш...

— Сув кўрмай, этик ечяпсиз, азизим, — деди дўхтир яна «ВТ» чиқариб.— Сиз бу ерни биласизми? Буни мадраса дейдилар. Ун еттинчи асрда қурилган бўлсаям қалъадек мустаҳкам! Ана, чиқиб ҳовлига қаранг, битта фишт кўчириш учун пармалагич машина бир соат қулоқ-мияни ейди. Солдатлар ҳам ҳайрон: «Вот эта да!» дейишади... Ертўла қуриляпти. Уф-ф... Деворлари қамоқларнинг бетон деворларидан ҳам пишиқ! Қисқаси, бу ердан жинни қочганини... ҳим, биттаси бир марта уринган; лекин ток урган... — Ултонга қаради.— Томлар устида тиканли симлар ўтган! Симда пастаянни ток бор... Тўғри, бошқа жиннихоналарда бунақамас. Лекин бу ерлар — па-ли-гон! Секретний ҳисобланади... — Уҳ тортди-да, сигаретни ташлавормоқчи бўлди-ю, аяди, стол қошига борғач, тутайди.— Ҳе, жигаргўшам деб, шунча сирни айтдим-а... Ҳатто «бўйнийлар палатаси»га ётқизинг деганларини ҳам... Ҳа, азизим, устозингизни... Эҳ, тилим кесилсин мени... Йўқ, сиз кўнгилга олманг. Умуман... — кўзлари ростакамига жиқ ёшга тўлди.— Укажон, мени аянг!

Ултон тоқат қилолмади:

— Бас, бас, — деди, аммо мяниси...

... ўша йўлдан чалғимас эди.— Узр этасиз, оға! Мен сиздан фақат миннатдорман!

— Қуллуқ,— у бўш қўлини қорнига қўйди-да, яна хўрсинди.— Бу гапларни биров билса, тамом. Оғангиз бошини ушлаб...

— Раҳмат дедим-ку! — жеркинди Ултон.— Ҳим, у гапларни менинг фойдамга айтдингиз. Наҳотки мен...

— Раҳмат, қадрдоним,— Берди сандиқни очиб, дафтарни жойлади.— Ҳозир овқат келади, — деди. Деди-ю, унга чўчиб боқди.— Ётинг-ётинг.

— Хўп. Қўл-оёқни...

— Шарт эмас.

— Бу ерда ошхона бордир?

— Лекин овқати... — Сигаретни ерга уриб товонида эзди-да, кейин эринмай ердан олди. Сўнгра бояги қолдиқларни излаб қаранди. Тополмагач, қўлидагини халати чўнтагига тикди-ю, бошқа қолдиқларни ҳам кўшиб чиқариб, қаҳ-қаҳ отиб кулди. Сўнг: — Сизга ўзини овқат келтирарман, — деди. — Бу ернинг ювиндисини. ит емайди. Пшено шўрва деб эшитганмисиз?

— Йўқ. Лекин мен овқат танлаб ўрганмаганман, — деди Ултон.— Фақат тезроқ келинг...

Дўхтир сандиқни кўтариб, эшикка етганда тагин тўхтади.

— Салгина очиб қўяман. Бошингизни чиқара кўрманг, эшикни қаттиқ ёпишса... ҳалиги орзуингиз ҳам учиб кетади-да: «Бу ердан чиқмайман!» деб ётиб оласиз!

Ултон «орзу» айтилишида ўта нописандлиқни туйган эса-да, зўр аския эшитгандек, кулди. Бердикул ҳам кулди-ю, шу заҳоти лабини йиғиштириб, елкаси билан эшикни итарди. Эшик калтак еган итдек ёнгишиб очилди. Дўхтир чиқди-да, уни қия очиқ қолдириб, чап томонга кетди.

120

Ултон отни қичаб амбулатория томон бораркан, иттифоқо Баҳорга...

... дуч келишдан юраги сиқилди: худди ўшандаги каби бир бало кўкрагидан итарди ва ўзидан уялиб-нафратланиб, бош эгди.

Қанийди, бари туш бўлса...

Афсуски, унга тик қарамаса ҳам, у билан гаплашиб олиши шарт...

Агар у... бўйнига олса, рост сўзласа — хўп. Ва алдагани — алдаб юргани, ёхуд...

Уша «иш»нинг қутилмаганда...

Тўхта, афтидан, у билан гапинг кўп-ов... Наҳот бошингдан кечган воқеаларнинг бир учи унга...

... боғланмаса?

Отнинг олди оёқлари балчиққа ботиб кетиб, Ултон илкис эгилди. Жонивор шахд билан ўмровини кўтариб сапчиган эди, йигитнинг биқинига бир нарса ёмон қадалди. У пайпаслаб милтиқ милини ушлади-да: «Э, буни яшириб бўладими?» деди: бу аҳволда уни кўча-қўйда кўрган киши нима деб ўйлайди?

Айниқса, фирқўм биносига тантанавор юриб бораётган чоғида? Дарҳол ушлаб...

Ултон милтиқни олиб тиззасига қўйди: ҳа, бунақа об юриши ҳам бўлмайди...

Юганни кескин торти. «Нима қилса бўлади?» — милтиққа тикилиб тураркан, қачондир кимдан эшитгани номаълум (балки отаси, балки чўпонлар айтгандир? Урол бобонинг оғзидан чиққан бўлиши ҳам мумкин) усулни эслаб қолди: синаш керак...

Отни буриб, қирғоққа эндириди. Тушди. Ва милтиққа битта патрон жойлади-да, тетапоя бўлган боладек качал қадам ташлаб, сув ёқасига борди. Чўнқайди-да, стволни сувга тика бошлади, бир қаричлар қолганда, тепкини кўтарди-ю, назарида, ўқ қўндоқни ёриб юборадигандек туюлди. Сўнг юзини тескари килиб, тепкини босди: «гув!»

Милтиқни олиб, кўзларига ишонмай қолди: ўша бирон қарич жойидан пасти йўқ эди!

Ултон иссиққина милли силлаб ва ҳамда яроғининг енгил бўлиб қолганини ҳис этганча буклади,

Ойнома имкониётларидан келиб чиқиб, асарнинг бир неча боби тушириб қолдирилди. Уларда Ултоннинг жиннихонадан қочиши, қува-қув, Таракановнинг уйига кириб қолиши (онаси билан суҳбат: додхони даволаган дўхтир кампирнинг холаси бўлиб чиқади...), сўнг зиёли беканинг ёрдамида палигондан ҳам чиқиб олиб, қишлоққа етиб бориши... тасвирланади.

картон патронни олиб сувга отди. Беихтиёр ствол оғзига лабини қўйиб пуфлади-да, тахир-қадрдон ҳидни туйган ҳолда қирғоққа қайтиб чиқди.

Қирқмани хуржунга солиб, отга минди. Энди уни ёнида олиб юрсаям бўлади: чопон бекитади.

Сўнгра отни ҳайдаб ва... анави манзилгагина (амбулаторияга) эмас, балки сўнги манзил сари ҳаракат қилаётганини дилида қайд этаркан, картишкапояга тушганини кўрди: ҳа-ҳа, от жонивор...

... йўлни эслаб қолган: худди босган изини босиб бораётганга ўхшарди.

Наъматақлар.

Яланглик.

От шу ерда қолади. Жойида...

Ултон ерга тушиб, чилвирни толга боғлади. Сўнг хуржундан қуролни чиқариб, тагин битта ўқ жойлади-да, уни тўппончага ўхшатиб ушлаб ва бу ҳолатидан алланечук завқланиб, энгашган қўйи уйчага йўл олди.

Кўзлари эшикда!

Унга етди, энгашиб қаради: зимзиё. Қулоқ тутди: тинчлик. Аста қўлини узатди-да, бармоқлари бўсағага текканда, тортди: «Яна чинқириб юборса?..»

... «Қочиб кепти!» деб?»

У тикка бўлди ва шарақлатиб тепгиси, эшикни йиқитиб киргиси келди: «Ҳа, энди барибир-ку!» деган ўй ҳам кўнглидан ўтди. Бироқ...

... шу ерданоқ у ёққа қайтариб юбориш хавфи унга сира ҳовлиқмасликини уқтирди.

Демак, эшикни аста қоқади. «Кимсиз?» деб сўрайди, а?

Ажабо, ана шунда, Ултон ҳаяжон ва нафрат билан шу эшик нечун очилганини кашф этди.

Демак, Тўқлибой Қўчқоров анави дарахтлар оралаб келаркан ва... Ултон муюлишга борди-ю, ҳайрон қолди: ўтлоққа...

... ёруғ тушиб турарди.

«Одам бор. Одил миршабми?— деди ичида.— Ҳа... у кутиб ўтирипти! — Сўнг тезда бу фикридан кечди:— Пойлаб ўтирса, чироқни ёқиб қўядими?»

Ахир, уни кўриб, кетиб қолишим...»

Ултон жила бошлади. Бурчакка етди. Бошини хиёл чиқариб, кўз ташлади: чироқ ичкарида (пештоқда эмас!) эди.

Кейин у томонларга кўз солди, тошлоқ йўлнинг адоқларига қаради.

Нихоят девор бўйлаб сурилиб, деразага етди. Кейин ичкарига қаради-ю, яна бошини тортди: қабулхонада ҳеч ким йўқ эди.

«Шунчаки ёқиб кетмас чироқни?..»

Кўлини елкабўйи кўтарди-да, ойнага бошмалдоғи билан урди.

Баҳор чиқибоқ телефонга ёпишса, шартта отадигандек... йўқ: ўзини босди. Сўнг: «Бўлар иш бўлди», дегандай деразага юзланиб — тикилиб тураркан, ўнг ёқдаги сурп парда қимирлади. Ва оқчил қийғини ёғжимлаб ушлаб бошига босиб келаётган...

... Ҳожар опани кўрди.

Энди кўрсаткич бармоғи билан ойнани тиқиллатди ва қуролни камарига қистирди. Сўнг беўшов илжайиб, эшикка ишора қилди.

Кампир кўзларини катта очиб бақрайиб қолганди. Бир балоларни пичирлаб эшикка йўналди. Қийғини бошига солиб, илгакни туширди.

Ултон борибоқ ичкарига кириб олди. Ҳожар хола тисланиб кетиб:

— Ассалом алайкум, оғажон,— деди.

Ултон эшикка орқасини бериб, нари қоқиқ 'қа имо қилди.

— Борми?

— Дунёхонникига кетиб эдилар,— пичирлади кампир.— Утиринг. Нима мундай...

— Бўлмасам, мен... сиз ётган жойга ўтиб ўтирсам,— деди Ултон.— У жой бизга таниш...

— Ҳа, албатта...— Кампир йўртиб, парда орқасига ўтди. Ултон сигарет тутатиб, бир-икки тортгунича, у қайтиб чиқиб, тўсгични дорга қайтариб ташлади.— Мана, бемалол, оғажон,— деди.— Ичкари уйни қулфлаб юрадилар.— Сўнг газ-пилта олдидаги курсига мунғайиб ўтирди.

Ултон тақир катга ўрнашиб, сигарет кулини ахлат пақирга чертиб туширди.

— Хў-ўш? — деди сўнгра энгашиб олиб.— Эшитаман, хола... Соат неча бўлдийкан? Э, аҳами-яти йўқ.

— Нимани гапирай, болажон?— деди хола ва рўмоли учи билан кўзларини ишқаб артди.— Шу, ўзингиздан қолар гап йўқ...

— Шундай денг? Сиз бўларини айтсангиз,— деди бироздан кейин.— Уларнинг алоқалари эскидан бормиди?

Кампир лабини тишлаб бошини сарак-сарак қилди, деразага кўз отди. Кейин курсини эшик томонга суриб:

— Жон оғажон...— деди-да, кўзига ёш олди.

— Холажон,— Ултон қирқма милтиқ биқинига қадалаётгани боис олиб, ёнига қўйди.— Яширманг. Барибир биламан...

Ҳожар хола катга ўқрайиб қолган эди.

— Қулоғим сизда!

Хола бамисоли тили бор қўғирчоққа айланди: кўзи яроғда, лаби лабига тегмай айта бошлади:

— Илгаритдан яқин эканлар. Баҳор шу ерга келганидан кейин у киши икки мартами-уч марта хабар олди. Анави уйча қурилаётган эди. Кейин кечалари келадиган бўп қолди...

— Ҳар ҳафта?— сўради Ултон ва ўзидан жирканиб кетди.— Керакмас!.. Хўш, сиз унақа кўр-қиб гапирманг... Мен сизни барибир ҳурмат қиламан. Онамнинг дугонаси...

Кампир хўрсиниб, кўкрагига қўл қўйди. Кейин майин тортди:

— У ёғдан келаяпсиз-а?— деб сўради.— Жавоб беришдимми ё?... Ютиниб қолди-да, манг-

1 Эшик.

лайини ажин босди. Овози олинб:— Эшмаматов келиб эди,— деди,— бирон соат бўп қолди. Сизни... келса, кўнғироқ қилинг, деди. Почтага...— Тағин кўзлари ёшга тўлди.

— Ҳим, маъкул,— деди Ултон.— Жиннихонадан қочгани тутиш керак-да.

Хола инграб эгилди.

— Вой, художон! Емоннинг жазосини ўзинг бер... Вой, болам-э, мен ҳам билмас эдим... Телефонда гаплашганларидан тушундим...

— Баҳорнинг?

— Ҳа. Уришиб ҳам берди, «қулоқ солманг!» деб... Тешик қулоқ эшитади-да...

— Ҳим, Дунёнинг уйига... қочиб кетдими? Қачон кетди?— Ултон бурилиб, кўдювгичдан сув олди, юзини сийпаб қўйди.

— Қочиб кетгани йўқ,— онт ичгудек бўлиб деди Ҳожар опа.— Эшмаматов билан гаплашди. Бир нималар дейишди... ичкарида гаплашишди. Кейин директорнинг жияни бор-ку?

— Ботир.

— Ҳа. «Жигули»да келиб олиб кетди.

121

— Кўчқоровни ким опкеларди?

Хола яна бошини эгди.

— Қорабой деган бола. Директорнинг «Газиг»ида. Кейин...

— Наби опкеладиган бўлди?

— Йўқ-йўқ!— Кампир ёқасини ёғимлаб ушлади.— «Скори» опкелар эди. Хўжам... Гоҳида бошқа машина. Мен эътибор қилмас эдим... Гоҳо «бу оқшом келмасангиз ҳам бўлади», дер эди Баҳорой. Келмас эдим... Шу. Илгаритдан таниш экан...

Ултон мийғида кулумсиради.

— Раҳмат. Очиқ гапирётганингиз учун, холажон. Онаминг дугонаси...

— Мен ўлай, қаёғдан биламан! Кейин... ўзим эзилиб адо бўлдим... Сизга тик қарадимми? Ҳеч-ҳеч... Лекин кўлимдан нима келарди.

— Бу гапингиз ҳам рост,— деди Ултон,— Узр, мен ҳам бўларини айтдим... У сизни ҳайдаб юборарди, а, салгина...

— Албатта!— Хола ўнглашиб ўтирди. Боз деразага кўз ташлаб, давом этди:— Бу ерда мўмингина бир йигит ишлар эди. Райондан... Бешта боласи бор эди. Ёзларда шу ерга келиб туришарди...

— Баҳордан олдин?

— Ҳа-да. Кейин... Баҳорой келишларидан сал олдин уни жўнатишди...

— Қаерга?

— Тоққа. Чирқиллабгина кетди бечора... Бешта бола билан тоғда яшаш...

— Жў-на-тиш-ди, а?

— Вой!— Кампир тағин онт ичгудек ёқасини ушлади.— Айтдим-у, йиғлашдан бери бўлиб кетди... Ҳайдашди-да... Бу ерга...

— Баҳорой келди.

— Шу-шу.

«Яшавор, чўлқувар!— деди Ултон Кўлдош Мўминнинг базмда айтган сўзларини эслаб: — тағин Тўқлибой Кўчқоровнинг бир оғиз сўзини ерда қолдирмай (бу ерга) келган эмиш!

Қай тил билан айтишди-я шу гапни? Ахир, сўтакнинг ўзиям яхши билар экан-ку...

... бу хилват жой ҳалигидай учрашувларга ғоят қулайлиги учун бир бечоранинг паттасини кўлига бериб (у — райздрав бошлиғи!), Баҳорни... олиб келиб қўйганини?

Демак, анави, ҳужранинг ҳам тезроқ битишига кўшиш кўрсатганини?

Ана шунинг учун ҳам Баҳор уни ҳурмат қилмас экан-да: «сўтак» деб?

Ахир, қўшмачининг номи шу-да!

Демак, Баҳорга хушомад қилмаса, бошини ушлаб кетади... амалдан.

Унинг тиржайган башараси кўз олдига келиб, хаёлан тупурди, урди, ва наздида, Кўлдош Мўмин ҳам йиғлаб: «Иложим йўқ эди-да, ука», дегандай бўлди-ю, ҳоврини босди: ҳа, у — қул-ку, у — қарам, у — наҳс!

Дарвоқе, у ердаги бошқа дўхтирлар-чи, қиз-жувон ҳамширалар? Улар...

Баҳорнинг бу ерга бош врач бўлиб келиш сабабини билмасми? Ҳеч қўрса, тахминлаши мумкин-ку? Бунинг устига тоққа «сургун» қилинган дўхтир ҳасрат қилгандир уларга — ҳамкасбларига?

Демак, базмда бир саф бўлиб ўтирганлар (улар орасида қиз-жувонлар ҳам бор эди) Ултонга... ачиниб, балки унинг устидан кулиб...

Баҳорга эса қойил қолиб боқишган?

Ултон улардан биронтасини тасаввур этмоқчи эди, кўз ўнгига Шарофат...

... райкўмининг чўрис келди: атлас кўйлақда, Ултонга ачиниб қараётир...

Ултон қотиб қолди: «Уям билади. Ахир телефонни улаб берса...

Э-э, Наби нима деганди райкомнинг йўлагида? «Буям жодугар... Ер остида илон қимирласа — билади!»

Ултон бу «аҳвол»да қандай яшаб юрганига ҳайрон қолди-ю: «Билмас эдим-да! — деди. — Ахир, билмагандан кейин...

шу-да!

Мана, энди...

«қарор»ни амалга оширсам, улар менга қойил бўлишади!

Кўлдош Мўмин эса пушаймон ейди: ахир, тоғидан ажралиб қолади!

Ҳа, бу нарса катта тўполонга сабаб бўлади...»

... Ултон Ҳожар холага қараб: «Буям бир ғариб, — деб уйлади ва унга бир калима дакки бериш ҳам — ўзини... ерга уриш билан тенг туюлди. — Энди, бу ердан жилиш керак».

— Сизга раҳмат... — Ултон ўрнидан турди. — Узи тақдиримизни қўшмаган экан... — Шундай

деб, бирдан хотиржам тортди: «Оллоҳ билан боғлиқ сўзларда сир бор. — Кейин тўй арафасидаги урф-одатлар ҳам иримига яраша бўлганини эслай кетди: — Никоҳ ўқилиши ҳам...

... Шошма! Домляям нуқул эр-хотин ўртасидаги вафо-садоқат ҳақида гапирди, а? Шубҳа уйғотар даражада?

Эҳ, Турсунтош-чи?

Нима, уям...

Ундай бўлса, бир оғиз...

Лекин тагин нималардир деган эди... — Сўнг Абдуқаюм ёдига тушиб бошини сараклатди: — У фақат холис хизмат қилди...»

Ултон улар билан ҳам ҳали учрашадиган каби кўнгли тинчиб, боз Ҳожар холага кўз отди-ю, қирқманни белига қистирди.

— Хўш қолинг, холабой, — деди. — Бошқа гап йўқми?

— Гап... — Ҳожар хола бирдан Ултонга тикилиб шивирлади: — Волидангиз қабрини зиёрат қилишнинг ўзим маслаҳат берган эдим...

— Ҳа-м. — Ултон инграб юборди: биқинига бир нима санчилгандай. — Мен бўлсам...

— Лекин борганига кейин хурсанд бўлди, — давом этди хола. — Ҳа, менга раҳмат айтдилар...

Ултон хўрсинди.

— Ҳа, энди... — «Унинг кўлини ўпдим... Отам ҳам хурсанд бўлди. Аёллар ҳам...» — Хола, сизни барибир ҳурмат қиламан!

— Э тилингиздан айланай-е... — Яна Ултонга тикилиб қолди хола. — Эшмаматов пойлаб юрипти...

— Айтдингиз. Почтада кутар эканми?

— Билмасам.

«Демак, Омон чўлоқ ҳам билади, — кулумсиради Ултон. — КГБ билан алоқадор одам-у...»

— Энди, менга бир яхшилик қилинг, — деди Ултон. — Бўтабой Сўпининг дачаси Қоратоғнинг қаерида? Қандай борилади?

— Мана шу тепага чиққандан кейин қабристонга ўтасиз, — Ҳожар хола кўли билан кўрсатиб тушунтира бошлади. — Лекин тепадан пастга эниб, чинорлар тагидан тўғри тоққа ўрлаган тошлоқ кўчага тушсангиз ҳам бўлади-ю...

— Мошина юрмайдиган йўлни айтинг.

— Шунинг учун мазорот биқини билан... сиз тўсиб қўйилган-у, ана шунинг таги билан кетасиз. Эшак йўли бор. Кетаверасиз, кетаверасиз...

— Қишлоқдан чиқаман?

— Чиқасиз. Кейин яна ўннга бурилиб, жўхори поя жияги билан бораверасиз, бораверасиз...

— Йўлга тушаманми яна?

— Тушмайсиз. Йўлнинг ёқасидан кетасиз. Наъматак кўп, жийда кўп... Уларнинг панасидан юрган одамни ит ҳам кўрмайди.

— Яхши.

— Дарага борганда мундай ўнг бетга қарасангиз, олпоқ иморат кўринади. Пионер лагеридай...

— Бирон соатда етаманми?

— У, йў-ўқ. Мошинада ярим соатлик йўл.

— Бўлмасам, тонг бўзарганда етар эканман-да?

— Ҳа... Борасизми?

Ултон кулди.

— Хавотир олманг.

— Ишқилиб...

— Қани, бир фотиҳа беринг.

— Омин. Йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ бўлсин, оғажон...

— Облоҳу акбар! — Ултон: «Бошқа куришмасак...» дея ўзидан розилик сўрамоқчи бўлди-ю, жилди. Холага кулумсираб, эшикни қия очди-да, чиқибоқ...

... муўлишга борди. Утди. Ва қирқманинг кўндогидан қисганича бута панасида туриб, ўтлоққа, йўлга боқди.

Кейин, илдам юриб, от қошига етди. Гижингтой кишнайдиган каби кафтини лабларига босиб-қисиб кўйди-да, ипини ечди. Минмоқчи бўлди-ю, етаклаб дарахтзорга оралади.

Тепаликнинг нақ рўпарасидан чиққач, отга миниб олиб, тошлоқ йўлни кесиб ўтди. Юраги гурс-гурс урганича ўркачга чиқди ва бўзнинг биқинига ниқтаб асфальтдан у бетга ўтиб олди.

Қабристон пастидан ўтган сўқмоққа тушганини туёқ товушидан билди.

Сўқмоқдан кетаркан (туёқ товуши эйтиборни тортмаса), ёнбағирга сингиб кўзга ташланмас эди.

... Ойнабанд равонда чироқ бор. Зина пақтида тумшугини бу ёққа қаратиб турган «Газик»нинг кўк фонари ёниб-ўчар, афтидан хўжайин ўчиришни унутган ёки вақтидан бурун ёқиб қўйган эди. Ултон ҳовучида сигарет тутатиб ўтираркан, у ёқдан ҳам, бу ёқдан ҳам қораталоқ сайрар, кунботар тарафдаги қоронғи дарадан каклик товуши ҳам элас-элас эшитилар, пастликда эса сой шилдирар, юлдузлар сайраклашиб қолгандай эди.

Кунчиқар уфқи хиёл сарғайиб, сўнг қизғиш тус ола бошлади-ю...

... атроф кўройдин бўлиб ёришди,

Бир маҳал айвон эшиги очилиб, барваста киши чиқди. «Бўтабой Сўпи, — дея кўнглидан кечирди Ултон. — Энди Наби чиқади. Ё мошинада ухлаб ётиптими?

Кизик, Наби қаерда яшайди ўзи? Ота-онаси районда... Демак, бу ерда бирон қариндоши бор. Айтмоқчи Дунё — унинг ҳомийси-ку...»

Дарҳақиқат сал ўтмай, йўл-йўл чопон кийган йигит... йўқ, Дунё чиқди. Супача лабига келиб,

машинага тикилди. Бўтабой Сўпи кастюми тугмаларини қадаб зинадан тушди-да, мошина эшигини ланг очиб, шофёрнинг... ўрнига кириб ўтирди. Дунё бир нима деб тўнғиллади.

«Газик» (қизиб турган экан) бирдан жилди ва айланма йўлдан ғизиллаб эна кетди. «У-ў, уста экан!» деб ўйлади Ултон, аммо навбатдаги бурилишда мошина шинғиллаб тўхтади. Каттиқ тормоз еган эди.

Сўнгра оҳиста ўнгланди-да, тагин шувиллаб пастга қўйилди. Тушди. Сўйга — тошларга ора-лаб тақир-туқир қилди-да, яна тўхтаб қолди. Кейин «чағ-чағ» эта бошлади.

Дунё иморат четига келаркан, ёнида каттакон сарғиш ит пайдо бўлди.

— Хов! Бироз кутинг! — деб бақирди у ва овози дарадан шовқин бўлиб қайтди. Мошина ҳамон «чағ-чағ» этар эди. — Урлик! қилмаңг, ҳо-о! Улмақандир, кеп қолар!

Директор кабиннадан чиқди. Қолқани қниб, ичкарига қаради, қўлини узатиб, ниманидир босди. Кейин капотни шу ҳолда қолдириб, тагин ичкарига кирди-ю, нимадир қилганди, мотор бир маромда гувиллай бошлади. Сўнг бирдан жилиб, сой ичидан тақир-туқир қилиб жўнади.

Дунё энди уйнинг нари бурчагига борди... Тубанга қараб тураркан, мошинанинг шовқини эшитилар (ўзи Ултонга кўриммасди) — албатта қолқа силкинар, «уста шофёр» эса чамаси уловнинг тўхтаб қолишидан кўрар эди. Ниҳоят, товуш тинди-ю, капотнинг ёпилгани эшитилди. Сўнгра ингичка-шодон сигнал янгради ва кетди, У. с.р.в.х.о.з. марказига эниб бормоқда эди.

Ултон ўрнидан туриб, наъматак ёнига ўтди. Қоматини ростлаб, Дунёга қаради. Дунё... уй орқасига ўтиб кетди. Ултон қақирмаганига пушмон еди. Аммо сабр этиб, сигаретга бошқасини тегизиб туташтирар экан, йўталиб қолди. «Очликдан. Кўп чекдим», деб дилдан ўтказди ва уйку ҳам ғолиблик қилаётганини ҳис этаркан...

... Дунё қайтиб чиқди. Чопонни эгнига ўрнаштириб бояги жойга келди. Сўнг зинадан бир-бир тушиб, арча остига борди. Танага қўлювгич ўрнатилган экан, ювина бошлади. Ултон қўлидан қўймаган чилвирни тортиб, икки қадам пастдаги сўқмоққа тушди. Дунё бу ёққа қараса, ўзини бемалол кўришига ишонч ҳосил қилиб:

— Хў-ў, чеча?! — деб бақрди. Дунё чўчиб қаради. — Салом бердик-ў-ўв!

Дунё сочиқни олиб, бу томонга уч-тўрт қадам босди. Ит эса бирдан ғапшиниб, ўзини пастга отди. Ток чирмашган дарахтлар орасидан эна бошлади.

Ултон қирқмани ушлаб қўйиб:

— Салом бердик, Дунёхон! — деди.

Дунё боз бир дақиқа боқиб турди-да:

— Сарибой! Бах-бах! — деб қақирди. Сўнг қўлини силкитиб Ултонни имлади.

Ултон жилди. Ит сойнинг у бетиде тўхтаб қолди-да, «Яқинлашма», дегандай чов-човлаб хура бошлади: пастга тушишининг иложи йўқдай.

Ултон сойга етганда, Дунё унга айланма йўлни кўрсатиб, итни қақирди яна:

— Сарибой! Ҳе, қирилиб кет!

Ултон сув юзасидаги тошлардан юриб ўтди. Кейин отни минмоқчи бўлди-ю, етаклаб чиқса — бекага кўпроқ ҳурмат билдирадигандек ҳали мошина энган йўлга ўрлади.

Дунё хўрайиб тураркан, Ултон бошдан-оёқ кўз солиб хўрсинди.

— Келинг, э, сизни қаранг-а... — Сўнг бетартиб экилиб ғовлаб кетган атиргуллар орасидан писиб келаётган итга бақириб юборди:

— Қайт орқанга! Ҳе, ўл, сендай қоровул!.. Бу қочоқ амаки қачондан бери у ерда турса-ю, кўрмаса бу! Яна ҳурадилар... Келинг-келинг, Ултон ака!

— Буям ғафлатда қолди-да! — деб кулумсиради Ултон. — Авчаркалар нима бўлди-ю... — Сўнгра дангал сўради: — Таракановнинг уйига бормаган экансизлар-а?

Дунё ҳам кулумсиради.

— Баҳор айтмабмиди?

— Айтиб эди...

Жувон пешвоз юрди.

— Уйига кирдингизми? — Сўнг тўхтаб унга синовчан тикилди. — Таракановни кўрмаган-дирсиз... Йўғасам шу пайт подвалда ётардингиз...

— Афсуски, онаси бизга сал-пал симпатия билан қарар экан... Тагин денг, бир қариндошининг дараги чиқипти... Улиб кетган...

— Утган кунни менгаям сим қоқиб суриштирган эди... — деди Дунё. — Йўқ, қандай қилиб бордингиз-а?

— Бориб қолдим...

— Ҳим, кампир одамгарчилик қипти...

— Мени ҳатто...

— Хўш?

— ... кузатиб ҳам қўйди. Баҳор шу ердами?

— Улдирасизми?

— Нега?

— А, нега келдингиз бўлмаса?

— Ҳим, биринчидан эркин қушни қафасга солиб қўйсангиз, у ҳам чиқишга ҳаракат қилади, — деди Ултон ва шу мақомда гап сотишга майл сездю-ю, унинг вақтимаслиги учун қисқа қилди. — У билан гаплашиб олишим керак.

Дунё йўл бошлаб, зинадан чиқди ва муюлишга кеп турган итни тагин ҳайдади-да:

— Ана... отни пастга эндириб боғласангиз ҳам бўлади, — деди. — Қаранг! Бизда зираям ўсади...

— Билади-да қаерда ўсишни. — Ултон отни арча орқасига тортиди. Шунда: «Келиб қолишса-чи?» деган ўй кўнглидан ўтди-ю, узун иморатнинг шимол томонига қаради: ўша ёққа боғлаб қўйса, кетишигаям қулай бўлади...

— Кечирасиз, мен анави ёққа ўтказсам...

¹ Қайсарлик (шева).

² Янга (шева).

— Бемалол, — дея Дунё ўзи айвон ёқалаб йўл тортди. Бостирма, ошхона, тандир тепасига бориб, жой кўрсатди. — Пастроққа оптушинг... Қочиб кетишингизга қулай бўлади... Да-а, сизга қойил қолиш керак, ўртоқ Султонов! Ундай қафасдан қочиш... Берди тентак ёрдам қипти-да?

Ултон бўғотидан чиқиб турган тўсин учига чилвирни боғлаб:

— Нима бўлса, бўлди, — деди, — Лекин... сизларга қойил қолиш керак. — Бу ёққа кўтарила бошлади. — Сиз эса авлиёгина эмас, ў-ў-ў!

— Кесатманг. — Дунё изига қайрилди. — Тур! Йўқол-е!.. — Эшикни очиб четланди. — Ечиб ўтирманг. Бу мачитмас...

Ултон унга қаради.

— Таракановнинг уйи чиндан ҳам мачитдан қолишмайди.

— Биламан, — деди Дунё. — Лекин ундай мачит қурадиганни тошбўрон қилиш керак. Мачит — омонатлар, хайриялар ҳисобига қурилса керак... У ўғирлик билан бино қилган... Ў-ў, қуролнингиз ҳам бор-ку?

— Ҳар эҳтимолга... — Ултон унга боқди. — Қайси маънода «ўғирлик?»

— Пайқамадингизми?

Ултон елкасини қисди: «Мадрасадан опкелганми ўша эшик, деразамларни? — ичиди ўйлади ва кампирга... ачинди. — Елгон гапнинг нима кераги бор экан?» Сўнг унга ҳурмати қамайгани учун баттар ачиниб, ўтиргани жой излаб қаради.

123

Унг томондаги дераза остида узун стол турар, атрофида суянчиғи тик-баланд курсилар, дастурхонда емак ҳамда «Самтрест» коньяги бор, яна чойнак-пиёла...

— Утиринг. Тўрланг. — Дунё шундоқ қаршисидagi эшикни итариб-очиб, у ёққа кириб кетди.

Ултон: «Баҳор шу хонадамикан?» дея юраги гуп-гуп уриб, унинг қошида ўзини хор-зор ҳолда туйишни тахминлади ва бу ҳолдан жаҳли чиқиб, стол олдига борди. Коньякка тикилиб қолди-да, шарта олиб, сал ўйланса, жойига қўйишини ҳис этганча пиёлани ярим қилди. Кўтарди. Сўнгра сигарет чиқараркан, четда ётган «ВТ»га кўзи тушди. «Э-ҳа, буям чекади... — Кейин «ўзбекчаларни яхши билмас»лигига яна иқрор бўлди: — Таваба, Оврупо кириб келган... — Сўнг Америка ҳиндуларю Олтой аёлларининг ҳам трубка чекишларини эслаб: — Бизда чилим чекишган, — деди. — Қари момолар ҳам нос отган. Нос тамакидан бўлади...»

Дунё кўндаланг қавилган пуштиранг гуппитўн кийиб, сочларини боши ортида турмаклаб келди.

— Хўш кўрдик. Утиринг, Ултон ака. — У дераза рафидан телефон аппаратини олиб, стол четига қўйди. Узи ҳам ўрнашгач, фотиҳа ўқиди. — Омин. Чиққанингиз рост бўлсин...

— Вақтинча бўлсаям рост, — деди Ултон.

Дунё чойдан қўйиб узатди. Нон ва қазии парраклари териб қўйилган тахсимчани Ултонга сурди.

— Олинг... Одил миршабининг хотини қарашиб турарди, кеча жўнатвордим. Нима гап бўлса, эрига айтар экан, эри менга айтди. Искирт...

— Эриям... хизмат қилиб турса керак?

— Бўлмасам-чи? — деди Дунё. — Ҳе, кўпларнинг куни хўжайиннинг устида... Мунди ака-ям яқинда кеп, битта серкани опкетди. Тараканнинг онасини қақирсақ, сўямиз, деб боғлаб қўйган эдик...

— Нима, улар билан пўм чиққанингизми? — кулумсиради Ултон. — Хуррам ҳам шундай дегандай бўлди.

— Хуррамнинг ўзи... уларни кўрарга кўзи йўқ. Уша куни — вечерда эшитдингиз-у гапларини?

Улар ҳам ҳолва... Ҳе, ўт кетсин буларнинг уйига!

— Унақа деманг. Бошпана сўраб келади-ю, ўзингизни пойгага туширади. — Ултон кулумсиради яна. — Дарвоқе, Таракановлар билан «кампания» эдингизлар чоғи? — У эшикка қараб олди. — Баҳор ҳам айтганди...

— Баҳор гўл! — деди у бирдан. — Ишонинг, ўзи ёмон қиз эмас-у...

— Кечирасиз, унинг ўзи билан...

— Гаплашасиз! — уқтирди бека. Кейин Ултонга ўйлаиб боқди; — Кўрдингиз-а уларни?

— Кимларни? — Ултон унинг қиёфасидан англагач, бошини эгди. — Сўраманг... — Кейин, миясини қиздирган гаплар оғзидан тошиб чиқа бошлади: — Биласиз-ку ўзингиз? Шу ердаям?... — У бўш қўлини стол қаршисига очиладиган эшикка чўзди. — Балки шу хонадаям... Тушунаман. Аҳмоқ эмасман...

Дунё аста «ВТ»дан олди. Ёндиргичда тутатиб, курсига қийшайиб ўтирди.

— А, нима? — деди кейин беписандлик билан. — Салкам ўттизга кирган қиздан... то ест, майли... қиздан нимани кутасиз? Тўғри, ҳаммасиям шундаймас. Аммо бор... Сиз ўзингиз юрмаганмисиз? Айтиб ҳам бергансиз! Суйганингиз борлигиниям!.. Елғонми?

— Рост, — деди Ултон. — Бироқ... менинг у билан телефонда гаплашганимниям айтиб бергандир? Тўғрими?

Дунё сигарет учини кулдонга ишқаб тутунини тўккан бўлди. Кейин чойдан бир қултум ичиб, қолганини чўғдек гиламга сепаб ташлади-да:

— Сволоч, — деб тўнғиллади. — Шундай даққи, шақилдоқ бўлгани билан кўнгли бўш-да...

— Жуда-а бўш экан, — илжайди Ултон ва... ҳушёр тортиб тағин бояги эшикка қаради. — Балки ўзларини...

— Э, ўзини бошингизга урасизми! — зарда қилди Дунё. — А, дарвоқе... Бу ерда отмайсиз!

— Ким сизга «отаман!» деди? Балки у менинг... ўқимга арзимас!

— Ну-у... — Дунё жилмайди ва сигаретни кулдонга босиб буткул эзди. — Балки ичарсиз?

— Раҳмат.

— Кўзингиз қизариб кетган... Бир жойда уйқу босиб, ётиб қолсангиз — тамом. — Сўнг жиддий деди. — Тўғрисиюм шу: розиск эълон қилинган, Ултон ака. КҒБям, миласиям, стукачлар ҳам юришипти изғиб...

— Ҳа.

— Вой, шу... Кўнқоровни... Кўчага чиқдингиз — қўлга олишади-ку?
 — Кўрамыз-да.
 — Тавба...— Сўнг Ултонга самимий термилди.— Сизга ачинаман, холос. Худо ҳаққи... Сиз тўғри йигитсиз... Ҳе, буларнинг падарига лаънат! Ҳаммасини! Қаззоблар, мафиозлар!.. Ҳа-ҳа. «Озодликни эшитиб тураман. Тўғри айтишади: мафия булар... Халқни ўйлаш қайда! Халқ — мол... Эй, жиндак ичинг. Ҳушёр бўласиз.— Пиёлани олди-ю:— Ҳўй,— деди.— Мен айтдим-ов, ҳиди келади...— Шишадан қуя бошлади.
 — Осон бўлади-ку унда?— деди Ултон.
 — Нима?
 — Қўлга тушишим.
 — Да, идите вы...
 — Узр...— Ултон пиёлани олдига қўйди. Кейин манглайига қўлини тирамоқчи эди... урганини билмай қолди.— Кечирасиз...— Кейин паст овозда сўради.— Наҳот ўйламадинглар-а? Кишини шунчалик алдаш мумкинми? Йўқ, мени кўплар алдаганга ўхшайди...
 — Буни «алдаш» демайдилар.— Дунё ўзига яқин пиёлага ҳам шишадан озгина томизди.— Номини бошқа: андишамини...
 — Кўнқоров ўша кеча шу ердамида?
 Дунё бош ирғади-ю, чирсиллаб кетди:
 — Мен айтдим, у булдоқка: «Борманг. Утган ишга салавот», деб. Йўқ. Ичиб олган эди... Ҳалиги Машрабнинг ғазали бор-у: «Ушбу даврон ҳам ғанимат...» Ушани айтиб, жўнаб қолди. Қўлдош Мўмин кузатиб кетди.
 — Тушунарли,— деди Ултон.— Лекин ўша куни бўлмаса, бошқа куни...
 — Ҳайвон... Ўзи туруми йўқ экан у алкашни... у ёққа жўнатиши просто...
 — Бўлар иш бўлди,— деди Ултон. Сўнг пиёлага қўйилгани ҳам олди-ю, пушаймон еди: «Ичиб шу ишни қилди деса... Э, йўқ! Мен — «жинни»-ку. Энди барибир...»— Дунёхон, сизни жуда ҳурмат қиламан— деб давом этди Ултон.— Тўғри, дастлаб... кутубхонада... Биласиз-ку?
 — Аламинни келтирган эдингиз-да!— Кейин истеҳзо билан кулди.— Мен билмас эдимми? Қолаверса, ў-в, бу ерга қанча одам келади! Қазо-қазолар! Ҳукуматнинг тиргақлари... Обком секретари дейсизми! Уччала котибиям кеп туришади. Булдоқ телефон қилади: тамом... Меҳмон кут... Уям ўшаларга қарам-да: ЦҚдан келгичларга... Бу ерда маймун ўтирсаям мулла бўп кетарди. Қанақанги гаплар айтилмайди! Хомтама бўлманг: улар ҳамма сир-асрорни билади!
 — Сал очикроқ...
 — Хуррам девона айтган ўша гапларга... Ҳамма оғзини очиб қолганди. Сиз эмас, сиз бошқа... Анавилар эса, Хуррамдан юз карра кўпроқ билишади... Ҳатто КГБнинг архивидан машҳур қўрбошиларнинг делоларини олиб, навбат билан ўқишаркан... Бадий асар ўқигандай! Айтиб кулишарди: жамиятнинг устидан, тузумдан... Э, нимасини айтасиз, ака.
 — Ишонаман,— деди Ултон, ва ғамгин кулди.— Лекин бир фуқаронинг оғзидан бир гап чиқса...
 — ...ўттиз икки тишини тўкишади!
 — Зўр!— Ултон сархуш бўла бошладими, яна кулди.— «Бу дунё кўрмаган сендай малоҳат!» Шундай қўшиқ бор...— Шундай деб ўзини... ўша кичкина эшик олдида ҳис этди. Ичкаридан келган қўшиқ қўлоғига кира бошлади:
 «Уйрулиб мен ёрдин бир неча кун бўлдим жудо,
 Ахтариб келдим сени, ороми жоним, қайдасан?»
 «Ҳа, ўрганган кўнгил...» деб ўйлади Ултон ва Дунёга бонди.
 — Улар ўзи бурундан...
 Дунё хўрсинди.
 — Ҳа, энди... Узидан ўзи бўлмайди-ку... Ваабше, бу нарсани, тўғри айтдингиз, кўплар билишар эди. Бунга уч йилча бўлаётир...
 Ултон энди бошқа биров ҳақида гап кетаётгандай хитоб қилди:
 — У-ў-ў!— Кейин уятни... «босиб» яна сўради:—Ўзи, қандай бўлиб...
 — Уёғи менга қоронғи. Лекин охирида билганим шулки,— деди Дунё истамай.— Шунчаки эрга тегиши керак эди. Ҳеч курси тегиб чиқиши... Бунақалар кўп. «Эрга чиққан» номи бор. Хоҳлаганча яшаяпти-да. Биронта бола орттирган бўлса, нур устига нур... Нега сумрайиб қолдингиз?
 — Йўқ-йўқ. Гапингизда мантиқ бор... Ўзи, қари қиз бўлиб ўтириш ҳам...
 — Шу-да. Бунинг устига Баҳор эрка ўсган, сиркаси сув кўтармайди. Менга маълум-да... Оиладаги гап-сўзлар ҳам жонига теккан эди. Укасиям ғишинг-ғишинг қиларди...
 — Уйланолмай юргани...
 — Гап фақат унда эмас. Умуман...
 — Да.— Ултон «мумкинми?» сўзини ичида айтиб, қазидан бир япроқ олди.
 — Енг-енг! Бу виставкам,— деди Дунё.— Бироқ биласизми, у сизни яхши кўриб қолган эди,— давом этди мунглини.
 Ултоннинг ичига бир илиқлик югурди. Шу пайт телефон жириглаб юборди.

Ултон тек қолди.
 Дунё шошилмай дастакни олиб тинглади.
 — Ҳим... жойида эканми? Мен ҳам гастингани айтаяпман... Йўқ, ҳеч ким сўрагани йўқ. Йўқ... Э, бизга нима! Биз жўнатдикми?... Аралашманг! Ўзи пиширган ош, ўзи есин! Ҳа. Набининг кўнглини кўтариб қўйинг... Энди, ҳар хил гап келгандир-да. Бекорга кетиб қоладими бемаҳалда...
 Дунё дастакни қўйди.
 — Тоққа кетишяпти. Тошқўрғон деди... Бир нима демоқчимисиз?
 — Йўқ.— Аммо дилидан ўтган ўйга нуқта қўйди: «...бораман. У ергаям... Кўрмасам... Кейин... ..шундайга районга знаман».

— Гапнинг қисқаси шу,— деди Дунё.— У тегмаса бўлмас эди. Сиз тўғри кеп қолдингиз... Ултон қандайдир завқланиб кулди.

— Ажойиб... Қан-дай ажойиб ўйинчоқ эканман! Да-а,— бошини эгиб чайқалди.— Кўраммиз... Мен одам эканимни кўрсатаман ҳали...

— Ултон ака,— Дунё кўлини узатиб Ултоннинг биллагидан қисди.— Ҳамма... ҳаммасига «туф» десангиз-чи? Шошманг...

— Хўш?

— Кейин тоққа — узоқроққа кетиб, а, бемалол...

— Тушунмадим.

— Қандай тушунтирсам экан...— Ултоннинг билагини қисди-да, кўлини олмай давом этди:— Бу гапларни просто-напросто унутсангиз. Йўқ, бунақа одамлар, ифлослар... Сиз ўзингиз борсиз. Сиз кечаги Ултон акасиз...— Ниҳоят кўлини тортди.— Мен бу ёғини тинчитаман. Ҳозироқ...

— Тушундим,— деди Ултон. Сўнг ўзини зўрға босиб давом этди:— Менга дўстона маслаҳат бераётганингизга шубҳам йўқ, Дунё. Бу — жуда тўғри йўл. Лекин менинг йўлим эмас...

— Тушунаман, унутиш оғир. Шунча тўй-томоша, гап-сўз бўлгандан кейин.

— Бу ёғиям бор.

— Лекин «булар» ҳам унутилади, Ултон ака. Қолаверса, бугун уйланиб, эртага ажрашганлар ҳам бор ҳаётда. Бунинг сабаблари ҳам кўп бўлади...

— Рост.

— Агар сиз «хўп» десангиз... яъни қандайдир аҳдингиздан қайтсангиз...

— Хўш?

— Мен бу ишни бостира оламан! Розиск ҳам йўқ! Сиз уёққа тушганингиз ҳам йўқ. Шунчаки тоққа кетгансиз-у...

— Ҳм-да.

— ...Қайтиб келгансиз. Ваабше биров сизга ҳайрон бўлмайди...

— Бу ўзингизни режангизми?— сўради Ултон кулган бўлиб.

— Ўзимни, ўзимни!— таъкидлади Дунё.— Ҳозир калламга келмаган бўлса, худо тепамдан урсину-а!

— Йўқ, Днёхон.

— Нега? Нима топасиз?.. Камида яна қайтиб, ўша ерга борасиз. Ана унда чиндан ҳам ҳалигидай бўлиб... Тавба! У ерда шароит шундай эмишки...

— Рост.

— Йўғасам...

— Менинг ишим пишган,— деди Ултон бирдан энгил тортиб.— Сиз, яхшиси, менга оқ йўл тиланг!

— Ултон ака...— жавдиради Дунё.

Ултонга унинг ҳолати шу қадар ёқиб кетдики, ўзининг қадрига энди етгандек бўлди: ҳа, у чинакамига...

...эркакнинг ишини қилишга отланган!

Бу иш элу халқнинг ва юртнинг ор-номусини ҳимоя қилиб майдонга чиқиш эмаса-да, унга яқин, унинг замирини...

...мустаҳкамлайдиган «иш»дир...

Энди ушбу поғонадан тушмаслик керак.

— Мен фахрланаман — сиздай сингиллар борлигидан!..— Шунда Дунёнинг қандайдир режаси ҳам борлиги ёдига тушди: Хуррамми, Баҳорми айтганди.

Ҳа-а, Тараканов тўғрисида...

— Барча орзу-умидларингиз ушалсин,— деди Ултон кўтаринки руҳ билан.— Сизни ғийбат қиладиганлар ҳам бор албатта: бири «бойвучча» деди. Бошқаси...

— ...«бойликка учиб теккан,— тўнғиллади Дунё.— Да, ну их!..

Ултон бирдан ҳовучини очди.

— Бўлмасам...— Дунёга тикилиб қолди-да, гангиб эшикларга кўз солди.

— Баҳор йўқ,— деди Дунё кескин.— Кеча синфдошингиз Турсунтош опа опкетган эди... Сизни суриштириб кепқолди: «Нима гап? Ростми?» деб...

— Ҳа-а.

— Баҳор шу ерда эди. Кейин укасиям кеп қолди. Уям бир нимани сезган шекилли... Хуллас, учовлон кетишди.

— Баҳор, демак, уйларига...

— Уйларига бормаса керак... Униям аҳволи ёмон, Ултон ака... «Уксус ичаман, кислота ичаман», дейди. Ул, дедим. Йиғлади. Мен ҳам... Аёлнинг кучи шунга етар экан-да. Лекин,— у Ултонга туйқус жиддий тортиб уқтирди:— Лекин мен соғ юрсам, Таракановнинг уйини буздираман...

— Нима-нима?— Ултон шошиб сигарет тутатди.— Унинг уйи... Едгорлик рбидаси-ку, Дунёхон?

— Обида ҳисобига ўшани тиклаган бўлса-чи?— Кўзларида ёвуз бир ифода балқди.— Ана Қизилмозор! Онангиз ётипти... Қани унинг мачити? Жуда куйган эдингиз...

— У бузилган,— пичирлади Ултон.

— Ушанда худди менинг хўжайиним бузгандай қаровдинлар... Ана ўша одам айтиб берди: илгариги директор билан шўро раиси эшик, дераза, устун — барини мошинага юклаб обориб берган экан. Хушомадчилар... Хуррам акаям суриштириб билган экан... Ҳали у кўради! ЮНЕСКОга ёзмасак, отимни бошқа қўяман!

Ултон энтикиб:

— Етармикан Парижга?— деди.

— Етмаса етмас... Лекин уни кўрқитишимиз аниқ. Ифлос... Яна: «Мендан қоладиган музей», дейди. Қолдириб бўлти! Ҳозироқ Ленинградига отправка қилаётгандир...

— Мумкин,— деди Ултон.

— Шунақа...

— Ундай бўлса, анави мачитни...

— Бир гап бўлар-да.
— Хўп. Бизга жавоб энди,— деди Ултон.

...Кўпак супа четида отга тикилиб ётган экан. Туриб ўтирди ва қалта думини ликиллатди.
Ултон беихтиёр Олапарни эслади: униям кўриш керак...

Гижингтойга минди-да:

— Хуш қолинг,— деди.

Дунёнинг кўзлари милтиллар (ёшга тўла) эди.

— Хуш боринг,— деди.— Лекин бир кор-ҳол юз берса, ёмон тўполон бўлади...

Ултон яна ўз қадрини туйди. «Қизиқ...» дея отни ҳайдади.

Ёнғоқ барглари кўрпа бўлиб ётган (ёнғоқни қоқишган экан) лойхонадан ўтиб, арчаларга оралади. Улар аксари паст бўйли. Лекин ҳар биридан зағизғонлар худди ини бордек патир-путир учишади. Осмон булутли, ҳамон тонг отаётгандай, аини чоғда куз нафаси келар эди.

Ёнбағирда уч-тўртта қари тутлар кўринди-ю, Ултон бу ерларда қачонлардир...

...одамлар яшаганини тахмин қилди.

У «Олағоғим бор!» деб, бу ёқдаги — ушбу Қоратоққа қизиқмаган, бу тизмалар анави юксак чўққилар қошида тепаликка ўхшар ва назари илмас эди.

Ултон икки ёнида тош қалама девор чўзилган ва ҳазонга тўлиб кетган йўлга тушиб энаркан, тубанда сой кўринди: афтидан шунинг давоми эди у ёқда сойлик.

Сўнгра шу — камсувли тошлоқ ёқалаб бораверса, карантин постига чиқишни тахминлади: демак, бирон чақирим юқоридан йўл тортиб, постни четлаб ўтади. Сўнг нари томондаги ёнбағирга ўрлаб, Қизилмозорнинг устидан тушади.

125

...Ултон отни пасткамликда (Абдуқаюм никоҳ куни «Победа»ни кўйган ер) қолдириб, мозор эшиги (табақанинг усти очиқ: товутга гов йўқ) олдидан ўтаркан, ичкарига кўз солди-ю, тўхтади: шу ерда никоҳ ўқитган, онасининг қабри-да шу ерда...

У шарт бурилиб, зинага чикди. Наздида, мозорда ҳам кимдир пойлаб тургандек бўлди: аммо бу маконни «босиб» ўтиб кетолмайди.

Олға қадам отди ва кўзига ташланган нарса — Бибиқиз сағанаси кесиб олингандек экани, йўлкада ғишлар қалашиб ётгани бўлди. Йигит ҳайрон қолиб аста жиларкан, сағана ёнида ўсган наъматак бутаси ҳам пастда — гўрлар устида ётганини кўрди ва шунда: «Ассалому алайкум», деган овозни эшитди. Аланглади: овоз айвончадан келган, бурчақда домла намоз ўқийтган экан. «Ассалом алайкум, раҳматулло», деди яна қария ва пичирлай бошлади:

— Жумла мўминга товфиқ бер... Марҳумларнинг руҳини ранжитган нобакорлар жазоси ўзингга ҳавола, эгам...

Ниҳоят, Зикриёхон домла кўзғалиб-туриб жойнамозни қоқди. Жойига-устунга иларкан, Ултонни кўриб, бирдан илжайди-да...

...кўз узмай қолди.

«Биларкан. Эшитган...» деган ўй кечди йигитнинг дилидан ва тили калимага келди:

— Салом алайкум, тақсир!

Домла ўша жилмайишида Ултоннинг қўлини олди. Сўнг кафтига тикилиб:

— У ерда ишлатмас экан-да?— деди.

— Ҳим. Мен... улгурмадим,— жавоб қилди Ултон ҳам жилмайиб.

Чол бош ирғади.

— Марҳамат.— Юқори айвонга юз бурди-ю, дарҳол сағана вайронасига имо қилди.— Ана шунақа кип кетишди.

— Кимлар?

— Опа билан Одилбой. Боз икки ишчи келишди. Бел-кетмон кўтариб. Кейин Опа ваъз айтди. Бизни «динчи-тарғиботчи» деди. Кейин буюрди: йигитлар йиғлаб-йиғлаб буздилар. Шунда Зокир Урин ҳам келиб қолди. «Тушунтиринг. Бунинг нима зиёни бор экан?» деб эди, опа талаб ташлади. «Ўқувчиларни опкелинг. Зиёрат қилдиринг», деди. У кишиям оташин бўлиб кетиб қолдилар. Тур-сунтош бояқиш ҳам худонинг зорини қилди: «Халқни хафа қиласиз!» деди... Йўқ, ҳеч кимга қулоқ солмади... Шундай ишлар бўлди, ўғлим. Мана энди... ғиштиниям опкетармиш. Опкетмаса, тиклаб кўяр эмишмиз.— Чол тагин синиқ илжайди.— Буни тиклаб бўлар эканми: ундай усталар йўқ...

— Э, худойим!— ингранди Ултон.

— Бизни кўрқитдилар. Соқолимизни кесар эмиш...

— Жоҳиллик,— нидо қилди Ултон. Хаёлида эса...

...мадраса айвонида кўрган соқоли кесик чол.

— Ҳа, бизнингчаям — жоҳиллик,— тасдиқлади қария.

Ултоннинг кўзи ёшовраб: «Нега-я?» дея сағанага бораркан, ғишларнинг ҳам олиб кетилиши дилида мадда қилиб, бир замонлар волидаси етагида келгани, анави ерда ўтиришгани...

...онасининг мунғайиб одамларга инсоф-диёнат тилагани (Зикриёхон домлага ўхшаб) ва япа-лоқ тошда ёниб турган шам-да кўз ўнгида намоён бўлган қабрга етди.

Сўнг беихтиёр пастга нигоҳ ташлади-ю, тагин бир узунчоқ сағанага кўзи тушди.

Ултон (талабаликда) юртга қайтишларининг бирида Самарқандда бўлиб, Амир Темур мақбарасига борган, лўлинусха қоровул хосиятли тош қўйилган сағанани кўрсатгач, қуйига — хилват ертўлага олиб тушган, Ултон у ерда ҳам аини сағанани кўриб, лол қолган эди.

Демак, отин қиз қабри ҳам шундай экан, бул-да истисно бир зот...

Ултон иттифоқо гўр бошидаги тоқчага тикилиб қолди: яссигина ғишт устида айлана ва чўзик из бор эди.

Ултон ҳовлиқиб... ёнида қўл қовуштириб турган чолдан сўради:

— У ерда нима бор эди?

Чол ҳайрон эканини англададиган бир тарзда:

— Қумғон билан жинчиқроқ,— деди.— Мис қумғон, сопол чироқ... Пилигиям бор экан...

«Наҳот ўтпарастлик давридан қолган? Бу — мусулмоний сағана-ку?» ўйлади Ултон ва чолнинг боз илжайганини кўриб, ғаши келди.— Нимага куласиз, тақсир?

— Униям опкетишди,— деди у.— Кейин Хуррам ҳофиз келиб суриштирди. Беш-олти ёшлар ҳам бор эди унинг ёнида. Бариси хуноб бўлиб кетишди...

— Дуруст,— «Дунёга айтса, тортиб ҳам олади ундан...

...У нима қилар экан? А-а-а, хушомаднинг ўзи-ку у тайлоқ, бахтсиз нодон! Таракановга берса...

Хуррам учун — яна бир факт!— Шунда Дунёнинг «уйини буздираман!» дегани ҳам жоҳиллик — жаҳл натижаси эканини эслаб хўрсинди.— Энди уни бузиб, бу маҳитни тиклайман дейиш...

— Қани, юқориға марҳамат,— таъзим қилди чол.— Услари жавоб беришдими?

— Биласиз-ку.

— Энди... Отангизни кўрдингизми?

— Йўқ. Айтмоқчи, у ёққа жўнатилганимдан у киши хабардорми?

— Йўғ-а,— деди қария.— Мен ҳам ҳали эшитдим... Абдуқаюм келиб эди. Бир жуфт нон қарзи бор-да...

— Тақсир, анави ердаги тошлар орасидан уларнинг уйига...

— Тушса бўлади. Нарвон бор. Мен ҳам гоҳо...

— Кечирасиз, менинг у кишига гапим бор эди... Қаюм акага айтадиган гапим...

— Бемалол. Аммо лекин димоғи куйган...

— Мен учунми?

— Сиз учун ҳам. Аммо бугунги нони иссиқмас эди...

— Бу нима деганингиз?

— Боринг, биласиз.

Ултон йўлкага ўтди-ю, бу ерга қайтиб кирмаслигини ҳис этди: ҳа, бундан ҳам муҳимроқ «иш»лари бор, ундан олдин тоққа чиқиши керак ҳали...

Тоққа? Шошма, бу жойнинг «қиммати» ундан қам бўлдимми?

Ошиқма!

126

Ултон мазордан кўнгли тўқ бўлиб чиқди ва бемалол қуйига эна бошлади.

Сойнинг у ёғида боғ, уй, қулба, чойхона ҳам баралла кўринар, йигит буни ҳис қилар, аммо боқишга фурсати йўқдай — чалғийдиган қаби малла тошлар сари борарди. Етдим деганда, шундай туюлдики, ҳозир кимдир қақиради-бақиради...

Шунинг учунми қояларга етибоқ илкис пасаиди, йўртиб четга борди. Пастга қаради-ю, қўлбола стол ёнида ўтирган Турсунтошни кўрди.

У қўй калласини жаҳл билан ғажир эди.

— Меҳмонгаям қолси-ин!— деди Ултон.

Турсунтош бошини кўтарди ва калла қўлидан тушиб кетди.

— Вой, оғажо-он!— деди.— Бормисан, Улто-он?— Урнидан туриб кетди.— Туш! Тушинг. Ана нарвон!.. Вой, худойим-в, энкайинг-в!.. Бу инсонга ёқмай қопти яшаш...

Ултон туйқус яроғни эслаб, ушлаб қўйди-да:

— Ёқади. Яшаш... Туғилишдан мақсад ҳам — яшамок-ку,— дея бурилиб, зинага оёқ босди.—

Ҳаёт ҳам нарвонга ўхшар экан, Турсунтой!.. Чиқиб-тушиб юролсанг — бир нав. Юролмасанг, пастда қоласан, ёки тепадан ўзингни ташлашга мажбур бўласан.— Фикри тўхтамаг етганидан қаноатланиб, ясси қояга оёқ қўйди-да, сакраб ерга тушди.

Кейин нарвонни ётқизиши керакдай туюлди. (Чамаси, ўз қулбаси остонасига суяғлиқ шотуни опқўйиши ёдига тушган эди.)

— Пешонангдан бир ўпайин, оғажон...— Турсунтош кўзда ёш билан унинг бошига қўл узатди. Икки чаккасидан кафтларига қисиб, қоқ манглайдан ўпди.— Утиринг нимага сенляяпман-а? Ёш бўлиб қолгандай... Аммо кечадан бери болалик ҳам қолмади... Дунёни кезиб чиқдим. Масковиягаям бордим...

— Масковдан ёруғ чиқмайди.— Ултон ўриндиққа чўкди.— Қани, омин! Узимизнинг чироғимиз ёнсин... агар бўлса! Йўғасам, осмондаги куёш ҳам етади... Лекин буниям булут тўсган!

— Одамнинг кўнглини бузма...— ўтирди Турсунтош ҳам.— Барибир елкамизга офтоб тегади. Яхши кунлар келади, синфдош! Улай агар, мен ишонаман.

— Обло ақбар!— деди Ултон ва қачондир кўргани Италия фильмида севишган қашшоқ қиз-йигитнинг бирга бўлиш йўлида бор «бисот»ларидан айрилиб, яъни ярим яланғоч ҳолда кетишаётганда, ошиқ йигитнинг полисменга қарата: «Ҳама нарсени олдинглар! Лекин орузни... оломайсанлар! Кучларинг етмади, билиб қўйинглар!» дегани ёдига тушиб, ва роҳатланиб: «Қандай гўзал тасалли!» деб ўйлади.

Турсунтош қийма, поча, туёқ уюлган таҳсимни ўртага қўйиб, туриб кетди.

Кўча эшикни занжирлаб қайтар экан, бирдан қўлини ёнига узатиб...

...тандир вайронасини кўрсатди.

— Томоша қилинг, синфдош! Кеча пағром бўлди... Ху, қирилиб кетгурлар!

— Кимлар? Нёга?— сўради Ултон ва шошиб қолди.— А-а, Абдуқаюм ака қаерда эди? Кечирасиз, Баҳор...

— Баҳорингизни қўя туринг,— деди зарда қилиб у.— Қаюм аканиям кеча опкетган... Ху, болачақанг чирқиллаб қолсин ҳаммангни! Миршабнинг-ку қасми бор эди-да бурундан!.. Харомхўрлар! Тешиб чиқсин...

Ултон иттифоқо кўприк воқеасини эслаб қолди: «Ҳа, ўшанинг давоми,— деди ичида.— Лекин... ..бу жавобгарлик иш-ку?

Чойхонага нон бериб турган кишининг тандирини бузишса?»

Турсунтош хуноб бўлиб келаркан, Ултон:

— Бунинг учун жавоб беради-ку?— деди.— Дунё бедарвоза эмас!

— Дарвозабон айбдор-е! Туз сепманг-да ярамга!— тўлғанди Турсунтош.— Балиқ бошидан чириган: юқоридан буйруқ бўлган.

Мустафоқул чолнинг ўчоқлари нимага вайрон бўлди?

— Наҳотки нон ёпиш ҳам...

Турсунтош кўл силтади.

— Бу тўғрида бошқа указ чиқипти! Нон ёпиш, калла пишириш — «нетрудовой доход» эмиш. Ут тушин Олий Советигаям!

— Ҳай-ҳай. Совет раисисиз-а?— кулумсиради Ултон.

— Э, Совет борми!— сўкинди у.— Айтаман-ку, Ленин билан бирга ўлган деб!.. «Ленин ўлсам иши ўлмайди» дейишади яна. Ишиниям кўмиб бўлишган!

Ултон Ленин ҳақида уйлашга илк марта эҳтиёж сезди-ю... бу йўриғда аллақачон ўйи якун топгандек туюлди. Ва:

— Назаримда, Ленин ҳам менга ўхшаган хаёлпараст бўлган экан,— деди.

Турсунтош кўрқиб сўради:

— Қайси маънода?

— Утиринг...— У сигарет тутатиб олди.— Ленин бобо айтганидек инсонлар бир-бирига тенг бўлмас экан-ку? Бой билан камбағал ҳамиша бўлар экан, рост, ифодалар, атамалар бошқача...

У шундай деди-ю, «эсидан оғиб»— бошқа одамга айланди гуё: мадраса, маҳбус... айвондан пастга қараб турибди.

Саҳн четидаги мраммар таккурсига чиқиб олган тепакал, пакана одам қўлларини силкитиб, хитоб қилаётди:

«Муҳаббатлар муваққатдир,
Фақат ғамлар ҳақиқатдир!..»

...Юртлар обод шаклинда,
Қуллар озод шаклинда!..»

Сўнгра овози бурчлардан акс садо бера бошлади:

— Муҳаммад Ҳодий афандининг «Инсон фожеалари манзараси» номли асарида шундай битмишлар! У киши буюк Туркистоннинг ҳам шоири эди! Зероки Фитрат афандига ҳам устозлик қилган эдилар! Билиб олингиз, эй, ғофил бандалар!..

Домла Абдулла Ориповнинг («Абдулла Ориф ўғли»нинг) «Олтин балиқча» шеърини айтиб, ғофил бандалар (саҳнда ўрис аскарлардан бўлак кимса йўқ эди) ушбу зиндондан бошқа олам борлигини унутиб ва ёвгон ювиндинди тамадди қилиб, «бахтиёрмиз!» деб ўйлашларини башорат қиларкан, ёнида Берди дўхтур пайдо бўлиб: «Домла Чўлпон! Тоам сизга маҳтал бўлди! Боғда кутшаётир!» деб тирсагидан ушлади, туширди ва қўлтиқлаб жўнади.

— Э-е, олинг чилимдан!— деди домла.— Чекинг бу «Эпоха»ни, кули кўкка соврилсин!
— Азизим, меҳрибоним...

Ултон бу манзарани шу қадар берилиб кўрган эдики, дарслик ёзган домланинг сўзларигина эмас, бошининг туксиз, думалоқ қовоққа ўхшаши ҳам ёдида қолган эди...

— «Атамалар бошқа» деганингизга мен ҳам қўшиламан,— деди Турсунтош бўшашиб.— Лекин Ленин бобони хаёлпараст дейиш... Тўғри эмас.

— Тўғри бўлса, бирон гапи амалга ошдимми?— сўради Ултон.— Жамиятни қулатишдан бошқа нимага эришди!.. Тўғри, унинг ғоялари жозибали эди. Хаёлдай, орзудай! Шунинг учун унга инонганлар беҳисоб эди. Ҳалиям бор... Ана ўзимизнинг Зокир Уринов ҳам шунақароқ...

— Мен... мен ҳам ишонаман,— деди шошиб Турсунтош.— Уни... аблаҳ раҳбарлар бузишди... Ушалар чиқараяпти ҳалигидай қарорни... ҳам...

— Э, дарвоқе!

Турсунтош шикаста кулиб, тагин тандирни кўрсатди.

— Ана, худди жамиятга ўхшатиб ташладилар...— Ўхшатиш ўзига ҳам ёқдимми — мамнунланиб овозини кўтарди.— «Нетрудовой доход» эмиш! Бунинг маъноси нима? Новвой ҳам ишламасдан фойда кўради дегани...

— Тавба!— Ултон ҳам ғамгин кулди.— Бундан чиқди, Абдуқаюм акани қулоқ қилишипти-да? Турсунтош чағ-чағлаб кулиб юборди.

— Шу-шу! Ҳе, уруғинг қуруғирлар! Вей... мениям ўсал қилишди, синфдош... Ана, қозон! Тўнқариб қўйишди. «Энангиз яна калла пиширса, сиз каллангиз билан жавоб берасиз», деди.

Ултон тагин кулди-да, Мундининг гапини яна эсга олиб:

— Реакция...— деди.— Ў, азаматлар!— Унинг кулгиси келар, осмонларни тўлдириб қаҳ-қаҳа отишни истарди.— «Бу жаҳон кўрмаган сендай малоҳатни...»— Охирги гапи яна шу бўлди.— Шундай қилиб, сизиниям...

— «Э, боринглар-е», дедим мен!— давом этди синфдош.— «Олинглар шу йўқ Шўронинг раслигини!» дедим. Ўзи, у ёқда...— Тепага ишора қилди,— бўлганимча бўлиб тушгандим. Отинқиз сағанасини кўрдингизми?

— Кўрдим.

— Эй, «қайтар дунё» деган гапга ишонасизми?

—Ишонгим келадими.

— Мен ишондим ҳисоб. Ана кўрасиз, Ултонжон!.. Кеча Хуррам девонаям беш-олти шотирлар билан келган экан. Мен билан ҳам гаплашди: уларнинг настраениyasi бошқача...

— Кўп жойлардаям шундай бўлса керак...

— Ҳа-да! Қарор — ҳамма юртга баробар! Фарғонагаям, Хоразмгаям! Ҳали у ерлардаям тўполон бўлиб кетгандир. Чой қип келай... Хўжайин ҳам кеп қолар, тиқиб қўйишмас...

Ултон кўз остидан унга тикилди.

— Балки яна Тўқлибой Қўчқоровга йўлиқарсиз? Ахир, у киши кўприк хусусида ҳам...

Турсунтош ҳушёр тортиб кетди-ю, кўзида тагин ёш йилтиради.

— Кулаясиз-а?

— Турсуной... Ахир у одам ўзини... яхши кўрсатиб қўйишним билади-ку?— давом этди Ултон.— КГБниям ўрсига топшириб, халқ гарафида турипти гўё...

Турсунтош миқ этмасдан қолди-да:

— Келинг, бир масалани ҳал қилиб олайлик!— деди.

— Марҳамат. Соат... Кечирасиз, Баҳор...

— Кейин, кейин.

— Қулогим сизда.

127

— Тўқлибой Қўчқоров тўйингизга бош бўлди... Унинг чизигидан чиқмадик. Махфират ояям, бошқалар ҳам. Мухбирларни ишга солган ҳам — у киши. Опага айтган, опа уларга тайинлаган. Қарабсизки, газидаям — дап-ноғора!..— Ултон чўнтагини кавларкан (Берди дўхтир ҳужрадан чиқиш олдида: «Газетни кўринг», дегани бежиз эмас — бутерброд ўралган газета райониники экан...),— Шўро раиси баттар жўшиб кетди:— Кимнинг тўйида мунча дабдаба бўлган? Юзларингдан ой кўрганмиди у?— Турсунтош бармоғини силкитиб жилмайди.— Сизнинг шогирд эканингиз ҳам — бир чақага арзимайди.

Ултон гижим бўлган газетани чиқарган эди, четга отди.

— Ҳа.

— Раҳмат сизга. Баҳорни «шогирдим», деб оғзини тўлдиришим — бекор гап!

— Нега?

— «Карл Маркс»нинг эшигиниям очмаган у. Ҳу-ув адоқдаги мактабда ўқиган. Дунё билан...

Жаноб олийларининг «бир оғиз сўзлари» билан бу ерга келганиям — гирт ёлгон!

Ултон яна бош ирғади.

— Ҳожар холаям айтди.

— У киши билади! Кўп сирларни билади. Лекин оғзи маҳкам. Тили қисик эмас, қарам-да...

Ҳеч кими йўқ бир бева...

— Хўш, бу гап-сўзлар Баҳор учун бўлдими?— Ултон тағин бегона ҳақида гап кетаётгандай сўради.

— Тавбал!— мазах қилди Турсунтош.— Узи... ўзгиналари учун бўлди! Апириш...

— Ҳим, обрў орттириш...

— Бе-е! Майли, бу ёғиям бор,— давом этди Турсунтош.— Нимагаки, сал вақт орасида обрўси бир пул бўлар эди.— Ултон унга термилди.— Худди шундай!— уқтирди у.— Ахир, оғажон... Менга қаранг!

— Қараб турибман.

— Анави кўприкнинг тили бўлса айтсин, шунинг устида сизга нималар дедим? «Бир оғиз олдинроқ айтсангиз...» А? Уша куни қай аҳволда эдим?, Хўжайин билади, холос... Куйиндим-е! «Бу одам гўл экан-ку?» дейман... Сизни! Сизни! Сөздингизми ҳеч?

— Ҳа, бироз,— деди Ултон.— Шунга ҳайрон бўлдим ҳам...

— Хайрият.

— Тағин нуқул «аҳил бўлинглар», «бирга туринглар» деб...— Ултон бирдан бармоғидаги ҳалқани суғирмоққа тутинди. Турсунтош «ҳай-ҳайлаб» унинг қўлига урди. Ва:

— Кейин-кейин,— деди.— Қулоқ солинг... Ана, эсингизда экан: иноқлик ҳақида гапирдим.

Бўлар иш бўлди, деб ичимда... Қанча эландим...

— Рост.

— Шу балдоқниям ўлай агар, шу ниятда олган бўлмасак?.. Хўжайин ҳамма нарсани билади.

— Ҳ-ў!

— Нима, «ўлайсиз? Уларни алоқасини... бизгина эмас, бошқалар ҳам билишар эди... Қизиқ-сиз-а? Ундай хилват жойда ёлғиз боши билан бир қиз боланинг яшашйёқ ҳар қандай кишиниям шубҳага соладими? Еки «чўлқувар»га ўхшатиб баракалло дейдими? Қўлдош сўтак дейиши мумкин... Аммо нармалний одам дарҳол қизиқади... Сиз бўлсангиз...

— Мен ҳам қизиқанман.

— Лекин...

— Алдандим...

— Шунақа. Агар бошда бир оғиз сўраганингизда эди...

— Бўпти. Утган ишга саловат.

— Шундай-у, куяман-да...— У чайқалиб, кўзларини енги билан артди.— Энди нима қилмоқчисиз?

— Ҳал қилмоқчи бўлган масалангиз шумиди?— сўради.

— Йўқ. Олдин саволга жавоб беринг.

— Нима бўлса... бўлади.

— Ҳе, сиз-а... Биламан-ан.— Кейин бақириб юборди.— Ўзингизниям жонингиз кетади-ку кейин?

— На чора.

— Вой, худойим!.. Аммо лекин шу тўй бўлмаганда,— деди у чертиб-чертиб,— Баҳорнинг укаси уни бир бало қилар эди! Унинг қўлидан келади...

— Уям билар экан-да?

— Галварс...— Турсунтош юзини ўгирди.— Фафлат босган банда. Романтика!

— Сиз уни қайдан билдингиз?

— Хўжайин айтган эди. Ана, келса, сўранг... Ашим бор-ку, Қорабой! Шундан эшитган экан...—

У яна тутқиб кетди:— Уларнинг уйига совчиликка борганини айтинг! А? Ни-ма-га боради райком секретари? Сиз унга ким бўласиз? Баҳор-чи?.. Хўп, Султон бобо област советининг депутати дейлик... Нима бўпти! Депутатдан депутат кўп! Қолаверса, уларда зиғирча обрў йўқ. Қўл кўтаришни билишади, холос! Кечирасиз...

— Нега,— деди Ултон,— Мен ҳам биламан.

— У ёғини сўрасангиз,— давом этди Турсунтош.— отангиз ҳақидаям кеча... Кеча Дунёнинг уйига бориб эдим—да! Шунда Бўтабой Сўпи истамай гапирди. «Нима деди?» деб сўраманг. Яхши тушунмадим... Лекин охирида чол даъвогар бўлиб юрса, ўзига қийин бўлади, дегандай гап қилди... Менга қаранг! Ҳали отангиз билан...

— Йўқ,— деди Ултон.— Хўш, демак, Тўқлибой Қўчқоров ўша ишларни...

— ...ўзи учун қилди! Вассалом!— Турсунтош тағин сўкинди.— Шундай қилиб, ҳам ўзини оқлаб олди, ҳам айтганингиздай обрў орттирди хунаса... Билмаган пандавақилар бўлса, мактаб юришипти уни...

— Демак, ҳамма билмас экан—да?

— Э-э! Елкасида тезак тутаса, ҳидини билмайдиғанлар озми? Умуман, талай одам билади. Махфират опа билан Одил миршаб... главний қўшмачилар! Авчаркадай айлашиб чиқармиш сўқим хонимнинг уйчасига келганда...— Турсунтош яна изтиробга тушиб, жимиб қолди.— Ултонжон, кечиринг... Биламан, одатингизни...

— Билмас экансиз,— деди Ултон тағин ўзи эмас, бошқа биров ҳақида гап кетаётгандай.— Ҳали ўйлаб кўраман...

— Ҳу, ергина ютсин унияма... Уф-ф. Шу-да. Ҳатто райкомнинг котибаси Шарофат ҳам... Туф-е, ҳаммасига! Ўзимгаям!

Ултон энди хайрлашиш чоғи етганини туйди.

У болалиги билан ҳам хушлашаётгандай ҳолатга тушди-ю... пахта теримида Турсунтошнинг — ўғри тиши лабини кўтариб турадиган қизалоқнинг гўзалар ичида ашула айтиб юргани намоён бўлди. Осмондан бадбўй дори пўркаб «Кукуруза» самолёти ўтаётди.

Қизалоқ ура қоча бошлаган тенг-тўплари ортидан қулиб, кўллари кўкка чўзади:

«Кўкда учган самолёт,
Қанотингни пастлаб ўт!
Кремлга хат ёзай,
Москвага ташлаб ўт!...»

Ултон синфдошининг — ёш кампирнинг тиришган юзи, ёшли кўзларига кўзи тушиб, унинг эрта қариши сабабини ниҳоят, англаб етгандай бўлди.

— Турсуной,— деди сўз излаб,— Сизни... сизга ҳурматим ҳеч сўнмайди. Айтадилар-ку: «Бу яхшилигинг тирик бўлсам — юрагимдан, ўлсам — суюгимдан кетмайди!» деб.

— Вой-е!— Турсунтош хўнграб юборди—да, ҳаприқиб келиб, Ултоннинг манглайдан яна ўпти.— Оғагинам...

128

Бир неча дақиқадан кейин Ултон Оқсув жиягидан Гижингтойни йўрттириб тоғ томонга бормоқда, шимолда ястанган тизмалар уни оҳанрабодек тортар, етгач — қувиб-қучиб қўйворадигандек эди.

...Унг соҳилда бир нарсаси қолгандек қаради-ю, япалоқ тошга кўзи тушди ва унда тик туриб кўллари кўксига чирмаштирган бир рўё намоён бўлди. Сўнг от жилгани сари — тош ҳам, рух ҳам қолиб кетди.

Қаршисида гўлаб ўсган юлғунлар энди диққатини тортиб, ўшалар ичидан ўқ отилгани, наздида, милтиқни найзага ўхшатиб кўтарган Ашим пойлаб тургандек бўлди-ю, ҳақиқатан ҳам бир туп бутани қўли билан қайриб, қаққайган пастбўй киши... йўқ: оқ-сариқ юз ёш болани...

Зиёдуллани кўрди.

Олабўжи кўрингандек қўли қирқма қўндоғига етган замон йигитча юлғун шохини қўйвориб (шоҳ қимирлаб кетди!), сўқмоққа чиқди.

«Ҳа, ўша-ку? Бўйнидаги дурбинми?»

Бола бошини эгиб, манглайи остидан боқиб турарди.

— У-хў, яна овга чиқиптилар—да!— деди Ултон беихтиёр.— Милтиқ қани?

Зиёд елкасини қисди—да, сув томонга четланди.

Ултон юганин тортди. Ва (у билан ҳам сўнги бори учрашуви учунми?) энгашиб қўлини узатди. Зиёдулла ийманиб, бармоқлари учини тегизиб олди. Сўнг бола чехрасини изтироб «бузиб»:

— Муаллим, мен отган эдим, ўшанда...— деди. Кейин қамчига елкасини тутган қаби бошини ҳам қилди.— Чучела қилмоқчи эдим. Лойхўракни...— Сўнг унсиз йиғлаб юборди.— Сизга тегди. Билмай қолдим... Пойлаб ётувдим...

— Айланай, иним!— деди Ултон бирдан уни суюб кетиб.— Кейин билган эдим. Сал-пал. Ҳеч қиси йўқ...— Сўнгра эса Зиёдулла ўша кунни...

...Гижингтойни амбулатория қошидан опкелиб боғлагани ва ўзини қутиб ўтирганида (устун ортидан чиққач) айтган баъзи гапларини яна такрорлай бошлади:— Уқ отилади—да, полвон. Чехов ҳам айтган экан: милтиқ ўқланган бўлса, отилади... На чора? Ушанда бегуноҳга теккан бўлса ўқ? Ўзи шунақа бўлади асли: гуноҳкорлар қатори гуноҳсиз ҳам қурбон бўлиши мумкин...— Сўнг ўзи ҳақида гапиргиси келиб кетди:— Масалан, мен ўзимни гуноҳсиз, деб ҳисоблайман...

Зиёдулла бош кўтармай ирғалди ва кўзларини мушти билан артаркан:

— Сизда гуноҳ йўқ,— деди.

Ултон, афтидан, унинг нимага шама қилганини англади.

— Уйга бориб эдингми?

У бурнини тортиб, бош ирғади.

— Ҳа... Кеча. Зокир Уринов билан қишлоққа тушиб эдик. Бирга келдик... Катта онамнинг уйида ётдим...— У кўзлари қизариб, Ултонга боқди.— Сизда айб йўқ экан...— Кейин кўз узмай сўради:— Психбалнисадан келаяпсиз-а?

Ултон:

— Ҳа,— деди. Ва ўқувчисига ёлғон сўзломаслигини туйди: бари-бир эшитида-ку?— Қочиб келаяпман, Зиёд... Мана шу тоғлар билан хўшлашай дедим...

Зиёдулланинг кўзларидан тагин ёш жилдиради.

— Сизни тутиб олишади. Апчаркадай бўп келишипти... Домла, қочинг!— Кунчиқарга ишора қилди.— Булар ёмон...— Кейин бирдан бўйнидаги дурбинни олиб узағди.— Опкўйинг. Керак булади, домла...

— Раҳмат.

— Олсангиз-чи! Уларни узоқдан кўрасиз... Яхши дурбин! Яхши кўрасатади. Опқаранг... Тоғлар яқин бўп қолади.— Ултонга тутқазиб кулумсиради.— Сизниям йироқдан кўрдим. Ҳе, қишлоқдан чиққанингизда...

— Ҳа-аа!— Ултон дурбин кўлига текканидан-да мамнун бўлди.— Шунинг учун бу ерга тушиб турдинг?

— Ҳа...

Ултон кўргични кўзига тутиб Олатоққа қаратиши ҳамон кўзи ўнгини малларанг чағат тўсди. Асбобни сал қимирлатган эди, чағат «қочиб», арчазор кўринди: пода... Отасининг сурувини ҳам кўра олишига ишонч ҳосил қилиб, энди дурбинни ўзида қолдирадиган бўлди. Бироқ ўзича дурбин...

...кейин керак бўлмаслигини эслади-ю, яна эгасига қайтаришни маъқул кўрди.

— Яхши экан. Ма...

— Олинг дедим-у!— Бола тисланди.— Сизга... ўзим ўйлаб опкелувдим...

— Ҳа-а.— Ултон хўрсиниб юборди ва боланинг меҳрини қозонганидан қалби қабариб:— Хўп,— дея унинг қирғийи борлиги, лекин...

...тонгда дачада кўрмагани, шу тўғрида Дунё ҳам нимадир деганини хотирлади.— Сени... қирғийинг қалай?— деб сўради-да, унга (тепадан)тик қаради: гўё жиддий муаллимга айланди.— Уни сенга Узоқ Тўлаганов совға қилган-а? Ҳойнаҳой биздаги боғдаги қирғий боласи эмасми у? Зиёдулла бутун гавдаси билан ирғалди.

— Ҳа.— Кейин елкалари титраб, тагин йиғлаб юборди.— Кеча дачада... қафасдан чиқариб, учирдим... Мундай айланиб-айланиб уйга киради. Равондаям айланади... Зал очик эди. Уйга меҳмон келганди, ўша ерга опкириб кўярдим. Аллақанчаси келишди... — Кейин у кўрқиб орқасига қаради.— Иккитаси шу ерда!... Тўлаганов: «Областдан келган вакил», деди... Елғон.— Ултонга боқди.— Сизни ушлагани келишган!..

— У-ўў, азаматлар-е,— деди Ултон ҳаяжони аралаш шодлик билан.— Яхши ишлашяпти!

— Домла, сиз бу ёққа юрманг: Чўнтоққа. Юртага... — Кейин тиниқ жилмайди.— Сиз арча остида бир нарсани айтиб бераман девдингиз. Кейин ухлаб қолдингиз...

— А!— Ултон хаёлан арча шоҳларига ётган жойидан боқиб, тепада каттакон оқ қушни кўрди: у хўрпайиб овоз чиқарар — гўё кўксов одамга ўхшаб йўталар эди. Ушани ҳикоя қилмоқчи бўлиб Зиёдуллага қаради-ю, ўзининг ҳам фикри чилғиди.— Анавилар ўша ерда бўлса, демак, биз бормаймиз...

— Борманг, домла!

— Раҳмат, иним. Э, шошма... Қишлоққа тушганларингдан кейин тўғри менинг кулбамга борсан-да, деворга осигул гулдасталар бор, ўшаларни олсан. Узингга...

— А, ўзингиз...

— Мени қўй... Биз энди, анави... бойқуш мисоли чўққиларга кетамиз! — деди.— Бойқушни биласан-ку, хилват жойларда... одамлардан четда яшайди.

— Ҳа, домла.

— У-ў, ажойиб қуш у!— хитоб қилди.— Уша арча остида у тўғрида ҳикоя қилмоқчи эдим... — Ултон сигарет тутатди. Кейин ерга тушгиси келди-ю, ўнг оёғини узангидан чиқариб, эгар қошига қўйди. От лўғун остидаги ҳас-хашакларни қилиб ер эди. Ултон эгарга ўрнашиб олиб: — Уша ёлғиз арча шоҳига бойқуш келиб қўнарди! — деди тагин уни кўра бошлаб.— Сассиз учиб келади-да, қўниб олиб, сайрайди... Йўтал тутгандек овоз чиқарди. Осмонда ой. Атроф жимжит. Кейин бутун...

— Отмагансиз-а?

— Нега... Э, йўқ! — деди Ултон кескин.— Мумкин эмас!... Уни «тун қуши» ҳам дейдилар. Қара, «Тун қуши»... Гўзал! Демак, у бўлмаса, туннинг ҳам тунлигини билиб бўлмас, а? О, табиатда ҳамма нарса нақадар мутаносиб!

Зиёдулла калта хўрсинди.

— Яхши экан.

— Ал-бат-та! Фақат бизда ёмон одат бор: уни «хосиятсиз» деймиз. Чолдеворлар, кимсасиз маконларда яшагани учун... Ахир, нима қилсин у шўрлик! — Ултон ҳикоя моҳиятига етди.— Област газетасида ишлаб юрганимда, бир шоир баллада ёзган эди. «Бойқуш» деган... У, зўр! Унда айтадики, бир замонлар бойқуш, яъни Бойўғли жуда ажойиб, инсонларга фақат нафи тегадиган қуш бўлган! Кейин замон ўзгариб, «Бой ёмон!» деган гап одат тусига киргач, Бойўғлини ҳам боғларидан қувиб солган эканлар... — Ултон уни «хосиятсиз» деб аташ қадимдан борлигини ҳам эсламоқчи бўлди-ю, балладани бузишдан кўрқиб, борича баён қила кетди: — Шундан сўнгра Бойқуш, яъни Бойўғли одамлар яшайдиган маконларни тарк этишга мажбур бўлипти-да... одамови бўлиб кетипти! — Йигитчанинг чеҳрасида ёқимли титроқларни кўриб, илҳом билан давом этди: — Лекин у жонивор одамларни соғинар экан. Шунинг учун тунлари қишлоқларга, овулларга келиб... арчалар устига қўниб сайраркан: йўғон, кўрқинчли овозда! Нимагаки, одамзодни қандайдир жин-ажиналардан огоҳ қиларкан, тўғрироғи, ўшаларни қочирар экан...

— Одамлар бўлса...

Ултон роҳатдан яйраб:

— Ҳа! — деди.— Билдинг... Уни қувиб соладилар! Тош отадилар! Уқ ҳам... — Зиёд бошини ҳам қилганди, Ултон: — Менга қара! — деди.— Энди ўйлаб кўргин. Бир секунд! Уша... бойқушга ўхшамайманми мен?

Зиёдулла донг қотди. Зеро Ултоннинг ўзи ҳам туйқус чиқарган хулосасидан ҳайратда эди. Аммо шу оннинг ўзида...

... бойқушга айланишини (шунақаям!) истадики, ў, сассиз учиб йўқолса!

Тун маҳал, ой чиққанда, пайдо бўлса... арчага кўнса! Йўталса! Ва одамлар ҳайдагач, кулиб-кулиб йироқларга кетиб қолса...

Ултон оёғини узангига қўйди. Сигарет қолдигини сувга чертиб юборганди, Зиёдулла:

— Қирғғийи ўлди, — деб қолди. Яна кўзида ёш, муаллимдан ижозат (савол) ҳам кутмай, давом этди: — Шу залда айланаверди. Оёғида ип. Бир учи кўлимда. Кейин шипга тегай-тегай деб учди. Учаверди-да, телевизор устидаги фосфор қирғғийга бориб ўзини урди...

— Фасфор... Кечаси хонани ёритиб турадиган...

— Ҳа. Оқариб турарди. Жуда сирли бўлади хона... Қафасда турганда, ўша ҳам ўша қирғғийга... фасфорга кўп тикиларди... Отам бўлса мактар эди уни меҳмонларга. Кечаям...

— Гапир-гапир.

— Шу, ўшани... ёмон кўриб қолган экан-да... Шунақаям бориб урдик, фасфор тушиб чилчил бўлди. Узиям... мундай чалқанча бўлиб ётиб қолди...

— Буюк фожеа, — деб шивирлади Ултон. Ва овози баралла кўтарилиб кетди. — Бу — фожеа, иним... Биласанми, бу ўлимнинг маъносини? Озодликка интилиш — бу! Озод бўлишнинг иложини топа олмаган-да! Анави...

... жонсиз қирғғий эса — озод! Уйнинг тўрида!

Бу жонзод эса — қафасда!

У ... ўч олган!

Унинг исёни — бу!

Ўлими...

Зиёдулла хўнграб юборди. Ултон не бир туйғу билан йигитча қалбида...

... шунча олий ҳислар уйғонгани, бунда оқибат ўзининг ҳам ҳиссаси борлигидан масрур бўлиб, айни чоғда ўзини ҳам энди ўша қирғғийга ўхшатиб...

хўрсинди: ҳа, у ҳам фасфор бургут томон бормоқда... Боради ҳали. Ва...

...

— Зиёджон! — Ултон бирдан от бошини сувга бурди. — Раҳмат. Рух озод бўлиши керак! Шуни унутма! Севгин... Мана шулар... Шу тоғлар, шу адирлар, сойлар, қурт-қумурсқалар — бари меники, деб ўйла!

Ҳақиқатан ҳам сеники!

От сувга тушиб, ўта бошлади. Зиёдулла нимадир деди. Ултон нари қирғоққа чиққанда, бола чўнкайиб-мунғайиб ўтирар эди.

Ултон Зокир Уриновга нимадир айтиш, ҳечқурса у киши билан хўшлашиш нияти борлигини айтишни истади. Аммо унинг сўзи энди болага етмас, етса-да, фойдасиз эди: ҳали бу йигитча ўзини кўрганини...

у кишига айтар? Ахир, қишлоққа бирга тушиб келишган: шу асно яна-да яқин бўлишгандир? Бунинг устига, Зокир Уриновнинг Қизил мазорда ранжигани... Қолаверса, анави икки «агент» у кишига «сафардан мақсад»ни айтишган албатта: ахир, Зокир Уринов — мактаб директори!

Табиий, у киши ишонмаган!

Кейин тушунади.

Ултон барибди у кишининг феълени яхши билмаслигига иқрор бўлиб қўл силтади: ҳаёт ўзи — муаллим...

... Рўпарада Етимчўққи, булутга тегиб турар, сўппайган бу тоғнинг «тўш»лари ҳам оқиш, у тўсиб турган Олатоғ эса хўмрайиб ётар, Ултон энди унинг оғушига кирса — ютилиб кетадигандек эди.

Ҳаво илик, ҳадемай тандир тафтидек бир ҳовур борлиқни тўлдиради ва суворини ҳам ўзи каби моддий мавҳумиятга айлантиради гўё...

Ултон шундай ҳислар қамровида эса-да, ҳайвоннинг туёқ товушларини аниқ эшитар, тобора таниш дарага (Кўрғондарага) яқинлашиб бораётгани, кейин ўнгга бурилиб, темир жарангидек сас таратувчи қўлтиққа киришлари ҳамда тўғри Зовбошига чиқиб боришларини билар эди. Аттанг, юрти у ёқда қолиб кетаётир...

... қолиб кетаётир тиловўтли шаршара ҳам, майли, бор бўлсин!

«Майли, уни ўзгалар кўради-ку? Келгуси авлодга қолаётир-да».

Ултон бир замонлар «Худбин хаёллар охири...» деган эссе ёзган («Табиат бурчаги»да чоп этилган), Тешавой билан бир-икки ходимдан бўлак кишилар елка қисиб қўйишган эди.

Бир сувори ёмғирдан сўнг, босган изидан ғиж-ғиж товушлар эшитила бошлаганда, бир туп зумрад арчага рўпара бўлади.

Арчанинг ён-вериди ола-чалпоқ қор ётибди. Қордан холи жойларда сариқ бойчечаклар бодраб очилган. Улар шу қадар нозик ва тиниқки (узиш у ёқда турсин!), қўл тегизиш ҳам зиён: гулбаргларда изи қолади, балки захринг ҳам қолар. (Чўпонлар кўзичоқларни ҳам кўп ушламасликни уқтиради бегош жужуқларига: «Одамнинг захри ёмон, ўстирмай кўяди!»)

Музлаб, юлқа бўлиб қолган қор ҳам бир тиниқ! Четидан синдариб, егинг-ялагинг келади! Йўловчи бу ердан узоқлашар экан, яна бир кўз ташлайди-да: «Эй Тангрим, бу қолаётир-ку? Қолади-да, а?» деб ўйлайди. Ва шундай ҳолга тушадики, иложи топса, уни — уша бу манзарани шундоқ олиб кетади!

Бағрига босиб...

Ва ҳеч кимга кўрсатмай юради.

Лекин бунинг иложи йўқ.

Сўнгра у шундай фикр қилади: «Шошма! Сендан олдин сендек киши ўтмаганми?

Ва истамаган эканми — буни қучиб кетишни?

Фалокат юз бериб, ошкетганда, не бўларди? Бу... бўлмас эди: вассалом.

Демак, кўриш ҳам сенга насиб этмас эди.

Қолсин! Қолаверсин! — деб хулоса чиқаради сайёҳ. — Ахир мenden кейин ҳам авлодлар

келади-ку? Ва улардан бири бўлмаса — бири ўйга толиб, менга «раҳмат» айтар: «қолдириб кетганим учун! Уша сирли фалокат юз бермагани учун!»

... Ултон Баҳор минган Гижингтойни чилвиридан тутиб, жиловдор каби ўрлаб чиққани айрига етди. Ва энди... ёлғиз эканидан кўнгли синиқиб, айна чоғда ўшанда Муҳаббатни ҳис этгани, энди Айрилик ғамига-да, дучор бўлганига иқрор ҳолда, қўйига энди.

Зовбоши йўлига тушди-ю, арча остида турган малла «газик»ни кўриб, қўли тагин қирқмага югурди. Ва нари томондаги пакана арчага суяниб энгашиб ўтирган... Бўтабой Сўпини кўрди.

— Хў-ў! Салом бердик!

Директор (мизгиётган экан) аланглаб қаради-да, қўлини тошга тираб сурилди. Мошина остидан эса думалаб чиққан Набининг кўзи Ултонга тушиб:

— Домилло, бормисиз? — деб юборди.

— Албатта! — деди Ултон ва қирқмани олиб тиззасига тиради: тиззадан ва кафтидан ўтган сеҳрли бир куч вужудига ёйилиб, овози ўткамлик касб этди. — Директор бобоям шу ерда эканлар-да!

Наби яроғни кўрди, тек қолди. Сўнг зарил бўлса, уни тортиб олишга кучи етадигандек ишонч билан кўзгалди.

Бемолол юриб келиб, қўлини узатди.

Ултон беихтиёр курулни жойига тикиб, унинг қўлини олди. Шу бўйи ўнг оёғини узангидан чиқариб эгар қошидан бу ёққа ўтказди-да, сакраб тушди.

— Қалайсан, қассоб?

Набининг бутун вужуди кўз бўлиб, унинг нигоҳию дурбинию ўсиқ соқолигача кўриб олди.

— Дуруст! — деди. Ва ўрнидан элан-қараб туриб келаётган Бўтабой Сўпига зарда қилди. — Мунча имиллаб қолдингиз, директор бобо? — Сўнг: — Юринг, домилла, — деди. — У киши бировларнинг олдига келиб сўрашишни билмайдилар... — Аммо домилла ўрнидан жилмаслигини эслагандек томоқ қириб, тескари қараб, тўнғиллади: — Кардон кетипти, мой оқаётир...

Ултоннинг бу қарияда қанчалик алами бўлмасин, унга отасининг қарам экани яна ёдига тушдимми, ёши-салобати босдимми — ҳарқалай ўзи юрди у томон. Ва бир қўлини кўксига босиб, бирини узатди.

Бўтабой Сўпи бу мулозаматни кутмаган экан: шошилиб унинг қўлини қисди. Сўнг уялиб-кулимсираб:

— Тузукми? Саломатми? — деди.

Ултон... бирдан ўзига келгандек унга очиқ киноя билан жилмайди.

— Кўриб кўрибсиз-у, ўртоқ Сўпиев? — деди. — Иссиқ жон экан, қочиб келдик... Бу ерда авчаркалар йўқми?

— Апчарка нима қилади-е, — деди Бўтабой Сўпи юзига кун тушгандай ерга қараб. — Лекин бу ишларга ҳам ўзимиз ҳайронмиз, Ултонбой...

— Ҳайронсиз? — сўради Ултон ва тили қичиб кетди: — Уйингиздаги ўтиришдан сўнг, а?... Кўпайлашиб мени дўзахга жўнатдинглар-у, яна ҳайронсиз? — Бўтабой Сўпи миқ этмади. — Ёшингиз улуг эслатишга мажбурман. «Тўнғиз» деб сизга лақаб қўйганларнинг асоси бор экан... — Қўли қирқмага етди. — Сиздай оғир карвон, дунёни сув олса, тўпигига чиқмайдиган зот йўқ! Бу — инсонлик эмас! — Қўндокни қаттиқроқ қисди. — Вой, бу одамнинг безрайиб туришини қаранглар! — Набига кўз отди-ю, беихтиёр тисланаркан, йигитнинг кўз қорачиқларида яширин қаноат, ҳатто...

... сирли рағбатни кўрди. — Вой, сиз қанақа одам ўзи? — деб хитоб қилди. Ва бу билан ҳам сўнги сўзлашуви экани, демак, ўзини изтиробга туширган барча ўйларини-да айтиб олишга қарор қилиб, давом этди: — Во ажабо!..

Бўтабой Сўпи йўталиб:

— Бақирмасанг ҳам эшитаман, ука, — деди.

— Мен «ука»нгиз эмас!.. Мен — сизнинг... душманингизман! Ана... бу душманлик, тирик эканман... юрагимда, ўлсам — суягимда қолади! У, сизни лаънатлайди авлодлар!.. Шундай директор ўтган экан дейди: ўзи семиз, тўққиз болали хотин устига ёш хотин олган, майли, севишиб бўлсаям... совхозни ўз мулки ҳисоблайдиган, ҳиммат қилса, бировга бир нарса ҳада қилиб, шоҳона дачада яшайдиган ва оддий бир мактаб таъмирига қийналган... райком секретари орага тушмаганда...

Бўтабой Сўпи илжайди.

— Ешсан, ука.

— Гудак бўлсам ҳам яхши билан Ёмоннинг фарқига бораман, жаноб директор!

— Майли. Гапингни тугат.

— Тугамайди гапларим! — нидо қилди Ултон ва додлагиси келди: — Сизнинг биргина айбингизок... юзингизга қора суркаб эшакка чаппа миндириб, ҳайдаб юборишга етади.

— Эштайлик-чи, — деди Бўтабой Сўпи. — Лекин кўп ҳовлиқмай гапир... Ҳим, баъзи гапларинг рост. Ҳарқалай унча-мунча билар эдик у «иш»ларни... Аммо мунчалик бўлади, деб сира ўйламаган эдим.

— Бўлиши мумкин, — Ултон ичида ҳам тан олди: бундай бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига келмаган... — Бироқ, Бўтабой ака, сизнинг ёлғончи эканингиз, кўзимга тикилиб ёлғон сўзлаганингиз... Вой-вой, уят-е...

У қулиб қўйди.

— Кулгилими ҳали? — яна олов олди Ултон. — Вой, шу саҳт-сумбатингиз билан шу қадар пасткаш бўласизми? — Бўтабой Сўпи ўқрайди. Ултон гапи ниҳоят таъсир этганидан қувониб, эзгилашга... иложи бўлса, додлатишга аҳд қилди. — Ҳа-ҳа, сиз шунақа кимса... Ахир, ўйлаб кўринг-а, сиз қип-қизил қўш-ма-чи-ку?

Директор хирсдай гавдасига қарамай, шундай қўл сермади: Ултон тисланиб кетмаса, чаккаси-га урилган шапалоқ зарбидан учиб тушиши тайин эди.

Ултон қирқмани чиқариб ўқталди.

— Уласан, аблаҳ!

— Ҳе-е, гўдак... — Бўтабой Сўпи хомуш бурилиб, худди бояги жойига томон жилди-ю, бирдан ерга энгашиб тимирскилана кетди.

Ултон қуролни тепага қаратиб, тепкини бошмалдоғида тортибоқ қўйворди: гувиллаган товушдан Зовбоши ларзага келди. Қаердадир каклик чуруллаб учди, зағизгон чағ-чағлаб юборди. Ултон белидаги ўқдондан патрон оларкан...

... энкайиб қолган Бўтабой Сўпи қоматини тиклади. Ва секин юриб ўша арча остига борди. Утирди. Тошга бир уриб, кейин муштумини манглайига тиради. Тирсақларини тиззасига қўйиб, чайкала бошлади.

Ултон Набига кўз қирини ташлади. Наби тоққа қараган кўзини қисиб:

— Боладингиз, — деди. Кейин қўлини кўксига қўйди. — Анави гапларни... билган бўлсам, тил тортмай ўлай!

Ултон кулумсиради.

— Фақат сен билмас экансан.

— Ҳа. Ҳалиям сал-пал...

— Шуям етади.

Ултон милтиқча ўқ жойлаб, Бўтабой Сўпига йўналди. Наби ҳам шошиб эргашди.

— У ёқдан қонганингизни... — бўғилиб, йўталиб олди, — кеча эшитдим-у, ўлай агар, уйдан чиқиб кетдим. Мошинасига ўт қўяй, дедим-у, сизни...

— Хабарим бор... — деди Ултон директорнинг олдига етиб, бўш қўлини белига тиради.

Кейин, ўша қўл билан сигарет чиқариб силкитди-да, бирини лабига қистирди. Наби гугурт чақиб тутди. Ва Ултоннинг сўрамоқчи бўлган гапи...

ёдига тушиб кулумсиради. — Қани, ўртоқ директор... — Уни сийлагандай туюлди-ю, — Ҳов, — деди.

Бўтабой Сўпи бошини кўтарди: кўзи қип-қизил эди. Сўнг яна ён-верини пайпаслар экан, Ултон яна қирқмани тўғрилади. Директор уф тортиб, Набига юзланди:

— Сигарет...

— Ҳўп бўлади, директор бобо! — Наби мошинага қараб чопиб кетди. Ултон унга «ТУ»ни тутди. Бўтабой Сўпи бош чайқаб, Набига қараб турди. — Кардон кетипти, мой оқаяпти... — дея Наби «ВТ» олиб келди.

Директор битта сигаретни бемалол тишлаб, Наби тутган ўтда тутади-да, йўталиб қолди. Кейин уҳ тортиб:

— Ҳе, фалак, — деди энишга қараб. — Яна гапинг борми?! Умуман, айтганларингни кўпи рост... — У ҳорғин бош ирғади. — Лекин менинг жойимда бўлганингда...

— ... бўлмас эдим! — деди Ултон.

Бўтабой Сўпи синиқ жилмайди.

— Ҳа.

— Ҳў-ўш... Ҳалиям сиз билан машмаша қилиб, анча вақтим кетди, — деди Ултон. — Айтинг-чи, жаноб, отамнинг ишида... нима нуқсон бор?

Бўтабой Сўпи унга пастандан қараб турди-да, ортига кўз ташлаб олиб:

— У кишини кўрарсан? — деди.

— Ҳа.

— Эса, ўзинг ҳам айт: бир отар қўйнинг жойини тўлдириб қўйсин.

— Бир отар?

— Ҳа... Ҳозир Тошқўрғонга етдилар, дейман, а, Наби?

Наби кутилмаганда ҳовлиқиб:

— Ҳа, — деди. — Э, Ултон ака, у ёқда бир иш бўпти...

— Биз ҳам ўша учун бориб эдик, — гўё давом этди Бўтабой Сўпи. — Мен отангга гапнинг учини чиқардим. У киши ул-бул деб қолдилар...

Ултон Турсунтошнинг ҳам бу йўриғда дудмал гап қилганини эслаб:

— Мундай очиқ айтаоласизми? — деди. — Ё буям сирми? — Сўнгра яна қизиша кетди: — Мен биламан... сиздек директорлар ҳамма вақт чўпонларни чув тушириб юради: оғзига сиққанича мол олади. Охири битта акт...

— У ишларнинг ҳисоби бор, ука. — Сигаретни қимирлатиб қўйди Бўтабой Сўпи. — Бу — эски гап... Ҳим, сенга очигини айтсам, менга буюришди: «Султон чўпонга айтинг, ўрнини тўлдирсин. Бўлмаса, камиссия боради», деди.

— Ким? Нимага? Нима... — Ултон чайнаиб қолди: «Чўпон даъво қилса..» дебмиди? Йўқ: «Шикоят қилиб юрса...» А-а, демак, шикоят қилмаса...

... олам гулистон!

— Нимага эканини ҳам отангга айтдим. — Бўтабой Сўпи ўрнидан турди. Ва тагин уҳ тортиб: — Ҳеч бир инсондан эшитмаган гапларни сендан эшитдим-да, — деди. — Ҳа, энди, тушуниб турибман: сен учун ҳозир дарёнинг у бетиям, бу бетиям — бир. Майли... Лекин районга бориб юрма. Опкетишади. Бу қирқмагаям ишонма... — Кейин дурбинга қараб олиб, Ултонга қандайдир илиқ назар ила боқди. — Бизни Зиёдни кўрибсан-да?

Ултон:

— Ҳа, — деди-ю, бўйнидан дурбинни олиб узатди. — Олинг!

— У хапа бўлади... Лекин бора-бора сенга ўхшаб кетади дейман.

— Ёмонми?

— Яшаш қийин бўлади-да.

Ултон майин жилмайди ва... бирдан қаҳ-қаҳа отди. Овози кўтарилган сайин эса...

... ўздан кулаётгандек туюлиб, бирдан жим қолди.

— Наби, кетамиз, — деди директор. — Мошинани йўлга тушир, бу ёғи эниш-ку... Этаккача боради. У ёғигаям бир гап бўлар.

Ултон уни кеткизмаслиги керакдай аланглади-да, Набининг жилаётганини кўриб, унга ночор, илиқ табассум қилди.

Бу табассумда... видолашув бор эдики, Наби дарҳол фаҳмлаб, тўхтади. Ва шахд билан келиб, унинг қўлини ушлади.

— Домилла, энди... — пичирлади-да, Бўтабой Сўпига бақириб юборди: — Йўли йўқми... оп-қолишининг? Бу одамнинг нимаси жинни? Узларинг жинни!..

Директор томоқ қирди.

— Наби...

— Нима Наби? Ахир, қўлингиздан келади-ку? Сизнинг қўлингиздан кўп иш келади!..

Ултон ҳақиринглаб кулди.

— Фақат шу иш келмайди.

— Ана шундай, — деди Бўтабой Сўпи. — Бироқ бўларини айтсам, бу «иш»ниям уддалаш мумкин. Фақат домилланг, хў-ўш, «Туя кўрдингми — йўқ», деса... Каттаям шуни айтган эди. — Кейин Ултонга кўз остидан тикилди. — Қалай, рози бўласанми?

— Иди ты на ...! — деди Ултон ва қирқмани тағин осмонга қаратиб, тағин бошмалдоғи-ла тепкини тортиб қўйворди. Тағин тоғлар ёрилгудек жаранглаб кетди.

Бўтабой Сўпи лабига илашган сигарет қоғозини туфлаб ташлаб, йўлга йўналди.

Наби чопиб бориб, машина остидан чопон ва калитларни олиб ичкарига отди-да, кириб ўтирди. Машина ғизиллаб тушаркан, мотор гуриллаб кетди. Бўтабой Сўпи орқа ўриндиққа кириб ўрнашди.

Наби эшикни очганча:

— Домилла, ҳали кўришамиз, — деди. — Кўрасиз, домилла, қайтар дунё, дейдилар...

Сўнг пастга энгунча сигнални босиб борди. Сайҳонликдан чапга бурилиб, арчалар ораси билан тепаликка ўрлади-да, ундан ошиб ғойиб бўлди.

Ултон ниҳоят, қўндоқни очиб стволга пуфлади. Кейин яна ўқ жойлаб, ўтлаб юрган Гижингтон томон кетди.

130

Рўпарада...

ёнбағирда пахсадевор уйлар: аммо томлари очиқ, эшик-деразалари ўрни ҳам бўш. Унда бунда яшил капалар — гужумлар кўзга чалинади.

У ер — ҳақиқатан бойқушлар макони!

Одамлар кўчиб кетишган. Ҳокимият, қарор, шиор ва милисалар уларни мажбур этишган: чўлларга бориб, чивилларга таланиб, ертўлаларда яшаб ва кимёвий дорилардан нафас олиб етказган «оқ олтин»лари эвазига касал орттириш, чалажон бўлиш ҳамда туғилган манзилларини қайта кўриш орзусида ўтиш учун!

... Ва, табиий, шимолдаги Кўкмайдоннинг ҳам сирли таъсири уларни қувғинди қилган: балки бош сабаб шундодир-у, «чўлқувар» қилиб ҳайдаш қарори бунга мос тушгандир?

Харобалар тоғ ортидаги Тошқўрғон қишлоғининг бу ёқдаги давоми...

Ултон эшакбўйи тошдеворни ёқалаб бораётган эди.

Деворнинг ҳам нураган жойлари кўп, кемтиклари кўп. Ва тошлар орасидан ўсиб қовжираб қолган наъматак ва жийда буталари ҳам кўп эдики, улар ичидан чигиртка-ю жизилловуқлар товуши тинмай эшитилар, ўқтин-ўқтин кўкқарға шувиллаб учиб ўтар, зағизгон чағиллар ҳамда девор адоғидаги нишаблиқдан шамол эсаётгандек босиқ сас келар эди: шов-в.

Албатта у ерда сой бор. Соё ичида катта-кичик тошлар думалаб ётади. Улар устини ёввойи ток каби шилбилар қоплаб олган. Қари ёнғоқлар остида қинғир-қийшиқ сўқмоқлар...

Деворнинг ўнг томони — катта қабристон. Ана, дўмпайиб турган гурлар... Ва ҳар бир гўр устига «тўнкариб» ташланган четан замбил — товутлар...

Бу атрофдаги гўшаларда қолган кимсалар уйдан ва чорвадор ўтовларидан чиқадиغان ўликлар шундай товутларда (ундай товут яшаш — иш эмас) келтирилиб кўмилгач, товут қабр устига ташлаб кетилади.

Шу боис гўрларнинг эски-янгилигини билиш қийинмас: товутларга зеҳн солинса, бас: бирлари қақшаб-қийшайиб кетган, бирларида ҳали пўстлоқ бор... Ва ҳар бирининг ҳам бир четига бир латта (оқ, қизил, сариқ) боғлиқ: буям белги.

Айтиш мумкинки, бундай товутлар... қишлоқ мачитлари вайрон бўлгандан сўнг урфга кирган, ёхуд кўчманчи чорвадорлардан ўтган.

Ултон паршон эди. Бораркан, девордан гўнғиллаган товуш эшитилди-ю, у чўчиб қараб, деворга «ишқилиб» турган қари тут айрисига...

... ташлаб қўйилган қора чопонни кўрди. Жиловни тортиди. Негадир уни ушлаб кўрадигандек узангида тикка бўлган ҳам эди, пастда яп-янги қабр қошида юзма-юз бўлиб ўтирган... отаси билан Расул бобога кўзи тушди. Бақириб юборадиган ҳолда ташманиб қолди: улар руҳлардай эди.

Шунинг учун ҳам туёқ товушларини эшитишмагандай: у дунё ташвишлари ила банд.

Аммо қабр тупроғи янги-малла, тут айрисигаги тўн ҳам ростмана...

— Ас... ассалом! — деб юборди-ю, чолларнинг ялт этиб қарашининг ва юзларидаги изтиробу ҳайрат...

... Ултонни ўзига келтирди.

— Э, Ултонбой-ку, — деди Расул бобо бамайлихотир.

Султон бобо эса ёқасини чимдиб: «Туф-туф...» деганча қўлларини ерга тираб, дик этиб туриб кетди. Ва Ултонга тикилиб — афтидан уям ўғлини «руҳ» деб ўйлаганди-ю, инсон эканига инониб:

— Хайрият-е, ўзингмисан, болам? — деди.

— Бошқа ким бўларди. — Ултон одан тушмоқчи бўларкан, туйқус: «Эҳ, қабр бошида... — дея мияси зирқираб кетди. — Наби «бир иш бўлди» деган эди...»

Ултон ҳаяжонланиб отдан тушмади: уни деворга тақаб ҳайдаб, тошлар устига оёқ қўйди. Жиловни от бўйнига ташлавориб, у ёққа-ерга сакраб тушди.

— Ассалоому алайкум. — Улар билан қўш кўллаб кўришди-да, беихтиёр чўнқайди. Чоллар ҳам сўзсиз ўтиришиб, бошларини эгишди.

Сўнгра Султон бобо бўйини ғоз тутиб ва қабрга боқиб, тиловат қила бошлади:

— Аузи биллаҳи минаш-шайтонур рожийм, бисмиллаҳир роҳманир роҳийм...

Ултон отасининг биринчи бор кўрвон ўқишини эшитаётгандек хушёр тингларкан, қабрга қарамоқчи бўлди, бироқ тиловатдан чалғиш — гуноҳ деб ўйладими, бошини қуйироқ эгди. Ва бирдан: «Э-э! — деди ичида. — Расул бобонинг...

...ўғлимасми?»

Уғли Афғонистонда эканини яхши биларди: ахир, унинг тўйига аталган пул ўзининг тўйига сарф бўлган эди.

Дарвоқе Ҳожар опа ҳам: «Расул бобонинг ўғлидан хат узилган», деганди.

— ... Алҳамдуллаҳи роббил олабий! — Ултоннинг отаси қўлини дуога очди. — Марҳумларнинг иймонини бер, тирикларнинг умри узун бўлсин... Шаҳид кетган фарзандимизнинг руҳи покларига жаннатдан жой ато қилган бўлсин.

Расул подачи фотиҳа ўқиғач, кўздан ёш филтиллаб, қабрга боқди.

— Кўз очиб, ҳеч нарсани кўрмай кетди, болам...

— Жўра, тушқунликка берилманг, — деди Султон бобо ҳам қабрга кўз ташлаб. — Зикри-ёҳон домла нақл қилган эдилар. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи васаллам бир кўчадан ўтиб бораётиб, қон йиғлаб ўтирган бир аёлга дуч келибдилар. «Эй заифа, нега йиғлай-дурсен?» деб сўрабдилар. Аёл айтибди: «Елғиз қароғимдан айрилиб қолдим. Гуноҳга ҳам қўшилмаган эди». Шунда Муҳаммад алайҳиссалом айтган эканлар: «Унда кўп куйинма, хотин. Бу дунё гуноҳларига булғанмай пок кетипти, ўғлинг. Бандасининг асл орзуси шу эмасми? Поклик, тўғрилиқ, ҳалоллик...»

— Борингизга шукр, — деди Расул бобо. — Ултонбой, сен бизнинг ўғилни... — Кейин Ултонга бирдан бақрайди-да, Султон бобога ер остидан боқди. — Жўра, ман-ку фарзандингиз...

Бу вақтда Султон бобо қарахт бўлиб турарди.

— Тавба, — дея ўрнидан кўзғалди. — Қани, улим, бир гаплашиб олайлик. Жўра, авф этасиз...

— Бемалол, — деди подачи. Кейин Ултондан сўради: — Мустафоқул, Уролбойларни кўрмадингми?

— Йўғ-а! — Ултон дурбинни ушлаб ўрнидан турди. — Ҳув тепадан қарайман...

— Овулга келса, бу ерга чиқишар.

Ота девор бўйлаб йўналди. Кемтиқдан ошиб, ўғлига қараб турди.

Ултон ҳам ўтиб отасининг саволларидан... юраги безиллаб, ҳамда воқеани...

чол билмаса...

айтмасликка қасд қилди.

— Ота, мендан ҳавотир олган кўринасиз-а?

— Ҳавотир ҳам гапми! — Чол тиришиб, ерга тикилди. — Ёқамни ушлайман... Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган иш.

— Энди... — Ултон кўнгил раъйига қараса, бўшашиб кетишини англаб, жағларини бир-бирига босди: «Кейин билиб олади, — деб...

Балки...

... мендан рози бўлар.

Ҳа-да, бу одамнинг шиори бор-ку: «Улимдан кучли нарсалар бор: у — ор-номус...»

Қандай зўр гап!

Дунёвий ақида...

Инсонни даражасида тутиб турадиган улгу! Бусиз у...

шунчаки — махлук.

о, махлуқлар ҳам ўч олади...»

— Хўш?

— Шу-у... — чайналди Ултон: қаерда эдим деса экан?

Шу он Боботоғ томонда кетган бир воқеа ёдига тушиб кетди-ю, бирдан енгил тортди.

Бир кимса қароқчилардан қочиб, бир дарадан сакраб у ёққа ўтиб кетади.

Қароқчилар бу бетда туриб қолишади. Улар кетгач, йигит орқага қайтмоқчи бўлади: уринади-ўйлайди — иложи йўқ! Сўнгра пастга тушиш учун йўл изласа, у... бир Етимчўққи устида экани маълум бўлади.

Чўпон қолади. Ҳафта ўтади. Сувсизликдан ўлар ҳолга етиб, чўққидан пастга қараб ётганида, овулдошлари пайдо бўлади. Ва улар ҳам роса уриниб-ўйлашиб, йигитни тушириш иложини топишолмайди.

Ниҳоят, йигитнинг устида ғажирлар айлана бошлайди.

Ана шунда қариялар бир режа ўйлаб, уни амалга ошира бошлашади. Яъни: йигит қараб ётса...

... хотинини бир барзанги босиб зино қилмоқчи бўлаётир.

Йигит ўзини пастга отади.

Кейин у расм-русмга мувофиқ дафн этилади.

— Ана, Етимчўққига чиққандим, — деди Ултон бу «айб»идан азият чекаётгандек бўлиб. — Тушолмай қолиб кетдим. Биласиз-ку? — отасига боқди-ю, унинг нигоҳидаги ишончсизликни ўқиб, жаҳли чиқди. Иягини сийпаб кўрсатди. — Қаранг, соқол ҳам ўсиб кетди.

Чол кунботар ўқида сўппайиб кўринаётган ёлғиз чўққига қаради.

— Тепада чуқури кўп экан... Қуриб қолган, — бу ёғини тўқиб кетди. — Лекин кўклариям бор: совуқда у ер... Анча кенг жой экан, ота. Ҳар хил харсанглар. Бузуқ-ўйиқ жойлар... — Энди ўзиям ўша жойни кўргандек бўла бошлади. — Худди бошқа сайёранинг манзарасига ўхшайди.

Битта космик кема етишмайди, холос. — Кейин сал «пастроқ» тушди! — Шу денг, чиндан ҳам айикнинг... айтаверайми?

— Хўш, хўш?

— Айикнинг ғориям бор экан... Хув, ўша айик ҳам у ердан бекорга тушмаган экан. — Кейин шодланиб кетди. — Бир ҳикоя бор-ку, бир қизни айик олиб қочади... — Чол хўрсинди: энсаси қотаётганга ўхшарди. — Ота! — деди Ултон бирдан зуғум қилиб: — Қандай қилиб тушганимниям сўрасиз?

— Хўш?

— Айик қувди!.. — Аммо ичида койинди: наздида, айик ўзини қувмайдигандек эди. — Кейин шу... тошдан тошга сакраб ерга тушганимни билмай қолдим...

— Бугунми?

— Уф. — Ултон дафъатан кўрқиб кетди: отаси ҳамма гапни билса-ю. Майли, майли...

... Кейин ростига кўчар.

— Мен унга чиқиб тушганларни биламан, аммо ўзимнинг итим адашмаган, — деди Султон бобо. — Балки... Кейин қолганиням айтиб берарсан. Фақат илтимосим шу: энди бу ёғни ҳам ўйла...

— Хўп! — деди Ултон. Ва бирдан...

...отасини кучоқлади. Юзига соқоли тегиб, унинг таниш ҳамда (қандайдир) ибтидоий ҳидини тўйди. «Ҳа, ўпмоқчийдим, — деди ичида. — Уйлаб қўйгандим...

Насиб этган вақтини кўр!

Ҳамма нарсанинг вақти-соати бўларкан-да... Энди, шошил, Ултон! Бу ергаям етиб келишади улар!

Албатта келишади!

Шошма, бу-у мурдани кимлар... олиб келишган экан?»

Уғлидан бундай изҳори меҳрни кутмаган Султон бобо анграйиб қолган эди. «Уф», дея кўкрагига қўлини қўйди-да:

— Тезроқ уйга бор, — деб шиврлади. — Келин ҳеч ким билан гаплашмаяпти... Уят бўлиб кетди...

— Хўп, ота, — Ултон Гижингтойга қараб жилмайди. — Эшитдингми, яна пастга энар эканмиз! Султон бобо ҳам жилмайиб:

— Ҳа, — деди. — Лекин хўп иш бўлди келганинг... — Кейин бошини сараклатиб, яна жилмайди.

— Бир нимани эсладингиз дейман?

— Опани...

— Эгамқуловани?

— Ҳа. Келган экан военнилар билан... — Этакка қаради. — Вертолёти анаву ерда турган экан... Битта капитан, икки солдат. Мунди журанг билан Собир ҳам бор экан...

— У-ў!

— Одамлар... Эгамқулова анча тўғри гапларни айтди. Интернасионал бурчни адо қилди деб... Аммо «жаноза ўқилмасин», деб туриб олгани яхши бўлмади. «Хўп-хўп», деб жунатдик...

— Шундақа денг. — «Мунди яна мақтаб ёзади. «Интернационал бурч...» деб, — ўйлади у беҳол. — Яна сурат чиқади. Э, худойим, ўлимдан ҳам фойдаланади бу сиёсат... Шу ердаям — риекорлик!»

— Шундан кейин Бўтабой Сўпи келдилар... — Чол давом этди-ю, жимиб қолди.

— Хўш? — Ултон бирдан сергакланиб сигарет тутатиб олди. — Энди шуни гапиринг... —

— Сен бу масалага қизиқиб сўровдинг, — деди чол. Кейин жиддий тортиб, хўрсинди. — Уша гап: менинг бир тола мўйимгаям зиён етмайди!

— Бир отар мол-чи? Йўқ-ку?! — зарда қилиб сўради Ултон. — Хўш, еганмисиз?.. Тўйга со-вуриб юбордингизми? Айтмоқчи, мебел керакмас! Бас... Эшитаман!

Ота ютиниб олиб:

— Шу гапларинг ортиқча-да, — деди. — Мен сенга ёлгон гапирмадим ҳеч.

— Демак, гапирган экансиз...

— Ахир, тушунтиргандим-у: ундай камомат ҳар бир чўпонда бор... Бор! — уқтирди қария. — Мана, пахтани олиб кўр... Олти миллион тонна чиқади-ми? Йўқ. Буни каттаям, кичик ҳам билади. Шундан қиёс олавер-да...

— Демак, чорванинг ҳам туёғи аслида кам?

Чол вазмин бош ирғади.

— Шундай. Мендан олдинги чўпондаям юз эллик бош етишмас эди. Қоғозда бор, лекин...

— Тушунарли.

— Буни ўртоқ Кўчқоров ҳам билиши керак...

— Ахир, саноқ маҳали...

— Эсингдан чиқипти-да? Қанча тафтишчилар келишарди! Бир камчилик тополмасди. Улар ҳам билишаркан-да... Тушунмаяпсанми?

— Ҳа.

— Рост, айрим чўпонлар қўйларини санатар эди: вакиллар олдидан бир сурувни икки марта ўтказиб... Марказдан келган одам қўйни таниб қолади дейсанми? Балки танисаям танимасга со-ларди. Бизнинг молларни иримига кўздан кечиришган, холос...

— Лекин бир отар қўй бўйнингизда! — деди Ултон. — Ҳали сиздан талаб этишади уни!.. Сизга нима деди Бўтабой Сўпи?

— Шу энди, «ўрнини тўлдириш керак экан», дегандай қилди. Мен айтдим: «Қўйни олганимда, ўзи кам эди!» дедим. У бўлса: «Мен совхозни қабул қилгандаям кам эди...» деди. Эшитдингми?

— Шундай дедингизми?

— Дедим-да. «Мундайчақа иш кетмайди, ўртоқ Сўпиев!» дедим. Жавоб бериш керак бўлса, теппа-тенг жавоб берамиз!» дедим. «Ҳа, энди биздан ҳам ўтган-у, қозоннинг бошидагилар кўпроқ жавоб беради-да», деди.

— Зўр гап! Лекин сиз жавобгар бўласиз, ота!

— Ҳе, Секага (ЦКга) бораман! Депутатман...

— Ота... — Ултоннинг кўзи ёшга тўлди. — Сиз қўлга тушгансиз...
Бобо қошини уйди.

— Кўрамыз.

«Эсиз отам, — ўйлади Ултон. — Вой, қанақасига... Нега энди бирданига бу кишига...»

— Ҳа-а.

— Ота, ўзи мақсади нима экан? — сўради Ултон. — Балки биронта шарт қўйгандир?

— Мен ҳам шунга ҳайрон бўлдим.

— Нимага?

— «Келиб-келиб, менга гапирасизми?» десам, «Сиз ўзингиздан тинчидингиз. Тўй ўтди, қури-лиш битди...» деди.

— Кечирасиз, мен ҳақимда бирон оғиз...

— Йўқ... Мен сўровдим, «Биз ҳам эшитдик, уйда йўқ эмиш...» деди.

— Яна...

— Ҳе... ўзи билан гаплашиб қўйинг... Келин уялмасин. Бизнинг адресгаям яхши гап бўлмай-ди», деди.

— Яна?

— Шу. «Сизниям ўйласин», деди.

— Ҳим.

— «Ҳа, ўзи келсин-чи», деб қўйдим.

— Хулласи калом, сизни қўрқитиб кетипти?
Чол ўғлига ўйчан тикилди.

— Балки. Шуни ўйладим ҳам. Худо ҳаққи, дилимдан шу гап ўтди-ёв.

— Тамом?

— «Ултонбой билан гаплашгач, идорага боринг», деб кетди.

— Тушунарли.

— Ўзи бугун оқшом қишлоққа энамиз.

«Отам дарҳол билади, — ўйлади Ултон. — Эшитади...
Ҳозироқ эшитади: Мустафоқул амакилар айтишади...
Демак, отни қамчила, Ултон! Отанг сендан барибир рози бўлади!»

132

...Ултон қир бағрида туриб, пайида ястаниб ётган шаҳарга қараркан, томида қизил байроқ ҳилпираётган оқ бинога ва ундан берироқда дўмпайган қабристонга кўзи тушиб, бир сония тикилди-да, отни қичаб, пастликдаги Катта ариқ (интернат боғчасига шундан сув ҳайдашарди) бўйига энди.

Гижингтой юмшоқ тупроқли бугдойпояда сирғалиб, ботиб ва йўлнинг у бошию бу бошига кўз ташлаб, — ҳеч ким кўринмади, — сакраб ўтиш учун жой излади.

Адоқда — нари бетда сув олинадиган эниш бор экан, Ултон отни қиялатиб сувга туширди. Кечиб бориб, ўша ердан чиқиб олди ва тўхтовсиз куйига ҳайдади. Бу ёқ — боғ, зинапоя шаклидаги полларда йўнғичқа кўрпа бўлиб ётар, адоқда бир чайла ҳам бор эди.

Ултон ҳар қадамда ит вовуллаб чиқшини кутиб, чайланинг ёнидан ўтди-да, гуркираб ўсган тутзорга кириб кетди.

Бу ерда чивин кўп, ўргумчак торлари йўлни кесиб ўтган, қатор тутларнинг шохлари бир-бирига киришиб кетган эди.

Ултон беихтиёр энгашиб кўзини юмди ва қўли қирқмага етди. Бўйнидаги дурбин эгар қошига урилар, от барглари юлқиб жиларди.

...Ниҳоят, сим-тўр девор келди, Ултон уни ёқалаб ўнг томонга юраркан, салқиланиб ётган жойини кўрди ва ўша ердан отни ўтказиб сайҳонликка чиқди. Бу ерда кўзтиканлар гуллаб ётар, унда-бунда ҳайригул, одамбўйи бурганлар ғовлаб кетган эди.

Дарахтлар сийрак, баъзи жойларга сув тошган, ачиган туршак ва ҳазон ҳиди анқийди.

Ултон чуқур-чуқур нафас олар ва бирон дарахт тагида андак чўзилса ҳам ухлаб қолишини ҳис этар, айни чоғда бу ҳисдан кулумсираб: «Ҳаёт шу экан-да, шу экан...» деб пичирлар эди.

Ҳатто баланд ёнғоқ остидан ўтаркан, отдан тушадигандек бўлди-ю, жаҳл билан жиловни силкитди...

Ва иттифоқо қорамтир тепалик остида турганини кўрди. Юқорига кўз отди-ю: «Ниҳот шунинг остида Будда ибодатхонаси бор?» деди. Кейин Қоратепа ибодатхонасининг тухумсимон экани: шифтлари ғоят силлиқ — баҳайбат қувурни эслатиши, деворларда ҳар хил расмлар: каскага ўхшаш қалпоқ, «беш панжа...»

...хуллас, ўзини ўша ерда ҳис этаркан, шундоқ қаршида кўзи-улоқ қамаладиган тўладек ғорни кўрди.

Шу пайт ичкаридан чақ-чақ кулги эшитилди-ю, қаёқдандир вертолётнинг тар-тарлаган товуши кела бошлади.

Ултон жиловни шундай тортдики, от тисланиб кетиб, жийда остига кирди.

● Кейин товуш мотоциклники эканини англаганда чап тарафдан унинг яқинлашиб келаётганини ҳам сезди. Қўли тагин қирқма кўндоғини қисиб...

...тикилиб турди.

Наъматаклар орасидан мотоциклчи... Ашим чиқиб келди. Уловининг унини ўчириб, изига қаратиб қўйди.

— Ашим!

Йигитча букчайиб кетди, аста бурилди ва Ултонга қараб анқайиб қолди-да:

— Акажо-он! — деб чолди. Ултон унинг ҳақиқатан Ашим эканига ишонч ҳосил қилмоқчидек тепадан боқиб тураркан...

... у Ултонга қўлини узатган бўлди-да, оёғини ушлаб-силаб, тепага боқди. Йигитчанинг қарим-сиқ башарасидаги тим қора кўзлари соққадек ялтирар эди.

— Э, домиллажон-е! — Ултоннинг тиззасига манглайини уриб олиб, бирдан қотиб қолди. Сўнг...

... орқасига аста қаради ва Ултонни имлаб, жийданинг у ёғига ўта бошлади.

Ултон ҳам ғорга кўз ташлаб олиб, юганини силкитди. Нариги жийданинг панасига ўтгач сигарет чиқарди: охиргиси экан! «Кейин...» дея жойига солди.

— Гугурт йўқми? — деди Ашим.

— Бор. Бор, — деди Ултон. Кейин отдан тушди-да, чилвирни қўйвормай, қулаб ётган шохга ўтирди. Ашим ҳам дарров унинг рўпарасига чўнқайди.

— Соқолингиз ўсипти...

— Ничево, — Ултон туйқус сигаретни олиб, гугурт қақди. — Ғорда кимлар бор?... Қанақа ғор у? Илгарии...

Ашим кўзларини катта очиб илжайди.

— Бурундан болалар қимор ўйнашар эди...

— Ҳозир ҳам ўйнашарми?

— Ҳа, энди... — Сўнг бирдан бўйинини чўзиб шивирлади: — Ҳали замон Хуррам ака келадилар. Гап бор... Сизни қидиргани бормоқчи эдик... Сўнгра Расул бобонинг уйига... Ўғли Авғонда ўлиб кепти!..

— Ҳа, — деди Ултон.

— Товутини кўрдингизми? Қобил бирқўл айтадики, «ичи бўш, ичига тош солиб юборган», деб... Қаранг-а, худоё тавба! Товутни кўрдингизми?

Ултон хўрсинди.

— Йўқ.

— Қобил кўп нарсани билар экан! — ҳаяжонланиб айта бошлади Ашим. — Босмачилар йўқ бўлсаям, авғонларни ўлдирардик, дейди... Ҳалиги Қизил аскарларга ўхшаб! Ҳе, отам айтиб берган. Айтувдим-ку, қўрбошиларни мақтаб қоларди... — Ултоннинг энсаси қота бошлаганини сездим, тин олди-да: — Битта гап! Бир оғиз... Жуда қизқ! — деди — Штабда план бўлармиш: шунча босмачини ўлдириш учун... Вой, худо урсин-а!

— Урмасин... Хуррам келадими?

— Келади.

— Мени «топиб» нима қилардинглар?

... Ашим-гангиб елкасини қисди. Кейин кўзи ёшовраб:

— Мени кечиринг, домилла, — деди. Бошини эгиб, қўлларини ерга тираб — тўрт оёқ бўлди. — Уринг! Ўлдирсангиз ҳам, майли...

— Тузук ўтир! Лекин ўшанда... бир оғиз айтсанг бўларкан. Умуман-ку...

Ашим бошини кўтариб, итдек садоқат билан тикилди.

— Қандай айта олар эдим... Яхши кўраман, деб турсангиз. Тўғри, бунақа демадингиз-у, лекин ишқилиб...

Ултон сигаретни сўриб тортди.

— Ҳа.

— Балки ўзингиз ҳам биларсидингиз... — Ултон аста бош ирғади. Ашим эса бирданига ерга сўмрайиб қолди-да: — У ёқдан... — деб пичирлади. — Сиз психбалнисадан кеча...

— Ашим! — Ашим «ҳа-ҳа»лаб қолди. — Сен... бу мотоцикл кимники?

Ашим талтайиб деди:

— Умидники... Ўзи рейсга кетди. Бугун! Тонгда! Менга бериб кетди. «Миниб юр!» деди.

У мард йигит. Бир-икки кундан кейин келади... — Кейин яна шивирлади: — Карабин ё автомат опкеламан, деди. Худо урсин-а!

— Нима қилар экан?

— Энди...

— Бирон кишини отадими?

— Энди... кўлидан келади! — Ниҳоят туриб, ўтирди. — У кишини ёмон қастлаган... Ҳе, илгаридан! Тўйларинг бўлмаганда, ака, албатта... — Ултон миқ этмай тураркан, Ашим яна зўриқиб, давом этди: — Бизнинг орамизда гап қочган-да... У мени вечерда урди-ю! Кўрдингиз. Ушани... Энди, «сен ёлғончи», у-бу дегандай қилиб... Аслида ўшандаям тўрға қараб ўтирган эди...

— Унга айтганмидинг Баҳор билан каттанинг...

— Э, мен Баҳор опанинг ўзларигаям айтган эдим-е! — Ашим чордона қуриб ўтириб олди. — Бир-икки марта хўжайин районга жўнатди-да. «Бир кишини опкеласан», деб. Балнисанинг олдига келдим. Баҳор опа ўтирдилар...

— Етар! — Ултон ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди-ю, сигаретга қараб, уни ерга урди. — Эй, чекишга йўқми?

— Ҳозир! — Ашим ўрмалаб туриб кетди. Жийда ортига чопди.

— Мени... — «айтма» сўзи Ултоннинг тилида қолди ва, ниҳоят, қўзғалиб, нари-берига юра бошлади: нима қилишини билмас эди. Айни чоғда ҳар нарса қилишга қодирдек: хўнграб йиғлашга, анави шохларни синдириш, анави...

...тепага чопиб чиқиш ва осмонга қарата гув-гув этказиб ўқ бўшатиш...

Кейин тўхтовсиз югуриб...

Хуррам аланг-саланг юриб ва давра ўртасидан ўтаётгандек ҳар ёнга шох ташлаб кела бошлади. Боши ҳам. Бурганлар қошига етганда, бирдан эгилиб, нимадир қилди. Бу ёққа чиққанда, туфлиси ярқираб турарди.

Ултон кулумсираб четланди. Шунда от пишқириб юборди-ю, Хуррам чўчиб тушиб, бу ёққа...

... Бироқ Ултоннинг шу ерда эканини аллақачон билгандек мийиғида жилмайиб йўналди.

Шунда гордан чиққан Ашим унга бир нима деганди, у «кейин» дегандай қилди. Ултоннинг олдига келиб, бирдан қулочини очди.

Уни бағрига босгач, минг йилдан бери кўрмаган ва ичикиб кетгандай пишиллаб ўпти.

Ниҳоят, ўзини орқага тортди, иссиқ жилмайиб боқаркан, Ултон уни... бутун вужуди ила ҳис қилди: ўша синиқ кўзлар, табассум. Мутавозелик...

... Кенг манглай: пинҳон фикрлар...

Сўнгра ундан уялиши керакдай туюлиб:

— Юринг, бу ёққа, четга, — дея берилди. Тўнкага етиб тўхтаган эди, Хуррам:

— Нарӣ ёқда яхшироқ жой бор, — деди. Ўзи олдинга ўтиб, ёввойи узум чирмашиб, қандайдир матоҳдек қоплаб олган тут қошига борди, энкайди. — Марҳамат.

Ултон ҳам «кала»га кириб, текис арралаб ўтказиб, қўйилган гўла ёнига — ёрилган бошқа гўла палласига ўтирди.

— Дидингиз яхши.

— Сиздан ўрганганмиз. Қани, омин!

Ултон ҳам юзига фотиҳа тортди.

— Расул бобонинг уйига борасизларми?

Хуррам фавқулодда хотиржамлик билан бош ирғади.

— Ҳа, — сўнг чимирилиб, сочларини бармоғида тараб ташлади. — Укалар кўриб қўйсин...

Тушундингизми? Ўша ерда озгина суҳбат қиламиз... Афғон уруши ҳақида гаплашамиз... Ҳим, Қобилжон гапириб беради... — Кейин мийиғида қулди. — Узимизнинг солдатлардан... Афғон қишлоқларига писиб киришар экан-да, гарнизонга қаратиб ўқ узишар экан. Тамом. Танклар, БТРлар бостириб бораркан қишлоққа... Йўқ қилиб, текислаб қайтишаркан...

— Уф-ф, — Ултон аста тўлғанди: қизил аскарлар атай чопон кийиб, салла боғлаб қишлоқларга ҳужум қилишар экан, кейин ҳақиқий аскарлар қишлоққа бостириб киришаркан-да, уни кунпаякун қилишаркан...

...Кўрбоши бободан ҳам бу ҳақда эшитган эди.

— Армиямизнинг кураш усули ўзгармас эканда? — деди.

Хуррам, унинг тиззасига уриб қўйди.

— Раҳмат, ака.

— «Ака» деманг.

— Хурмат... — Кейин бошини эгиб ўйланди-да, Ултонга қандайдир «узоқ»дан тикилди.. — Сизнинг... мана шу ерда ўтиришингиз ҳам хавфли эканини биларсиз?

— Жуда яхши биламан! — деди Ултон. — Айтмоқчи, сизнинг Таракановнинг уйида бўлдим...

Хуррам алланечук қувнаб:

— Ну-у! — деди. Кейин ёнига тупурди. — Мен укаларга айтдим: «Ўзбекча гапирганда, ўрисча қўшманглар», деб. Муни қаранг, ўзим...

Ултон жилмайди.

— Мадрасада бир ўйин бор. Битта ўрисча сўз ишлатганга ўн тийин, иккита ишлатса — йигирма тийин. Уйин... Болаларингиз қимор ўйнагандан кура... а? Мен уларнинг камситмайман: аксинча, чаллар куни... яхши кўриб қолдим...

— Буларда куч кўп, — деди Хуррам. — Йўналтириб қўйсангиз, тоғни талқон қилишади. Фақат савия паст, билим йўқ... Бориям — ёлғон...

— Ҳалиги ўйинни...

— Бугуноқ жорий қиламан.

— Кечирасиз, — Ултон ташқарига қаради-ю, анча нарида чўнқайиб, сигаретни кўрсатиб ўтирган Ашимни кўрди. Кўли билан имлади. У келиб, сигаретни узатди.

— Мен ҳам кириб ўтирсам-чи, — деди кейин ҳар иккисигаям тегишли қилиб. — Е бирон нарса ичасизларми?

— Йўқ! — деди Ултон. Аммо...

... сўнги бор ўтириши экани ёдига тушиб, тек қолди. Чўнтагини кавлар экан, Хуррам шашт билан калитни отди.

— Кабинетга кир. Тортмада... Колбасаям бор. Пиёла ҳам ола кел.

— Пиёла бор.

— У ёқ-бу ёққа қараб юр!

— Тушундим.

Ултон «Прима»ни очиб, асл сигаретидан ҳам... охириги бор чекишини ўйлаб, тутатди. Ва чуқур тортди, ён-веригга пуфлади.

— Чивин кўп экан.

— Дим-да.

— Хуррам.

— Лаббай! А-а, демак Таракановнинг уйида... бўлдингиз? Демак, онаси қабул қилди? У кампирнинг балога ақли етади... — Жилмайиб, сигаретдан суғирди. — Хўш, қандай унинг уйига...

Ултон сезиларли хўмрайиб:

— Тўғри кеп қолди-да, — деди. — Бу — ҳозир муҳим эмас! Муҳими — ҳамма сир-синаотни... ҳаммаларинг билар экансизлар-у, менинг билмаслигим, Хуррам. Ва мен шўрликка бировнинг бир оғиз айтмагани... — Сўнг алами келиб кетди. — Сиздай зукко ўртоқлар ҳам уларнинг даврасини гуллаб, қўшиқларини... энг нозик, қичиқли қўшиқларини магнитофонга ёздириб... Балки сиз билмай қолгандирсиз?..

— Нега? Билганман, — деди Хуррам боягидек хотиржамлик билан. — Овоз тоза ёзилсин учун микрофонни ўзим ўргаштириб қўярдим... Лекин бу ишлар — бари ишлар Бўтабой Сўпининг дачасида бўлган... Ҳим, уларнинг ўзaro ўтиришларида бўлганим йўқ.

— Таракановнинг уйида-чи? — сўради Ултон ва...

... ғаш келиб кетди: бировни тергов қилишга нима ҳаққи бор, тағин ўпкалашга?

Йўқ-е: бу одам — сенга маслакдош-ку? Сени қанча суяди?

Ўша «манзара»ни кўрмаганинда... эҳтимол бундан бир умр миннатдор бўлардинг.

Тўйингни ўтқазиб...

... бир чақа олмасдан, тагин Хотин худосининг ҳайкалини совға қилган киши-ку бу!

Айтмоқчи, ўшанда нималар деганди...

Эсла: Баҳорга... ўша санамга хос жиҳатларни тилаган эди...

Шошма, у Тараканов ҳақидаям анча истеҳзоли гаплар айтганди: «Бориш керак...»

134

— Таракановнинг уйдаям кампанияда бўлганман, — деди Хуррам. Ва гурзидек муштини кўтариб, ғўлага урди. — Агар менга ишончангиз... тўй бўлишини эшитган соатимда бузилдим! Тушунапсизми?

— Сал-пал...

— У иплосдан буни кутиш, умуман, ақлимга сиғмас эди! Ахир, мен сизни... билардим! Сиз менинг энг азиз одамим эдингиз! Улай агар, сизга ҳавасим келарди, рашким келган пайтлар ҳам бор...

Ултон унга гугурт чақиб тутди. Ултон сигаретни тутатди ва тутунни ичига ютмай пуфлади. — Қарасам, аҳвол шунақа... — Яна энгашиб олди. — Идорасига чақириб айтди-да: шундай-шундай бўлди-бўлади, деб...

— Сиз-чи? — деганини билмай қолди Ултон. — Кечирасиз, саволим ўринсиз...

У қошини кўтариб боқди.

— Ўринли, — истеҳзоли кулумсиради Хуррам. — Лекин бу масалада сизга ҳеч ким... маслаҳат беролмас эди, оға. Айниқса се-виб қолганингиздан кейин. Ё сиз бировга...

— Сиз ҳақ.

— Хуллас калом, мен ўшанда... у одамдан совуб бўлдим! Кейин: «Қандай бўларкан? Ўз шогирдингиз...» дедим шекилли. — Сигаретни ерга ташлаб товонида эзди. — «Қантдек бўлади», деди.

Ултон дафъатан толиқиб қолди.

— Мени уёққа жўнатилганимни қачон билдингиз? Умуман, мени излашаётганини...

— Буни Ашим довдир ҳам билади, — деди Хуррам. — У ёқдан қочганингизни... Дунё айтган эди. Уша кеча. Қўнғироқ қилиб...

— Энди охириги саволим, — деди Ултон. — Уларни... аслида ким таништирган экан? Кечирасиз, бу албатта...

— Тушунаман, — деди Хуррам. Сўнг елкасини қисди. — Бу жуда шартмикан?

— Ҳа, аҳамияти йўқ, — рози бўлди Ултон. — У ҳозир отасининг уйидами?

Хуррам бош ирғади.

— Ҳа, укаси уйга опкелиб қўйипти.

«Энди ишга чиқмас эканми? — ўйлади Ултон ва унга...

... ачинаётганини туйди-ю, Баҳор — кўзлари қизарган, қовоқлари-шишган ҳолда кўринди. Ва энди «ачиниш» ўрнини қизиқиб — уни кўриш-сўхбатлашиш истаги яна эгаллади.

Дарвоқе, у билан орани очти қилиши керак-ку? Ахир, ҳамма нарсанинг бош сабабчиси...

... са-баб-нинг ўзиям — у-ку?

Айтмоқчи, ундаям ҳали «очилмаган сирлар» кўп. Уларни билмасдан...

Ҳа-а, билиб олгандан кейин...

... ҳамма нарса маълум бўлади. Ва бу «тарих» орадан кўтарилади: яъни, боши билан адоғи бирлашиб, бир бутунликни ташкил этадики, унда баайни...

асар бўлади.

Асар...

Балки унинг энг муҳим... ёзилмаган асари шу бўлар? Ҳа: шу.

Чунки у ҳаётига (ҳам) нуқта қўяди. Тўғри, бир неча қулик ҳаётига...

Аммо унинг ичида салкам ўттиз йиллик умри-да жой бўлади. Умригина эмас, ақидаси...

... изланиш, иккиланишлари, умуман, Ултонни бу ерда ўраган муҳиту одамларга муносабати, қолаверса...

орзу-армонлару нодонликлар, хушомад, макр, чорасизлик ва баттоллик...

...пироварди, буларга қарши ниш отиб келаётган нуқтаи назарлар ҳамда... анави мустабид ҳокимиятнинг илдизига болта бўлиб тушгудек эътирозлар, нафсамбири...

... давлату тузумнинг таги бўш экани, уни зулм ва қўрқитиш қуролларигина сақлаб тургани...

ўз аксини топади бу асарда.

Ултон мотоцикл товушини эшитиб, бу ерда ўтираверса... ўтираверишини туйди-ю, ўзини бачкана, қилажак ишини пайсалга солиш учун баҳона излаётган кимсага ўхшатди.

— Узр, Хуррамжон! — дея унга қўл узатди.

— Баҳорнинг олдига борасизми?

— Ҳа-да! — деб ғижинди Ултон ва...

... кейин қилиши лозим «иш» ҳақида сўз очгиси келди-ю, ундан маслаҳат оладигандек, демек, ожизлик қиладигандек, балки раҳм-шафқатга муҳтожлигини билдирадигандек туюлиб, ўзини баттар ёмон кўриб кетди.

Ва чехрасида қандайдир сотқин ифодалар пайдо бўлган-у...

...Хуррам кўриб тургандек шарт бурилиб ташқарига чиқди.

Шунда Гижингтой пишқирди-ю, Ултон «Отда бораманми? — деди ичида. — Кўчадан...

... қандай қилиб ўтаман?

Ахир, мени...»

— Ултон ака, от шу ерда қолди, — деди Хуррам изидан чиқиб.

— А, ҳа-ҳа. — деди Ултон ва хўрсиниб юборди: бу йигит авлиё! Илгариям учрашганлариди нуқул «кичидагини топиб» айтарди.

Лекин, Ултоннинг қарорини наҳотки билмаса!

— Айтмоқчи, мени нега изламоқчи эдинглар? — Ултон беихтиёр сўради.

Ултон Хуррамнинг олдига келди-да, бирдан қучиб-ҳисиб олди.

— Шунинг учун!
Ултон тушунди.
— Улай агар, менинг ҳам хаёлимда шу нарса бор эди, — оғзидан чиқиб кетди. — Сизга омад тилайман! Лекин... бу ҳаракатингиз бирон натижа беришига яна ишонмайман.
— Натижа бериб бўлди, — деди Хуррам. — Бизда шундай ҳаракатга эҳтиёж туғилгани... натижа эмасми?
— Бу, умуман, табиий ҳол...
— Афсуски, сиздек кишилар орамизда йўқ, Ултон ака...
— Менинг зиёним тегиши мумкин, — деди Ултон. — Чунки атом уруши инсониятни йўқ қилади...
— У-ў! Бу гапни яна бир одамдан эшитган эдим, — кулумсиради Хуррам. — Бироқ мен бир нарсага кўпроқ ишонаман: сиз севган табиийликка...
— Шу табиийлик бирон натижага...
— Оборади. — Хуррам ўйланиб, қўшимча қилди. — Эшитишимга қараганда, ҳақиқий адаблар ёзмаса, яшолмаслиги учун ёзаркан... демоқчиманки, кураш ҳам табиий жараёнга ўхшайди. Натижа — бoshqa масала.
— Зўр фикр айтдингиз, — Ултон уни бирдан севиб кетди. — Энди тушундим.
— Раҳмат, ака.
— Сизга яам раҳмат.

135

— Келдик!
Ултон бошини кўтариб, рўпарадан ёруғ тушаётганини, сўнг кенг бедапоёни ва пайҳон бўлган жойларни кўриб эслади: у томондаги айвондан — зинадан тушиб келган эди...
— Ҳозир чақириб келаман, — шивирлади Ашим.
— Беш минутлик гапи бор экан де...
...Ултон бу ер Умиднинг машинаси учун гараж вазифасини ўташни англаб ва бедапоё адоғидаги қамишларни, улардан дув-дув учаётган тўзқоқларни кўриб, бир сонияга ўшалар ичида учгандай тўйди ўзини ва ўшалар изидан қараб, олға босди.
Э, ана, айвон!
«Баҳорни қамаб қўйганмикан?» — деган ўй кўнглидан кечди-ю, ўзини... ҳақорат қилишгандай туюлди. Аммо шу дақиқанинг ўзида ҳушини йиғиб олди: — Умид ҳақ...
Вей, энди нима бўлар экан-а унинг ҳоли!
Шундай қақажон, мағрур қиз... Чаллар кунни ота-онасига дўқ қилиб маликалардек юрган қиз... Утирган еридан кишиларга гап отиб...»
«Шип-шип» қадам товушлари кела бошлади. «Бир киши... йўқ, икки киши!» ўйлади Ултон ва яна олға босишдан ўзини тийиб қолди. Шунга баробар безгак теккандек қалтираб кетди... Утириши керак.
Ана, тоқча бор экан!... Ултон девор ёқалаб кетган супача қошига борди. Унда турли шиша идишлар, темир-тақа ётар эди. Ултон четга ўтириб олди-да, юзига ёруғ тушиши, демак, ўсиқ соқоли ҳам билиниши, хуллас, қоронғи жойда ўтирса, маъқул бўлишини ўйлаб, бериоққа силжиди.
Кейин оёғини чалиштириб, сигарет олди-да, гугурт чаққан ҳам эди...
... Ашим ва...
Баҳорми... ҳа, кўкиш кўйлак ва лозим кийиб, бошига йилтироқ қийиқ боғлаган Баҳор кўринди. Ва Ашим:
— Мана... Ана, акам, — деб четланди. Сўнгра: — Мен ҳозир, узр, — дея чекиниб, муюлишда ғойиб бўлди.
Ултон ўрнидан турган, Баҳор...
... гангиб турарди.
— Салом, — Оғзидан шу сўз чиққач, нега туриб кетганига ҳайрон қолди Ултон: ахир бу — арзимаёди-ку?
Бу...
... бурчакда яланғоч ҳолда қийшайиб...
— Салом, — деди Баҳор ҳам ва яна Ултоннинг бўлари бўлди: бу қандай ноқис ҳаёт эканки, кунни кеча сени бағрингда ётган, эркалаган...
шаръий хотининг бугун бегона бўлиб... тағин кўк (?) кийиб турса? Тағин ўз уйида! Сен бўлсанг, келган киши...
Баҳор нари томонга қаради: у ёқдаям энсиз супача бор эди. Сўнг ташқарига қараб ва... бутун атрофга жон бағишлаб бақириб юборди:
— Қоравой! Стул опке!
«Стул деди, демак, ўзига, — дея ўйлади Ултон. — Иккита демади... — Сўнг тағин ўзидан ғижиниб кетди: — Менга нега керак?
Утирсин ўзи!
У ўрганган...»
Сўнгра ўзининг ҳам у каби дадил овоз чиқаргуси, Ашимга бир нимани буюргиси келди: аммо жим ўтириш ундан ҳам аъло туюлди.
Ашим курси кўтариб келди. Баҳор кўрсатган ерга қўйди-да, Ултонга кўз қирини ташлаб тисланди. Яна кетди.
Баҳор курсига шундай ўтирдикки, ёруғ унинг елкаси ва боши узра тушар, юзи...
... аранг кўринар, унинг Баҳорлигини билмаган киши Ултоннинг ўрнида бўлса таний олмас эди.
— Хуш келсиз, — деди у. Ултон Баҳорнинг товушидан титроқни кутган эди: сезмади. Фақат сал хаста-бўғиқ эшитилди. Ва:
— Эшитаман, хоним! — деб юборди.

— Мен сизга елгон гапиролмайман, — деди Баҳор энди ошкора титраб. Ва овози ғазабга йўғрила бошлаб, давом этди: — Сиз нимани кўрган бўлсангиз, рост...
«Ў-ў, нега? — ичлари оғриб кетди Ултоннинг. — Бу маълум-ку?»
— История болезни билан танишдирсиз?
— Ҳа.
— Узим ёзганман. — Баҳор ёқасидан қўл солиб, сигарет олди. Гугурт қақиб тутатди. — Шунақа.
— Мен шубҳа қилганим йўқ, — деди Ултон. — Уша вазиятда... бошқача ёзишингиз мумкинмас эди. Ҳим, сиз дўхтир... — Сенламаганига ачиниб, давом этди. — Ҳатто Берди аканинг айтишича, жуда профессионал ёзилган экан!
— Ҳа, энди, ёнингда маслаҳатчи турса, ёзасан-да, — деди Баҳор ва...
... Ултон дол қолди: «Бир сўзидаям ёлгон йўқ! Нега мунча очиқ гапиради?»
— Шу, — деди Баҳор гўё гапига хулоса ясаб. Кейин сўради: — Яна айттайми?
— Майли.
— Эшитиш учун келгансиз-ку?
— Ҳа.

136

— Эсланг: уйингизга кўнғироқ қилиб қақиринди, а? Ушанда... — жавоб кутмасдан давом этди. — Сиз идорага келдингиз...
...Ултон гўё ўша кўнғироқ жиринглашидан кейинги босган қадамларини яна боса бошлади: идорага кирди...
— Мен бурчакда эдим, — у сигаретни узун тортиб, узун пуфлади. Худдики «Ҳаммаси ўтди! Шу тутундек!» дегандай. — Кейин сиз мени эсладингиз...
— Ҳа.
— Кейин ўша топшириқ берилди... — Баҳор ҳиринглаб кулиб қўйди. — Шунча вақтдан бери ҳеч ким қарамаган мактаб ҳақида бирдан гап очилди. Тўғрими? Овозингизни чиқаринг.
— Қ-қулоғим очиқ! — деди Ултон. — Кейин бирга кетдик. Кейин уйчага...
— Нега бордик?
— Сиз ўзингиз...
— Худди шундай.
— Кейин боққа...
— Олдин уйингизни кириб кўрдим... Пастдаги уйни. Газҳонаниям...
— Ҳа.
— Ундан кейин амбулаторияга таклиф этдим, а?
Ултон ўзини эрмак қилинаётгандай бўлди-ю:
— Бошқа гапингиз йўқми? — деди. — Ахир, у гаплар чипуха...
— Аксинча, ўртоқ ёзувчи!
Ултон унга тикилди. Қўлини сигарет куйдириб, уни ташлади-да, бошқасини тутатди: «Кўп чекаяман. Буям охиргиси...»
— Ҳўш?
— Ултон ака, ҳамма ишлар ана ўша топшириқдан бошланди.
— Шунақа денг.
— Ҳа, у режа эди.
... Ултон қотиб қолди.
— У режа... каттанинг калласида пишган эди, — давом этди Баҳор. — Мен айтганимдан кейин...
— Нимани?
— Сизни-да! — деб юборди у.
— Унга?
— Ҳа. Гапнинг рости, Ултон ака, сизга симпатия билан қарардим... Сиз Набидан гумонсираманг. У покиза йигит. Содда... Чамамда, унинг соддалигини ҳам айтган эдим...
— Ҳа, — деди Ултон. — У сизни «жодугар» дер эди.
Баҳор булқиллаб кулди ва йўталиб қолди. Кейин:
— Ҳа, — деди. — Энди айтса бўларкан... Худо ҳаққи, ҳайрон қоламан. Между прочим, мен кўп ўйладим... Хуллас, режа амалга оша бошлади. Лекин, — яна ҳиринглаб кулди, — таҳрирлар билан... — Бироз жимиб қолгач, сигаретни ташлаб, тепди. — Нима десангиз — денг, сизни яхши кўриб қолувдим...
— Ну-у... — Бу сас тилидан чиқиб кетгач, Ултон пушмон қилди: нима, яна такрорлашини истадимми?
Нафсамбирини айтганда, у чиндан ҳам...
... яхши кўрган эди!
— Шу-да, — деди у кейин ва секин ўрнидан кўзғалди-ю, боз ўтириб, кафтлари билан юзини ёпти.
«Баттар бўл, — деди ичида Ултон ўзини сақ қўйиб берса, унга раҳми келишини сезиб. — Йиғла! Бузуқ...
Уҳ, ўша...
... иш бўлмаганда... Йўқ, барибир бир кунмас бир кун сир очилар, ана унда фожеа... оғирроқ бўларди...»
— Ултон ака.
— Лаббай.
— Хайр.
Ултон унинг чекинаётганини кўриб, туриб кетди.

— Баҳор?
 У тўхтади-да, энди уйлари томон қаради. Кўзларини артди. Сўнгра:
 — Сиз барибир унутмайсиз, — деди.
 — Нимани... А-а! — Ултоннинг томоғидан ҳиринглашга ўхшаш овоз чиқди.
 — Шу-да. Кечирасиз, чарчабман... Сиз ҳам толиққан кўринасиз... Ҳ-ў! — деди кейин ясама шўхчанлик билан. — Осонми!
 — Бас.
 Баҳор секин жилди. Ултон яна интилди. Баҳор йўлкага тушди.
 Ултон: «Наҳот? — деди. — Наҳотки...»
 — Баҳор!
 У яна тўхтади.
 — Алвидо! — Ултон оғзидан чиқиб кетган бу сўздан яна даҳшатга тушиб, ҳам қандайдир уялиб бурилди. Ва мотоциклга урилиб кетаёзди. Дарвозага етиб, туриб қолди: наздида, Баҳор қақирадигандек...
 ... қақирмади...
 Лекин кимдир келяпти. Ашим, шу-шу... Кимса келиб, унинг ортида пасайгандек бўлди ва Ултон кескин ўгирилиб, тиз чўкиб турган Баҳорни кўрди.
 Унга энгашмоқчи бўлди-ю, бошини биров орқадан тортгандай тек қолди.
 — Мени кечирманг, — деди у ҳансираб. — Ҳизим кечирмайман. Лекин сизга шунча азоб... —
 У жимиб қолди. — тасаввур қилолмайман...
 — Нега? — Ултон сўраганини билмай қолди. Лекин давом этишни зарил деб билди. — Бу-ни... тасаввур этиш қийин эмас...
 — Сиз ҳозир чиқиб... — Баҳор яна унга пастдан боқди. — У ҳайвон...
 Ултон ўзини орқага тортди. Баҳор эгилганча бир муддат сукут сақлагач, кўзгалди. Аста буриларкан, дафъатан кулги аралаш:
 — Мен барибир никоҳингиздаман, — деди — Талоқ қилмадингиз ҳали...
 — Қизиқ.
 — Биз учрашамиз... Ҳув, у ёқда, у ёқда...
 Сўнг қайрилди, кетди. Муюлишдан ўтиши ҳамон...
 ... Ашим кириб келди ва Ултонга боқди: «Нима қилай энди?»
 — Кетамиз! — деди Ултон ва мутлақо ўзгариб сўради: — Уйларида ҳеч ким йўғ-а, онасиям ишлайдими?
 — Ким билсин, домилла... мотоциклни опчиқаётганимдаям опадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ултон дарвозани очди-ю, бирдан четланди: кўзига ёруғ тушиб, кўрқиб кетди...
 Ашим мотоциклни буриб, тар-тарлатди-да, ўрнига ўтирди. Ултон ҳам ўриндиққа миниб, қирқмани ушлаб қўйди-да, бошини эгди. Ва Ашимнинг елкасига манглайи билан туртди.
 Ашим дарвозадан чиқиб:
 — Оёқни ерга қўйинг, — деди-да, тушиб-қайтиб, табақани бекитди.
 Ултон бошини буриб ва бир қўли билан чаккасини тўсиб турарди.
 — Домилла, энди...
 — Ҳизим айтаман... Бос! Райкомнинг олдиғача...
 — У ерда... тушасизми? Ахир, биласиз-ку, домиллажон...
 — Биламан. — У бўйнидан дурбинни чиқариб, берди. — Зиёдуллага бер. У яхши бола.
 Олмаса, ўзингга.
 — Домилла?
 — Бос! Уйдаги гулларни ҳам Зиёдга бер... Сетон-Томпсон ўзингга! Унақа китоблар кўп...
 Қолган китобларни Дунё опангга бер. Кутубхонага... Айиқ тери бор-ку?
 — Ҳа, — деб бақирди. — Одил миршаб кечаям келиб, шу терига кўп тикилди.
 — Опқўй! Узингга...

.. Ултон қарағай остидан қўш эшикка тикилиб тураркан, мошиналар қошида гурунглашиб турган шофёрлардан баъзилари ўзига қарай бошлади: наздида гап қотса, уқ бўшатадигандек. Кейин аста чўнкайиб, дарахтга суяниб ўтирганди, ичкаридан тўртта даррали милиса шошиб чиқиб, икки тарафга ўтди. Кейин иккита нотаниш киши чиқди. Сўнг Эгамқулова, Тараканов ва Бўтабой Сўпи чиқиб икки ёнга ажралишди-да...

... илжайган, мағрур Тўқлибой Қўчқоров кўринди.

Ултон ирғиб турди.

— Ҳов! — деб бақирди. — Тўнғиз!

Қўчқоров қарши замон қирқма унга ўнг бўлди. Ва Ултоннинг бошмалдоғи тепкини тортди-ю, қўйворди. Аммо Тўқлибой Қўчқоров ҳеч нарса бўлмагандай қотиб турарди. Ултон яна ўқ олиб, стволга жойларкан, милисалар чопиб келишаётганини кўрди ва тағин Қўчқоровга ўқ узди.

У ҳамон тек турар экан, Ултон хатосини англади: стволи калтаргани учун сочма сочилиб кетган эди.

У тағин ўқ жойлагунча милисалар келиб босди: кимдир тепти, кимдир бошига урди...

... Ҳизига келганида, қўллари боғлиқ экани, «Тез ёрдам» ичида ётганини англаб эшикка қаради-да, ёнида ўтирган Баҳром милисага кўзи тушди. Бирдан иршайиб:

— Э-э, — деди. — Ухласинлар. — Унг қўлини Ултоннинг қовурғасидан пастига босди-да, сал кўтариб, бир урди: Ултоннинг дами ичига тушиб кетди.

ХОТИМА

... Йиллар ўтди: жамиятда — сиёсату иқтисодда ҳам кўп ўзгаришлар бўлди.

Тўқлибой Қўчқоров ҳозир халқ-демократик партиясига аъзо, мактабда, адабиётдан дарс беради. Ҳамон шўҳ, ҳазилкаш ва оёғини кериб босади: айтишларича, Умид унинг қовуғига тепган эмиш...

Махфират Эгамқулова ишдан кетган: Хуррамнинг «состави»да — ўйинчи...

Одил миршаб—капитан, Узоқ Тўлаганов эса—Миллий Хавфсизлик Қўмитасида.

Бўтабой Супи чорвадаги камомад туфайли суд қилиниш олдида ўзини отиб қўйган.

Дунё Зикриёхон домлага яқин бўлиб қолган ва туман «маданият жамғармаси»га бошлиқ: шу кунларда Қизил мазор мачитини тиклаш тараддудида юрибди. Баҳор (Ултон тагин жиннихонага олиб кетилгач) кислота ичган экан, бақбақасини тешиб тушган...

Умид уйланган.

Ашим ҳам уйланди: отасининг йилини берганига икки йилдан ошаётир. Кўп ўқийди, айниқса, табиат-ҳайвонлар ҳақида бўлса — қўймайди.

Хуррам Олатоғда «Бирлик» партиясининг масъул котиби ҳам ҳисобланади.

Мунди ҳам, Собир ҳам редакцияни тарк этишган: Мунди гилам тўқиш кооперативида — реклама-эълонлар бўлимида ишлаяпти.

Собир — фермер, лекин радиочилиги бор: кассеталарида нима ёзувлар йўқ дейсиз!...

Тўрсунтош сил бўлиб ётибди. Абдуқанош қамалиб чиқди, ҳозир ошиги олчи...

Тараканов собиқ Ленинградга кетиб қолган: айтишларича, анча нарсаларни опкетган...

Султон бобо Масъовга бораётганда (санокда моллари «кам» чиққач), йўқолиб қолди: йўлда нима бўлган-нима қўйган — Олло билади.

Бобонинг боғи ўртасига ресторан тушган.

Ултоннинг кулбаси — қоровулхона: пастдаги тиканзор — «платная стоянка».

Олатоғдаям ўзгаришлар кўп: Кўкмайдондан учқичлар учмай қўйди. Бироқ тоғ ёнбағирларда сурилмалар кўп бўляпти. Кўмиргазада кон очилиши ҳам тўхтатилган: ўша кезларда ҳаракат бошланган экан-у, райондан ёза-ёз кўпайган: ООНгача ёзишди чамаси.

Дарвоқе, атом уруши бўлмаслиги ҳам ўз-ўзидан аён бўлиб қолди. Аммо ўшандай уруш билан тенг турадиган ўзгариш юз бердики...

... собиқ Туркистон мустақил, деб эълон қилинди. Шу асно босмачиларга муносабат ҳам ўзгарди. Айрим қўрбошилар «миллий қаҳрамон» бўлди.

Мактабларда янги дарсликлар йўқ. Уқитувчилар қандай сабоқ беришга ҳайрон...

Уринов директорликдан бўшатилган эди. «Айби»ни эшитсангиз, елка қисасиз. «Совет ёшларини тарбиялашга қодир эмас!» эмиш. Албатта бу борада Узоқ Тўлаганов ҳам иш кўрсатган бўлиши керак. Аммо кўпчилик Махфират Эгамқуловадан кўришади: сағанани бузганда, Зокир Уринов уни ҳақорат қилган эмиш...

Наби — туман марказида қассоб...

... Ултон мадрасага жўнатилгандан кейин Ашим бир-икки марта хабар олди. Бир гал қалин кийимлар обороти берганида, Берди дўхтир: «Энди келиб юрманг», деган экан.

Лекин бир нарса кишиларни ҳайрон қолдиради: Етимчўққида одамсимон айиқ пайдо бўлган: башараси тус одам, аммо жун босиб кетган. Юришиям — айиқники: энгашиб, бўкириб-ғўлдираб юрармиш. Ва ўқтин-ўқтин шаҳарга яқин келиб бир ғор устида ўтирармиш.

Дарвоқе, уни қўрқитадиган нарса — вертолёт эмиш: масалан, тоғ томонга вертолёт ўтиб қолса, кишилар унинг албатта бирон қишлоққа келишини башорат қилади.

Бултур Хуррам бошлиқ ёшлар фирқум идорасига ўт қўйишганда Урточўлдан учта танк, БТР, яна қора қалпоқли аскарлар келиб, халойиқнинг устидан ошириб ўқ узишган ва иккита вертолёт икки кун давомида Олатоғ осмонидан аримаган эди, ўшанда ҳалиги махлуқ илк бор кўринган экан. Ёш болалар шўхлик қилса, оналар энди битта сўз билан қўрқитишади: «Олабўжи келаяпти!»

Болалар ишонади. Чунки...

... ишонмасликка асос йўқ.

Ватан озодлиги халқимизга эркинлик таманноси

Муножот

Жаҳонда ҳеч ким мазлум, биздек бўлмасин, ё раб,
Туғилган юртидан маҳрум, биздек бўлмасин, ё раб.
Жаҳолат оташи-ла ёндириб амволу амлокин,
Рақиблар комига маълум, биздек бўлмасин, ё раб.
Ҳавойи нафсга учраб, хобу ғафлат бирла тобора,
Жаҳон тарихидин маъдум, биздек бўлмасин, ё раб.
Чекиб дарди фироқин севгили қавму қариндошин,
Ҳамиша маъюсу мағмун, биздек бўлмасин, ё раб.
Аламдин сийна чоку нори ғурбатда жигар бағри
Куйиб, эриб мисоли мум, биздек бўлмасин, ё раб.
Таманнои яғонам буки, биздин қолган авлодлар,
Омон бебахту толеи шум, биздек бўлмасин, ё раб.
Илмсиз, тарбиятсиз, маърифатсиз, меҳру шафқатсиз,
Адоват захри-ла масмун, биздек бўлмасин, ё раб.
Катори одамиятдин олиб бир мавқеи мумтоз,
Қуриб бахтли ҳаёт маҳкум, биздек бўлмасин, ё раб.
Тазаррулар билан сендин тилар бу камтарин Тошқин,
Жаҳонда ҳеч ким мазлум, биздек бўлмасин, ё раб.

Дилбар ёғлиғига бағишлаб

Шоҳ Бобур ғазалига тахмис

Барги гул узра гулоб бирлан битиб ашъор анга,
Айласам ҳар мисраингда шавқими изҳор анга,
Мумкин ўлғайму ўпиб, юз сурмоғим бир бор анга,
Ёғлиғингким жон била мен хастадурмен зор анга,
Хаста жонлар риштасидиндур магар ҳар тор анга.
Бўлғалиму фитнага монеъ кўзингга юз кўяр,
Кўп назокат бирла икки қундузингга юз кўяр,
Не назокатдирки сездирмай ўзингга юз кўяр,
Эврилур бошингаю гаҳи юзингга юз кўяр,
Бу жиҳатдин от эмиш гулпеч гаҳ гулзор анга. *
Вола бўлмиш ҳуснингга фирдавс товуси магар,
Бошига чун соя солмоғлиққа очмиш бол пар,
Ғибадин диллар ёнар боққан сари тоймас назар,
Бир чамандур саҳниким бўлғай бинафша сар-басар,
Теграси гулзордурким бўлмағай бир хор анга.
Ошиқи зорингмидур ё маҳрама асрордирур,
Иҳтизоз айлар ҳаводинму ва ё бемордирур,
Ёки ўтлук ҳуснига тоб айламоқ душвордирур,
Ёғлиғинг токим юзу кўзингга тегмиш бордирур,
Юз менингдек зору юз минг мен каби бемор анга.
Новеки мужгонлари ботса, қадалса бағрима,
Сабр қилмоғлиғ нечундур, бу аламларга дема,
Сиррими ифшо этолмам сендин ўзга ҳеч кима,
Эй кўнгил юз пора қилса ёр тиғи ҳеч ғам ема,
Лутф этиб гар боғлар эрса ёғлиғини ёр анга.

Ёғлиғинг савдосидин бир телба бўлдим мен етим,
Ой ва юлдузларга тунлар арз этиб дарди алим,
Йиғларам Тошқин бўлак бир ошноим йўк маним,
Кўнглим истар ёғлиғингни ёки андин бир насим,
Етса Бобурга эрур жон бирла миннатдор анга.

Туркистоннинг тупроғи

Беҳишт аро гўзал бўстонли Туркистоннинг тупроғи,
Парилар равзаси ризвонли Туркистоннинг тупроғи.
Бузилмас чехраи зебоси тобора камол топғай,
Хазонсиз бир чамандир жонли Туркистоннинг тупроғи.
Муаррихлар унинг васфида қалби Осиё дерлар,
Зарафшон сунбулу райҳонли Туркистоннинг тупроғи.
Азал дехқон шундоқ бир экин экмишки, ёзу қиш,
Берур ҳосил, туганмас конли Туркистоннинг тупроғи.
Қуёшдек илму ҳикмат нурини сочмишдир оламга,
Бўлиб устод қул ирфонли Туркистоннинг тупроғи.
Азиз халқим учун жондин азиздир боғу саҳроси,
Улуғлар кимки туркистонли Туркистоннинг тупроғи.
Неча кўрқинч ҳавожисларга майдон бўлди ўтмишда,
Сумуд этди шараф ва шонли Туркистоннинг тупроғи.
Суғордик қонимиз бирла бу тупроқни асрларча,
Шаҳидлар турбатидир конли Туркистоннинг тупроғи.
Ётур ҳар гўшасинда қанча Бобур жон олиб қўлга,
Талаб қилса агар қурбонли Туркистоннинг тупроғи.
Масаррат тўлдирур эл қалбига бир кун бўлиб озод,
Инон, Тошқин, анга имонли Туркистоннинг тупроғи.

14. 8. ҳижрий
Тоиф

Фузулий ғазалига назира

Ватан қадрини биздек беватан афгор ўландан сўр,
Азоби ғурбат ичра жонидин безор ўландан сўр.

Комил Абдуллоҳ - Тошқин билан Маккада танишдим. Ўта камтар, суҳбати ширин бу одам биринчи суҳбатимиз асносидаёқ ватан ҳажрида ўртаниб ёзган шеърларини ўқиб берди. Шеър баҳона иккаламиз дарров тил топишиб кадрдонлашиб кетдик. Макка, Мадина, Жидда шаҳарларини бирга-бирга кездик, тонготар суҳбатлар курдик. Тошқин бу суҳбатларга ўз шеърлари билан бўлакча бир руҳ баҳин этарди.

Тошқин 1929 йили Андижон шаҳрининг Чуқур масжид маҳалласида дунёга келган. Отаси Абдуллоҳ Қурбон ўғли қосиб бўлган. Замоннинг зайли билан уларнинг оиласи 1933 йили Қашқарга кетишга мажбур бўлади.

Тошқин ўрта мактабни Қашқарда битириб, 1945 йилда Урумчидаги дорулфунунга ўқишга кириди. 1947 йили Қашқарга татилга келса, амакилари Маккага, ҳаж сафарига тайёргарлик кўришгаётган экан, уни ҳам ўзлари билан олиб кетишади. Тошқин бир йилдан кўпроқ Покистонда қолади ва вақтни бекор ўтказмаслик учун дандонсозга шогирд тушади, яъни, тиш ясашни ўрганади. 1949 йили амакисининг оиласи билан Саудия Арабистонига кўчади. Шундан бери бу мамлакатнинг Тоиф шаҳрида истикомат қилади, тўрт ўғил, тўрт кизи бор. Ували-жували.

Унинг Гулжа инқилобининг ғалабасига бағишланган биринчи — «Зафар таронаси» номли шеъри Олтой рўзномасида чиққан, кейинчалик Хонтаггри ойномаси ва бошқа вақтги матбуотларда шеърлари эълон қилинган.

Тошқиннинг туркум шеърлари Туркия ва Олмонияда чиқадиган турли нашрларда кўплаб чоп этилган. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур шеърлар шонининг ўз юрти ва ўз халқи билан илк бор дийдорлашуви, илк бор юракдан сўзлашувидир. Бу интиқ суҳбат эҳтиросли ва давомли бўлажак, деб умид қиламиз.

Эмин УСМОИ

Бузиб ўз ошиёнин ёндириб нори жаҳолат-ла,
 Бизингдек дарбадар, ҳар жойга борса хор ўландан сўр.
 Туғилган юртининг неъматларидин баҳравор бўлмай,
 Туганмас меҳнату дарду балога ёр ўландан сўр.
 Қисиб бўйнини ҳамиша ёлвориб бегона элларга,
 Кўролмай кимсадин бир марҳамат бемор ўландан сўр.
 Тиларсан воқиф ўлмоқ ҳолидин синган кўнгилларни,
 Насиби дўстлардин таъна ила озор ўландан сўр.
 Баҳор айёмида гул нашъасин билмайди ҳар булбул,
 Ки банди қафас ё маҳруми гулзор ўландан сўр.
 Ҳаётнинг маънисин Тошқин на билсун миллати жоҳил,
 Жаҳонда хуш яшаш кайфиятин аҳрор ўландан сўр.

1380. 9. 27. ҳижрий
 Риёз

ОНТ

Адиб ва шоирларимизга

Эмди мен базм ичра тарки соғару саҳбо қилай,
 Соқии нозу ситампарвардин истиғно қилай.
 Ҳар сияҳ зулфу қади зеболара бермай кўнгил,
 Ўзлимга озодаю бошимни бесавдо қилай.
 Айлаюб бебаҳраларнинг суҳбатидин ижтиноб,
 Илму урфон зумрасига боғланиш пайдо қилай.
 Доимо ҳар жойда ёру улфатим бўлсун қалам,
 Севгили халқимга ширин назмлар иншо қилай.
 Чун қалам тебратгали бермиш табиат иқтидор,
 Иқтидорим ҳусн истеъмол учун шайдо қилай.
 Завқ олиб ёзганларимдин қалб ила севсин мени,
 Олами инсониятга севгими ихдо қилай.
 Севги инсонлиғни севмак ишқдир ишқи ватан,
 Безавол бу ишқни олам аро барпо қилай.
 Ҳақ сўзлаш, ҳақни нашр айлаш вазифамдир менинг,
 Ҳақ йўлинда бош агар кетса нечун парво қилай.
 Зулму ҳақсизликка қарши ёғдуриб лаънатларим,
 Тилни мен адлу адолат мадҳига гўё қилай.
 Тухму душманликни маҳв айлаб жаҳон бўстонида,
 Дўстлиғу тинчлик, фаровонлик гулин ихё қилай.
 Қайси инсондир ачинмас халқини тутқун кўриб,
 Безамир деб қайси бир шоирни истисно қилай.
 Олғали ёдлар қўлидин миллат истиқлолини,
 Дам-бадам бир бонг янглиғ ун чекиб ғавго қилай.
 Тош юраклар бағрини тилсун бу келким ришаси,
 Сўз кучи-ла йиғлатиб кўз ёшларин дарё қилай.
 Мўътадилар, мўғтасиблар, қон тўкувчи сифлалар,
 Кимда-ким бўлсин очиглаб эл аро расво қилай.
 Мен ҳам инсонман, яшаш ҳаққимдир инсонлар қаби,
 Нега юртдан четда Тошқин оҳу вовайло қилай?

14. 3. 26, ҳижрий
 Тоиф

Уйғур шоири Қутлуғ Шавқий шеърига тахмис

Мунаввардир ватан ишқи билан қалъимнинг эҳсоси,
 Бу қудсий ишқни ҳаргиз мумкин эмас маҳв имҳоси,
 Ватан озодлиғи халқимга эркинлик таманноси,
 Юракда доғи миллат, бошдадир иқбол савдоси,
 Қиёмат бўлгуча чиқмас унинг дарди алолоси.
 Муродимча бугун айланмаса бу гумбази даввор,
 Тўсалғу бўлса ҳам мақсад йўлинда ҳийлагар ағёр,
 Висолин шавқи кам бўлмас дилимда кун-бакун ортор,
 Ватаннинг иззату шаъни учун жон ичра ёлқин бор,
 Чиқар шому саҳар ҳасрат ичинда ўтлиғ анфоси.

Дегайларким, муҳаббат бирла олам пойдор эрмиш,
 Кими Мажнун сифат Лайлисининг васлига зор эрмиш,
 Кими Фарҳод эмиш Ширинни излаб беқарор эрмиш,
 Жаҳонда ҳар кишининг бир ғаму матлуби бор эрмиш,
 Ватан ушшоқининг миллат эрур маъшуқи Лайлоси.
 Ватан ошиқлари кўп чекса ҳам жавру жафоларни,
 Фалак ёғдурса ҳам бошига ҳар турли балоларни,
 Ватандин юз ўғирмас зарра ўкситмас вафоларни,
 Тўсалмас ҳеч йўлидин ишқ ўтига мубталоларни,
 Бу дунё ғамлари, меҳнатлари ҳам тоғу дарёси.
 Тиларманки Ватан авлоди фан тоғига тирмашса,
 Шижоат бирла тўсқинларни енгса, юксалиб ошса,
 Униб-ўсса, саноат, илму урфон сувлари тошса,
 Муҳаббат бирла миллат туйғуси гар дилга ерлашса,
 Кифоят анга бош эгмак учун виждон қумандоси.
 Ватан фикрида бўлғай ул кишиким аҳли ҳимматдир,
 Ватан миллат ғамида бўлмагонлар беҳамиятдир,
 Ватан севмоқлик инсонларга хос олий фазилатдир,
 Баланд ҳиммат кишилар зийнати миллатга хизматдир,
 Эмасдир мўътабар виждон қошида рўйи зебоси.
 Она дерлар Ватанни, ул она ҳаққига ҳурмат қил,
 Ризосин олғали жону дил ила саъю ғайрат қил,
 Ёмон кўзлардин асра посбони бўл, ҳимоят қил?
 Агар инсон эсанг ҳиммат билан юртингга хизмат қил,
 Муҳаббат пеша қил, кулсин Ватаннинг боғу саҳроси.
 Кишиким нўш этибдур қатраи севги булоғидин,
 Ёмонроқ дард бўлмас, ул кишига юрт фиరోғидин,
 Заволли бахтсизлар айрилур юртин қучоғидин,
 Кишининг кўнглига ўт тушса, миллат иштиёқидин,
 Фиғон айлар ҳамиша ҳажр ичида руҳи шайдоси.
 Саодатдир кишига — элнинг дардига даво бўлмоқ,
 Отурга ёвга қарши эл кўлида тиғу ё бўлмоқ,
 Бақосин истасанг элнинг керак Тошқин фидо бўлмоқ,
 Етушмак васла Шавқий ё шараф бирлан фано бўлмоқ,
 Вазифа ушбудир ҳар кимки қилса ишқ даъвоси.

Халқига

Тошқин ва Маҳжурий орасидаги мушоира

Яхшилар ҳеч бир замон қилмас ёмонлиғ халқига,
 Жон билан қилғай ҳамиша меҳрибонлиғ халқига.
 Манфаат деб нафс учун ҳар ишни этмас ихтиёр,
 Қилмагай ҳар ишниким, бўлса зиёнлиғ халқига,
 Уз элини айримас яхши, ёмон деб турфага,
 Бадгумон бўлмас ёқишмас бадгумонлиғ халқига.
 Асрагай жон бирла тенг эл молу мулкин сидқ ила,
 Етгузиш қасдида бўлғай комронлиғ халқига.
 Из жоҳу, мансабу шуҳрат таъма қилмай ҳамон,
 Қамтаринлик бирла айлар посбонлик халқига.
 Ғайрату ҳиммат билан юртини обод айлагай,
 Қаҳрамон шул, қилса даъво қаҳрамонлик халқига.
 Эл униб, ўсган сари гулдек очилғай чеҳраси,
 Кўрсатиш шаънига сиғмас нотовонлиғ халқига.
 Фикру зикридир садоқат бузмагай ҳеч аҳдини,
 Қилмагай пуч ваъда бирлан нукдадонлик халқига.
 Бирлашиб Тошқин ва Маҳжурий ҳаётин борича,
 Қилғусидир назм бирлан дурфишонлик халқига.

14.18. рамазон

Шарафиддин Али Яздий

Зафарнома

ЧИНГИЗХОННИНГ ХОТИНЛАРИ ВА ФАРЗАНДЛАРИ ҲАКИДА СЎЗ¹

Чингизхоннинг хотинларию канизаклари кўп эди.

Ички ўрдуси бор эди хуррам-шод,
Хотину чўрилар беш юздан зиёд.

Бори хонлар жуфтидир шоҳлар қизи,
Жаҳонга донғи кетган яхши сўзи.

Бироқ, улардан бештаси энг юқори турарди: Бурта-кужин — (бир нечта) фарзандларнинг онаси; Гунжур — Олтин Хитойнинг қизи; Кўри-Сўранг — Тобонхоннинг қизи; Бийсулун — Жомактунинг қизи; Қулон — Тойр-Усуннинг қизи.

Тагу тугли эдилар ҳар беш хотин,
Улардан энг юқори Бурта-кужин.

Чунки шоҳдан унда кўп эди фарзанд,
Бешта қиз, тўрт ўғил паҳлавон дилбанд.

Биринчиси — Жўчи¹, иккинчиси — Чиғатой², учинчиси — Уктой (Угедей)³, тўртинчиси — Тўли⁴. (Чингизхон) уларнинг ҳар бирига маълум вазифа тайинлаган эди: Жўчига — базм ва ов, Чиғатойга — ёсо ва яргу⁵ ҳамда қўшинни бошқариш...

Ўз даврида ягона ва давраларнинг боши бўлмиш Уктойни подшоҳлик ишларини олиб боришга тайинлади. Тўлига эса йилқию қўйлар ҳамда ўрдуни қўриқлашни топширди. Бу тўрт ўғилдан бошқа яна ўзга хотинларидан бешта ўғли бор эди.

(Чингизхон) шарқий мамлакатларни — Хитойдан то Олмалиққача⁶ эгаллагандан сўнг, у ерларни бутун мўғул қабилаю қавмларига, фарзандларига, оғаниларига, амакиваччаси бўлмиш Қарачор нўёнга ва бошқа қариндошларига бўлиб берди; қариндошларининг ҳар қайсисини ўғилларидан бирига тобе қилиб қўйди. Шундан сўнг, ўғиллар ва қариндошлар ўртасида мувофиқлик

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

биносини мустаҳкамлаш ва иноқлик қоидаларини тузиш ишларини олиб борди ҳамда уларнинг кўкси даласига муҳаббат ва дўстлик уруғини сепади.

Чунончи, бир куни ўғиллари ва қариндошларини йиғди. У ўқдондан битта ўқни олди ва уни (қайириб) синдирди. (Чингизхон) ўқлар (сонини) биттадан ошириб борарди, токи улар сони бир нечтага етди ва куч синовчилар уларни синдиришга ожизлик қилдилар. Шунда уларга қараб деди: «Бу (ўқлар) сизларга ўхшаган; агар ўзаро иттифоқ ва қалин бўлсангиз ҳеч ким сизларни енголмайди ва сизларни синдиришга қудрати етмайди. Ҳар доим сизлардан бирингиз подшоҳ бўлишингиз ва жами қолганларингиз, бир жон бир тан бўлиб, унга бўйсунмоғингиз лозим. Токи сизларнинг орангизда зиддият пайдо бўлмасин ва душманлар зафар қозонмасин. Расмий равишда подшоҳлик қилиш бир кишининг номида бўлса-да, аммо ҳақиқат юзасидан мулк ва молга ҳамма фарзандлар ва қариндошлар шерикдирлар».

МЎҒУЛЛАРНИНГ РАСМ-РАСУМЛАРИ ВА ЧИНГИЗХОННИНГ ЁСОСИ ҲАҚИДА СЎЗ

Адолатли тангри, (унга) мақтовлар бўлсин, Чингизхонга дунёвий ишларда ақл ва идрок берган эди ва у бир қанча ёсо ва қоида яратди. Неки кўнгли буюрган бўлса, ўша йўсинда, ҳар бир ишга ўзига яраша қонун ва ҳар қайси гуноҳ учун маълум жазо белгилади. Жумладан, бир мусулмоннинг (беғуноҳ) ўлими қасосига қирқ болиш⁷ олтин ва бир хитой (ўлими) учун эса бир эшак (тўлов) тайинлади.

Шунингдек, мўғул элатининг (ўз) ёзуви бўлмагани учун (Чингизхон) буюрди ва уларнинг фарзандлари уйғурлардан ёзувни ўргандилар. Ушбу ёсо ва қонунларни бир дафтарга битдилар ва уни шабошўб⁸ атади, «Буюк ёсонома» ҳам дейдилар. (Сўнгра уни) хазинага топширди; улар бу (дафтарни) азиз тутадилар ва унинг ёзиғидан четга чиқмайдилар.

Дастлабки пайтларда, мўғул қавму қабилалари унга амал қилганларида, улар орасида тарқалган қароқчилик ва бошқа шунга (ўхшаш) ёмон русум ва одатлар йўқ бўлди. Ҳар вақт (Чингизхон) подшоҳлару султонларга ҳукм ва ёрликлар ёзса, ўтмиш султонларига одат бўлганидек, лашкарларининг кўплиги ва (унинг) маҳорати билан кўрқитмасди. Балки, хулоса шулдирким, агар бизга эл ва тобе бўлсангиз омон қолурсиз, агар бош тортсангиз на бўларини биз қайдан билурмиз, яратган эгам билур, (деб қўяқоларди). Бу таваккалига айтилган сўздир ва (Чингизхон) нимагаки эришган бўлса, авваламбор ана шундан эришди.

Чингизхон бирор дин ва эътиқодга мансуб бўлмагани учун бир динни бошқа бир диндан афзал билиш ва устун қўйишда ўта эҳтиёткорлик қиларди, аксинча, турли тоифадаги уламо ва зоҳидларни эъзозларди ҳамда буни улўф тангрига ёқиш йўли, деб биларди.

Салтанати доираси кенгайиб, ёйилиб кетгандан сўнг, ҳар хил муҳим воқеа-ҳодисалар содир бўлиб турарди ва (уларни) билиб турмоқликнинг чораси йўқ эди. (Шундан сўнг) ёмлар⁹ ташкил этдилар. Ҳар қайси ёмнинг харажати учун (лозим) чорва, озиқ-овқат, ем-хашак ва бошқа нарсаларни белгиладилар ҳамда (уларни) туманларга бириктирган ҳолда йиғардилар. Чопарлар хабарни илдам етказишлари ва лашкару халқ заҳмат тортмасликлари учун ҳар марҳалада¹⁰ бир ём ўрнатдилар.

Аммо мўғулларнинг расму одатлари шундайки, хондан қай мазмунда ёсоқ ва фармон содир бўлса, ҳеч ким (ундан) бўйин товламайди; жону дилдан унга бўйсунадилар ва итоат қиладилар. Қачонки ярғу ёки бирор хат ёзсалар, ибораларнинг чиройлилиги учун муболаға ишлатмайдилар ва асл мақсадни айтиб қўяқоладилар, ортиқча унвону иборалар битмоқдан бош тартадилар.

Асосан, овчилик билан машғуллар, ҳатто (уни) ҳаётнинг энг улўф (мазмун) деб биладилар. (Айниқса), қишининг бошларида жуда катта ов қиладилар. Дастлаб, овчиларни ов (жойини), унинг озу кўплигини аниқлаш учун юборадилар. Текшириб билгандан сўнг, қўшинга, худди жангдигидай, маймана, майсара, қалб ёки қўл¹¹ тарзида сафланиб, ҳар кимни ўзи турган томондан (илгарига) юришга буюрадилар. (Улар шу йўсинда), йигирма кунлик ёки бир ойдан ортиқ йўл юриб, чўл ва тоғларни ўраб оладилар. Ўзлари эса, хотинлари, озиқ-

овқат ва ичимликларни олиб овга чиқадилар. Ов қилинадиган жонворларни оз-оздан, авайлаб учирадилар ва жиргадан¹² чиқиб кетмаслиги учун кўриб турадилар.

Агар бирор ов (ҳайвони) кичикроқ ўнқир-чўнқирлик орқали кўрадан чиқиб кетса, сўроқ қиладилар. Туман, сада ва ҳазора амирини, агар унинг айби билан оху жиргадан чиқиб кетган бўлса, савалайдилар, кўпинча ёсоққа келтирадилар¹³. Агар сафни, қайсиким жирга атайдилар, рост гутмасалар, икки қадамча орқада қолсалар, уларга дўқ-пўписа қиладилар. (Қуршов) то-рая бошлаши билан (аскарлар) бир-бирларини қўлларидан тутадилар, яна ҳам яқинроқ келганларида гавдама-гавда, тиззама-тизза бўлиб (жипслашиб) турадилар. Ҳалқа ичида турли хил ёввойи ва ваҳший (ҳайвонлар) тўлиб-то-шиб, шовқин-сурон қилади.

Дастлаб хон (ўзининг) бир нечта хос (одамлари) билан ўртага от сола-ди, (камондан) ўқ отиб ов қилади. Ундан кейин шаҳзодалар ва амирлар тар-тиб билан (кўрага) кирадилар ва ов қиладилар. Хон қайтгандан сўнг, овни кўшинга қолдирадилар. Ҳозиргача бу анъана уларда сақланган.

Аммо кўшин тартиботи ҳақида шунини билиб қўймоқ лозимки, Одам алайҳи-с-салом замонидан то ҳозиргача ҳеч қайси подшоҳга турклардек (жанговар) кўшинга (эга бўлиш) муяссар бўлмаган. (Улар) шиддатли, сабр-ли, борида шукр қилгувчи, ўз ҳокими мақтовига ҳам, жазосига ҳам хўб, деб бўйинсинувчи ва итоаткор; на мансабгаю на мулкка¹⁴ ўч, на бир фойдагаю ёки улуғликка кўз тутувчидирлар. Жанг майдонида каттасидан кичигигача (мо-ҳир) қиличбоз ва мерган...

Улар (ҳамма нарсани) шароит тақозо этгандай қарши оладилар. Қачон-ки жанг қилмоқчи ёки фитнани бостирмоқчи бўлсалар, нимаики ўшанда яраб қолса, (жумладан): турли қурол-яроғ ва (бошқа) асбоб-анжомлар — (масалан), бигиз ва игна (кабиларни) ўз ёнларида олиб юрадилар. Кўпинча асбоб-анжомларни текшириш куни ўтказадилар ва шунда бирор кимсада камчилик топилса қаттиқ танбеҳ берадилар. Шунингдек, улар жанг учун нимаики нарса лозим бўлса, (ҳаммасини) муҳайё қилиб қўядилар.

Уларнинг хотинлари ҳам худди эрлари сингари ишда тиришқоқ. Чунон-чи, уларга эрлар(и) бирор нарса учун маълум харж белгилаган бўлса, кўп ҳолларда, уни (бўлар-бўлмасга) ишлатавермайди(лар), сақлайди(лар); эр(лар)и (уйда) йўқ пайтда сарф қилади(лар) ва (то) эр(лар)и урушдан (қайт-гунга қадар) етказди(лар).

Қачонки бирор уруш чиқиб қолса, тавочилар туманбошига жанг учун етарли (миқдорда) улус ажратадилар; туман бошлиғи (ўз навбатида) ҳазора амирига, ҳазора амири эса сада амирига, сада амири даҳа амирига (аскар) юборади; (яъни) юриш учун ҳар ким ўз (улушини) олади.

Агар кўшинга эҳтиёж туғилиб қолса, бир неча минг киши фалон вақтда фалон жойда йиғилсин, деб буюрадилар ва унга қилчалик хилоф иш тутмоқ мумкин эмас. Агар кўшин билан хон (турган жой), ораси узоқ масофани ташкил этган тақдирда ҳам фармонни астойдил бажаришга ҳаракат қиладилар. Мабодо бирор киши бу борада хатога йўл қўйса ёки кеч қолса, битта отликни жўнатадилар ва у қай йўсинда фармон этилган бўлса, шу тарзда уни сўроқ қилади; агар унинг калласини олиш буюрилган бўлса, оладилар.

Бундан ташқари, ҳеч бир зот ҳазора думчасидан ва садасидан ўзга ерга бора олмайди, бошқа бировдан паноҳ излай олмайди ва бирор кишини ўз (паноҳига) олишга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Агар (кимса) бу (тар-тибга) хилоф (иш) қилса, ул кимсани халойиқ олдида қатл қиладилар, токи ўзгаларга ибрат бўлсин. Ул кишини ўз паноҳига олган шахсни эса азоблай-дилар, қийнайдилар. Ана шу жазо ваҳмидан ҳеч бир зот бошқа бировни ўз уйига кирита олмайди. Шунинг учун ҳеч ким ўз буюрувчисига эркалик қила олмайди...

ЧИНГИЗХОН НАСЛИДАН ТУРОН МАМЛАКАТЛАРИДА ХУКМРОНЛИҚ ҚИЛГАН ХОНЛАР ҲАҚИДА СЎЗ

Чиғатой улусида хонлик тахтига ўтирган Чингиз авлодларидан бўлмиш подшоҳлар ўттиз иккита бўлганлар...

У шону шавкатли, олий ҳимматли, қалби оламдай кенг, Баҳромдай савлатдор подшоҳ эди¹⁵.

Чингизхон (ўз подшоҳлиги ерларидан) Туронзамин мамлакатини (ғарбда), Турон билан Эрон ўртасида (чегара) Жайхунгача, суйган фарзанди (Чиғатой)га атади; ҳамда уни, ажратиб берилган қўшин билан биргаликда, ўз амакиваччаси Қарочор нўёнга топширди ва (бош-қош бўлиб туришни) кўп тайинлади. Чунки Чингизхонга бошида шу нарса маълум эдики, ҳар қандай ишда ҳомийлик бу буюк (нўён)нинг қўллаб-қувватлаши билангина кучли бўла олади...

Чиғатойхон, ота васиятига мувофиқ, у (Қарачор нўён)нинг кенгашисиз ва розилигисиз ҳеч бир ишга қўл урмас ва мурод кавқаби ул улуғ ҳукмрон ихтиёридаги уфқдан бошқа жойда чақнамас эди.

Шунинг учун ишбилармон ва келажакни кўрабилувчи (киши)нинг яхши меҳнати ва тарбияси натижасида, Чиғатойхон фаҳму фаросатининг баркамоллиги, илм эгаси эканлиги, ўта довжураклиги ва мардлиги билан ўз замонининг яғонаси ва турли диёр султонлари дурдонаси бўлди...

Чиғатойхон салтанат тахтининг қароргоҳи Бешбалиғ эди; балиғ¹⁶ деб шаҳарни айтадилар.

Ярғу ва ёсоқ удумларига амал қилишни жуда қаттиқ талаб қиларди, унинг ҳар бир қондасига ҳаддан зиёд риоя қилмоқ лозим, деб билар ва бирор бандини тушириб қолдирмас эди. То шу даражагачаки, баҳор ва ёз фаслларида бирор кимса (оқар) сувга тушмасин, қўлини ариқда ювмасин ва ариқдан олтин ва кумуш идишларда сув олмасин, кийим ювиб саҳрога ёймасин, деб буюрган эди. Уларнинг фикрича, бу иш момақалди роқ ва чақмоқнинг кўпайишига олиб келармиш. Кўпинча, уларнинг элу юртларида аввал баҳордан то ёз охиригача ёмғир ёғади, момақалди роқ гулдираши то шу даражадаки, унинг овози шиддатидан, — бармоқларини қулоқларига (тиқиб) унинг гумбурлашидан ўлим (даҳшати)га тушадилар¹⁷ — ва яшин кетма-кетлиги то шу даражадаки, — у чақнаганида кўзларини кўр қилгудек бўлади¹⁸.

Жазолаш ва улуғлаш қонун-қоидаларига шунчалик қаттиқ амал қилар эдики, сон-саноксиз лашкари яқин-атрофидан (ўтадиган) ҳеч бир йўловчи учун қўриқчи ва посбонга эҳтиёж туғилмасди. Амир Қарачорнинг яхши (иш)лари ва тадбири натижаси ўлароқ Уктойхон билан шундай мақтов ва илтифотга сазовор тарзда борди-келди қилар эдики, оға-инилик ва арз-дод сўраш муносабатларида маслаҳат билан ва ҳамкорликда иш тутардилар. Ака-укалар кўп вақт бирга бўлар, роҳат-фароғатда умр кечирар ва қувонч созининг торларини (чертардилар)...

(Эл арзу додини) ақлу идрок билан эшитардилар. Уларнинг ҳамжиҳатлигидан давлат ишию мамлакат бошқаруви изга ва тартибга тушди, хонлик расми ва жаҳондорлик қоидалари давомлилиги ва мустаҳкамлиги таъминланди...

Чиғатойхон базм ва овга жуда ишқивоз ва аксар вақт шу билан банд эди. Амир Қарачор нўён эса салтанатининг муҳим ишларини олиб борар ва жаҳондорлик қиларди, раият ва лашкар учун нимаики лозим бўлса, тўла-тўкис амалга оширарди.

Уша замонда рўй берган нодир воқеалардан ва ғаройиб ишлардан Маҳмуд Торобий¹⁹ чиқиши бўлди, яъни олти юз ўттизинчи (1232—1233) йили Бухородан уч фарсах (наридаги) Тороб қишлоғида гумроҳлик ва мунофиқлик содир бўлди.

Байт:

Суфи²⁰ дом қўйдию ҳийла бошлади,
Найрангбоз фалакка тузоқ ташлади.

(У) ҳийла билан зуҳд ва ибодат йўлини тутиб, жинлар менинг олдимга келади ва менинг измимдан чиқмайди, деб жар солди. Бу сўз элга маълум бўлгач, кимдаки доимий тутқанок ва шунга ўхшаш касалликлар бўлса, унга мурожаат қилди. Буни қаранги, худойи таоло бир-икки кишига саломатлик бахш этди. Бу ҳол унинг шухрати ортишига сабаб бўлди, одамлар ҳар қаёқдан келиб, унга мурид ва мулозим бўлдилар.

Кундан-кун оломон ортиб борарди, то шу даражадаки, Бухородаги до-рўғаю²¹ амирлар ундан ваҳимага тушдилар ва Хўжандга — соҳиб Ялавочга²² хабар жунатдилар. Узлари эса ихлос ва эътиқод билан шайх зиёратига борди-

лар ҳамда унинг баракали қадами (Бухоро) шахрига ҳам етсин, деб илтимос қилдилар. Ушбу баҳона билан уни Торобдан олиб чиқиб, шаҳар томон йўл олдилар. Мақсад, йўлдаги кўприкка етганда, ўша ерда уни ўлдириб, хотир-жам бўлмоқчи эдилар.

Торобий ўз вақтида фаросат билан бу (фитна)ни англаб етди ва ўша кўприкка яқинлашганда, доруғага қараб, хом хаёлни каллангдан чиқариб ташла, акс ҳолда, ҳеч бир одам зотининг қўли тегмай туриб, кўзларингни косасидан чиқаражаклар, деди. Доруға ва амирлар ўзлари режалаштирган суиқасд ҳақида ҳеч кимга айтмаган эдилар, (шу сабабдан), ул сўзлардан қўрқувга тушдилар ва суиқасдга қўл урмадилар. Торобий соғ-саломат шаҳарга кирди ва ўзи (учун ажратилган) уйга келиб қўнди.

Унинг манзилига шунчалик кўп одам тўпланган эдики, ҳатто кириш ва чиқишнинг ҳам иложи йўқ эди. Оломон ҳаддан ортиқ кўпайиб кетганда ва халойиқ уни кўрмай, олқишламай қайтишни истамаганда, шайх мухлисларини бир оз тинчлантириш мақсадида, аҳён-аҳёнда томга чиқар, оғзига сув олиб уларнинг боши узра пуркарди, кимгаки ул сувдан бир қатра тегса, хурсанд ва ҳушхол бўлиб қайтарди.

Доруға ва амирлар уни йўқотиш учун қанчалик бир (қулай) фурсат топишга уринмасинлар, ул уй ва (ҳатто) маҳаллани ҳамма томондан ўраб олган халқ кўплигидан, асло бунга муяссар бўла олмадилар.

Торобий амирлар унга қасд қилганидан огоҳ бўлди. Билдирмай бошқа бир эшикдан чиқди ва ўша ерда (тайёр) турган отга сакраб миниб, Абу Ҳафз тепалигигача тез чоптириб кетди ва (тепа) устига чиқиб ўтирди.

Одамлар орасида эса, шайх бир учишда Абу Ҳафз тепалигига бориб қўнибди, деган гап тарқалди. (Шундан сўнг) халқда ўзини идора қилишга куч қолмади, бутун шаҳар аҳолиси ташқарига юзландилар ва унинг олдига тўпландилар. (Торобий) оқсом чоғи оломонга қараб шундай деди: «Эй ҳақиқатталаблар! Қачонгача сабр ва интизорликда бўламиз. Ер ўзини динсизлардан тозалamoқ лозим!»

(Бу сўзларни эшитиб) ҳамма қўлига нимаики илинса — қурол, ўқ, тўқмоқ кўтариб шайхни (олиб) шаҳарга кирдилар. Доруға ва амирлар қочдилар. Эртаси кун жума эди; (унда) хутбани шайх номига ўқидилар.²³

Бухородаги барча имомлару улўғларни ҳозир қилдилар. Улардан баъзисини қатл эттирди, баъзисини эса таҳқирлади. Безорию авбошларни эса ўз атрофига йиғди ва уларга қараб: «Биз учун қурол-яроғ ғойибдан етажак», — деди. Шу пайт Шероз томондан бир карвон етиб келди ва (карвондагилар) тўрт харвор²⁴ қилич келтирдилар. Бу ҳам халқда (унга нисбатан) эътиқод (кучайиши)га сабаб бўлди.

(Торобий) буюрди ва амирларнинг уйларида ўтов-чодирларни ҳамма асбоб-анжомлари билан келтириб тикдилар ва у ҳашамат билан ўтирди. Лашкар тузди; авбош ва калтафаҳмлар ва донолар уйига кириб нимаики ёқтирсалар олиб чиқиб Торобий қошига элтардилар ва у қўшинга бўлиб берарди.

Айни вақтда (шаҳардан қочиб) чиқиб кетган доруға ва амирлар атроф вилоятлардан мўғуллардан иборат катта қўшин тўплаб келтирдилар. Шайх ҳам ўз тобелари ва тарафдорлари билан жангга отланиб, (шаҳардан) ташқарига чиқди.

Икки томон қўшини саф тортди. Шайх каромати овозасидан (хабардор) мўғул аскарлари қаттиқ жанг қилмас эдилар. Аммо тўсатдан бир ўқ тўппатўғри Торобийга келиб тегди-ю, у ўша заҳоти йиқилиб жон берди. Ҳатто унинг аҳволидан бирор киши хабардор ҳам бўла олмади. Шу пайт қаттиқ шамол ва тўзон кўтарилди ва одамлар бир-бирларини кўра олмай қолдилар. Мўғул қўшинлари буни шайхнинг кароматидан, деб топдилар ва жанг қилишдан бош тортдилар. Торобий тарафдорлари уларнинг ортидан (таъқиб қилиб) бордилар, ўн мингга яқин киши ўлдирилди. Қириш ва талашдан қайтиб келганларида эса Торобийни топа олмадилар ва шайх ғойиб бўлубтур, у қайтиб келгунга қадар биродарлари Муҳаммад ва Али унинг ўрнида бўлғайлар, дедилар. Ушбу қарорга мувофиқ, жами авом ва авбош уларнинг (хизматида) итоат камарини боғлаб қўл қовуштириб турдилар. Улар нимани буюрсалар, ижро этардилар.

Бухоро амирлари юборган хабар Хўжандга етгач, (Маҳмуд) Ялавоч бу

ҳақда амир Қарачор нўёнга маълум қилди. Унинг буйруғи билан Илдар нўён ва Ҳакин қўрчи жуда катта қўшин билан бу фитнани бостиришга ошиқдилар.

Бу гумроҳлар бир ҳафта давомида ҳукмронлик қилиб, бузғунчилик билан машғул бўлиб турган бир пайтда, (мўғул) қўшинлари Бухоро остонасига етиб келди.

Торобийнинг биродарлари (ўзларининг) жами тобеларию тарафдорлари билан яна шаҳардан чиқиб саф тортдилар ва жанг қилдилар. Озу кўп йигирма минг киши ҳалок бўлди, жумладан, Торобийнинг биродарлари ҳам. Ул ботирларнинг қилич дамидан омон қолганлари эса дуч келган томонга қараб қочдилар ва қўзғолон (ошуб) бостирилди.

Лекин мўғул қўшинлари талончилик қилиш ва (шаҳар аҳлини) қул қилиш ниятида, тама тишларини қайраб турардилар. Улар бухороликларни қайтадан қул қилмоқчи эдилар. Халқ фарёди Олоҳга етиб, у лутф қилди. Бир қанча (шаҳар) улуғлари турли тўхфалар билан пешвоз чиқиб қўшин бошлиқларидан қатл ва талон-тарожга бир оз сабр этишни илтимос қилдилар ва бўлиб ўтган воқеани амир Қарачор нўёнга етказмоқчи, нимаики фармон содир бўлса, шунга қараб иш тутмоқчи эканликларини айтдилар. Лашкар амирлари, удумга мувофиқ, албатта (улар истаганидай) жавоб келар, деган умидда, совғаларни олиб қўйдилар ва талон-тарождан қўл тортдилар.

Арзачи марҳамати кенг (Қарачор) нўён қошига етганда, у Бухоро аҳли тўловига афу қалами ила имзо чекди. Қўшин қайтиб келсин ва қатлу талончиликка асло қўл урмасин, деган (мазмунда) ёрлиғ битилди. Уша номдор нўённинг қутлуғ тадбири ва ҳимоятдан Бухоро ва (унинг) атрофидаги аҳоли ҳам торобийчилар фитна-фасодидан, ҳам (муғул) қўшинлари қатлу талон-тарожидан халос топдилар...

Чиғатойнинг умр муддати охирлагач ва мизожи саломатлик ҳолатидан ва яшашдан юз ўгиргач, Қарачор нўёнга васият қилиб, болаларини унга топширди. (Ўзи эса) умид уйи дунё орзу-истакларидан тўлиб, Уктойқоондан етти ой илгари, олти юз ўттиз саккизинчи йилнинг зу-л-қаъда ойида (1241 йил май-июнь ойлари), яъни уд йили²⁵ бу фоний саройдан рихлат этди...

Унинг вафотидан сўнг, (юқорида) қайд этиб ўтилган нойон, аҳду паймонга мувофиқ, мамлакат ва салтанат ишларини бошқариш ва тартибга солиш, бутун халқ — ҳам сипоҳу ҳам раиятни зарур ва муҳим (нарсалар) билан етарлича таъминлашни шундай тўғри олиб борар эдики, ундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмас...

(Чиғатойхон) тинчлик ва омонлик байроғини ўлкалар узра ўрнатди, олам айвони ва эшиғига яхшилик нақшини солди.

ҚОРА-ХУЛОГҶҲОН ИБН МУТУГЭН ИБН ЧИҒАТОЙХОН

Чиғатой вафотидан бир неча йил ўтгандан сўнг, Қарачор нўён уни хон қилиб сайлади ва салтанат тахтига унинг ҳукмронлиги билан зийнат бахш этди. Назм:

Хонлик тахти яна бўлди сарбаланд,
Ушал зукко ва қадрли шоҳ билан.

Жаҳондору баҳодиру ҳам шер дил,
Кафтида ҳаттоки дарё ҳам хижил.

ЕСУ-МУНКЭ ИБН ЧИҒАТОЙ

Гуюк хоннинг сўзи билан
Байт:

Толёе ариғига иқбол суви яна оқди,
Бўлиб подшоҳ, бахт унга кулиб боқди.

Тарихнинг олти юз иккинчи (1254) йили, яъни, товушқан йили²⁶ ул юртда Қарачор нўён руҳи қуши (юррак) қафасини синдирди ва даҳшатга тўла бу омонат (дунё)не тарк этди...

У саксон тўққиз йил умр кўрди.

Ариқ-Бука ибн Тўлихон қизи Арғана-хотун²⁷ нинг эри Қора-Хулогўхон вафот этганда ўғли Муборакшоҳ ҳали ёш эди. Хотун салтанатни бошқаришни ўз бўйнига олди. У бағоят виқорли ва ишбилармон; муслмонларга тўла ён босарди, уларни назарда тутиш ва ҳимоят қилишда бирор дақиқани ҳам зое кетказмас эди.

ОЛҒЎ ИБН ПОЙДОР ИБН ЧИҒАТОЙХОН

У хуш суратли, яхши феъл-атворли, чеҳраси шуъласига ой ва қуёш рашкда, салтанат улуғворлигида Фаридун ва Жамшид²⁸ удумидан нусха кўчирган...

Дастлабки пайтларда у билан Ариқ-Бука ибн Тўли ўртасида тўла тотувлик ва садоқат мавжуд эди. Ўша кезларда Қорақурум тахтида Ариқ-Бука ҳукмронлик қиларди...

Олғў Чиғатой улусига келиши билан лашкар ҳар томондан ул сори юзланди ва кўп ўтмай, унинг қошида жуда кўп қўшин тўпланиб, тўла шавкат ва қудрат ҳосил бўлди. (Олғў) Эронзаминдан катта ўрдуга²⁹ юбориб туриладиган бойликларни³⁰ ўзига олди. (Натижада) у билан Ариқ-Бука ўртасида зиддият туғилиб, охири жангу жадалгача бориб етди.

Дастлаб, Ариқ-Бука унинг устига қўшин тортиб уруш қилганида, Олғў енгилган эди. Ариқ-Бука қайтиб кетгандан сўнг, Олғў (янгидан) сипоҳ тўплашга киришди; амир Ийжил ибн Қарачор нўён (ҳам) катта қўшин тўплаб, унга қўшилди. Чиғатой улуси йиғилишиб, Ариқ-Бука устига от сурдилар. У ҳам (ўз навбатида) бутун қўшини билан Олғўга қарши жангга юзланди. Лашкар ҳар икки томондан етиб келгач, (юзма-юз) саф туздилар. Шу пайт Олғў ўз қўшини билан ҳужумга ўтди ва қўли баланд келди. Душманлар дош беролмадилар ва Ариқ-Бука ўз лашкари билан орқага чекиниб, қочмоққа юз тутди.

Ариқ-Букага вазир этиб тайинланган бухоролик соҳиб Ялавочнинг ўғли Масъудбек эса, Олғў хизматида шошилди ва яхши қабул қилиниб, илтифотига сазовор бўлди.

Олғў ғолиб ва бахтиёр ўз улусига қайтиб келди ва олти юз эллик саккизинчи (1260) йилнинг охирларида, яъни қўй йили, Олмаликда хонлик тахтига ўтирди. Ариқ-Буканинг қизи Арғанани ўз никоҳига киритди. У тўрт йил давомида подшоҳлик қилиб давр сурди ва ундан икки ўғил — Дубо ва Қуён қолди; (ўзи эса) омонат жонни арвоҳ чангалига тутқазди...

Муборакшоҳ ибн Қора-Хулогў — ақлу идрок ёшига етганида, амир Ийжил ибн Қарачор нўён барлоснинг ёрдами билан олти юз олтмиш иккинчи (1263—1264) йили, яъни ўд йили Олғўни тахтдан ағдариб, ўзи мустақил хон бўлди. У саховатли, кам озор бир хон ва юмшоқ табиатли, сабр-матонатли бир султон эди...

Унинг салтанати даврида Чиғатой улуси Ийжил нўённинг яхши иш олиб боруви ва олижаноблиги туфайли жуда тинч ва ободон, эл эса унинг ҳимояси ва эътибори соясида тотув ва шодмон эди.

Байт:

Сипоҳлар осуда, қароллар юришар безарар,
Давлати қудратли, ғалаба байроғи ҳилпирар.

БУРОҚХОН ИБН ҒИСУН-ҚОРА ИБН КОМКОР ИБН ЧИҒАТОЙ³¹

Олти юз олтмиш учинчи (1265) йил бошларида, яъни барс йили шаҳзодалар, амирлар ва (хонзода) хотинлар кенгаши билан хонлик унга (Буроқхонга) топширилди ва у подшоҳлик тахтига ўтирди. (Удумга мувофиқ) Ийжил нўён унга аёқ тутди, амирлар ва шаҳзодалар (унинг олдида) тўққиз марта тиз чўкдилар. Унинг замонида амир Ийжил Озарбойжон томонга Тукадар-ўғул қошига кетди.

Буроқхон хонлик тахтига ўрнашгандан сўнг, у билан Қайдухон ибн Ғози-ўғул ибн Укто-қоон ўртасида душманлик пайдо бўлди. Кўп уруш-талашлардан сўнг, ҳар икки томон ярашишга келдилар ва (бунга) аҳду паймон туздилар, шул мазмундаким:

Назм:

Қайду кўмаги-ла Буроқ қўшини,
Олғай Хуросону Ироқ мулкини.

Яхши пойтахт бўлғуси Эронзамин,
Яйлоқу қишлоқ учун ул ер тайин.

Буроқхон олти юз олтмиш олтинчи (1267—1268) йили, яъни йилон йили Масъудбекни элчи қилиб, ўша пайтларда Эрон тахтига подшоҳ бўлиб турган Абақaxon³² қошига жўнатди ва садоқату дўстлик асосини амалда яратмоқчи (экандигини айтди). Аслида эса ул мамлакатнинг ер-сувларини ва йўлларини билмоқчи эди. (Шу билан бирга), Тукадар — Буроқнинг биродари ва амир Ийжилларга Хитой қўшинлари бостириб келишидан огоҳ қилиб туришларини махфий тайинлади.

Масъудбек йўлга чиқди: ҳар манзилда эҳтиёткорлик қилиб, ҳар эҳтимолга қарши иккита отни (тайёрлаб) қўйиб кетарди. Унинг келаётганлиги овозаси Табризга етганида, девон соҳиби Шамсиддин қарши олмоқ учун пешвоз чиқди ва унинг олдига (етганида отдан тушиб) пиёда бўлди. Масъудбек афсусланиб, менсимай деди: «Эсиз, девон соҳиби сенмудурсен, номинг ўзунгдан афзалроқдур». (Бу сўзлардан) девон соҳиби ғазабланди, аммо бирор оғиз сўз айтмади.

Масъудбек пойтахтга етиб келгандан сўнг, тамоми девон амирлари устидан ҳукм қила бошлади. Аркони давлат авзойида ўзига нисбатан бадгумонлик асари борлигини англаб етгач, (келганининг) учинчи кунидек Абақа (хон) юртдан қайтмоққа ошиқди ва хон ўрдусидан чиқиб, шошилинич йўлга тушди. (Йўлда олдиндан) ўзи сақлаб қўйган отларни шундай сурдики, тўрт кеча-кундуз деганда Жайхун бўйига етди ва сувдан ўтди.

Масъудбек жўнаб кетиши билан Табриз амирлари хонга маълум қилдилар ва у бир макр билан келган, уни қўйиб юбормаслик керак эди, дедилар. Зудликда уни қайтариб келмоқ учун ортидан бир гуруҳни жўнатдилар. (Бироқ), у шундай (суръат билан) кетган эдики, бирор кимса унга етолмасди.

Масъудбек қайтиб келгач, у томон аҳволидан хабар берди. (Ўша заҳоти) Буроқнинг юруш чақмоғи булут бағридан чақнаб чиқмоқ истарди ва у лашкари билан момақалдироқдай жўшиб, селдай тошиб, олти юз олтмиш еттинчи (1268—69) йили, яъни ит йили

Назм:

Эронзаминда қилмоқ учун шоҳлик,
Жайхундан ўтди у кўнгли тўла кек.

Илдам отин сурди Хуросон томон,
Бу оғир юмуш ҳам кўчди хўп осон.

(Буроқхон) дарёдан ўтиши билан малик Шамсиддин курт унинг истиқболига ошиқди ва хон остонасига қуллуқ қилмоқ шарафи билан тақдирланиб, хизматида бўлмоқликка ва шуҳратини таратмоққа сўз берди...

Ўша пайтларда Хуросон вилоятининг ҳокими шаҳзода Тубшин-ўғул ва Арғун-ақо эдилар. Буроқхоннинг қўшини Нишопур томон юзланганди...

Буроқхон қўшини забту истило қўлини чўзиб, тамоми Хуросонни эгаллади ва ўзлари мўлжаллагандек ҳокимиятни қўлга олиб, мақсадга эришдилар. Хуросон бир йилгача Буроқхон қўли остида қолди.

Воқеадан хабар топган Абақaxon бутун қўшин билан ул ҳодиса дафъи учун Хуросон томон юриш қилмоқдан ўзга чора тополмади.

Назм:

Унинг қилмишидан бўлиб огоҳ,
Абақа шайлади жанг учун сипоҳ.

Шитоб ила етганида у Райга,³³
Тубшин ва Арғун ҳам келди ул жойга.

(Абақaxon) у ердан Ҳирот томон юрди. Ҳирот водийсида Ашквон яқинидаги Оби-Сиеҳ³⁴ деган мавзеда Абақaxon ва Буроқхон қўшинлари бир-бирларига етдилар ва иккала томондан сафланиб, кўрагаларни³⁵ чалдилар. Уруш кўрган ботирларнинг елдай ҳамласидан жанг олови аланга олди. Буроқхон ўз

қўшинининг ўнг қаноти билан ҳужумга ўтди ва қаршисида турган душман сўл қанотини тор-мор қилиб тўзитиб юборди. Ҳатто сал қолдики, Абақохон лашкарини бутунлай қириб ташласа.

(Шу пайт) Сунтой нўён уйғур унинг чақаридан отдан тушди ва курсига ўтириб олиб деди: «Кимики бугун сабот узангисида турмас экан, мен они не қилғум, ёлғиз Тенгри ва Чингизхон руҳи билур. Аммо мен ўз жонимни (бул жангга) тиккумдур». Бу сўзлардан сўнг, сипоҳлар анча тинчланиб, яна ҳужумга ўтдилар. Абақохон ўз қўшини билан жанг майдонига от сурди. Марғовулким Буроқхон қўшинининг баҳодирларидан эрди, ҳалок бўлди. Томонлар шундай сўғишдиларки, қилич солмоқда машҳур Миррих³⁶ бундай жанг қилмаган эди.

Оқшом тушгач, Буроқ Мовароуннаҳр томон йўл олди ва Бухорога кўниб, (у ерда дини) ислом ривожини учун бел боғлади. Унга султон Фиёсуддин³⁷ деб лақаб бердилар. Маълум вақтдан сўнг, у тўсатдан фалажлик касалига чалинди, ҳатто бирор ерга бормоқчи бўлса, атрофи парда билан ўралган кажавадан фойдаланарди.

Олти юз олтмиш саккизинчи йил охирларида (1270), яъни қўй йили у Койдухон қошига борди ва Койдухон маккорнинг соқийси қўлидаги шарбатдан бир қултум ютиб, оламдан ўтди; подшоҳлик муддати олти йил.

Ундан тўрт ўғил қолди: Бек-Темур, Дуво, Бўрө, Хўлодо.

Бекшихон ибн Широум³⁸. Унинг шўхрат чодирини атрофидан фалак одоб билан айланарди ва салтанат кўшки савлатидан офтоб ҳурмат билан ўтарди.

Тўқатемурхон. Мутугэн ибн Чиғатойхоннинг невараси (бўлмиш) Қадомиининг ўғли. У ҳақиқатда хонлик мансабига арзигулик ва олий ҳиммати ободончилиғи эл сўраш ишларига сарфланувчи подшоҳ эди...

Дуво-Чечанхон ибн Буроқхон. У бахт-саодатли, улуғ савлатли бир ҳукмрон, мамлакат узра хон ҳамда бахтиёрлик тожига лойиқ ва сазовор эди...

Илангиз нўён ибн амир Ийжал-Бийсун билан олдиндан шартнома тузди ва унга оталар удум-йўриқларини (олиб бориш) белгиланди. Ўттиз йил давомида ҳукмронликда ва бахтиёрликда умр кечирди. Илангиз нўён яхши тадбир билан Чиғатой улусини ободонликда тутди, ҳар кимнинг у ёки бу истағи бўлса бажо келтирди...

Ниҳоят, бир қанча замон умр кўриб, оламдан ўтди.

Кўнжакхон Дувохон ўғли. Бул шаҳриёрнинг иқбол ниҳоли хонлик мавсумида бахт ва хуррамлик баҳорини қанот ёздирди, яқину узоқдаги барчага орзу-умид шукронасининг шеvasини етказиб берди.

У салтанат тахтига ўрнашгандан сўнг, кўрдики Қайдухон ибн Ғори-ўғил ибн Угодой-қоон фарзандлари салтанат ишини олиб бориш ва мамлакатни бошқаришни эплайолмаяптилар. (Шул сабабдан), уларнинг эл ва улусига илтифот соясини солди ва ўз қўл остига олиб, Чиғатой улусига киритди.

Талийқўхон Бўри ўғли. У ҳукмронлик нурлари улуғворлик тожидан порлаб турган подшоҳ ва давлатнинг ўлка уфқидан толе кулиб чақнаган офтоби эди...

Бир муддат хонлик тахтида эл сўради, қудрати билан жабру ситам оёғини боғлади ва зарурат (учун) карам қўлини ечди. Халойиқ жабр-ситам, адолатсизлик бандидан қутулиб, унинг адолати соясиди паноҳ топарди ва оғзини дуоси учун очиб, белини хизмати сари боғлаган эди...

Эсан Ёўқо Дувохон ўғли. Унинг адолат чодирини соясини адолатсизликнинг жазирама иссиғида қолганлар учун паноҳ ва давлати кўшкининг остонаси ҳаёт заҳматини тортган ситамдийдалар учун кўнимгоҳ бўлган бир подшоҳ эди...

Кебекхон Дувохон ўғли.³⁹ У юриш-туриши мақтовга арзигулик, тўла ҳашаматли бир подшоҳ эди; салтанатдорлик шўхрати, фаҳму фаросати ва улуғворлиги элга дoston бўлди, адолати жаҳон узра шўхрат топди; Чингизхон замонидан бери қамишзорга айланиб ётган Балх шаҳрини қайта тиклади...

Тарихи мақтовга арзигулик ул хон ҳақидаги нодир хабарлардан бири (қуйидаги) нақлдр.

Кунларнинг бирида (хон) юртни айланиб кўриш мақсадида бир қанча аъёнлари билан чўлда юриб борарди. (Тасодифан) бир чуқурда ер узра сочилиб ётган одамлар суягини кўриб тўхтади ва бир муддат ўйланиб қолди. Мулозимларидан, биласизми бу суяклар менга нима дейишяпти,— ва (ўзи) жавоб бериб,— булар бир қанча мазлумлардурлар ва мендан адолат ва подшоҳлик ҳиммати кўрсатишни сўрашмоқда,— деди. (Бўлган воқеани) аниқлаб

билмоқчи бўлиб, ул вилоятни бошқариб туриш топширилган ҳазора амирини чақиртирди ва ушбу суяклар ҳақида (суриштириб) билмоқни буюрди. У киши (ўз навбатида), бу ерга кўпроқ алоқадор бўлган сада бошлиғига шу йўсинда топшириқ берди. Сада бошлиғи ушбу юртда яшаб турган даҳани сўроқ қилди. Маълум бўлишича, бундан уч йил бурун бу ерга Хуросон томондан (савдо) карвони келган экан ва бул жамоа уларни ўлдириб, молларини олган эканлар. Уша бойликлардан бир қисми уларнинг қўлида ҳалигача бор экан.

Адолатпарвар хон (талаб кетилган) молларни йиғишни ва (ўлдирилганлар) хунини сўровчиларни рўйхат қилишни буюрди. Хуросон волийсига киши юборди ва ўлдирилганларнинг ворисларини дараклаб топиб, бу ҳақда хабар беришни сўради. (Ворислар) адолатпаноҳ (хон) даргоҳига келганларидан сўнг, молларни хун талаб қилганларга қайтариб бердилар...

Ҳаёт муддати тугагач, уни Қаршида⁴⁰ дафн этдилар ва қабри устига бир гумбаз барпо қилдилар.

Илчигидай Дувоҳон ўғли. У жаҳондорлик хилъати келишган қоматиға мос, шавкатли, юрт улуғларини сийловчи ва душманларнинг додини берувчи бир хон эди...

Дуво Темурхон ўғли Уқроҳон. У жангу жадал учун мардлик камарини боғлади ва осмонўпар қўрғонларни забт этди, ҳожатмандларнинг муҳтожлик эшигини ёпти...

Тармаширинхон Дувоҳон ўғли.⁴¹ У қадр-қимматли хон, олиму саодатли ҳақиқий султон эди; давлати чеҳрасини ислом саодати ила гулгун қилди. Ҳзи эса, Оллоҳ тавфиқ ато этиб, бул фоний саройда⁴² доимий фароғатга эга бўлди. Унинг бахтиёр кечган замонида Чифатой улуси нури ислом ила бойиди, бу дунёдаги мўл-кўлчилик охира тухфаси (тайёрлаш) учун имкон яратди; Муҳаммад динининг⁴³ йўл-йўриқларини олиб боришда, миллати Аҳмадийнинг⁴⁴ бирлигини мустаҳкамлашда жидду жаҳд кўрсатарди. Унинг подшоҳлиги замонида худойи таоло бандалари тўла хотиржамликда эдилар...

Ул олиймакон хон замонида юз берган воқеалардан бири (унинг) Ҳиндистон сори черик тортгани ва Деҳли остонасига етиб боргани эрур. Унинг ғолиб сипоҳлари шаҳар ташқарисига жойлашгач, Деҳли ҳокими совға-саломлар тортиқ қилиб, ўз акобир ва аъёнлари орқали (хон ҳузурига) чиқарди. (Хон) у ердан қайтиб, Гужаротни⁴⁵ ҳам талон-тарож қилди ва шикастсиз, ўлжалар билан ўз улусига қайтиб келди.

(Унинг) жияни Бўрон ибн Дуво-Темурхон ибн Дувоҳон, қайсики ислом зийнатидан маҳрум эди, етти юз йигирма саккизинчи (1327—28) йили Жетодан⁴⁶ лашкар тортиб келди ва Каш⁴⁷ яқинидаги Қўзи-Мундоқ (мавзеси)да Тармаширинхонни (жангда) шаҳодат даражасига етказди. Уни Самарқанд яқинидаги бир қишлоқ (мозорига) дафн қилдилар.

Бўрон (ибн) Улжойту Султон Муҳаммад Худобанда. У Чифатой улуси подшоҳзодаларидан сўнг, фармонбардорликда эътиборли бўлмаса-да, ул улуснинг улуғ амирлари — Дурчи Икжилдойхон ўғли, унинг отабегиси амир Жовдўни ва бошқаларни қилич дамидан ўтказди.

Жингшўхон Абўкан-Уғул ўғли. У жаҳонпарвар бир подшоҳ эди; золимлардан мазлумлар ҳақини қаҳр билан сўрар, йўқсиллар ва муҳтожлар тилагини эса лутф ила бажо келтирарди. Сиёсат ва савлат қабоғи осилганда кина хаси қалтирар ва қонхўр Баҳром жуссасига титроқ тушарди...

Чинсўхоннинг биродари Исўн Темурхон. У давлат чеҳрасини кенгаш билан равшан этган ва салтанат байроғини йўл-йўриғи билан юксалтирган бахтиёр бир (подшоҳ) эди; зулм хирмонини сиёсат билан ёқиб ташлади ва мазлумлар ҳожатини адолат билан ўринлатди...

Уктойхон наслидан бўлмиш Али Султон Исўн-Темурхон устига юриш қилди, ноҳақлик ва зўравонлик билан хонлик тахтига ўлтирди; хон хазинасини талон-тарож қилди ҳамда Туманохон муҳри босилган ва (кейинчалик) уни Чингизхон ва Қарачор нўён янгилаб, имзо чеккан Қобул (хон) ва Қожўли аҳдномасини йўқ қилиб юборди...

Муҳаммад ибн Пўлод-Уғул ибн Кўнжакхон ибн Дувоҳон. У подшоҳлик ҳашамати билан ўз даври султонларидан ажралиб турарди. Унинг бахтиёр замонида зулм эшиги бутунлай берк ва адолат эшиги доим очиқ эди.

Қозон-Султон ибн Исўн Темурхон.⁴⁸ У етти юз ўттиз учинчи (1332—33)

йили Мовароуннаҳрда хонлик тахтига ўтирди. Уша пайтлар Эрон тахтини Абу Саид Баҳодирхон⁴⁹ эгаллаб турарди ва яна уч йил Эрон тахтида подшоҳ бўлиб турди.

Абу Саид Баҳодирхондан сўнг, Эрон тахтида ҳукмронлик қилган Чингиз(хон) авлодига мансуб бошқа хонлар — жумладан Арпахон, Мусохон, Муҳаммадхон, Тағой-Темурхон, Сотибек Муҳаммад Худобанда Улжойтухон қизи, Сулаймонхон, Нўширвонхон. (Булар) ҳаммаси унинг (Қозон султон) замондошлари эдилар.

Қозон-султонхон подшоҳлиги айёмида ҳумоюн ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур)нинг бахтли овозаси (ҳақидаги) фармон

Байт:

Оламга келди, деди иқбол бахтга,
Энг муносибу мос шул эрур тахтга,

деган байт (мазмунидан) иборат туғро билан қутли ва саодатли тарзда имзоланди. У (фармон)

Байт:

Башарият, иқбол лангарини ваъда қилингандек йўнди
Ва юксак уфқ баландлигидаги ғалаба юлдузи кўринди,

деган байт мазмунини ниҳоясига етказди.

Қозон-султонхон ва ундан сўнг Чиғатой улусида (ҳукмрон) бўлган бошқа хонлар аҳволининг шарҳи, санаб ўтилган тартибда, биринчи мақолани ёзаётганда ўз ўрнида келажак.

Чиғатойхон ва унинг болаларию невараларининг салтанати муддати то Қозон-султонхон (даври)гача, бир юз тўққиз йилдир.

Йигирма учинчи — Донишманджа⁵⁰, Уктой-қоон наслидан. Гарчи нисбаси Чиғатойхонга етмаса-да, бироқ, ул улуснинг подшоҳлик (тахти) унга тегди...

Йигирма тўртинчи — Баёнқулихон ибн Сўғдо-ўғлон ибн Дувохон.⁵¹ Йигирма бешинчи — Темуршоҳон ибн Исўн-Темурхон ибн Абўкан ибн Дувохон.⁵² Йигирма олтинчи — Туғлуқ Темурхон ибн Эминхожа ибн Дувохон.⁵³ Унинг ҳақида ушбу китобда яна тўхтаб ўтилади; Олмалиғда, унга атаб махсус қурилган мақбарада дафн этилган. Ул диёр удумига кўра подшоҳлар қабрини олту атайдилар.

Йигирма еттинчи — Илёсхожа Туғлуқ Темурхон ўғли.⁵⁴ Йигирма саккизинчи — Кобулшоҳ Ружи ибн Ийжилдой ибн Дувохон ўғли.⁵⁵ Йигирма тўққизинчи — Одил-султон ибн Муҳаммадхон ибн Пўлод-ўғул ибн Кўнжакхон ибн Дувохон. Ўттизинчи — Суюрғатмишхон. Ўттиз биринчи — Султон Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон.⁵⁶

(Шундай қилиб), Чингизхон ва унинг фарзандлари ҳамда ул насл-насабга мансуб турли хонлар (ҳақида), уларнинг ишончли тарихларида ва бошқа машҳур китобларда битилган (ёзма) маълумотлар ва хабарлар ўрганиб чиқилди ва мазмунидан хабардор бўлинди; (сўнгра), тўла куч-ғайрат ва эътибор билан ул аҳвол таҳқиқи ва тафтишига киришилди; умумий хулоса, (кўзланган мақсаддан) мустасно тариқасида, ушбу «Муқаддима»да ўзига хос тартибда равшан иборалар билан келтирилди. Гарчанд бу «Муқаддима»ни баён қилишдан асосий мақсад аълоҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур) насабини аниқламоқ бўлса-да, бироқ Чингизхон ва унинг авлодлари зикрида (ҳам) батафсилроқ тўхташга тўғри келди. Токи заковат соҳиби бўлмиш билимдонлар, унинг мазмунидан воқиф бўлгач, ҳазрат Соҳибқироннинг бундан кейин сўз борадиган ҳол-аҳвол ва зафарларидан (тўлароқ) огоҳ бўлсинлар. Ҳамда улар аниқ билсинларким, то, — биз сизларни ерда халифа қилиб тайинладик⁵⁷ — (ояти) девонининг муншийси бахтиёр султонлар саодат фармонида — сен истаган кишингга мулк ато қилурсан⁵⁸ — (ояти) имзосини чекиб, гардунқудрат подшоҳлар саодати ҳукмномасини, — сен истаган кишингни улуғлайсан⁵⁹, — (оятининг) оламоро турғоси билан безаган чоғдан бошлаб, салтанат ва жаҳондорлик соябони ҳеч қачон ҳазрат Соҳибқирон (бошига туширгандек) сояни бирор-бир соҳиб давлатнинг бошига ташламаган ва уникига ўхшаш бахтиёр шажарани замона кўзи тушда ҳам кўрмаган; унинг ҳукмдорлик ва бахтиёрлик муддати то дунё тургунча давом этсин ва боқий бўлсин.

Чунончи, қанча буюк тарихчилар, жумладан, «(Тарихи) комил»нинг муаллифи Ибн абл-Асир ва бошқа улуғлар, Одам (ато) замонидан то ҳозиргача, жаҳонгирлик бобида ва ўлкаларни забт этишда ҳамда ҳукмронлик қилиш ва бошқариш санъатида бирор подшоҳ Чингизхон даражасига етмаган, деб шарҳлаганлар ва муболаға қилганлар. Шундай бўлсада, (биноқ) Чингизхон бутун турк қабилаларию (ақвом) мўғул лашкари билан босиб олган мамлакатларни, охирида (улар) тўртта катта улусга бўлинди, шунингдек, икки юз йилдан ортиқ вақт мобайнида фарзандлари ва набиралари қўлга киритган ўлжалар ва катта шаҳарларни, ҳазрат Соҳибқирон Тангри измининг кўмаги ва унинг,— бизнинг қўшинимиз ғалаба қилгувчилардур,⁶⁰ — деган ваъдасига кўра, бир улус сипоҳи билан ўттиз олти йил муддат ичида забт этди. Унинг устига, Шом, Ҳиндистон ва шунга ўхшаш яна бир қанча ўлкаларни ҳам фатҳ қилди.

(Яна бир томони) Чингизхон қайси шаҳар ва вилоятниким босиб олган бўлса, на ул жойдан асар қолдию, на улусидан хабар. Ҳазрат Соҳибқирон бахтиёр замонида фатҳ этилган жойлар эса, низочилар ва душманларнинг ихтиёридан бутунлай чиқди ва ул Ҳазрат (Темур) даргоҳидаги вакиллар қўл остига ўтди. (У жойлар) аҳволи олдингисидан ҳам анча яхшироқ ва ободонроқ, халқи эса тинч-тотув ва хурсанд бўлди. Ибора: (салтанатини) у ёғидан-бу ёғига-ча кўз илғаб етмайди.

Бу, қиёслаб чиқиб, очиқ-ойдин қайд этилган тафовутдир. Акс ҳолда, бу борада ўриндурким, афзалроғи, аниқ ва равшан, — «биз мусулмонларни кофирлар билан баробар қилмадик. Сизларга нима бўлди, қандай қилиб бу тарзда ҳукм чиқарасизлар?»⁶¹ (сўзлари) етарлидир. Саодат нишонли бу шажаранинг энг яхши далилию ҳукмдорлигининг юксалиб бориш мазмуни (учун), — имон келтирган ва яхши амаллар қилганларни, ер юзида бузғунчилик қилганларга тенглаштирамизми ёки тақводорларни бузуқлар билан баробар қиламизми?⁶² — (сўзлари) кифоя.

Дарҳақиқат, устунлик ва истилодан мақсадлари фақатгина дунёвий ҳоюҳавасга ва бу олам ўткинчи лаззатларига эришишдан иборат шахслар билан диндор, ишлари мақтовга сазовор ҳамда олам нишонли байроқни ўрнатишдан мақсади ислом (дини)ни юксалтириш бўлмиш кишилар ўртасида фарқ катта. (Бундай кишилар) мустафо шариати яна ҳам кучайсин, деб мусулмончиликни мустаҳкамлаш ва давлатни бошқариш ишларини олиб борадилар. Улар подшоҳлик ҳашамини Оллоҳнинг буюрганию ҳамда ман этилганини (элга) билдириш учун қурадилар.

Ҳозирги вақтда рубъи маскуннинг⁶³ қайси бир жойидаки тинчлик-омонлик сабзаси унган экан ёки адолат гули очилган экан, уларнинг зулмни ёндирувчи қиличи ёрдамида бўлгандир; ҳар гўшадаки аҳилчилик шамъи ёнган экан ёки ҳар бир уйдаки (ислом) удуми қандили нур сочган экан, уларнинг (салтанати) шуъласидандир.

Ҳамду сано Оллоҳ таологаким, (токи ул) ушбу муборак хонадон давлати қуёшини тонгла қиёматгача завол нишонасидан асрасин ва саодатли ҳукмронлигини — одамларга фойдали нарса эса Ер юзида қолур⁶⁴, — ҳукмига кўра, — Ер бошқа бир ерга айланиб қоладиган кун,⁶⁵ — зоҳир бўлгунга қадар барқарор ва давомли этсин...

«МУҚАДДИМА» ХУЛОСАСИ ҲАҚИДА СЎЗ

«Муқаддима»дан иборат ушбу қисса ва ҳикоятларни исбот ва танқидий (хулоса тариқасида келтиришдан) мақсад ҳазрат Соҳибқироннинг насабини англамоқдир.

Шу билан бирга, Қарачор нўён ва унинг номдор ота-бувалари то Ёфас ибн Нуҳгача ва ундан то Одам алайҳи-с-саломгача бўлган хабарлару қадимий маълумотлар шарҳлаб ўтилди. Унинг азиз фарзандлари ҳақида ҳам сўзламоқ лозимдур, токи насаби силсиласи улансин ва кўзлаган мақсад тўла амалга ошсин.

Хуллас, Қарачор -нўённинг қирқ хотини бўлиб, худо унга ўнта ўғил каромат қилган эди. Жумладан: Юлдуз, Ясука, Шаръа, Ийжил. Уларнинг энг тўнғичию ҳам каттаси Ийжил нўён эдиким, у отаси ўрнини эгаллади...

У (Ийжил нўён)нинг бир нечта фарзанди бўлиб, каттаси Илангиз нўён эди.

Амир Ийжил Ҳалокӯхон билан Турондан Эронга кетганида, у Чигатой улусида (отаси) ўрнида қолди.

Байт:

Отаси кетгач, кўмак бўлиб шоҳга,
Юртга ҳомий бўлди, паноҳ сипоҳга.

Ундан Буркул исмли бир ўғил қолди...

Унинг икки ўғли бор эди: амир Тароғой ва амир Буркул⁶⁶.

Амир Тароғой ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур)нинг отасидир.

Маълумки, тонгда қуёш чиқиши яқинлашган сари, унинг қутлуғ нурларидан олам тобора ёруғроқ ва ёрқинроқ бўлиб боради.

Амир Тароғойнинг бутун эътибори мусулмончиликни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга қаратилган эди. Давлати ҳудуди доим уламоу фузало ҳожатларининг (адо этилиш) қибласи ва олий мажлиси солиҳлару ҳамда фуқаро (аҳлининг) йиғингоҳи бўлди. У, хирқаси жиҳатдан⁶⁷ каромат насабли, раҳматли художўй шайх-ул-ислом шайх Шаҳобиддин Сухравардийга⁶⁸, — Оллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас этсин, — бориб етувчи қадрли шайх Шамсиддин кулорга⁶⁹ сидқидилдан ихлос қиларди ва унинг муборак қабрига (зиёрат учун) тез-тез бориб турарди...

Етти юз олтмиш иккинчи (1360—61) йил, яъни сичқон йили Кеш ҳудудининг дилкаш заминида, — Эй ором топғувчи жон! Сен парвардигорингдан мамнун, парвардигоринг сендан рози бўлган ҳолда, унинг даргоҳига қайтил⁷⁰, — нидоси ижобат бўлди ва уни отаси, туғишганлари ва бошқа қариндош-уруғлари қошига қўйдилар. Етти юз етмиш бешинчи (1373—74) йили Соҳибқирон (Темур) ҳиммати меъмори улуғ шайх Шамсиддин Кулорнинг, — қабри мунаввар бўлсин, — жомеъ масжид ёнида жойлашган мазори қошида бир гумбаз-мақбара қурдирди ва уни⁷¹ ўша ерга кўчиртирди.

Байт:

Жойи жаннатда тўла нур бўлсин,
Ҳақ васлиға етиб масрур бўлсин.

Чунончи, юқорида ҳикоя қилинганлар асосида равшан ва аниқ бўлди, аъло ҳазрат Соҳибқирон наслу насабига кўра қуйидагичадир: муаззам султон, адолатлию карамли ҳоқон, Оллоҳнинг мамлакатларидаги сояси, еру сувнинг паҳлавони, (ҳақ) аҳкомини тасдиқловчи саховатли подшоҳ, ҳақиқату салтанат ва дунёю дин қутби Абу-л-Музаффар⁷² Темур кўрагон ибн амир Тароғой ибн амир Буркул ибн Илангиз баҳодир ибн Ийжил нўён ибн Қарачор нўён ибн Сўғў-Чечан ибн Эрдамчи барлос ибн Қожули баҳодир ибн Туманохон ибн Бойсунғурхон ибн Қойдухон ибн Дўтуманинхон ибн Бўқо-қоон ибн Бузунжархон ибн Алонқуво, қайсики Қуён наслига мансуб эди. Қуённинг насаби эса, то пайғамбаримиз Одам (ато)гача, — унга (Оллоҳ) раҳмат ва тинчлик ато этсин, — (бориб етади ва бу ҳақда) илгари айтиб ўтилди. (Амир Темур) олий насабининг аҳволи, қайсики «Муқаддима»ни ёзишдан асл мақсад ҳам уни баён қилиш эди, аниқ бўлди. Энди ҳазрат Соҳибқироннинг ўз тарихини ёзишга киришмоқ вақти етди.

Ҳазрат Соҳибқирон жаннат ошён «Зафарнома»сининг «Муқаддима»си бир минг ўттиз саккизинчи йил муборак рамазон ойининг йигирма биринчисида душанба куни (1629 йил 14 май) Оллоҳ паноҳида асрагувчи Самарқанд шаҳрида якун топди.⁷³

Давоми келгуси сонда

Таржимон **Омонулла БҮРИЕВ**
Нашрга тайёрловчи **Асомиддин УРИНБОЕВ**

ИЗОҲЛАР

1. Жўчи (Жўжи вафоти 1227 йил.) — Чингизхоннинг тўнғич ўғли. Мўғуллар давлатининг шимо-

лий ерлари — шарқда Иртиш дарёсидан ғарбда Волга дарёсигача унга қараган. Кейинчалик Олтин Ўрда давлати тузилиб, унга жанубий Россия, Крим ва Кавказ орти ўлкалари ҳам киритилди.

2. Чиғатой (вафоти 1241) — Чингизхоннинг иккинчи ўғли; Чиғатой улусининг биринчи хони.

3. Уктой (Угэдэй, 624/1227—639/1241) — Чингизхоннинг учинчи ўғли, отаси вафотидан сўнг мўғуллар салтанатининг бош ҳукмдори бўлди.

4. Тўли (Тўлуй) — Чингизхон бу ўғлига она юрти Мўғулистонни мерос қилиб берган эди; (вафоти 630 (1232—1233)).

5. Ёсо ва ярғу — ёсо — Чингизхон жорий этган қонунлар; ярғу (ёрғи) — ҳукм, фармон, шикоят.

6. Олмалиғ — Или водийсидаги йирик ўрта аср шаҳри. Ҳозирги вақтда унинг ўрнида шу номдаги қишлоқ бор. Ғулжа шаҳридан шимоли-ғарбда.

7. Болиш — мўғул тангасининг номи.

8. Шабошўб (ёки «Буюк ёсонома») — «Буюк ёсонома» — мўғуллар расм-удумларининг Чингизхон томонидан қонунлаштирилган мажмуаси.

9. Ём — элчилар, давлат ходимларининг ҳаракат йўлларидаги от алмаштириш ва зарур анжомларни ҳозирлаш учун тайин қилинган манзил.

10. Марҳала — карвоннинг бир кунда босиб ўтган йўли (тахм. 40—50 км.)

11. Маймана, майсара, қалб ёки қўл — лашкарнинг ўнг, сўл қанотлари ва марказий қисми.

12. Жирга — бу сўзнинг маъноси «саф» эканлиги матннинг ўзид таъкидланган. Умуман «жирга» атамаси кенг маънога эга: тўп, йиғин ва ҳ. к. Масалан, ҳозирги вақтда Афғонистонда кенгаш, қурултой ва бошқа шу каби катта йиғинларни жирга (жерга, жарга) дейдилар.

13. Ёсоққа келтирадилар — жазага ҳукм қилмоқ.

14. ... на мулка — бу ерда суярғол, яъни ҳукмдор томонидан мукофот тарзида бериладиган маълум ер-сув назарда тutilган.

15. Баҳром — Миррих (Марс) сайёрасининг номи, қадимги мунажжимлар уни уруш юлдузи деб билганлар.

16. Бешбалиғ — Шарқий Туркистондаги қадимий шаҳар, ҳозирги Турфон шаҳри яқинида бўлган. VIII—XIV асрлар ёзма манбаларида тилга олинган; XIV асрга келиб харобага айланган, туганган.

17. Қуръони карим, Бақара сураси, 19-фят.

18. Қуръони карим, Бақара сураси, 20-оят.

19. Маҳмуд Торобий — Ўрта Осиёда мўғуллар истилоси ва маҳаллий феодал зулмга қарши кўтарилган халқ ҳаракатининг (1233) раҳбари; 1233 йили ўлдирилган.

20. Суфи — бутун вужуди билан ҳақ йўлини тутган киши.

21. Доруға (мўғулча) — бу ерда шаҳар ҳокими маъносида.

22. ... сохиб Ялавоч; Чингизхон томонидан Мовароуннахрга ҳоким қилиб тайинланган Маҳмуд Ялавоч ибн Муҳаммад Хоразмий назарда тutilган; кейинроқ Чиғатой улуси ноиблиги Маҳмуд Ялавочнинг ўғли Масъудбекка берилди.

23. Хутба — жума ёки хайит намозларида домла имом томонидан ибодатда айтиладиган ваъз.

24. Харвор — бир эшак юки, тахм. 300 кг.

25. Уд йили (ут йили) — мучал ҳисобидаги иккинчи йилнинг номи; ҳозирги аталиши сигир йили.

26. Тавушқан йили — мучал ҳисобидаги тўртинчи йилнинг номи; ҳозирги аталиши қуён йили.

27. Аргана-хотун — бошқача ёзилиши: Эргэнэ-хотун.

28. Фаридун ва Жамшид — Фирдавсий «Шоҳнома»сида қадимги Эрон подшоҳлари.

29. Катта ўрду — Чингизхон давлатининг пойтахти Қорақурум шаҳри.

30. ... бойликларни — олиқ-солиқ.

31. Тўғриси: Буроқхон ибн Йисун-дува ибн Мутугэн ибн Чиғатой; 1265—1271 йилларда Чиғатой улуси ҳокими.

32. Абақохон (1234—1282 йиллар) — Ҳулогунинг ўғли; 1265—1282 йилларда Форс ҳукмдори.

33. Рай — Эроннинг қадимий йирик шаҳарларидан, мўғуллар истилосидан хароб этилган; ҳозир Рай ўртача шаҳар, аҳолиси 100 мингдан ортиқ.

34. Оби сиёх — туркий номи Қорасув.

35. Кўрага — туркий сўз, маъноси «катта ноғора».

36. Миррих — Марс сайёраси; қадимги мунажжимлар ақидасича уруш ҳомийси.

37. Гиёсуддин (арабча) — дин ҳомийси.

38. Бекшихон ибн Широун — Угэдэй-қоон авлодидан.

39. Кебекхон ёки Кепекхон (1318—1325) — Буроқхоннинг невараси, Чиғатой наслидан.

40. Қарши — ҳозирги Қашқадарё вилоятининг маркази.

41. Тармаширхон — вафоти 727 (1326—27) йил, баъзи маълумотларда 729 (1328—29) йил.

Нахшаб.

42. ... фоний саройда — бу дунёда.

43. ... Муҳаммаддини — ислом дини.

44. ... Аҳмад миллати — мусулмонлар.

45. Гужарот — Ҳиндистон штати, мамлакатнинг ғарбида; 1297—1396 йилларда Деҳли султонлигига қарам эди; XV—XVI асрларда мустақил султонлик.

46. Жета — Чиғатой улусининг шарқий қисми XIV—XV асрларда шундай аталган.

47. Каш (Кеш) — вилоят ва шаҳар; Шаҳрисабзнинг ўрта асрлардаги номи.

48. Қозон-Султон — 747 (1346—47) йили ўлдирилган.

49. Абу Саид Баҳодирхон — Эроннинг 717 (1317) — 736 (1335—36) йиллардаги ҳукмдори. Чингизхон наслидан.

50. Донишманджа — 747 (1346—47) йили хонлик тахтига ўтирди, 749 (1348—49) йили ўлдирилган.

51. Баёнқулихон — Чиғатой наслидан, 749 (1348—49) йили тахтга ўтирди, 759 (1357—58) йили ўлдирилган.

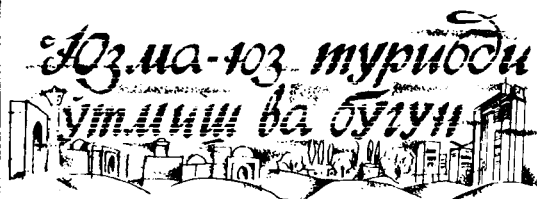
52. Темуршоҳ — Чиғатой наслидан, 759 (1357—58) йили хонлик тахтига тайинланган.

53. Туғлуқ Темурхон — 748 (1347—48) — 764 (1362—63) — Мўғулистон хони.
54. Илёсхожа ибн Туғлуқ Темур — Мўғулистон хони — 764 (1362—63) — 765 (1363—64).
55. Кобулшоҳ — Чиғатой улусининг ғарбий қисмига 766 (1364—65) йили амир Хусайн ва Амир Темур томонидан (анъанага кўра Чингизхон наслидан) номига тайинланган хон.
56. Суюрғатмишхон ва Султон Маҳмудхон — Мовароуннаҳр тахтига Амир Темур томонидан номига тайинланган Чингизхон авлодига мансуб хонлар.
57. Қуръони карим, Юнус сураси, 14-оят.
58. Қуръони карим, Оли Имрон сураси, 26-оят.
59. Қуръони карим, Оли Имрон сураси, 26-оят.
60. Қуръони карим, Ас-соффот сураси, 173-оят.
61. Қуръони карим, Қалам сураси, 35—36-оятлар.
62. Қуръони карим, Сад сураси, 28-оят.
63. Рубъи маскун (арабча) — «Обод чорак». Ўрта аср Шарқ география фанида Ерни тўрт қисмга бўлиб, унинг фақат бир чораги (Евросиё қуруқлиги) обод, деб ҳисоблаганлар.
64. Қуръони карим, Раъд сураси, 17-оят.
65. Қуръони карим, Иброҳим сураси, 48-оят.
66. Бу сўз матнда ноаниқ ёзилган.
67. Хирқа — суфийлик таълимотида шайхлик даражасининг бошқасига ўтиши.
68. Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ал-Бокирий Суҳравардий — 539 (1144) — 632 (1234) — суфийлик таълимотининг пешволаридан бири.
69. Шамсиддин кулор — матнда шундай ёзилган, лекин кўпроқ Шамсиддин кулол (вафоти 1371 й.) номи билан машҳурдир; хожагон-нақшбандийлик тариқатининг намояндаларидан, Амир Темурнинг учта асосий пиридан бири.
70. Қуръони карим, Фажр сураси, 27—28-оятлар.
71. ... уни — яъни отаси Амир Тароғой хокини.
72. Абу-л-Музаффар (арабча) — айнан «зафарнинг отаси». Амир Темурнинг лақаби, «Соҳибқирон» сўзининг синоними.
73. ... яқун топди — шундан сўнг бир неча қатор матн ўчиб кетган. Бу охири жумла, унда кўрсатилган санага кўра, «Зафарнома»нинг ушбу нусхасини кўчирган хаттот қаламига мансубдир.

Ҳабиб Саъдулла

Шоҳмот тахтасида

Шоҳмот тахтасида тарих сабоғи,
Аждодларнинг асрий тажрибаси жам.
Сафланиб жангларга отланган чоғи,
Зафар дер — шоҳлар ҳам, пиёдалар ҳам.

Тўқнашади унда фикру заковат,
Асаблар қисирлар.
Тахта қисирлар.
Бир томонга кулиб боқади омад,
Ўзга томон бир-бир берар асирлар.

Рақиб босқинидан қолар чорасиз,
Зафар ваъда қилган мағрур сипоҳлар.
Четдаги қориндор икки тўраси —
Шоҳ қолиб ўзларин асрашни хоҳлар.

Омад кетганидан фарзин ҳам додлаб
Ўзини беҳуда уради ҳар ён.
Кураш юкин азот кўтарган отлар
Садоқат кўрсатиб бўлурлар қурбон.

Ноилож қолган шоҳ чангаллайди бош:
— Мот! — дея тан берар мағлубиятга. —
Кимларга ишониб бошладим кураш,
Улар мағлуб, мен-чи, қолдим уятга.

...Менинг назаримда, шоҳмот тахтаси —
Тарихнинг саҳнаси,
Ҳаёт саҳнаси.

Ўтмиш ва бугун

Юзлардан пардалар олиб ташланди,
Рўбарў турибди ўтмиш ва бугун.
Бечора ўтмишнинг кўнгли ғашланди —
Ўзи содир этган гуноҳлар учун.

Ўртадан андиша олиб ташланди,
Юзма-юз турибди ўтмиш ва бугун.
Бечора ўтмишнинг кўзи ёшланди —
Бугун тинимсиз тош отгани учун.

Бемадор тиз чўқар мўйсифид ўтмиш,
Кўзларида ёшу кўнглида нола:
— Бу қандоқ кўргилик, бу қандоқ шўриш,
Мунча қақшатасан отангни, бола?!

Зуғумини қўймас қутурган бугун,
Темир панжа билан бўғзидан олар.
Билмас, мана шундай бадкорлар учун —
Эрта
ўз бошига не қўйлар солар.

ТАБИАТИ ПОК ИНСОН

Шундай кунларда элликка кириш роҳат-да. «Сизга соғлик тилайман», «Мени қўлимдан битта олинг», деган гап-сўзлар йўк. Хаёл купонда, кўз дўконда. Фалончи мингга кирибди десанг, «А, қаерда сотилаяпти?» дегувчи паришонлар даври бошланди. Нима томоша бўлса, бизга тўғри келганини қаранг!

Умуман, менинг авлодим ўтакетган бахтли авлод. Такдирни қаранг. Уруш йилларида туғилдик. Оталаримиз қўлларига қурол олиб, янглишмасам, аждаҳо ютиб кетмасин деб, бизни химоя қилди. Кейин шўро одамлари уйимизга қорахат олиб келиб, уруш тугагач, ғалаба билан табрикляди...

Ҳабиб Саъдула (кеча ўйнаб юрган бола) элликка кирди, деган сўзни эшитгач, юкоридаги айтганларим хаёлимдан ўтди. Халқда «Кўрган кунларинг курсин» деган гап бор. Мен айтардимки, биз кўрган кунларни бирорта мард кўрсайди... Совет Иттифоки Қаҳрамони бўларди! Бахтиёрлигимиз шундаки, биз ҳамма нарсага ишонч билан қараганмиз. Ўзимиз бир ҳол-у, дўстим Ҳабиб олтмишинчи йиллар бошида «Мен етим эмасман» деб камбағалнинг тўшагидан каттароқ шеър ёзиб, Ғафур Ғўломга астойдил жавоб берган. Мардлик шунчалик бўлади-да! Бунинг ҳаммасига устозларимизнинг таржиман ҳоли сабаб. Дарсликларда ўқиганимиз шоиру ёзувчилардан қайси бирининг келиб чиқинини кўрманг, бари ё етим ўсган, ё болалар ўйида тарбия топган эди. Ҳабиб билан иккимиз ўйлаб қарасак, ана шу етимдан чиққан устозларимиз нишондор, муқофотдор, номдор, китобдор. Аканг қарағайлар бу мамлакатда фақат етимлар кун кўрар экан деб, белни боғлаб ижод қила бошладик. Қаранг, катта етимлар ҳамма нарсани арзону гаров олиб, бизнинг йўлимизни бозор иқтисодиёти томон тўғрилаб қўйганини кейинчароқ пайқадик. Шу ёшга кириб дурустроқ китобга ҳам ёлчимадик. Бу армон эмас. Устозларимиз олган тақинчоқлар бугунга келиб чойнак қопқоғига арзимаё қолганини кўриб, кечроқ туғилганимизга шукр қилдик.

Ҳабиб ёзган китобларни, дилкан қўшиқларни қўяверинг. Ҳабиб Саъдулладек табиати пок шоир бўлиш, дўсти-ёр даврасида бош кўтариб, дадил юриш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Дўстим Тошкент кўчаларида пайдо бўлса, кўрганлар кўрмаганларга дарров хабар беради: «Ҳабибни кўрдимми?» Энг катта инсоний унвон — ана шу.

Дўстим Ҳабибнинг ўзи хуш кўрадиган, дўстларига нисбатан ишлатадиган «садоқатим бўлсин», деган сўзи бор. Ярим аср яшаб қўйган серқирра ижодкор дўстимизга садоқатимиз бўлсин. Садоқатсиз дўстлардан худо асрасин.

Сафар БАҲНОЕВ

Сен уни камситма

[Бир ҳаёт тасвири]

Сен уни камситма, эй кўрдил банда,
Қайдан ҳам билардинг бу олам сирин;
Уша синчалакдай митти баданда—
Ишқ йўлида қурбон булбул яширин!

Бир дам олиб ташла пахталарингни,
Сирғалар қар қилган қулоқларингдан.
Эслагил навниҳол вақтларингни —
Қурт тушмаган онни димоғларингдан.

Энди тингла унинг хонишларини,
Уларда мужассам дунё дардлари...
Кўр, шу дардлар ичра ёнишларини,
Ўқий олармисан кўнгил дафтарин?!]

Сен уни камситма,
бу тенгсиз булбул
Топилмас бу боғдан ўзга боғларда.
У булбуллар аро ҳушхон, айби — шул,
Шу боис
кўп алам тортди зоғлардан...

Тингла, хонишида булбулвор нола,
Фақат бедард зотлар англамас уни.
Куйлар:
бедардларга қолмасин олам,
Зоғларга қолмасин булбуллар қуни...
Уни камситмагил!

Ҳазил

Ҳаёт бизни шундай кўйга
Солиб қўйган, нетамиз?!
Кайси йўлга бошласангиз —
Уша йўлдан кетамиз.

Оғзингиздан чиққан сўзни
Маъқуллаймиз, қўллаймиз.
Гипингизни қилиб икки,
Фикрингизни бўлмаймиз.

Сиз — доносиз. Сиз — меҳрибон,
Сиздир ғамхўр отамиз.
Биров сизни деса ёмон,
Дарҳол келиб сотамиз.

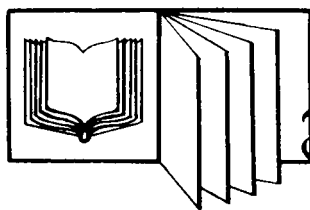
Бахтимизга омон бўлинг,
Соянгизда юрайлик.
Қошингизда бош эгиб, қўл
Қовуштириб турайлик.

О, раҳнамо, билмайсиз-да,
Аслида биз кимлармиз.
Ўзимиз ҳам ечолмаган
Жумбоқмиз, тилсимлармиз.

Бугун сизни атагаймиз
Одил, оқил каттамиз.
Асли кимсиз?
Сиз мансабдан —
Тушган қуни айтамиз!

Ҳаёт бизни шундай кўйга
Солиб қўйган, нетамиз.
Кимки бизга сал ишонса
Ё суянса — бетамиз...

Иноятуллоҳ Канбу

Қаҳорли доғуш ёхуш Бадбоддор ба деҳадго хотушлар ба қилда қилед

Тўртинчи ҳикоят¹

Бошқа бир вазир тўти каби ёқимли оҳангда, шакаргуфторлик билан сўз бошлади:
— Қадим замонларда рўй берган ажиб воқеаларни йиғиб юривчиларнинг ҳикоя қилишларича, Сарандиб оролида бир подшоҳ яшар экан. Унинг тахтининг этаги осмон гумбазига бориб тақалар, тожининг чети эса Фарқдон юлдузларига тегиб тураркан. Подшоҳнинг иккита вазири бўлиб, биринчисини ўнг қўл вазир, иккинчисини чап қўл вазир деб аташар экан.

Кунлардан бир кун подшоҳ тобе бўлган атроф оролларнинг ҳоқими сон-саноқсиз бойликлари, талай хизматкорлари ва беҳисоб қўшинига ишониб, кўзғолон байроғини кўтарибди ва фуқароларнинг мол-мулкани талай бошлабди. Сарандиб подшоҳи мамлакат манфаатларини кўзда тутиб, чап қўл вазирига жуда кўп қўшин бериб, исён алангасини ўчиришни ва исёнчиларнинг адабини бериб қўйишни буюрибди.

Чап қўл вазирнинг хотини севган эридан айрилиб қолганлиги туфайли эрини қўмсаб ғам-ғусса чекар, кеча-кундузни афсус-надоматда ўтказар эди. Ниҳоят, ажойиб кунларнинг бирида унинг содиқ ва миннатдор хизматкори, бекасига садоқатини намоён қилиш ниятида деди:

— Бизнинг бекамиз жаҳондаги барча аёллардан бадавлатлиги, гўзал ва мулоимлиги билан ажралиб туради. Нима сабабдан у бунчалик ғамгин ва қайғу-ҳасратда? Нима учун унинг офтоб ҳам рашк қиладиган чеҳраси ойдек ботиб боряпти? Бу дунё умрни ғам-ғусса чекиб ўтказадиган жой эмас, кайфу-сафо гулининг дард-ҳасратда сўлишига йўл қўймаслик лозим. Бизнинг шаҳримизда чиройли ва дилбар заргар йигитча яшайди. Унинг чеҳрасининг олдида нурафшон офтоб ҳам худди мисдек эрийди, қизил гул эса, унинг шакар даҳанга рашк қилиб, хижолатдан ғунчага айланади.

Бир кўрса, нимадир ундаги рафтор —
Зоҳид юз йилғача боғларди зуннор...

— Энг яхшиси, — давом этди хизматкор аёл, — уни ёнингизга таклиф қилиб, юрагингиздаги ғам-ғуссани улоқтириб ташлаш.

Вазирнинг хотини бу гапларни эшитиб, ўша сарвқоматга етишиш умидида орзу қанотларини ёзди, юзидан ифбат пардасини улоқтирди, диёнатини унутиб, разолатнинг катта кўчасига қараб чопди. Ўзининг ишончли хизматкорлари орқали ёвуз ниятига етиш йўллари ахтара бошлади. Аммо хизматкорларнинг бепарволиги орқасида беканинг истаклари дарров амалга оша қолмади. Иш чўзилиб кетди.

Ниҳоят, кунлардан бир кун вазирнинг хотини қайғу-ҳасратдан ўзини қаерга қўйишни билмай, ҳашаматли либосларини кийди, бўйнига қимматбаҳо марварид-маржонларни осди, қўлоғига дурли балдоқни тақди. Сўнг қизил гулдек очилиб, эрининг ор-ному-

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

сию ўз виждонини поймол қилиб, ўша кекса хизматкор аёл ҳамроҳлигида тўппа-тўғри бозорга, соҳибжамол заргар йигит дўконига қараб жўнади. Кўзлаган манзилларига етишгач, бека заргар йигитга бир ҳовуч қимматбаҳо тошларни узатиб, деди:

— Шулардан менга тезда чиройли билакузук ясаб бер.

Шу аснода у юзидаги ниқобини кўтарди-да, гўзалликда офтобдан қолишмайдиган жамолини заргарга кўрсатиб, ҳумор кўзларини сузди. Заргар йигит бундай хушбинлик нозанинга, унинг шамшод қаддига ярашиқлик нурафшон ҳеҳрасига кўзи тушиши биланок, завқ-шавқ алангасида куйиб-ёниб, бор-йўғини телбалик дарёсига улоқтирди. Бир неча фурсат ўтгандан кейингина бу туғёндан қутулиб, зўрға эсини йиғиб олди. Амо шу заҳоти яна нигоҳи ўқ, қошлари камон санамга назар солди.

Жаҳон бунёд бўлса ишқдан агарда,
Ошиқ жамолини тўсолмас парда...

— Эй кишиларнинг сабр-тоқатини ўғирловчи пари! — Хитоб қилди у. — Сен нозу карашманг билан кўнглини имондан маҳрум қилдинг, ханжар мужгонларининг асири бўлиб қолдим. Худо ҳаққи, мандан ҳазар қилма, менсимасдан қарама. Айтгин-чи, исминг не, қаердансан?

Нозли нозанин эса, бечора йигитни тамомила асир қилиш ниятида қўйнидан ойна олиб, уни қорага бўяб, йигитнинг олдига қўйди. Кейин сувга анор баргини ташлаб, деди:

— Менинг уйим — яқинига йўллаб бўлмайдиган қалъа, осмон ўпар қаср. Ҳатто Анқо ҳам уйим устидан учиб ўтмоқчи бўлса, адашиб қолади. Семурғ эса, ярим йўлдаёқ болу-паридан ажралади. Эҳтирос отига миниб ўлигимга қараб чопма, тимсоҳ комига интилма, ғам-ғусса саҳросига беҳуда кирма, ўзинга Мажнундек телбалик занжирларини осма. Чунки, қум зарраси қуёш сари кўтарила олмайди, чивин юксак осмон томон учолмайди.

Ушбу сўзларни айтиб, вазирнинг хотини уйига жўнади. Юрагига муҳаббат найзалари чуқур санчилган заргар йигит эса, ҳаяжон ичра ерга йиқилди. Асбоб-ускуналарини ташлаб, телба монанд алфозда уйига шошилди. Хотини унга боқиб, зийраклиги боис, эрининг қалби ишқ билан тўла эканлигини, кимнингдир қайрилма қошлари бу содда одамни азоб-уқубатга гирифтор этганлигини фаҳмлади. Ҳақиқатан ҳам, олийжаноб севги бир дурру гавҳардир. Унинг нурафшон ёғдусини одамлар нигоҳидан яшириб бўлмайди. Ҳар қандай одам ҳам, агар юраги ишқ нурлари билан ёришса, бир зумда ақли-идрокидан жудо бўлади. Муҳаббат бахтсизлик ва изтиробга рўбарў қилади, дўстлардан мосуво айлайди. Муҳаббат комидан лаззат олган киши фақат ўз юрагининг қонига ташна бўлади. Ишқ шаробидан тотиб кўрган киши, бу май косасида қонли ёшларидан бўлак ҳеч нарсани кўрмайди. Муҳаббатнинг гули фақат дув-дув тўкилган кўз ёшлар билан суғорилади. Муҳаббат шамоли юракда гулларини даста-даста қилиб узади.

Ақли хотин хушмуомилалик ва ширин сўзлар билан содда эрининг кўнглин: олди. У эрини хомушликдан қутқариб, дил тўридаги сирларини тўкиб солишга мажбур қилди. Заргар йигит хотинига ўша бераҳм, айёр моҳпайкар билан бўлган суҳбатини ва у қандай шамалар қилганлигини гапириб берди.

Ҳушёр хотин гап нимадалигини фаҳмлаб, сўради:

— Уша маккора нозаниннинг шамалари нимани билдиришини тушундинг. А?

— Йўқ, тушуна олмадим.

— Эй, нодон! — Хитоб қилди хотин. — Ахир, ойна кундузни, қора бўёқ эса тинчу сокин қоронғи тунни билдиради-ку! Сувга ташланган барглр эса, ўша парининг ҳовлисида анҳор оқишини, унинг лабида анор борлигидан дарак беради. Кундуз куни маъшуқангнинг уйини ахтар, ошиқлар ишини ўнгидан келтирувчи қора тунда эса, унинг висолига шош.

Шундай қилиб, заргар излашга тушди ва ҳадемай нозаниннинг уйи олдига келиб қолди. Бир неча кишилардан суриштиргач, бу уй чап қўл вазирнинг уйи эканлигини билди. У ўзича ўйлади: «мендек бўлмағур одам шундай баландликка интилиб, ёмонликка дуч келмасайдим. Бу маккора имоним ва юрагимдан жудо қилиб, тилимни осилтириб, эҳтирос саҳросида саргардон чопишимга, саробга интилишимга мажбур қилади».

Ҳафсаласи пир бўлган заргар уйига қайтиб, хотинига нозаниннинг уйини қандай ахтарганлиги ва қанақа қарорга келганлигини айтиб берди. Юзта эркакнинг ақлидан ҳам зийдароқ ақлга эга бўлган бу хотин эрига таскин бера бошлади:

— Эй юрак олдирган! Жудаям соддасан-да! Балки ўша даргоҳда ширин хаёлларинг керагича ушалар? Муҳаббатнинг қудрати шунчаликки, у ақл-идрокни тан олмайди. Ишқ султонининг саройида подшоҳ тожининг ҳам, кулоҳнинг ҳам қиммати бир хил, Хисравнинг зеб-зийнатли либослари Фарҳоднинг жулдур кийимидан афзал эмас. У ерда насл-насабнинг бойликининг заррача қадр-қиймати йўқ. Энг яхшиси, бугун маъшуқанг яшайдиган кўчага яна бориб, сирли олам сенга ёрдам беришини, умидсизлик қора туни умидворлик кундузи билан олмашишини кут.

Қаср калити бўлмаса, бекор эшик қоқма, бас,
Ногоҳ эшик очувчи келиб қолса, ажабмас.

Нурафшон офтоб бошига қора чодирини ташлаб, мағрибга шошилганда, заргар хотинининг маслаҳатига кўра маъшуқаси яшайдиган кўчага равона бўлди. У ерда, пастқам жойда, қачон моҳпайкар маъшуқам пайдо бўларкин деб, кутиб ўтирди. Тасодиқан, кўзини ҳамма балаларнинг манбаи — ёвуз уйқу босди. Тун яримга келганда, севги шавқидан маст-аласт вазирнинг хотини уйдан чиқиб, нозу карашма билан заргарга яқинлашди. Кўрдик, беғам аҳмоқ, ҳеч нарсадан беҳабар донг қотиб ухлаб ётибди. Бека хизматкорига унинг чўнтагига бир нечта ёнғоқ солиб қўйишни буюрди, кейин уйга қайтиб кириб кетди.

Чиққанида оёқ остингдан давлат,
Сезмасанг, бу бўлур ҳақиқий ғафлат.

Нурафшон офтоб нур таратганда заргар ғафлат уйқусидан уйғониб, ғамгин ва маъно ҳолатда уйга жўнади. Хотини эрининг кўринишидан, маъшуқасининг висолидан баҳраманд бўла олмаганини, орзусига етиша олмаганлигини фаҳмлади. У эрини овунтириб, сўнгра сўради:

— Нима юз берди?

— Бу кеча менга, — жавоб қилди у, — ғам ва умидсизликдан бўлак нарса келтирмади. Насибам фақат ҳаяжон ва интизорликдан иборат бўлди, бахтим ғафлатда қолди.

Хотини унга далда бериб, деди:

— Ачинма ва қайғурма, бўлак либосларингни кийиб ол.

Заргар йигит кийимларини ечаётганида, чўнтагидан ёнғоқлар тушиб кетди. Хотини шу заҳоти не воқеа рўй берганлигини фаҳмлаб, хитоб қилди:

— Эҳ, беғам аҳмоқ! Сен маъшуқанга эришган эксансан-у, беғамлигинг сабабли ундан жудо бўлибсан. Бахтинг бошинг устида турган эксан-у, сезмабсан. Сени уйқуда кўриб, ҳануз ёш бола эканлигинга шама қилиб, чўнтагинга ёнғоқ солиб қўйибди. Бу — ишқ майдонидан от чоптирма, ёнғоқ ўйнай тур, дегани. Бугун яна ўша кўчага бор. Эҳтиёт бўл, ухлаб қолма.

Қизалоқ тун қора чойшабга ўраниб, ошиқ-маъшуқларга учрашув хабарини берганда, ишқ шайдоларини мушк сочларининг атри билан маст қилганда заргар йигит яна ўша кўчага келди ва аввалги пастқам жойида орзу-умидларга тўлиб, кўзларини нозаниннинг уйига тикиб ўлтирди. Ниҳоят бахт-иқбол шабадаси эсиб, орзу-умид дарвозалари очилди. Ўша паричеҳра, ҳурилиқо гўзал, латофатдан гул-гул товланиб, товусдай жилваланиб, меҳр ва муштоқликдан масту-аласт, борлиғи эҳтиросдан шаъмдек ёниб, эшикни очди ва ошиғининг ёнига чиқди. Соқчилар донг қотиб уйқуга кетган эдилар. Нозанин бу ҳолатни яхшилик нишонаси деб ҳисоблаб, заргарни уйига олиб кирди. Ҳарқалай, бу воқеадан ҳеч ким хабардор бўлмади. Хурсандчилик ва ҳаяжондан дарвозани беркитиш ёддан кўтарилганди. Кейин ўзининг ишончли хизматкорларига базм ва зиёфат учун барча нарсани ҳозирлаб, энг лаззатли таомларни олиб келишни буюрди. Оқбиллак соқийлар кумуш қадаҳларга гулоб қўйиб, осмон гумбази айланишига монанд тўхтовсиз давра айлантирардилар. Ошиқ-маъшуқларнинг чеҳраларида кайфу-сафо ва хурсандчилик аломатлари пайдо бўлди. Гоҳ заргар йигит баҳор пайтидаги боғдан қизил гул узгандек, маъшуқасининг юзидан кўзини узаолмас, гоҳ нозанин роҳатбахш чашмадан тиниқ сув ичгандек, ошиғининг кўзларидан ўпар эди. Икковлари ишқ ўтида ёндилар, зориқши ва фароғат онлари уларни оламдаги борлиқ нарсани унутишга мажбур қилди.

Улар майхўрликдан маст бўлиб, кайфу-сафо қувончларига берилдилар. Тақдир уларни бахтиёр қилди, фурсат эса майл косасини ишқ шаробига лиммо-лим этди.

Тақдир менга толе дурларин сочди,
Фалак бахту давлат қопқасин очди.

Худди шу пайт миршаб шаҳар айланиб юриб, соқчиларни текшириб кўриш ниятида чап қўл вазирнинг саройига яқинлашди. Соқчилар ҳануз уйқуда эдилар. Вазир саройининг дарвозалари ланг очиқлигини кўрган миршаб ҳайрон бўлиб, деди: «Ярим кечада, бутун оламни қоронғулик босганда, нечун вазир дарвозалари очиқ турибди? Не сабабдан соқчилар ухлашяпти?» Миршаб уйга кирди. Уйнинг эшиклари ҳам ланг очиқ эди. Шу пайт у, вазирнинг уйида қизиқ бир воқеа рўй бераётганини фаҳмлади. Кўрдик, заргар баҳоси йўқ хазинага йўлиқибди. Миршаб ғазабга келди ва ўйлаб ўтирмай уйга бостириб кириб, бақирди:

— Эй, худосиз шармандалар! Сизлар ўзларингни куйдирадиган аланга ёқибсизлар!

Заргар миршабни кўрган замониёқ кўркувдан ҳушидан кетди. Вазирнинг хотини эса айёрлик қилабошлади. Чунки, кайфу-сафо хурсандчилиги энди қайғу билан алмашгач, айш-ишрат мусабатга айланган эди. У хизматкорларига ишора қилган эди, миршабга жуда кўп пул олиб келиб беришди. Бека эса ундан сирни ошкор қилмаслигини илтимос қила бошлади. Аммо, миршаб тиллаларга қараб ҳам қўймади.

— Кўндан бери бу йигитнинг чиройидан миям гангиб юрарди! — хитоб қилди у. — Қанчалик ялинсам, илтимос қилсам ҳам унинг тош бағрига таъсир қилмас эди. У менга

илтифот этмади. Мана энди, фалак уни менинг қўлимга топширган экан, худо ҳаққи, то қасос олмагунча тинчимайман.

Миршаб ошиқ-маъшукларни аянч аҳволда саройдан судраб олиб чиқиб, тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада шарманда қилиб, зиндонга солди.

Вазирнинг хотини, умид дарвозаси тўрт томондан беркитилгани, энди ҳаёт билан ҳайрлашиш фурсати етганини тушунди. У ваҳимадан зир-зир титраб, зўр бериб нажот йўлини ахтарса-да, натижа бўлмади. Аҳмоқ заргардан хотини тўғрисидаги гапларни эшитганлиги ва унинг ақлу-фаросатига ишонч ҳосил қилганлиги учун, вазирнинг хотини ҳийлагар хизматкорига ишора қилиб, тезда заргарнинг ҳовлисига жом олиб бориб ташлашни буюрди. Заргарнинг хотини жомни кўриб, муҳаббат ошиқларга бахтсизлик олиб келганлигини, бошларига оғир мусибатлар тушганлигини дарров сизди. Уша заҳоти ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Чиқса, чойшабга ўралган бегона бир хотин дарвозанинг олдида туриб, жомдан эшитилаётган товушларга қулоқ соляпти.

— Нима қиялсан? — сўради заргарнинг хотини. — Ҳатто қушлар ва балиқлар ҳам ухлаётган шу дамда не иш билан келдинг?

Хизматкор аёл ҳеч нарсани яширмай, анави иккита асирнинг аянчли қисматини гапириб берди. Заргарнинг хотини бу гапларни эшитган замониёқ мушк ва гулобга суюқ ҳолвайтар пишириб, ҳалиги жомга қўйди. Кейин рўмолининг четига пул ўраб, бошига чачвон ёпиниб, хизматкор аёл ҳамроҳлигида зиндонга жўнади. Зиндон дарвозалари олдида тўхтаб, соқчиларни кўкларга кўтариб мақтаганча шундай деди:

— Эй, раҳмдил ва яхши кишилар! Менинг бир орзуим бор эди. Агар шу орзуим ушалса, маҳбусларга иссиқ ҳолвайтар улашаман деб сўз берган эдим. Худои Таоло илтижоларимни инобатга олди. Сизларга ўхшаш диёнатли ва хушфёъл кишиларнинг ёрдами билан, ваъдамнинг устидан чиқиш учун келдим.

Шундай деб, у соқчиларнинг оёғи остига пул қўйди. Соқчилар хурсанд бўлганликларидан заргарнинг хотинини зиндонга киритишга розилик бердилар. Хотин ниятига эришди. Маҳбусларга ҳолвайтар улашатуриб, ниҳоят, бахтсизлик маконида Ой ва Муштарийдек бир-бирларига боғланиб қолган ўша муҳаббат ва гўзаллик салтанати султонларининг ёнига келди. Вазирнинг хотини ирғиб ўрнидан туриб, заргар хотинининг қўлидан ҳолвайтар солинган жомни олди-да, хизматкори билан уйига жўнади. Заргарнинг хотини эса эри билан зиндонда қолди.

Нурафшон офтоб осмон тахтига кўтарилганда, миршаб хурсанд бўлиб ўнг қўл вазирнинг ёнига жўнади. Ўнг қўл вазирнинг чап қўл вазирга зимдан адовати бор эди. Вазир миршабнинг сўзларига диққат билан қулоқ солиб, бу гаплардан ўз мақсади йўлида фойдаланишга қарор қилди. Лекин, ичида ҳайрон бўлиб, ўйлади: «Бундай ҳодисанинг рўй беришига ишониш қийин. Балки, миршаб адашаётгандир? Бўлмағур заргар қандай қилиб қудратли ва мўътабар вазирнинг уйига киролдийкин? У ерда соқчилар жудаям кўп-ку?» Лекин миршаб ўз сўзида туриб олди. Бундан кейин ўнг қўл вазир ёнига соқчиларни олиб, тўппа-тўғри зиндонга борди ва чап қўл вазирнинг хотинини ҳамда фосиқ заргарни ўз ҳузурига олиб келишларини буюрди. Буйруқни бажаришди, заргарнинг хотини эса, ёрдам беришликларини сўраб, миршабнинг адолатсизлигидан шикоят қилиб, бақира бошлади:

— Мамлакатимизда шундай адолатли подшоҳ ҳукмронлик қилаётган бир пайтда, салтанат ишларини шундай андишали вазир идора қилаётганда... бўрилар қўй подаларининг чўпонига айланиб, ўғрилар одамларнинг мол-мулкни муҳофаза қилаётганда... бизларга зулм ўтказишди. Бундай зўравонликдан ҳатто кўкдаги юлдузлар ҳайратда, осмону фалак эса дир-дир қалтираяпти. Утган кеча мен эрим билан тўшақда ётган эдим. Бехос мана бу худобехабар миршаб уйимизга бостириб кириб, сочларимиздан тортиб кўчага судраб чиқди. Биз ҳеч қанақа жиноят қилганимиз йўқ эди. У бизни қотиллар деб ҳисоблаб, оёқ-қўлларимизга темир кишанлар солди. Кейин зиндонга солиб, азоб-уқубатларга рўбарў қилди.

Эй, бахтиёр одам, менга қил шафқат,
Қиёматда етар сенга ҳам раҳмат.

Вазир ишни текширди. Заргар хотинининг гаплари тасдиқланди. Миршаб эса зolim бўлиб чиқди. Вазир миршабнинг ноҳақ қилмишларидан ғазабга келиб, заргар ва унинг айёр хотинидан узр сўраб, уларни қўйиб юборди. Шарманда бўлган ва хўрланган миршабни эса зиндонга солди. Шундай қилиб, заргарнинг хотини айёрлиги ва фаросатлилиги тўфайли ошиқ-маъшукларни ҳалокатдан сақлаб қолди.

Бешинчи ҳикоят

Шаҳзоданинг хайрихоҳларидан яна бири чечанлик билан сўз бошлади.

— Қадим замонларда бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилувчилардан бирининг айтишича,— деб бошлади у,— бир шаҳарда бир аскар йигит яшарди. У ҳеч нарсадан муҳтожлик сезмай умр кечирарди. Кечаю-кундузни айшу-ишратда ўтказарди. Аммо хотин зотидан ўзини олиб қочиб, уйланишни ҳеч хоҳламасди. Йигит буйдоқлик майидан

масту-аласт бўлиб танҳо умр кечирар, ҳеч нарсани ўйламай, вақтини беғамликда ўтказарди.

Шу тариқа бир неча йиллар ўтгач, бир нодон дўст унга дуч келди. Аскар йигитнинг хотиржамлигини ва давлатини кўрган бу одам унга шундай деди:

— Билиб қўй, азиз дўстим, Аллоҳ Таолонинг бизга иноят қилган нарсаларидан энг лаззатлиги муҳаббатдир. Ҳеч қанақа ором бунга тенг келолмайди. Бу дунёнинг барча шодликлари унинг олдида ҳеч нарсага арзимади. Оти қоқинмайдиган кишининг азиз умрини ёлғизликда ўтказмоғи ақлдан эмас. Шундай бадавлат бўлатуриб, умрни беҳуда сарф қилишлик ақл-идрокли кишининг ишими? Ахир, умрни орқага қайтариб бўлмайди-ку!

— Эй меҳрибон дўстим, — жавоб қилди аскар йигит, — гарчи сенинг таъсирили сўзларинг менга хуш ёқса ҳам, аёллар ҳақиқат йўлидан юрмаслиги ва садоқат атрини сезмаслигини билганлигимдан, улар билан муносабатда бўлиш ва улфатчилик қилишдан ўзимни тортганман. Агар уларга яқинлашсам, бирор ножўя иш қилиб қўйиб, шунинг орқасида одамларнинг таъналарига қолишдан ва узоқ йиллар давомида қўлга киритган пок номимни бир зумда расво этишдан кўрқаман. Агарда шундай бўлган тақдирда, қолган умримни бадномликда ўтказишга тўғри келади.

— Эй олийжаноб йигит! — жавоб қилди дўсти. — Бу қанақанги бемаъни хаёллар? Ҳамма хотинлар ҳам садоқат безаклари ва диёнат пардаларидан маҳрум эмас. Аксинча, бу кўк гумбазининг остида иффати барқарор аёллар кўп. Агар сенинг сўзларинг ҳақ бўлса, оламда сендан кўра анча ақллироқ бўлган эркаклар ҳам уйланишдан воз кечган бўлар эдилар. Унда умр кечиришининг занжири узилиб, инсоният ривожини таназзулга юз тутарди, ҳаёт аллақачон тамом бўларди. Сенинг калланга янглиш фикрлар ўрнашиб қолибди. Эҳтиёт бўл, бундай хаёлларни улоқтириб ташла, ўзингни бахт-саодатдан маҳрум қилма. Уринг гули ҳаёт чаманзоридан гулгун очилиб турганда, кексаликнинг кузги шамоли ёшлик гулшанини ҳазон этмагунча қиладиган ишларингни қилиб қол. Акс ҳолда пушаймон бўласан-у, лекин кечикасан, ўзингга қанчалик таскин берганинг билан, бефойда бўлади.

Вақт қадрин билиб ким қилмас ҳаракат,
Унинг ҳаётидан кетар баракат...

Аскар йигит дўстининг сўзларига учиб, осойишта ва фароғатли йўлдан озиб, турмуш қуришга қарор қилди. Узоқ вақтдан кейин, номус ва иффати билан машҳур бўлган оиланинг етти яшар қизига совчи юбориб, унга уйланди. Хотинининг ёнига бир неча фазилатли аёлларни киришиб, уларга кечаю-кундуз келинчакка тўғрилиқ, камтарлик ва ор-номус ҳақида гапиришни, разолат ва фисқу-фужурдан ҳазар қилиш лозимлигини уқтиришни, токи унинг миясида бундай иллатларга нафрат туғилишини ва бундай номақбул ишлардан сақланишга ўрганишини топширди.

Ҳалиги покдомон аёллар келинчакнинг хислатлари ва фазилатларини камолга етказиш учун бир неча фурсат ҳаракат қилдилар. Натижада аёлларнинг насиҳатлари келинчакнинг кўнглига жо-бажо ўрнашиб, у яхши одоб-ахлоққа ва мақтовга арзигулик хислатларга эришди. Хотинидаги садоқат ва эзгуликни сезган эри жудаям хурсанд бўлди, унга кўнгил берди. Хотинининг ақиқ лабларидан жон ато қилувчи майларни ичди, унинг сарв қоматидан уларни бир-бирига жипслантирувчи ширин-шакар меваларни узди. Аскар йигит ўзининг бефаросатлиги туфайли аввалги ҳаётини беҳуда ўтган умр деб ҳисоблаб, хотини билан кечираётган умрини ҳақиқий кун кечиришлик деб ўйлади. Аёлларнинг асли табиати нимадан иборатлигидан беҳабар хотини эса эрига қаттиқ кўнгил қўйиб, имкони борича унга хизмат қиларди. Эр эса, хотинининг гўзаллиги ор-номусига, нозу карашмаси вафодорлигига мос тушганлигини кўриб, унга жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эди, ҳатто хотини билан озгина кўришмасликниям зўр мусибат деб ҳисобларди.

Бир йил ўтгач, эр хизмат юзасидан узоқ сафарга жўнади. Ҳижрон кунларида унинг юраги тинмай ёнар, кўз ёшлари селдек оқарди. Хотинидан бирор хабар олгудек бўлса, юраги шамолда қолган дарахтдек титрар, висолни ўйлаганда эса дили тонгги қизил гулдек яшнаб кетарди.

Эри бегона юрда бўлган пайтда, хотини бир кун уйининг томига чиқиб, атрофга назар ташлай бошлади. Иттифоқо унинг нигоҳи бир нотаниш йигитга тушди. Аскар йигитнинг хотини ҳанузгача янги тутилган илвасин гўшти мазасини тотиб кўрмаган, бирор марта бегона қушни тузоғига илинтирмаган эди. Шу сабабли, дарров юзига ниқоб ташлаб, томдан пастга тушди.

Қора кокилли бундай оҳуни кўриб қолган ҳалиги йигит бутун вужуди билан унга талпинди. Кейин бир маккора қўшмачи кампирга гўзал ва кўркем чаманзордаги тоғ эчкисини ўз домига илинтиришни топширди.

Кекса қўшмачи бир саватга лойтупроқ солиб, гўё лойтупроқ сотмоқчи бўлгандай, тўппа-тўғри аскар йигитнинг уйига кириб борди ва оз фурсатдаёқ келинчак билан иноқлашиб кетди. Ҳар тўғрида суҳбатлар қуриб, ахйри анави йигитнинг азоб-уқубатда қолганлиги тўғрисида гап бошлади. Аввалига аскар йигитнинг хотини маккора кампирнинг сўзларини бўлиб, унинг гапларига қулоқ солмади. Аммо кампир ҳадеб қай-

тарверганидан кейин аста-секин унинг гапларини эшитадиган бўлди. Бир неча вақт ўтгандан сўнг эса Аллоҳ Таоло буюрган тўғри йўлдан озиб, бузуқлик йўлига кирди. У ўша йигитдан ҳар хил совғалар ола бошлади. Аста-секин томга чиқишни одат қилиб, хушторига кўз сузиб, қош қоқадиган бўлди. Аскар йигитнинг хотини ишқ шаробидан маст-аласт бўлиб, ишқ-муҳаббат дарёси бутунлай жўш урганда, у ўртада турган восита-чиларга-да қаноат қилмай, хушторини уйига киритиб, биргаликда кайфу сафо майларини ича бошлади. Оқибат эрининг ор-номус гули бузуқлик шамолининг элкинларига тоб беролмай сўлди. Хуллас, бирор ҳафтага бориб-бормай, хотин бурчларини унутди, хушторининг оғушида маст бўлиб, муҳаббатни оёқ ости қилди. Кечаю-кундуз шаҳват гулларини уза бошлади.

Шундай қилиб, бир неча фурсат ўтгандан кейин эри сафардан қайтди. Айрилиқ азобидан у озиб-тўзиб кетганди. Баданидан куч-қувват, чеҳрасидан латофат кетиб, арвоҳга ўхшаб қолганди. Ҳатто кўзлари ҳам дил оғриғидан қип-қизариб кетганди. Аскар йигит севганининг жамолига боққанида, тағин дили ором олди, юраги тинчланди. У хотинини маҳкам қучоқлаб, уни кўкларга кўтариб мақтай бошлади.

— Худога шукр, — дерди у, — кўзларим яна сени кўра бошлади. Юлдузим ғам-ғусса манзилидан қутулиб, бахтиёрлик буржига чиқди. Мана, яна сен билан биргаман. Бегона юртларда тортган азоб-уқубатларим, ҳижрон аламлари ортада қолди. Агар бошдан кечирганларимни таърифлашга бутун умримни сарфлаганимда ҳам озлик қиларди.

Дийдорига кўз тутдим, кўзим ўнгида дилдор,
Сенга не бир йўсинда шукр этай, Парвардигор!
Сўзласам ҳижронидан, чекканим малолатдан,
Тугамасдир ҳикоям, дилда дардларим бисёр!..

Хушторлик лаззатига ўрганиб қолган ва эҳтирос майини тотиб кўрган хотинга эрининг қайтиб келиши маъқул келмади. Хотин ўзича ўйларди: «Бегона юртлардан қайтиб келгандан кўра ўша ерларда ўлганинг яхши эди». Эри ўз севгисини изҳор этиб, куйиб-ёнгани сари, хотинининг назарида баттар бадбашарароқ бўлиб туюларди; ҳақиқатан ҳам у йўл азобларидан озиб, хунуги чиқиб, чеҳрасида гўзалликдан нишона ҳам қолмаганди. Қолаверса, энди хотин хуштори билан кўнгили майхонасида эҳтирос майларини баҳам кўришликдан маҳрум бўлиб, ғам-ғуссага тушиб қолган эди. Хотин ишқ телбалигига мубтало бўлиб, касалланиб ётиб қолди. Аммо, «Дарҳақиқат, сизларнинг маккорликларингизнинг чегараси йўқ»¹ деганларидек, хотин зўр ҳийлагарликни ўйлаб топди. У ҳамма нарсани ишониб топширадиган кекса хизматкор аёлни ёнига чақириб, шундай деди:

— Бахтиқаролигим мени ёндириб кул қилди. Оғир мусибатга рўбарў келдим. Биринчидан, севганим билан учрашувдан маҳрум бўлдим, иккинчидан, эримнинг башараси жонимга тегди.

Пари мендан юзин беркитди, дилда нозу истиғно,
Бу не ҳолат — ақл ҳайратда, юз бермиш ажаб савдо.

Ақл-идроким, худонинг иродаси билан севганим ила қандай кўришиш йўлларини кўрсатиб берди. Эримни алдаш учун, ўзимни касалликка соламан, ҳаётим хавф остида деб муғомбирлик қиламан. Улганимда мени фақат сен кафанга ўрашингни ва ерга қўйишингни васият қиламан. Кечқурун эса, офтоб ботганда, гўзал зулмат тун мотам тутиб, қуёшнинг юзига ўзининг қора кокилларини туширганда, менинг ўлганлигимга эрим ишонсин учун нафас олишдан тўхтаман. Халойиқ қабристондан кетгач, ошиғим қабримни очиб, дарров мени у ердан олиб чиқсин ва бирор бошқа шаҳарга олиб кетсин. Биз у билан қолган умримизни ўша ерда хузур-ҳаловатда ўтказамиз. Яхшиликдан дарак берувчи бу хабарни ошиғимга етказ, токи у бундай бахтни қўлдан чиқармай, тайинланган муддатни кутсин.

Кекса хизматкор аёлга бу сўзлар маъқул тушди. У аскар йигит хотинининг мустаҳкам иродасини, ақлининг ўткирлигини кўкларга кўтариб мақтади, кейин ҳамма гапни ошиқ йигитга етказди. Йигит бу хушxabарни улуг бахт деб ҳисоблаб, хурсандчиликдан дўпписини осмонга ирғитди.

Бир неча кун ўтгач, маккора хотин ётиб олди ва ўзини уёқдан-буёққа ташлаб, тўлғана бошлади. У ўзини ўлим ёқасида тургандек кўрсатди. Кейин хизматкор аёл билан келишиб олинганига мувофиқ, уни қандай дафн қилиш лозимлигини васият қилди. Ниҳоят, ҳатто аллома табиблар ҳам унинг ўлик-тириклигини аниқлаёлмайдиган ҳолга тушди. Бу муртад хотинни ерга кўмганларидан кейин, унинг васиятини бажарувчи хизматкор аёл шаҳарга қайтди. Шу пайтда белкуррак билан панада ўтирган ошиқ йигит фурсатни қўлдан бермай пистирмадан чиқиб, Мункар ва Нақир фаришталари марҳумани савол-жавобга тутмай туриб, маккорани қабрдан олиб чиқди ва бошқа шаҳарга жўнади. Бу ерда уларнинг истаклари амалга ошиб, шаҳвоний кайфу сафога берилдилар.

¹ Куръон ояти.

Кекса хизматкор аёл ўзининг айёрлиги ва мунофиқлигини ишга солиб, маърака кунлари айтиб-айтиб, зор-зор ҳўнграб йўғлади. Софдил йигит эса, аёллар макрини синаб кўрмаганлигидан, қолаверса, хотинини қаттиқ севганлигидан ўтган ишлардан воқиф эмас эди. Бўлиб ўтган воқеалар сабабли у похолдай қуриб, зўр мотамда қолди, жулдур кийимлар кийиб, ўзини абадий қайғу-ҳасратга маҳкум қилди. Дўстлари ва қариндош-уруғларини ташлаб, хотинининг қабри устига бориб ётиб олди. Кечаю-кундуз қонли кўз ёшларини тўкди. Унинг ҳаёти севиклисини қўмсашдан иборат бўлиб қолди. Бу бечора учун энди аблаҳ хотиннинг қабридан ёқимлироқ нарса йўқ эди. Қариндош-уруғлари, ҳатто бегоналарнинг ҳам унга раҳмлари келарди. Дўстлари, ҳатто душманлариям унга ачинар эдилар.

Ҳарқалай бир йил ўтгач, билакузуклар билан савдо қилувчи шу шаҳарлик бир аёл маълум вақтга иссиқ ўрнини тарк қилиб, ўша гуноҳкорлар жойлашган шаҳарга жўнади ва ўша ерда тирикчилик ваҳҳидан дўкон очиб, ўз ишлари билан машғул бўлди. Кунлардан бир кун у билакузуклар солинган қутичани кўтариб кўчадан ўтиб кетаётиб, иттифоқо ўша аблаҳ хотиннинг уйи олдинда чиқиб қолди. У харидорлар ахтарганда, аблаҳ хотиннинг хизматкори уни бекасининг уйига олиб кирди. Билакузуклар билан савдо қилувчи аёл ўша заҳотиёқ қочоқ хотинни таниди ва ҳайратга тушиб, узоқ вақт жим қолди. Савдогар аёл хотинни диққат билан кўздан кечириб, шубҳаларга ўрин қолмагач, деди:

— Эй, бахтиёр хоним! Сен ахир, бу фоний дунёдан абадият дунёсига сафар қилган эдинг. Эрингинг қалбига лоладек қонли муҳр босиб, уни ақлу ҳушдан жудо қилиб, телбалик саҳросида саргардон бўлишга мажбур қилган эдинг. Қандай қилиб тирилиб келиб қолдинг? Худо ҳаққи, ҳайратомуз қиссангни гапириб бер, бўлмаса турган жойимда жинни бўлиб қоламан.

Аммо айёр хотин ўзини ҳеч нарсага тушунмагандай тутди. У билакузук билан савдо қилувчи аёлни ақлдан озган деб, уйдан ҳайдаб чиқарди.

Савдогар аёл унинг эрини яхши танир эди. Ўз шаҳрига қайтиб келганидан кейин, аскар йигитнинг ёнига кириб, ундан ҳол-аҳвол сўраб таскин берди. Кейинроқ йигитнинг хотинининг вафодорлиги тўғрисида гапирди. Эр хотини ҳақидаги сўзларни эшитиши биланоқ кўз ёшлари дув тўкилиб, ҳўнграб йўғлай бошлади.

— Эй соддадил эр! — деди унга савдогар аёл. — Хотининг тирик, хушторининг оғушида ётибди. Лабларидан жонбахш бўсалар бериб, тоза гуллар гулдастасига ўхшаш жозибали бадани билан хушторининг кўнглини олмоқда. Сен бўлсанг, аламдан илондек тўлғанасан, қабр тошидек донг қотгансан, дунё ғам-ғуссаларини кўнглингга жо қилиб, қайғу-ҳасратда кўйиб бораяпсан. Ўтган ишга саловат айт-у, кўлингдан келса, ягона холиқнинг хизматига ўзингни хокисор қил.

Эр савдогар аёлнинг бу сўзларидан жаҳли чиқиб, бақирди:

— Эй бетамиз хотин! Бу қанақанги бемаъни сўзлар? Нега мени мазах қиляпсан? Ахир жигарим хун бўлган, юрагимни эса ғам-ғусса алангаси ёндириб кул қилган. Бунақанги гапларни сўзлаш яхшимас! Жойи жаннатда бўлгур хотиним қандай қилиб хушторининг оғушида бўлиши мумкин? Ахир унинг жасади ер қаърида ётибди, суяклари эса тупроққа қоришиб кетган-ку!..

— Аёлларнинг макри ва ҳийла-найрангларидан сен беҳабарсан, — жавоб қилди савдогар аёл. — Сен мени ёлғончи дема. Агарда бўлган воқеани бошдан-оёқ билишни ва сирдан воқиф бўлишни истасанг, тур ўрнингдан, севган хотинингни ўз кўзинг билан кўр.

Бу сўзлар аскар йигитни ҳайрат дарёсига фарқ қилди. Кейин савдогар аёл ҳамроҳлигида йўлга чиқди. Дарвозани тақиллатмасдан уйга кириб, бахтидан мағрурланиб ўтирган хотинига кўзи тушди. Бундай мўъжизани кўргандан кейин, ақл-ҳушидан айрилгундай ҳолатга келиб, унинг рўбарўсида қаққайиб қотиб қолди. Бу кўриб турганлари тушидами ё ўнгидами — билолмай қолди. Бироз ўзини тутиб олганидан кейин, ҳанузгача беғуноҳ ва вафодор деб ҳисоблаган хотинидан сўради:

— Сен ахир бу фоний дунёдан кетган эдинг-ку?.. Қандай қилиб у ердан чиқиб, яна бошқатдан бу дунё лаззатларидан баҳраманд бўляпсан?

Доғули хотин эрининг саволига жавоб бермай, ёрдам чақира бошлади:

— Эй қўни-қўшилар, мусулмонлар! Ердам беринглар! Уйимизга бир телба кириб, мени ўлдирмоқчи бўляпти.

Шу заҳоти йигитни тутиш учун атрофдан одамлар йўғилди. Аммо, аскар йигит нима гаплигини тушунтириб бергандан кейин, ҳамма ҳайратдан бармоғини тишлаб, бирор сўз деёлмай қолди.

Бу тўғридаги овоза бир зумда шаҳарга тарқалди ва кишилар «Дарҳақиқат, сизларнинг маккорликларингизнинг чегараси йўқ», дейишди. Бўлган воқеани шаҳар ҳоқимига хабар қилишди. Ҳамма нарсани бошдан-оёқ текшириб кўрганларидан кейин, ҳақиқат ойдинлашди. Аскар йигитнинг хотинини тўппа-тўғри жаҳаннамга йўллашди, хизматкор аёлни эса дорга осиб, гуноҳкорлар даргоҳига жўнатишди. Қайғу-аламда қолган эр одамлардан ажралиб, қолган умрини чекка саҳрода Аллоҳ Таолога ибодат қилиш билан ўтказди ва «мавту¹ қабла анта мавту» ҳукминини бажо этди.

¹ «Ўлмасингиздан бурун ўлинг» — арабча.

Хайрихоҳ вазирлардан бири тилига эрк бериб, китобнинг ушбу гулшанида гапга чечанлик билан, булбулигүёдек сайраб кетди.

— Бепоён ва доруломон Бенгалияда, — деб бошлади у ўз ҳикоясини, — бир подшоҳ йигит яшар эди. Унинг қадди-қомати келишган, ақли ўткир бўлиб, гап-сўзларидан хушфеъллиги билиниб турарди. Очiq кўнгиллиги туфайли дўстларининг қалби унга нисбатан меҳр-муҳаббатга тўлиб тошган, қаҳридан эса душманлари титраб-қақшар эдилар. У гўзаллик осмонида ўн тўрт кунлик ойдек порлаб турган ўн тўрт яшар санамга уйланган эди. Санамнинг оғуши подшоҳ учун ҳаётнинг лаззати эди. Подшоҳ муттасил ишқ завқ-шавқига берилар, яқинлик майхонасидан кайфу-сафо мейларини ичар эди. Ишвагар ёш жувон ўз чиройидан мағрурланиб, доимо подшоҳ билан бирга бўлишни истар, ёқимли нозу-карашмалари билан султонни тамомила мафтун қилган эди.

Кунлардан бир кун бу улуғ арбоб ҳарамда соҳибжамол хотини билан, машҳур Монийдан қолишмайдиган моҳир ва номдор мусаввирлар чизган расм ва суратларни тамошо қилиб ўтирарди. Бирдан уларнинг кўзи суратлар орасидаги бир барно йигитнинг расмига тушди. Айёрлик ва маккорликнинг тимсоли бўлган хотин шошилинич юзига парда тутиб олди. Подшоҳ бундан ажабланиб, сўради:

— Нима сабабдан юзингга парда тутиб олдинг, ҳарамда бегона эркак йўқ-ку?

Муғомбир хотин жавоб қилди:

— Суюклигим! Мен бу бегона йигитнинг расмидан уялдим. Ахир, унинг кўзлари худди тирикларникидек қараб турибди!

Подшоҳ хотинининг бундай ифбатлилигини кўриб, ҳаддан ташқари суюнди.

Шундан кейин анча фурсат ўтди. Кунлардан бир кун подшоҳ ўз одатига кўра, ёстиқ-қа ёнбошлаб, дам олиш ниятида, кўзини юмиб пинакка кетди. Ундан сал нарироқда соҳибжамол хотини ўтирарди. Бехос хонага олачигор мушук кириб, гиламнинг устида бир неча марта думалаб, ёш гўзал хотинга айланиб қолди. Подшоҳнинг ифбатли хотини ҳалиги гўзални маҳкам қучоқлаб, унга ҳурмат ва иззат бажо келтириб, ёнига ўтқазди. Эрини маст уйқуга кетган деб ўйлаб, дангал сўз тугунини ечиб, аёлдан нима сабабдан келганлигини сўради. Аёл ким юборганлигини тушунтириб, кейин мақсадга кўчди.

— Опанг, — деди у, — сенга салом айтди. Кейин шуни маълум қилишни буюрдики, опангни қизи қизлик пардасидан чиқиб, бугун кечаси никоҳ тўшагига ётади. Уйинкулги, хурсандчилик учун ҳамма нарса муҳайё, лекин сенсиз тўй — тўйдек бўлмайди. Ўша ердаги барча шухратли хонимлар сени сабрсизлик билан кутишяпти.

Бодаю мутриблару гуллар муҳайёдир, вале,
Бўлмас айш ёрсиз муҳайё, ёр қани? Дилдор қани?

— Агар сен қадимги дўстлигимиз ва севгимиз туфайли бизларникига келсанг, ўз иштирокинг билан хайридан ҳолларнинг хонадонини нурафшон қилсанг, жуда яхши бўларди. Бу кечаси жонингдан ҳам афзал кўрган, уни мафтун қилишликни кўпдан бери орзу қилган йигитнинг тузоғинга тушади. Юзингни қип-қизил қиладиган тоза гулоб майл қадаҳларига қуйилган, у гул шохида нола қилаётган булбулдай жўш урмоқда.

Ҳалиги париваш гўзал рози эканлигини билдириш учун бармоқларини кўзига тутди ва гулдек очилиб жавоб қилди:

— Узоқ вақтлар шомдан то саҳаргача илтижо қилган кечам келди, орзу-ҳавас уфқида бахт шуъласи балқди, севганимни ўйлаб орзу қилган умид гулшани майл шабадасидан тебранди. Шунинг учун мен у томонга шошилишим лозим. Юрагимни асир этган мусалсал зулфли, кибру ҳавоси сабр-бардошимни ўғирлаган сарв қомат йигит билан учрашув бахтига муяссар бўлишлик — бу улуғ бахтдир:

Бир карашма билан иккита истагинг бажо бўлиши қандай яхши...

— Подшоҳ қаттиқ уйқуга кетганда, мен кўз очиб юмгунча ўша жаннат монанд анжуманга етиб бораман.

Подшоҳнинг хотини шу ваъдани бериб, элчи аёлни жўнатди. Бўлиб ўтган гапларни эшитиб ётган подшоҳ жудаям ҳайрон бўлди. Хотин жўнамоқчи бўлган томонлар уч юз фарсанг йўл эди. У, бу пари қиёфасидаги дев қандай қилиб шунча йўлни бир кечада босиб ўтишини ва у ердан қандай қайтиб келишини ҳечам тасаввур қилолмас эди. Хотини, агарда отнинг ўрнига шамолга минсаям, бир кечада шунча йўлни босиб ўтолмаслигига подшоҳнинг ишончи комил эди. Лекин у, қандай бўлмасин бу сирдан воқиф бўлишликни ўйлаб, баттарроқ хуррак ота бошлади. Айёрлигидан ҳатто дев ҳам юз йиллик масофадан нарироққа қочиб кетадиган хотин эса, дарров шоҳона либосларга бурканиб, ўзига оро беришга тушди. Кейин вазирнинг хотинини чақирди. Икковлон

гилам устида ағанашиб олачипор мушуклар қиёфасига кирдилар. Сўнг шошилич хонадан чиқиб, жўнаб кетдилар.

Шундан кейин подшоҳ ўрнидан туриб, мушукларнинг кетидан чопди. Шаҳар четида баҳайбат, осмонўпар дарахт ўсарди. Иккала мушук дарахтнинг устига чиқдилар, подшоҳ эса дарахт остига яшириниб олди. Бирдан дарахт қимирлай бошлади, кейин илдизлари билан ердан суғурилиб, подшоҳнинг хотини бормоқчи бўлган мамлакат томон учиб кетди. Бироздан кейин тўхтади. Подшоҳ ноғора, карнай-сурнайларнинг товушини эшитиб, бу ерда қандайдир байрам бўлаётганлигини пайқади. У четроққа бориб турди. Мушуклар эса дарахт шохларидан пастга тушиб, тўппа-тўғри шаҳарга қараб жўнашди. Подшоҳ ҳам уларнинг кетидан эргашди.

Улар ўша шаҳарнинг машҳур кишилари йиғилган саройга келишди. Мушуклар ички хоналарга кириб кетишди, подшоҳ эса эркакларга қўшилиб, ҳеч ким танимаслиги учун бир чеккага бориб ўтирди. Ҳар хил табақадаги одамлар кўп бўлганлигидан, подшоҳга ҳеч ким эътибор ҳам қилмади. Гарчи подшоҳ эркаклар билан ўтирган бўлса ҳам, мушуклар уни бегона юртга ташлаб, ичкаридан чиқиб учиб кетмасинлар деб, ҳар доим кўз-қулоқ бўлиб турди. Подшоҳ сеҳрли дарахтсиз ўз ватанига қайта олмаслигини биларди, чунки унинг йўлга ҳозирланган отям, емишиям, ҳамроҳиям йўқ эди.

Тун ярмидан ошганда, саройга гул кўтарган бир одам кирди. Бу мамлакатнинг қадимий одатларига кўра, куёвнинг елкасига гулдаста осишар, кейин уни ҳарамга олиб кириб базм қуришарди. Аммо куёв жудаям бадбашара экан. Шунинг учунми, гулдастали киши бундай хунук одамни гўзал хотинларнинг ёнига олиб киришни эп кўрмай, бир соҳибжамол йигитни ахтара бошлади. Шундай йигитни топса, унинг бўйнига гулдастани осиб, никоҳ маросимини ўтказиш учун гўзал хонимларнинг ёнига киритмоқчи бўлди. Кейин у, кимнинг бахти чопган бўлса гулдастани ўшанга бераман деган қарорга келди. Шу пайт, тақдир тақозоси билан, мушуклар ортидан чақирилмаган меҳмон бўлиб келган чиройли ва келишган йигит унинг эътиборини тортди. Гулдастали киши ўйлаб ўтирмасдан гулдастани ҳалиги меҳмоннинг бўйнига осиб, уни ўрнидан турғазди. Подшоҳ мушуклар таниб қолмасин деган хавфда сичқондай дир-дир қалтирарди, нима қилишини билмас, лекин қаршилик кўрсатишдан ҳам кўрқарди. Ниҳоят, тақдирга тан бериб, ногаҳоний ўлимга ўзини рўбарў қилди, яъни тўппа-тўғри тимсоҳнинг домига — шоҳ ҳарамига қараб юрди. Бу ерда, чаманзорда очилган гул ва райхонларга ўхшаш, ҳар тарафда ўтирган ҳурупариларнинг сон-саногини йўқ эди.

Подшоҳни фахрли жойга ўтқазиб, Ҳиндистон одатига кўра келиннинг қўлига бир шода марварид тақишди. Бўлак ҳуру парилар келинни, худди ой атрофидаги юлдузлардек ўраб олишди. Шундай кейин, бу халқнинг расми-русмига тегишли ҳар хил маросимлар бошланди. Подшоҳ бўлса ҳайрат ичра индамай ўтирар, ор-номуси ва иззат-нафсини оёқ ости қилган ўша айёр хотинни зимдан ахтарар эди. Ниҳоят, унинг нигоҳи вазирнинг хотини ва бир неча бўлак гулрухсор гўзаллар билан май ичиб ўтирган ифбатли хотинига тушди. У хушторини эркалаб, ёқут лабларидан лаззатли бўсалар берар эди. Бехос у ўрнидан туриб, яқинроқ келди-да, подшоҳнинг юзига тикилди. Сўнг вазирнинг хотинига деди:

— Қодир илоҳ куёвни икки томчи сувдай эримга ўхшатиб яратган экан, уларни бир-биридан фарқ қилиб бўлмайди-я.

Сўнгра яна хушторининг ёнига қайтди. Бу гапларни эшитган подшоҳ, нечоғлик ботир бўлмасин, ваҳимадан юраги ёрилишига бир баҳя қолди.

У ҳарамдан қутулиб чиққач, эркаклар ёнига келиб, Яратганга ҳамдусанолар ўқий бошлади. Узича эса қатъий қарорга келди: агарда эсон-омон уйга қайтиб борса, ўзининг ва вазирнинг хотинини осмону фалақдан ер ости жарликларига қараб улоқтиради.

Тонг отар пайтида иккала мушук ҳарамдан чиқиб, шошилич шаҳар ташқарисига жўнашди. Подшоҳ билдирмасдан яна уларнинг орқасидан эргашди. Олдинги сафардагидек алфозда ўз ватанларига қайтиб келдилар. Подшоҳ саройга шошилиб, мушукхотини қайтгунча ўзини уйқуга солиб ётди. Хотини эса, хонага кирибоқ ўрин четига ўзини ташлади.

Тонг отиб, гуллар очилганда бевафо хотин ўз ишлари билан машғул бўлди. Подшоҳ бўлса, уйқусиз тун ва мушуклар пайига тушганлигидан ҳориб-чарчаб, ухлаб қолган эди. Ақлли эркакларга таҳдид солувчи эҳтиётсизлик оқибатида, подшоҳнинг қўлида бир шода марварид қолган экан. Подшоҳ уйқудан уйғонганда, фаромушхотирлик билан қўлидаги марваридларни ечишни эсдан чиқарди. Хотини бунни кўриб қолди. Унинг тунги гумонлари тасдиқланди, эрининг тўйда бўлганлиги ва ҳамма нарсани кўрганлигига шубҳа йўқ эди! У сири ошкор бўлганлигига ишонч ҳосил қилиб, эридан сўради:

— Қўлингдаги қанақа марварид? Мендан яширинча тўйга борганинг йўқми?

— Тажрибасиз эр айёрлик қилмай, ғазабдан ёниб бақирди:

— Яхшиси ўзининг ғамингни е, маккора! Жаҳаннамга жўнашга тайёрлан! Уз қилмишларингга лойиқ жазо олишга ҳозирлан!

Беҳаё хотин шу заҳоти аҳвол чатоқлигини пайқади-да, эрини доғда қолдирмоқчи бўлди. Сеҳр-жоду қилиб, эрининг юзига бир шапалоқ солди. Подшоҳ ўша заҳоти одам

қиёфасини йўқотиб, зар қанотли товусга айланиб қолди ва тумшуғи билан ерни тита бошлади.

Бир неча кун ўтгандан кейин давлат арбоблари ташвишга тушиб қолдилар, чунки подшоҳ анчадан бери ҳеч кимни қабул қилмас эди. Улар хизматкорларга подшоҳга қўйидагиларни айтишни буюрдилар:

— Подшоҳнинг ўз фуқароларини қабул қилмаслигининг сабаби, унинг кайфу-сафо ва ҳузур-ҳаловатга берилгани бўлақолсин! Аммо бунинг оқибатида барча давлат ишлари ташлаб қўйилди, аризачилар эса ишлари ва илтимосларининг ҳал қилинишини кутишяпти. Агар подшоҳ ҳеч бўлмаса бир соатга нурафшон чеҳраси билан саргардон қулларининг кечасини ёритса, шубҳасиз, ҳамма иш жойида бўлади.

Разил хотини подшоҳ номидан жавоб қилди:

— Шоҳ жаноби олийлари бироз лоҳас бўлиб турибдилар, шу сабабли фуқароларини қабул қилиш ва давлат ишлари билан шуғулланишга қурбилари етмайди. Ҳамма ишларингизни йиғиштириб, шавкатли подшоҳимизга шифо ато этгин деб, Аллоҳ Таолога ибодат қилинлар.

Подшоҳнинг хайрихоҳлари бу хабардан жудаям хафа бўлиб, ўз жойларига қайтдилар. Лекин, раҳмдиллиги билан ном чиқарган содиқ вазир бошқалардан кўпроқ қайғуга тушди. У подшоҳнинг соғлом эканлигини биларди. Шунинг учун, ё подшоҳнинг мияси айниб қолган, ёки бўлмаса бирор фалокатга дучор бўлиб, ўзини идора қилолмаяпти, деган хаёлга келди.

Вазир уйига келиб, хотинига хушомад уриб, уни кўкларга кўтариб мақтади ва ниҳоят, уни саройга бориб, шоҳга нима бўлганлигини билиб келишга кўндирди.

Вазирнинг хотини фурсатни қўлдан бой бермай саройга жўнади. У подшоҳ хотинининг яқин дўгоналаридан бўлганлигидан нима гаплигини дарров билиб олди. Уйига келиб, ҳамма гапни эрига бирма-бир айтиб берди. Вазир бундан ниҳоятда хафа бўлиб, ўзича ўйлади: «Содиқ қуллар ўз валинеъматларига бўлган садоқатини оғир ва мусибатли кунларда кўрсатишлари лозим. Мен бу хонадоннинг мурувватидан баҳраманд бўлганман. Агарда шундай оғир кунларда содиқлигимни кўрсатмасам ва подшоҳни фалокатли жар ёқасидан қутқаришга уринмасам, тузлугимга тупурган ҳисобланмайманми?»

Вазир қатъий ишга киришди, оқилона ақл-идрокига амал қилиб, ўзи билан бир товусни олиб саройга жўнади ва подшоҳга қўйидагиларни айтиб қўйишни илтимос қилди:

— Давлатимизнинг барча душманлари ер билан яқсон қилинган бир пайтда, эшитшимча, у зот вақтларини товус билан ўйнашиб ўтказётган эмишлар. Мен — подшоҳимизнинг содиқ қуллари — ҳукмдоримизнинг нурафшон чеҳрасини кўришдан маҳрум эканман, ҳеч бўлмаса, унинг ўй-хаёлларини банд қилган ўша товуснинг оёқларини ўпишга рухсат беришсин. Агарда ўша товусни бир зумга менинг ёнимга чиқаришса, хурсандчиликдан бошим осмонга етар эди.

Подшоҳнинг хотини вазирнинг ҳурматини ўрнига қўйиш мақсадида, ақлининг қисқалиги туфайли, товусни вазирнинг ёнига чиқарди. Вазир фурсатни қўлдан бой бермай, ўзи билан олиб келган товусни маликанинг ёнига киргизиб, сеҳр-жоду қилинганини эса уйига олиб кетди.

Сўнг хотинига деди:

— Жонгинам, бор мол-мулким сенга қурбон бўлсин! Ишим ўнгидан келиб, подшоҳни қўлга киритдим. Хуллас, жуда кўп ҳийла-найранглар қилиб шоҳ саройидан мана бу товусни алдаб-сулдаб олиб чиқдим. Агарда қўлингдан келса, Масихдек мана бу товусга дам солиб, товусга айланиб қолган подшоҳни ўз аслига қайтар. Шу иш амалга ошса, кўпдан бери орзу қилганим — подшоҳдан бир ўлкани тасарруф қилиш ёрлиғини оламан. Мен подшоҳ билан давлатни идора қилишликни бўлишиб олиб, мамлакатнинг ярмига эга бўламан. Вазирликни ташлаб, бошимга шоҳлик тожини кийиб, ҳокими мутлаққа айланаман. Сен эса, замонанинг энг шавкатли маликаларидан бири бўлиб қоласан.

Бу ваъдалар хотиннинг ҳавасини келтириб, у ақл-ҳушини қўлдан бой берди. Аммо, подшоҳ хотини ва у сирдош эдилар. Шу сабабдан, ўйланиб туриб, эрига бундай жавоб қилди:

— Мен бу ишни шу шарт билан зиммамга оламанки, подшоҳ ёрликқа имзо чеккандан кейин, биз уни яна товусга айлантириб, саройга элиб берамиз.

Вазир хотининг барча шартларини қабул қилган бўлиб, фақат подшоҳни инсонлик қиёфасига киритиб, уни ишончли жойга беркитиб қўйсам бўлгани, деб розилик берди. Вазирнинг хотини подшоҳни инсонга айлантириши биланок, вазир ўткир қиличини қўлга олиб, хотинининг калласини узиб ташлади. Подшоҳ эса, қаттиқ ҳушидан кетгандан кейин ўзига келган одамдек ранги ўзгариб, атрофга аланглай бошлади. Кейин ҳайрон бўлиб вазирдан сўради:

— Қандай қилиб сенинг уйингга тушиб қолдим? Нима сабабдан хотинингни бундай қаттиқ жазоладинг?

Сермулоҳаза вазир бўлган воқеани бошдан-оёқ гапириб берди. Подшоҳ уни садоқати учун мақтаб, энди нима қилиш керак, дея сўради.

— Эй доно подшоҳим! — жавоб қилди вазир. — То хотининг ҳамма гапдан воқиф

бўлгунча, бирор хилват жойга яширинишинг лозим. Бўлмаса сен, худо кўрсатмасин, омон қолмайсан, қолаверса, мен ҳам бошимдан жудо бўламан.

Подшоҳ вазирнинг сўзларини асосли деб топиб, тунда биргаликда бўлак шаҳарга жўнади. Тез орада мамлакатининг чегарасидан чиқиб, қаландар либосига бурканиб, узоқ бир шаҳарда хилват жойни макон қилди.

Озми-кўпми йиллар ўтгандан кейин, ўша мамлакатнинг султони бу қаландарнинг кимлигини билиб қолиб, унга ўз қизини берди. Гарчи подшоҳ уйланмоқчи бўлмаса ҳам, барибир Худои Таолонинг иродасига бўйсунди.

Кунлардан бир кун подшоҳ янги хотини билан ўз уйида нард ўйнаб ўтирарди. Бехос осмонда, уларнинг бошида калхат пайдо бўлиб, кўкда айланиб қийқира бошлади. Янги хотин калхатга қараб деди:

— Эй подшоҳим, бунинг қанақа калхат эканлигини биласанми? Нега у бу ерда айланяпти?

— Мен осмонда фақат қушни кўряпман, холос, — деди подшоҳ.

— Бу қуш эмас, хотининг. У калхатга айланиб олиб, сени ҳалок қилмоқчи. Агарда мен ёрдам қилмасам, ундан қочиб қутулолмайсан.

Подшоҳ ваҳимадан дир-дир қалтирай бошлади. Кейин вазирини чақириб, унга бу янгиликни айтиб берди.

— Эй подшоҳим! — унга таскин бера бошлади вазир, — ҳеч нарсадан кўрқма, ҳамма ишни янги хотинингга қўйиб бер.

— Эй доно вазир, — деди янги хотин, — бу ярамаснинг адабини бериш менинг бурчим, чунки, у эримни ҳалок қилмоқчи. Энди мен ҳам калхат қиёфасига кириб, осмонга кўтарилиб, унинг устига ташланаман. Тумшуғим ва чангалларим билан уни тилка-пора қилиб, подшоҳ оёғига ташлайман. Эҳтимол подшоҳ шошилиб, уни калтаклаб ўлдирмоқчи бўлар? Сен ҳушёр тур, янглишиб яна мени калтакламасин! Патларимиз ҳар хил: уники қоп-қора, меники эса олачипор.

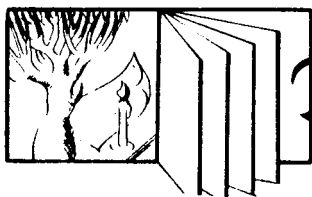
Бу сўзларни эшитгандан кейин подшоҳ йўғон калтакни олиб бир чеккага беркинди. Янги хотин калхат қиёфасига кириб осмонга парвоз қилди ва қора калхат билан олиша кетди. Ҳамма иш у айтгандек бўлиб чиқди. Подшоҳ хурсанд бўлганидан ўрнидан отилиб чиқиб, вазирдан сўради:

— Қайси калхатни калтаклай: қорасиними ё олачипориними?

— Эшитмаганмисан: оқ ит, қора ит — барибир ит. Агарда тимсоҳ комидан қутилиб қолсанг, бўрининг оғзига тушасан. Яхшиси иккаласиниям калтакла, бўрию илондан даҳшатлироқ бўлган бу иккала махлуқдан ўзингни халос эт, — жавоб қилди вазир.

Подшоҳ унинг маслаҳатига кўра, иккала ярамас жодугар-афсунгарларни ҳам тўппа-тўғри жаҳаннамга жўнатди. Шу билан ўз жонини сақлаб қолди. Бундан кейин у хотинлар билан алоқа қилмай, хилват жойга беркиниб, Оллоҳ Таолонинг иродасига бўйсуниб, тоат-ибодат билан машғул бўлди.

Давоми келгуси сонда

Ҳикмат, Ҳақиқат, ҳақиқатлар

Юрт қайғуси

...Нега сенинг қалин товшинг «кет» демайди уларга!
Нега сенинг эркин кўнглинг эрк бермайди қўлларга!

Чўлпон. «Бузилган ўлкага».

Абдурауф Фитрат «Хуррият» рўзномаси (1917—18 йилларда 86 сони нашр этилган) саҳифаларида эълон этган уч сочмаси ва бир шеърини «Юрт қайғуси» деб атади. У мазкур туркумни «Ватан ҳасрати», «Халқ дарди» дея баландпарвоз, жарангдор номлашдан ўзини тийди. Ва бу сирадаги дастлабки мақоласини ўзи муҳаррирлик масъулиятини зиммасига олган қуни, яъни, 1917 йилнинг 28 июлида чоп эттирди. Худди шу қуни Петроградда «Июль воқеалари» деб аталган шармандали кўзғалишлар барҳам топиб, Ленин бошлиқ большевиклар икки ҳокимиятчилик мувозанатини зўравонларча бузиб ташлаб, қуролли тўнтариш йўли билан ҳокимиятни олишга ният қилишган эди. Қарийб етмиш йил давом этган йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси)нинг ибтидоси амалда ўша кундан бошланган эди. Фитрат ёзади: «Эй улўғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Нечук кунларга қолдинг? Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун...» Фитрат бу сатрларни Петроград воқеаларини назарда тутиб ёзмаган эса-да, мазкур зўравонлик (диктатура) бундан роппа-роса икки юз йил аввал зобит Пётр томонидан Хивани, Туркистонни босиб олиш учун юборган 3727 пиёда, 617 отлик, икки минг казак, 230 денгизчи, 22 тўп билан йўлга чиққан княз Бекович-Черкасский отряди бошлаган босқинчиликнинг мантиқий давоми эканини чуқур ҳис қилганди. Уртадаги икки юз йиллик фарқнинг қалин пардалари бироз кўтарилса, Пётр «Хива, Туркистон билан тотув муносабат ўрнатиш мақсадида» бу ишга журъат қилган бўлса, Ленин «пролетариат диктатураси» ниқоби билан ҳаракат бошлаган эди. Фитрат «кимсасизлик юкиндан ориғланган танда золимона урулган қамчиларнинг яраси бор», деб ёзаркан, на Пётр юришини, на Ленин зўравонлигини назарда тутмаган ҳам бўлиши мумкин. Бироқ «бош-оёғлари яланғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирурға товуши, қутилурға кучи қолмаган» Ватан ҳаёлини мунгли хотун қиёфасида тасаввур этиб, «Золимлар сени кимсасизми кўрдилар? Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлуғим билан сенга кўмак қилурға ҳозир. Мана мен, чин кўнгил билан сенинг йўлингда ўлурға рози... Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари чопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қўтқараман» (Ўша газета, 31-сон), дея курашга бел боғлаганда, шубҳасиз, рус зобитларини назарда тутган. Фитратнинг бу мардона хитобларига аниқлик киритиш зарурати туғилса, айни 1917 йилнинг бугўдай пишиғида кечган қирғинбарот жанглардан Фитрат асарларига томган, «Хуррият»нинг сарғайган варақларига сингган ўша қонларнинг доғларини аниқроқ илғаш қийин эмас: «Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасинда Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир. Бутун ёлғизгина отларини тарихда қўйиб кетган эл-улусларнинг эзилиб кетдиқларига биринчи сабаб шул айрилиқ, шул иттиҳодсизлиқдир... Биз туркистонликлардаги бу иттиҳодсизлиқдан кўпроқ фойда кўрган, каттароқ осиглангон эски Русия ҳукумати эди...» Шу ўринда Фитратнинг сўзларини бўлиб, Туркистон генерал-губернатори Духовский ўз императори Николай II га 1899 йили ёзган баённомасидаги мана бу сўзларни ёдга олайлик: «Буюк олампадох, Сиз бошқараётган ҳозирги буғ ва электр асрида ҳамма миллий нифоқларни текислайдиган, ўзаро нифоқлардан кучланган умумий тинчлик ғояси ва бунга қандай қилиб бўлса ҳам интилиш чуқур мулоҳазали иш бўлур эди». ¹ Айни шу даъват ва тасдиқда Фитрат мулоҳазаларининг индаллоси айтилган эди. Мақолани ўқийда давом этамиз: «Қуллуқлар улўғ тангримизгаким ўлмак, шу золим ҳукуматнинг йиқилдиғини кўрдик. У золим ҳукумат йиқилди. Русиянинг эски ҳукумати билан биргаллашиб, орамизда нифоқ ва айрилиқ кўрғонларининг дахи йиғилиб кетмаги керак эди (Духовский орзу этган — Ҳ. Б.), лекин бу қорақўрғонлар ҳоло йиқилмади, ҳоло эски чидамини сақлаб турибдир» (25-сон). Фитрат бунда «янги ҳукуматнинг саодат ваъдаларини фойдаланурға» даъват этса-да, бу ҳукумат орадаги нифоқларнинг камайиши эмас, аксинча, уни кучайтиришга уринаётганини англаш мумкин. «Мусулмонлар, ғофил қолманг!» (33-сон), «Биринчи чорамиз» (34-сон), «Шўройи исломнинг хатоси» (36-сон) мақолаларида эса шаҳар думасидан, Шўро сайловида фойдаланиб, думада кўпроқ овоз олиб, демак, мусулмонлар ҳақ-ҳуқуқларини ҳал қилувчилар рўйхатига ёзилишга интилайтган шаҳардаги рус, армани, жухудларнинг найрангларидан мусулмонларни огоҳ

¹ «Всеподданейший докладъ Туркистанского генераль-губернатора Духовского». Ислам в Туркистане. С.— Петербург, 1909, с. 19.

бўлишга чақиради ва бу йўлда улар билан иттифоқ қилган «Шўройи ислом»нинг хатосини кўриб, ажабсинади: «Ажаб, Шўро жамияти (Шўройи ислом) назарда тутилмоқда — Ҳ. Б.) нечун шуну тушунмайди?.. Шўро шу масалани тушунмаган бўлса, миллатнинг ўзи тушунсин ва ортуқ қайси нўмер рўйхатга тавуш бермак керак эдигини тайин этсун» (36-сон). Бунинг учун эса элли яна киттифоқ этмакка» (46-сон) чақиради: «Бугун ер юзида саксон миллион боланг бор. Буларнинг томирларидоги қон Чингизларнинг, Темуларнинг қонидур». У буларнинг кучи дунёнинг ҳар ёнига тарқалган Турк улусининг кучи эканини яна бир бор эслатиш баробарида Тему олдида, унинг сағанасига бош уриб, Турк юртининг қайғулари тарихидан сўз очади: «Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган қонли кўз ёшларим этакларингга тўкарга келдим. Қоронғулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупрогингдан сурма олгани келдим. Номусини бад кишиларнинг оёғлари остинда кўруб турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай, тумўғ оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигини англаб қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган турклик холини арз этарга келдим, ҳоқоним!» (47-сон). Туркларнинг муқаддас ўчоғини золимларнинг оёғлари остидан тозалашга уруниш айнаи ўша 1917 йилнинг кузидаги воқеаларга дахлдор, бироқ «ўз кучсизлигини англаб, қайтиб ўтирган» деганда Фитрат «асосан, икки фирқага тақсим этилган» Бухоро уламосини асл йигитларини узоқ Русия учун мардикорликка бериб, ўзи ҳимоясиз қолган Туркистонни, «Биринчи жаҳон уруши» деб ном олган чалқаш савашлардан ўзига бирор хулоса қила олмай, «Англиз йўнлари» олдида ожиз қолган зиёли ва сиёсатдонларни, юрт олдида турган қатор чалқашликларни назарда тутаяди. Бунинг устига «иккинчи йўла кўзғолон большевик балоси» (49-сон) ва улар «инқилоб» деб атаган Петрограддаги тўнтариларнинг сабабларини ўз газитхонларига тушунтирмакчи ва бунда биз «туркистонийлар учун хатарсиз йўлни белгилаб бермакка уринади. Бир томонда, «Бухоро хонлигида очлик» давом этаётган, иккинчи томондан, ўрис тўралари ва англиз зодагонлари Туркистонга эгалик қилиш учун яширин мушоҳадалар (55-сон) олиб бораётган бу кунларда, «туркликнинг қонини қайнатгувчи, имонини юксалтгувчи бир қувват берган бир суюнчли сўз» (57-сон) туғилди: «27 ноябрнинг кечасинда миллий лайлатулқадримиз бўлган Туркистон мухторияти» эълон қилинди. «Шўл қопқоронғу дунёнинг узоқ бир еринда ойдин бир юлдуз каби ялқиллаган» бу мухториятни олқишларкан, Фитрат «махқама эшикларидан йиғлаб қайтган, ёруғсиз турмаларда ётган, йирткуч жандарманнинг телғуси билан иңкилдан, ёндирулган, осилган қдиндошларимизнинг ҳолатини арз этади: «Элли(к) йилдан бери эзилдик, таққир этилдик, қўлимиз боғланди; тилимиз кесилди, оғзимиз қоплонди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига олинди — тўзумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа буйсундик, бутун борлиғимизни қўлдан бердик. Елғиз бир фикрни бермадик, яшунтурдик, имонларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!» (57-сон) Фитрат гарчанд «демократия ҳаққа таяниб, ҳар бир миллатнинг ўз ҳақларини қайтаришига ишонса ҳам, буни мухториятдан қўтиб, унинг келажигига илҳақ қараса ҳам, бу олдинда бўлажак курашнинг «бисмиллохи» эканини, Мухторият эълон қилинишининг ўзи билан юртдошларимиз озод бўлиб қолмаслигини, уни асрашга, барқарор қилишга куч ва қувват, маблағ ва идрок зарурлигини ўша кунмёқ уқтирганди:

1917 йилнинг 5 декабрида эълон этилган мақоласидан сўнг 1918 йилнинг бошларида 62-сондаги «Бухоронинг ҳоли» мақоласига қадар «Хуррият» саҳифаларида Фитрат «кўринмайди». Деярли ҳар бир сонда бирор мақола, хабар ёки маслаҳат билан қатнашаётган Фитратнинг қарийб бир ойдан мўлроқ вақт мобайнида газитда «кўринмаслигининг сабаби тўғрисида (ҳозирча) турк олими Аҳмад Заки Валиди Тўғоннинг «Хотиралари»да айтилган «Фитрат Туркистон мухториятининг даъвати ила Қўқонга борди», деган маълумотдан ўзга бирор гап айта олмаймиз. Хуллас, Фитрат «Бухоронинг ҳоли»да ёзади: «Русия инқилоби; императорнинг тахтдан тушгани, рус ҳукуматининг халқ қўлига кўчдиғи Бухоро ҳукуматига инқилобнинг ҳақиқати ва инқилобчиларнинг тилакларини билдурди. Инқилобчиларнинг ҳимоясига сиғинган ёшлардан Бухоро ҳукумати бироқ кўрқди». Демак, шу рўхдан аланга олиб, имкониятни бой бермай инқилоб сари ҳаракат қилмоқ лозимлигини Фитрат тушунади: «Яхши сўзлар билан, тавозелар билан, ёлборишлар билан Бухоро ҳукуматини йўлга кетурмак бўлмас. Золимнинг... табиатига ўхшаш бир табиати бордир: қочғонда қувар, қувғонда қочар. Золимларнинг шул табиатларини, шу «аҳволи рўҳия»ларини кўзда тутмайин ҳаракат қилатурғонлар хато йўлдадирлар, зарар кўрарлар. Қўрқмайин, тортинмайин кескинроқ ҳаракат қилмоқ керак бу кун... Мунча адолат ва ҳаққоният қуёшлари билан ёруғон, ойдинлашган бир қитъанинг ўта сохта, инсофсизлик қоронғуси туролмас, йўқолур». Шундай даъват ва чақиқлар билан Фитрат Бухоронинг қоронғудан чиқиши учун йўл ахтаради, ҳатто рус ишчиларига-да эргашмоқчи бўлади, бироқ вазиятни, урис тўраларининг зобитлик тарихини яхши билган адиб бу йўлда ўрис ишчиларига-да эргашиб бўлмаслигини уқтиради (63—64-сонлар) ва натижада Бухоро учун айрича бир йўл — инқилоб зарур, деган хулосага келади. Фитрат «Бухорода инқилоб» туркум мақолаларида ёзганидек, «халқ оғзинда бир тушиб қолди: Бухорода хуррият бўлар экан. Муни ёшларнинг Николай билан рус консулхонаси қила(р) экан». Фитрат Бухоронинг инқилоб йўлини белгилар экан, аввало бу миш-мишларга аниқлик киритмоқчи бўлади, яъни, 1918 йилда юз берган қатор ҳодисаларни таҳлил қилиб, халқнинг кўзини очмоққа ва ана ундан кейин бу ҳаракатни инқилоб сари бурмоққа ният қилади. Шу мақсадда «мана бул рисолати, шунларни англамоқ учун қўлимга олдим. Неча ким ҳақиқатни халққа онгламоқдир. Ҳақиқатни бутун очиб англаша билмак учун бул рисолати уч бўлакка тартиб этдим. 1) Бухоронинг ҳоли. 2) Фитна соатлари. 3) Ёшларнинг тилаклари» (69-сон). Афсуски, рисолатнинг биринчи қисми эълон этилган, холос. 1918 йилги қонли воқеалардан сўнг, «Хуррият» ёпиб қўйилди.

1917-18 йиллар Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий таъсис этган ва Фитрат «эл рўзнома»га айлантирган «Хуррият» газети саҳифаларида эълон этилган Фитрат қаламига мансуб «Туркистонда руслар» номли мақолани муштарийларимиз эътиборига ҳавола қилиш баробарида «Орт қайғуси»да битилган ушбу сўзларнинг ҳеч бўлмаса етмиш беш йил кейин рўёбга чиқишига ниятдошмиз: «Улим сенинг ўлимингни истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга!»

Ҳамидулла БОЛТАБОВ,
филология фанлари номзоди

Абдурауф Фитрат

Туркистонда руслар

Ислом маданияти тарихининг олтунали, юлдузли япроғлариндан буюк бир қисми, шубҳа йўқдирким, турклар тўғрисида ёзилғондир.

Юнондан Румоға, Убадан Константаняға¹ кўчиб келгандан кейин таъсир этиб, таассублари тарафиндан қўл-оёғи боғланиб қолғон маданият билан улум ва фунун, Бағдод салтанатининг эгалари бўлғон аббосийлар тарафиндан турғизилди ва тарбият кўрди.

Ул чоғларда ер юзини баҳри муҳаббат кабирлари каби қоплағон аббосийлар салтанати ёлғузгина сиёсат тенгизи эмас, улум ва фунун тенгизи ҳам эди.

Аббосий салтанати нифоқ, низо, ахлоқсизлик, ғурур, исроф ва зулм каби кўб ижтимоий касалларга тутулиб ўлгандан кейин унинг меросини яна ислом сиёсати билан ислом маданиятини ўз қўлларига олиб турклар сақладилар. Аббосийлардан сўнг улўроқ ислом салтанатларини турклар қурдилар. Аббосийлар қўлиндан чиқиб яна эгасиз қола бошлағон маданиятни турклар асрадилар.

Бизнинг Туркистонимиз эса мана шул буюк турк улусининг бешиги бўлмоғи билан ифтихор қиладир. Елғиз шуми?.. Аббосийлардан сўнг ислом салтанатиға қоровуллик қилғон турк ҳоқонларининг охири ва улўғлариндан бўлғон Темур янглиғ турк қахрамонини Туркистон етиштирди. Яна аббосийлардан кейин «маданияти башария»ни бошлари узра кўтарган турк олимларининг каттаконлари бўлғон Абу Али, Улўбек, Жавҳарий ва Форобий каби ҳикмат тиракларини Туркистон чиқарди.

Афлотунлар чоғинда Афина, Румо салтанатинда Румо, аббосийлар хулофотинда Бағдод қанча тараққий қилғон бўлса, Темур ва Улўбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилғон эди.

Бир кишининг миясиға чоғирнинг қандай таъсири бор эса бир миллатнинг миясиға дахи салтанат ва маданият ичгусининг шундайин таъсири бордир. Салтанат, бойлик ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздағи салтанат қиличи билан маданият дафтарини бир ёнда кўйиб сафоат чолғуларини олдиқ. Урдиқ, чопдиқ, ичдиқ, йиқилдиқ, ёндиқ ва шунлар учун бир-биримиз билан уришдиқ...

Мана шул чоғларда эди ким: Русия давлати бизнинг ўлжаларимизни келиб босди. Ортуқ биз Туркистон турклари Овруро маданияти ташиғувчи бўлғон рус миллатиға йўлиқғон бўлдиқ. Маданий руслар билан қотишиб унларнинг далолати билан Овруронинг маданий ва ижтимоий усуллариндан таъсир олмоғимиз керак эди.

Шуни ҳам айтиб ўтайлуқким, мундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасиндан олмоғи(ми)з мумкин эмас эди. Чунки бизнинг авомимиз унлардан юз маротаба маданийроқ эдилар (ҳозир ҳам шундай). Русларнинг ўқуғон, тарбияли қисмлариндан социализм ва қардошлиқ маслакинда юрғонлар ҳам императорлиқ ҳукумати тарафиндан қузилиб, қисилиб турғонлари учун бизга бирор таъсир қўёлмас эдилар.

Қолди: рус миллатчилари, рус бойлари ва рус пўплари билан шунларнинг қоровули бўлғон император ҳукумати. Биз туркистонлилар ёлғиз шунларнинг қўлинда қолдиқ. Не кўрган бўлсак, шунлардан кўрдиқ.

Энди кўрайлик қани: шунлар бизнинг тараққийимиз ва Овруро маданиятидан таъсир олмоғимиз йўлинда бирор иш қилдилар ёҳуд қилмоқчи бўлдиларми?!

¹ Истамбул

Рус капиталистлари билан рус пўпларининг содиқ ва ишончли қоровуллари бўлгон эски Русия ҳукумати элли(к) йил орасида Туркистондаги турк болаларининг фойдалари-га бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлдимми?

Мана шул саволга — «йўқ!»дан бошқа бир жавобимиз йўқдир. Юртимиз: элли(к) йиллик бир идорайи аскарийа остида турдиғи учун биз Оврупонинг маданий миллатла-ри билан кўришолмадиқ, унларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрлариндан истифода қилолмадиқ. Бизнинг кўзларимизни очдурмаслик учун фикри очиқ татар қариндошла-римизнинг дахи Туркистондан ер олмоқ ва Туркистонда мактаб очмоқлари манъ этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдирмак тилағи билан Устраумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда ғазита чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни онглатмоқ учун ўз тарафимиздан очилгон мактаблар ва ғазиталар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми ғасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлгон рус ва армани-дан тубанда тутилди.

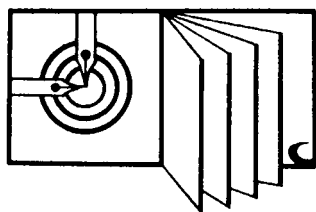
Бухоро ва Хива ҳукуматларининг дохилий истиқлоллариға, миллий номуслариға турли баҳоналар билан тажовузлар қилинди. Бу икки ҳукумат ўз ўлкаларинда ўз ҳукм-ларини юрутолмас бўлдилар. Мамлакат ва миллат қоидалариға бу икки ҳукумат тарафиндан сира бирон ҳаракат содир бўлгонда ҳам неча қизғин нўталар ва золимона таҳқир билан йўллари олинди.

Элли(к) йилда(н) бери шундайин ҳақсизлиқлар ва зулмлар орасида бўғулиб келган Туркистон бу кун ўз мухториятини эълон қилди. Ҳўқандда ижтимоъ этган Туркистон-нинг тўртинчи қурултойи ўз баённомасинда «Федератса асосига қурулгон Русия жумҳу-рияти ила бирликда қолғони ҳолда Туркистон мухторияти» деган сўзни ёзиб Рус ҳуку-матиға содиқ қолдиғини билдурди.

Шунинг ила баробар «Туркистонда ақолият ташкил қилгон миллатларнинг ҳуқуқла-рининг ҳар жиҳатдан сақланмоғини ҳам тантанали суратда» эълон этилиб, адолат бай-роғин кўтарди.

Элли(к) йилдан бери шунча зулм орасинда қолгон Туркистон бу кун ўз мухторияти-ни шунча адолат ва садоқат билан эълон қилибдур. Билмадиқ нечундирким, ҳозирда иш бошинда тургон адолатчи большевиклар муни қабул қилмай турайлар!..

«Хуррият» рўзномаси, 1917 йил,
63—64-сонлар

Мусурмон Намоз

Янги туйғу тадрижи

70-йилларнинг сўнгида адабиётимиз саҳнасига чиққан ижодкорлар ҳалигача янги авлод деб аталмоқда. «Ёш» ёки «янги авлод» деб аташ, албатта, нэқ расмийликнинг ўзгинаси. Агар биз турғун қарашлардан узилиб, адабиёт саҳнасига тепароқдан назар ташласак, адабиёт ҳамиша ёш ва навқирон, деган оддий ва азалий ҳақиқатни англаб етамиз. Лекин, адабиётшуносликда ёш ёки янги авлод деган тушунчалар мавжуд экан, буларнинг тубида ҳам недир бир асос мавжуд эканлигини унутишга ҳаққимиз йўқ. Шу нуқтаи назардан ёндашсак, ўзидан олдин ўтганларга ва ўтаётганларга нисбатан бу авлод ҳақиқатда янги эканлигини, ёш эканлигини тан оламиз. Бу янгиликнинг сабаблари нималарда кўринади?

Тоталитар давлатчилик тартиботига қурилган тузумимизнинг, яна ҳам аниқроғи, социалистик реализм методининг адабиётга кўрсатган катта таъсири, адабиётни ҳукмрон ғояларга хизматкор бўлишга мажбур эта олгани, адабиёт учун бош мезон — бу ғоявийликдир деган тушунчани сингдиргани бўлди. Эҳтимол, мутлақо эркин жамиятда ғоянинг бош ролга даъвогарлиги адабиётга унчалик катта зиён етказмас. Чунки, адабиёт ҳам мақсадли бўлиши, бирон бир ғояни илгари суриши, шунинг тасдиғи ёки инкори хусусида баҳс юритиши табиий. Лекин ғояларнинг мавжудлиги, уларнинг инсон фаолиятининг ҳар қандай кўринишида ҳукмрон ўрин тутушига интилиши, ҳаёт — ғояларнинг маҳсули эмас, аксинча, ғояларнинг ўзи ҳаётнинг маҳсулидир деган оддий ҳақиқатни унутишга олиб келмаслиги керак эди. Эркин жамиятда ғоялар кураши табиий туғ олади ва у ҳаёт оқимини белгиловчи кучга эга эмас, балки турмуш унсурларидан бирига айланади.

Ҳаётда шахс эмас, коллектив бирламчи мавқе тутуши ҳақидаги инсон онгига мажбурлаб сингдирилган тушунча алоҳида шахснинг маънавий ҳаёти такомилини секинлик билан йўққа чиқара бошлади. Яратувчи, ижодкор — руҳият чўққилари сари тинимсиз кўтарилиши лозим бўлган инсон ўрнига истеъмолчи шахс пайдо бўлди. Излаш ва интилиш эмас, топиш ва йўқотиш эмас, бориға қаноат қилиш ҳисси ғолиб келди. Кўрсатилган йўлдан оғишмай юриш фазилат санала бошлади. Инсон шунга кўникди, кўнди. Унинг руҳияти қашшоқлашиб, бор маънавий бойлиги қачонлардир, кимлардир ҳайқириб айтган, одамларнинг бошига муштак киргизган умумий бахт, умумий тенглик, тинчлик, фаровонлик ҳақидаги шиорлардан «Борат бўлиб қолди. Адабиёт ҳам мавжуд ҳаёт инсоннинг яшаш тарзига қанчалик мос эканлигини ўйлаб ўтирмай, борини куйлай бошлади. Мабодо, унинг сатрларида бирон бир қайғу-ғамнинг, дарднинг излари кўришиб қолса ҳам, сабаб — руҳий изтироб бўлмай, майда-чуйда йўқотишлар, севги оҳ-воҳларидан иборат эди. Майда туйғулар ҳаётда ғолиб келганлиги каби, адабиётда ҳам музаффар эди.

Албатта, истиснолар ҳамиша мавжуд. Бизнинг совет адабиётимиздан эса бундай истисноларни керагича излаб топса бўлади. Ойбек лирикасини, Ғафур Ғуломнинг «Кузатиш», «Соғиниш», «Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим» каби дурдона шеърларини, Мақсуд Шайхзоданинг ақл ва самимият, улкан инсонпарварлик жўшиб турган шеърларини, Абдулла Ориповнинг 60-йиллар шеърятини, Рауф Парфи ижодини мисол қилиб келтириш ва руҳиятимиз ҳамиша уйғоқ эди, у бақкана туйғулардан устун тура олган, шеърятимиз яна асрлар ўтса-да, барибир қўл етмас юксакликларда қолаверадиган шеърый асарларга эга, дейиш мумкин. Лекин адабиёт, хусусан, шеърят фақат дурдоналардан иборат бўлмаслиги равшан. Асл гавҳар кўримсиз чиғаноқ ичида бино бўлгани каби дурдоналар ҳам аслида ўртамиёна асарларнинг бағрида ўсади. Агар шу ўртамиёна адабиёт бағрида ёруғлик, эзгулик, эркин руҳ ва эркин фикр бўлмаса, дурдоналарнинг пайдо бўлиши имконияти ҳам шунчалик камаюди. Масалан, Ғ. Ғуломнинг қанчадан-қанча шеърларини бугун фақат лабда истеҳзо билангина ўқиш мумкин. Инчунун, А. Ориповнинг беқийё ва бетимсол шеърларини ҳам эркин фикр ва эркин руҳнинг улуғвор ҳаракати маҳсули эмас, аксинча ҳар томондан қувғин қилинган, бир ёруғлик, бир йўл тополмай даҳшатли изтироб ичида қолган руҳнинг нолалари эканлигини бугун ҳам тушунмаслик густоҳликдир. Руҳ тақомил топмоғи мумкин бўлган ҳар қандай йўл тақатақ бекилик, қатъий режа сифатида белгилаб қўйилган ёлғиз «хиёбон» қолган тақдирда, ўзининг ҳатто эркин эканлигини ҳам англашдан маҳрум этилган руҳнинг изтиробидан буюкроқ изтироб, унинг туйғуларидан кўра юқумлироқ туйғу бўлиши мумкинми?

Уйчан кеча, тун ичра танҳо
Рауф, дўстим, қолдик икковлон.
Биз меҳрга тўймадик асло
Бир ёруғлик излаймиз ҳамон, —

деб ёзганда Рауф Парфи замона зулмида қолган руҳ изтиробини, ҳолатини нақадар теран ифодалай олган эди!

Лекин абадий шундай қолиши мумкин эмас эди, ахир.

Инсон, шубҳасиз, маълум жамиятда яшайди. Лекин ундан ички, маънавий ҳаётини тортиб олиш — унда инсонликдан асар ҳам қолмайди, жонсиз танага ённки темиртанга айланади. Совет жамиятидаги энг катта фожиалардан бири ҳам шу эдики, у шахсининг ички маънавиятини тортиб олиб, фақат ижтимоий ҳаётини қолдирди.

Ёшлар шеърятини адабиётга олиб кирган биринчи ва айтиш мумкинки, энг асосий янгилик алоҳида шахсни — шу жамият кўйида яшаб, унинг касалликлари билан оғриган, унинг дардларидан узоқлашиб кетолмаган, лекин шунга қарамасдан, ўз маънавиятига эга бўлган шахсни бадиият оламидаги бош қаҳрамон мансабига кўтаролгани бўлди.

Социалистик реализм методи адабий образларнинг марказига типиклик шартини қўяди. У «шундай бўлса яхшироқ бўларди» деб ўтирмайди, балки талаб қилади ижодкорни мажбурлайди. Кўпчиликка ўхшасин деган талаб, муқаррар суратда «ўхшамаса, айрича бўлса керакмас», деган инкорни ҳам тугдиради. Бу эса ўз навбатида адабиётнинг инсон томон тўла бурилишига, унинг фақат ва фақат инсон қалбини тасвирлашига монелик қиларди. Адабиёт қурилишни, колхоз ёки заводни тасвирлаш лозим, шуларнинг «винтчаси» бўлган одамларни ҳам йўлақай курсатиши мумкин. Зеро, инсон — бир «винтча», холос.

Ёш авлод эса ҳукмрон мафкура адабиётга белгилаб берган бу каби чалқаш тушунчаларга кўпмат эътибор бериб ўтирмади. Бу ерда сталинизм қатагонларининг узоқлашгани, чандиқлар битиб, оғриқлар сезилмай қолгани, тажрибасизлик туфайли «сиёсат» деган даҳшатли куч нима эканлигини етарлича илғай билмаслик ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ҳарҳолда, у бошини кўтариб теваракка қаради ва атрофида... дард ва бахтга қоришиқ бир оламни, Одам Ато ва Момо Ҳаво замонидан бери мавжуд замину осмонни кўрди, шулар билан бетма-бет турган ўзини англади. Бу чексиз коинотда «Мен» ва «Дунё» деган иккита тушунча мутлақ эканини, бошқа ҳаммаси нисбий, ўткинчилигини тушунди.

Албатта, бу жараёнларнинг барчаси онгли суратда кечган деб айтиш қийин. Эҳтимол, тахминан шу тарздаги фикрлар мавжуд бўлгандир ҳам. Лекин мен буларни англаш жараёни кўпроқ ҳиссий тарзда содир бўлган, деб ўйлашга мойилман. Ахир ҳамма йўллар олдиндан ўйланган, аниқ-равшан чизиб берилган бўлса, «баъзи бир йўлдан оғишлар умумий ғоянинг эмас, айрим шахсларнинг хатоси» бўлса, яна ўйлаб, фикр юритиб, тафаккур изтироблари ичра ёнишдан не наф бор? Коммуна ғоялари умуман олганда, жозибалидир. Тенглик, озодлик, биродарлик, фаровонлик ва ҳоказо қарашлар ҳар қандай эзгу мақсадли ижодкор руҳини ўзига жалб этишга қодир. Буларнинг ҳаммаси давлат, ҳукмрон мафкура томонидан бош мақсад деб эълон этилган эди. Бу эса тажрибасиз ёшларни алдаб қўйиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик даркор.

Усмон Азимовнинг дастлабки тўплами — «Инсонни тушуниш»дан ўрин олган (бир қадар юзаки, яланғочлигини ҳисобга олмаймиз) мана бу мисраларни шундай туйғулар натижаси деб тушуниш мумкин:

Сир кўп олам қаърида,
Мўъжизага қон олам.
Бу ҳаётнинг бағрида
Мўъжизадирман мен ҳам.

У. Азимовнинг бу ва бошқа кўпгина шеърларидаги таъсир куч ҳам шунда — ҳар бир инсоннинг такрорланмас бир мўъжиза эканлигини тасдиқлашида, жўшқинлик, кўтаринкилик билан исботлашидадир. Унутилган, маънавий ёлғизликка маҳкум этилган шахсни бор бўй-басти билан кўрсатиб, ўқувчиларга ўзлари ҳам аслида шу лирик қаҳрамон каби ёлғиз ва «меҳрга зор» (Мен меҳрга бирим, зор, Ташна эрурман шу пайт...) эканлигини кўрсата билишидадир. Бу ёлғизлик туйғуси ҳаддан ташқари юқумли. Зеро, шахс унутилишга маҳкум этилган замонда сал-пал бўлсин ўзини англай бошлаган инсоннинг ўзини чексиз бир саҳрода («Сен йўқ эдинг, бесарҳад фазо, Олти қитъа, тўрт баҳри улкан Уртасида яшадим танҳо, Муштдай мўъжаз юрагим билан») тасаввур этиши, англагучи ва тушунувчи бир зотга муҳтож бўлиши табиий.

«Мен» муаммосига, шахсининг бу даҳри дун, шу жамият аро ёлғизлиги фожиасига бағишланган У. Азимовнинг яна бир шеъри диққатни ўзига тортади:

Кўёш ботиб кетди. Туғилмоқда тун.
Ҳали ўпилмаган, маъсум, бокира.
Кўчада юрибман, мен нима учун
Мен ахир ўлганман, мен бир хотира.

Албатта, бу шеърга утилитар манфаатли бир маъно юклаш, севги тўғрисидаги романтик сербўёқ бир шеър деб қараш осон. Лекин бир бошқа нуқтани эсдан чиқармаслик лозим. Уқувчиларнинг дилини титратган нарса кўтаринки севги лаҳзаларининг майин тасвири эмас, аксинча севги интизорлигини энгиб чиқаётган шахсининг «Мен тирикман» деган ҳайқирғидир.

«Халқ», «коллектив» деган сўзларга асосий урғу қаратилиб, «мен» тушунчаси истеъмодан чиқарилар, шахс такомлига йўл берилмас экан, жамият ривожини ҳам тўхтайди. Биз бугун ўша даврларни «турғунлик» ибораси билан атамоқдамиз. Ана шу турғунлик ўз ордидан замонсизлиқни ҳам эргаштириб келди.

Бизга фасл керак. Фарқи йўқ бизга
Ҳатто у бешинчи фасл бўлса ҳам, —

дейди Муҳаммад Солиҳнинг лирик қаҳрамони. Бу сўзларни мустақил шахсларга муҳтожлик сезмаган жамиятни инкор қилиб, янги фасл, ҳаракат, янги ҳаёт ислаётган одамнинг сўзлари деб талқин этиш керак. «Наҳот «хайр»лашиб қиш билан, энди Бирон бир фасл йўқ «салом» дейишга» каби мисралар эса замонага ўқилган ҳукмдек англашилади. Ва аёнки, бундай ҳукмни шу замонага алоқаси бўлмаган, («Гўё меҳмонлардай узоқдан келган, Ва ҳеч ким чиқмаган истиқболига») янги авлод айтиши мумкин эди. Бу фикрнинг мантиқан давом эттириб, М. Солиҳ «Биз эса ўзимизни «турғунлик болаларини» — вақтсизлик фарзандлари ҳисоблаймиз», деган эди матбуотдаги суҳбатларнинг биринчи қисмида.

Дунёга кўзини катта очиб қараган ва ўзининг унга кераксиз эканлигини анлаган шахслар ўзларига таянч, юпанч қидира бошладилар. Узига йўл излаётган ёлғиз шахснинг изтироблари ва эзгуликни кутиши мавзуси кўп шеърларнинг ўзагини ташкил қилади. Масалан, мазкур ҳолат М. Солиҳнинг «Шу пайтда» деб номланган шеърда мана бу тахлитда ифодаланади:

Кимдир сенга шу пайт мактуб ёзмоқда,
Кимдир хаёлида ўпмоқда сени,
Кимдир сенга атаб чуқур қазмоқда,
Кимдир кимларгадир хўп мақтар сени.
Кимдир сени севар, ким олар қасос,
Сен ҳамма жойдасан — яқин, йироқда.
Демак, сен шу пайтда мутлоқ беасос
Шеърлар ёзаяпсан ёлғизлик ҳақда.

Бу ерда бироз яланғочлик ҳам бор. У эса шеърни бир қадар пастга тушириб, ўта мантиқий фикр — силлогизм (икки фикрдан учинчи мантиқ чиқариш) ҳолига келтириб ўқувчиларнинг дилида шеър деган муқаддас нарсанинг ўзига маълум даражада иштибоҳ туғдиради. (Ихчам ва лўнда баён қилинган самимий фикр ва ўқувчиларнинг ҳолатига мос бўлган психологик асос ўзига жалб эта олади, тўғри, лекин қачондан бери яхши гап айтиш дегани — шеър саналадиган бўлиб қолди? Умумий ёлғон асосига қурилган жамият ҳақ сўзни инсоний муносабатлар доирасидан суриб чиқаргандан сўнг, унинг сўнги мақони адабиёт, ҳусусан, шеърят бўлиб қолди. Қофияси ва турғоги жойига келтириб айтилган ҳар бир ҳақ сўз ўз-ўзидан шеър деб тушинила бошланди, — мана гап қаерда.)

Шоирнинг «Кўчиш» деб номланган бошқа бир мўъжаз шеъри ёшлар шеърлятидаги лирик қаҳрамоннинг дилини аниқ тавсифлаши билан, унинг руҳиятидаги ботиний ҳаёт белгиларини яққолроқ кўрсатиши билан диққатга сазовор:

Масалани ечолмай,
Ҳуноб бўлган бир ўқувчидай,
Пардани сурдим-да,
Дераза юзидан артиб ташладим
Менга қараб турган дунёни.
Ва ўзим,
Мен ўзим айландим дунёга.

Мен ўхшатишнинг гўзаллиги, жозибаси ёки бир қисм ўқувчилар учун мураккаблик туғдириши ҳақида эмас, балки лирик қаҳрамон ҳолатига эътибор қилиш лозимлиги ҳақида сўзламоқчиман. Бугун «Турғунлик даври» деб аталаётган ўша давр (гарчи унинг асоратларидан ҳали ҳам батамом узилиб кетолмаган бўлса-да) ростдан ҳам ечлиши деярли мумкин бўлмаган жумбоқ, масала эди. Унинг байроқ қилиб кўтарилган қонунлари билан яшаш амалда мумкин эмас, кўпчилик қилаётгани каби тилда маъқуллаб, дилда шубҳа билан қараб, амалда уни тўла инкор этиб, ўзи билганича, қўлидан келганича яшаш эса, байроқ этиб кўтарилган қонунларга бир қадар ишончи сақланиб турган софдил одам учун қийин. Бундай иккиюзлама ҳаёт одамнинг ич-эттини, борлигини еб, адо қилади. Лекин яшаш шарт экан, одам ҳали ўлмаган, тирик экан, демак, учинчи бир йўлни топишга мажбур. Бу йўл — ўзлик дунёсига, руҳ оламига чекиниш, дунёдан юз буриш ёки шоир чиройли қилиб айтгани каби, дунёни дераза юзидан артиб ташлаб, ўзи дунёга айланишдир. Ўзи подшо, ўзи фуқаро бўлган кўнгил салтанатидагина одам тўла эркин бўлиши мумкин.

Мазкур шеърда бу дунёнинг фонийлиги ва шу боис боқий дунёга дахлдор бўлиш учун инсондаги бирдан-бир ўлмас моҳият — руҳга қайтиш лозимлиги ҳақида кўҳна адабиётимиздаги ғоялар билан уйғунлик бор. Маълум маънода уни ўша тафаккур изланишларининг янги замондаги кўриниши деб ҳам қабул қилиш мумкин. Лекин, менингча, бу унчалик ҳам тўғри бўлмаса керак. Назаримда, бу ерда узлуксиз тадриждан кўра тасодифий ўхшашлик кўпроқда туюлади. Ҳарҳолда, классик шеърлятидаги бу хил ғоялар боқий ва фоний дунё ҳақидаги диний-фалсафий таълимотга кўпроқ асосланганлиги шубҳасиздир. Янги шеърятда бу ғоянинг яна юзага қалқиб чиқиши эса илтимойий ҳаётдаги имконсизлик, иложсизлик билан боғлаш маъқул. Зеро, коммунистик дунёқараш, материалистик онг ҳаёт биттадир, деган ақидага кўпларни ишонтириб қўйган, лекин шарт-шароит шунга ишонганларнинг ўзининг ҳам тўғри, инсоний яшашига имкон бермаётган эди. Шунинг учун ҳам мен бу ерда фалсафий мантиқдан кўра борлиқни табиий инкор қилиш кўпроқ ўрин тутайди, деб ўйлайман. Юқорида келтирилган парчалар, умуман 70-йиллар шеърляти биз унга нисбат беришимиз мумкин бўлган ҳар қандай таърифу тавсифлардан кўра кенгроқ ва кўламлироқдир. Унинг ноинсоний ва эрксиз жамиятда эркин бўлиб қола олган қаҳрамони доимий тадрижда, такомилда. Унга синчиклаб назар ташласак, унинг бағрида ҳали-ҳозирча биқик қолаётган, ўз-ўзи билан, қалби жамият сингдирган нуқсонлар билан курашаётган, жанг майдони фақат ўзининг руҳий оламида мавжуд бўлган лирик қаҳрамонни кўрамиз, лекин уни қадамба-қадам кузатишда давом этсак, унинг аста-секинлик билан асл курашчанлик хислатларини касб эта борганини, дунёни, бу ноинсоний ва эрксиз жамиятнинг танқид баробарида у билан курашга ҳам киришганлигининг гувоҳи бўламиз. Тўғри, бундай курашчанлик илгари ҳам мавжуд эди. Фақат бу пайтларда у ҳали дунёни билиб, англаб, сўнг курашга тушган кишининг вазминлиги эмас, балки болалик ўжарлиги ёинки жангарилликка ўхшашроқ бир нарса эди. Шавкат Раҳмоннинг «Трамвайда» деган шеъри

фикримизга ёрқин мисол бўла олади. «Резинага ўхшар эски трамвай», деб бошланувчи бу шеърда «бузуқ эшикларга осилиб» турган «бошьяланг», қоракўз, митти бир бола» ҳақида ҳикоя қилинади. «Митти бола»нинг ким эканлиги ҳам шеърхонга кундай аён. Бугун бу образни бироз умумлаштириб ва айни замонда муайянлаштириб, ҳаётга энди қадам қўйган ёшларнинг рамзий образидир дейиш ҳам мумкин. Бутунлай шу болакай тарафда турган шоир ўз ҳисларини яширмасдан «ҳой бола, бўшашма, чида бир нафас, ўзингни вагонга урарвер дадил», деб далда беради. Дунёни «эски трамвайга», янги авлодни «митти бола»га ўхшатган шоир «тортинма, олдинга интил, сўрамай, нима бўлса ҳамки, бола, барибир кетмаслиги керак сенсиз трамвай», деб хулоса чиқаради. Шу хулосанинг ўзидаёқ болаларга хос жангарилик кўриниб турибди ва бу жангарилик ҳали билимга эмас, кўпроқ савқи табиийликка асосланган.

Дастлабки пайтларда табиий инкор заминига қурилган ва рамзий образларда намоён бўлган курашчанлик тез орада дунёни ботиндан теран англаш, унинг қонунларини кашф этиш ва оқибатда — бузуқ дунёнинг кўринишларига эмас, сабабга — дунёни бузилишга олиб келган асосий моҳиятга қарши кураш биринчи паллага чиқди. Тўғри, англашнинг ўзи ҳам кўпинча жўнроқ эканлиги, схематиклиги бугунги ўқувчини бир оз таажжубга солиши, ўша даврнинг шеърини дидини тушунолмай ҳайрон, қолишига сабаб бўлиши мумкин. Бунга ҳам мисол тариқасида Ш. Раҳмоннинг «Бир хонадонда» деб номланган шеърини кўриб ўтайлик:

Бунда ҳамма ўзини севар,
биров суймас мунис гулларни,
болаларнинг юрагида ҳам
ўстиришар фақат пулларни.
Ва уларнинг юракларида
ғараз, фосиқ ҳаваслар тунар.
Афсус, ўлар қанча даҳолар,
қанча ёниқ юраклар сўнар.
Унутишиб қўйган бу ерда
нима имон, инсоф, эътиқод,
яшайдилар бир-бирин алдаб,
ўзгаларнинг қайғусидан шод.
Юрак бунда тўхтама асло,
қара, қандай ёмон анқийди
сўлиб қолган орзу-хаёллар,
чириётган туйғулар ҳиди.

Мен бу шеърни шарҳламоқчи эмасман. Илло, унда шарҳга муҳтож томонларнинг ўзи йўқ. Бу нуқсонми ёки фазилатми — баҳолаш ҳар кимнинг ўзига тан. Лекин биз ҳаммамиз биргаликда буни шеърятимиз тарихининг бир далили, бадий-маънавий тафаккуримиздаги бир босқич сифатида ўз-ўзимиз учун қайд этишга мажбурмиз. Адабиёт илмининг мақсади адабиётни тушутириш эмас, ўрганиш жараёнида бадий-маънавий тафаккуримиз қай томонга йўналганини, нималарга эришиб, нималарни бой берганимизни яхшироқ англашнинг, ўзлгимизни тушунишнинг бир воситаси бўлишидир. Шу жиҳатдан қараганда, бу шеър бизнинг дунёни шунчаки инкор этиб ёки шунчаки мадҳ этиб келишдан бир қадам юқорига кўтарилганимиз, кўзимизни каттароқ очганимиз, теварак-атрофнинг моҳиятини англай бошлаганимиздан далолатдир. Агар ундаги фикрнинг ҳаддан ташқари яланғочлиги, қофияга солинган, туроғу вазни ўрнига келтирилган ғоянинг шеърхон шуури, руҳига бульдозер каби босиб келиши кимларнингдир нозик дидини бугун қониқтирмай қўйган бўлса ҳам, барибир, бу ўзимизнинг тарихимиз эканини тан олишимиз зарур.

М. Солиҳнинг «Вертерга қўйилган айбнома» деган шеъри бор. У 1979 йилда ёзилган. Лекин анча кейин — 80-йилларнинг бошларида матбуот юзини кўрган. Бу шеър ҳам ўз ичидаги «жанг»лардан бироз бўшаб, асл моҳиятини, тўғри англай бошлаган эркисиз жамиятдаги эркин шахс кечинмаларини чизиб бергани билан эътиборимизни ўзига тортади.

Сизнинг аср ўғри ва сотқинларни
Осарди аямай, дуч келган жойга,
Шунча ҳам ваҳшийлик бўларми, ахир,
Бизда-чи, ўғри йўқ. Мабодо оссак,
Ҳурмат тахтасига осамиз, Вертер.

Шеър истеҳзога лиммо-лим тўла. Шоир киноя воситасида сохталикларни фош этади, ўзи мансуб воқеликда уричб кетган ёлгон ақидалар устидан аччиқ кулади. Диққатга сазовор томони шундаки, шоир гўё ўз қилмишлари устидан истеҳзо қилаётгандек қалам юритади. Маълум маънода ўзининг ҳам шу жамиятга мослашганини тан олади. Ёлгончи жамиятнинг шахсни емириши қандай даҳшатли кўлам касб этганидан огоҳ этади.

Шахс ва жамият... Умуман олганда, бу — абадий мавзу. Ҳар қандай шахс ўзининг жамиятдаги ўрнини аниқлашга интилар экан, беихтиёр ўз ақидаларини баён эта бошлайди. Хуршид Давроннинг бевақт нобуд бўлган истеъдодли рассом Ш. Абдурашидов хотирасига аталган бир шеъри бор. Менингча, у «ёшлар» шеърятининг лирик қаҳрамони табиати ёрқин ифодаловчи асарлардан бири саналади ва яна кўп тадқиқотчилар унга мурожаат қилсалар керак:

Биз шундай яшаймиз.
Севиб май, чоғир,
Қонуну расмга телба-тескари,
Биз минг йил қутишга розимиз, ахир,
Дарахт шохларида баргдек ўсгани.

Бу шеър шоирнинг анча чиғириқлардан ўтказиб тайёрланган «Болаликнинг овози» (1986 й) китобида қуйидаги кўринишда берилган:

Биз шундай яшаймиз,
Ватанга фидо,
Тайёр туриб уни ёвдан тўсгани,
Биз минг йил кутишга розимиз, ҳатто
Дарахт шохларида баргдек ўсгани.

Кўриниб турибдики, гарчи шеър ижтимоийлашган, унга «юксакроқ», олижаноброқ» туйғулар юклатилган бўлса ҳам, уни ютган деб айтиш қийин. Илло, биринчи нусхада у асл ҳақиқатга асосланган, лирик қаҳрамон юрагининг туб-тубида ботин ётган туйғуларни соҳир бир қувват билан бўрттириб ифодалаган эди. Иккинчи нусхада эса у, назаримда тазйиқ остида умумий оддий бир фикрга айлантирилган. Агар биз биринчи нусхани ўқиб, унинг фақат шу замоннинг одами дилининг акси эканлигини тан оладиган бўлсак, иккинчи нусхадаги фикрни эса, хоҳлаган мамлакат фуқаросининг оғзига солиб қўйиш мумкин.

Ешлар шеърини ўзи билан янги шеърини шакли ҳам етаклаб келди. Албатта, бу ҳукми ҳаммага бирдай тадбиқ қилиш қийин. Азалий аъналарни давом эттириб, уларга баъзи бир янги унсурларни киритаётганлар ҳам, эски шаклдан анча узилиб, оралиқ бир шаклларда ёзаётганлар ҳам, бутунлай янгича ёзиш йўлига ўтганлар ҳам, турлича йўналишларни жам қилишга уринаётганлар ҳам бор. Хулласки, бу шеърини ранг-баранг. Биз ҳозир янги шаклда ёзаётганлар ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Бир пайтлар М. Солиҳнинг бор-йўғи икки қатор: «Биз сен билан хўрозни эмас, Биз сен билан тонгни кутамиз», шеъри кўпларнинг диққатини ўзига қаратган, ҳаяжонга солган эди. Аслида уни шеър дейиш мумкинмикин? Бу ахир фикр-ку. Тўғри, унда образлилик бор, хўроз ва тонг шунчаки сўзлар эмаслиги, улар образ, яна ҳам тўғрироғи рамз эканлиги кўриниб турибди. Лекин шундай бўлса-да, биз — ўқувчилар барибир уни фикр деб қабул қиламиз. Чунки, инсоннинг ҳар қандай мушоҳадасида у ёки бу даражада образлилик бўлмасдан илож йўқ. Шеърини эса образнинг аҳамияти жуда улкан, у фикрни тўлароқ етказиш воситаси бўлишдан кўра каттароқ юк ташиydi. Фикрнинг ўзи қанчалик аҳамиятга эга бўлса, туйғулар ҳам, ифодаланган образнинг ўзи ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Шеърини инсонни яхлит тасвирлайди, фикрларини ҳам, туйғуларини ҳам. Шеърини образ эса уларни жипслаштириб турувчи, биргаликда курсатувчи воситадир. Шу томондан қараганда, М. Солиҳнинг бу шеърини жудаям юқори баҳолаш қийин. Лекин шу кичик образли фикр — шеърда тўғилиб келаётган янги қаҳрамоннинг ва янги шаклнинг асосий қирралари бўртиб кўринаётганлигини ҳам тан олиш керак. Кўп йиллар давомида эркин фикр бўғиб келинди. Бу эса ўз-ўзидан равшанки, фикрга чанқоқликни келтириб чиқарди. Ҳамма қатори бўйини эгиб, қуллуқ қилиб, айтишганига хўп деб, буюришганига кўникмаган, ўзи ҳамма томондан кўзга кўринмас занжирлар билан чирмаб ташланганини англаган ёки англаётган одам, улардан қутулиш учун даставвал эркин фикр ёнига қуллуқ қилиб боради. Унинг учун бирдан бир ҳаёт тафаккур ҳаёти бўлиб қолади. У шундан ўзгасини тан олмайди. У барча занжирларни узининг бирдан бир йўли фикрдир деган тўхтамага келади. Унинг ҳаёти яхлитлигича фикрга айланади. Яъни, яхлит фикр унинг туйғуларини ҳам ифодалайдиган бўлади. Лирик қаҳрамон атрофга қарайди ва бу эркин жамиятни тунга ўхшатади, у ўзининг дилида тонг умиди қалқиб турганини ҳис қилади ва фақат шуни ёзади. У тунда яшайман экан, атроф қоп-қоронғу, бирон ёруғлик кўрмаяман деб дард-алам чекиши ҳам мумкин эди. Лекин унинг учун мана шу икдорнинг, илк бор англашнинг ўзи муҳим. Унинг учун фикр — тун деворини ёриб ўта олган илк шуъла ҳаммасидан муҳим. Шунинг ўзини ёзади. Чунки англаш жараёни энди бошланяпти. Бу ерда эса фикр биринчи босқичдир.

Янги қаҳрамоннинг дастлабки моҳияти фикр экан, ҳўш, янги шаклнинг дастлабки моҳияти нимада кўриняпти?

Яна ўша фикрнинг ўзида.

Шу ўринда ғалати бир савол тўғилади: ҳар бир шеърда, албатта, бирон-бир янги фикр ёки гап айтиш шартмикин ўзи? Эрта баҳорда энди бўртган куртани кўрган кишининг дилида қандай тўфонлар кўзғолмайди, дейсиз, ахир бу тўфонларнинг кўпчилиги бирон бир муайян фикрдан холи — тил-забонсиз туйғулар бўлиши ҳам мумкин-ку. Илик куз кунларида табиат қонунларига қасдлашган каби йўл ёқаларида ниш урган майсаларни кўрганда тириклик ҳақида, умр ҳақида; тасодифан катта кўчада рўпарамизда тобут кўтарган оломон чиқиб келса ўлим, фоний ва боқий дунё, ажалдан кейинги ҳаёт, қиёмат кунининг ҳақиқи тўғрисида азалий ўйларга берилишимиз ҳам ҳақиқат-ку. Ҳар доим янги фикр, янги туйғулар билан юрмаслигимиз, эски фикр ва туйғуларимизни ардоқлаб, шуларнинг хотираси паноҳида юришимиз ҳам рост-ку. Минг марта бошдан ўтказилган эски туйғулар ҳар сафар янгича лаззат бериши ҳаммага маълум-ку. Шундай экан ҳар битта шеърда, албатта, янги гап топиб айтишга уриниш ўзини оқлармикин? Ҳозирдан айтиб қўйиш мумкинки, ёшлар бу камчиликдан йиллар ўтиши билан халос бўла бордилар ва бу жараён ўзлуксиз давом этаверади.

Янги қаҳрамон ва янги шакл фақат М. Солиҳгагина тааллуқи ҳодиса эмас. Унинг тенгдошларидан бири У. Азимовда ҳам шеър мазмунини муайян фикр асосига қуриш ва шакли ҳам шунга мослаштиришга уриниш бор. Бунинг учун шоирнинг дастлабки тўплами — «Инсонни тушуниш»ни варақлашнинг ўзи кифоя қилади:

Мана, мен
Сизга
Нафратим ва севгимни
Ҳар битта шеъримда
айтаяман-ку.

Мен бу мисраларнинг бир оз жангар ва ўжарлигига, тўпориларча соддалиги ва кескинлигига, самимилигига диққатни қаратмоқчи эмасман. Булар шундоқ ҳам кўриниб турибди. Шоирнинг ёки лирик қаҳрамоннинг ўзи ҳақида ФИКР айтаётганлиги диққатга сазовор. У ўзининг ботиний туйғуларини, қалб силсилаларини тасвирлашга, ифодалашга уринмайди, булар унинг учун муҳим эмас, унинг учун муҳими — ўзининг кимлиги, ўзи ҳақида ўзининг англаб етган ҳақиқати. Уни юракдаги

нозик туйғулар эмас, ақлнинг тўфони кўпроқ ўзига жалб қилган. Ақл излаб топган фикр муҳим. У ҳатто бошқаларда ҳам шундай ҳаётни — ақл ҳаётини, тафаккур ҳаётини талаб қилади. Шеърнинг ўқувчиларга таъсир ўтказиш қуввати ҳам шунда — фикрсизлик ботқоғида ялт этиб ўжар ва жангари, ростгўй фикрнинг пайдо бўлишида. Уқувчиларнинг дилини оний туйғуларнинг гўзал ифодаси эмас, ақлнинг шиддатли ҳаёти титроққа солади. Туйғулар фикрни кўзгамайди, балки, фикр туйғуларни жунбушга келтиради. (Сиртдан бир-бирига сира ҳам ўхшамайдиган икки шоир — М. Солиҳ ва У. Азимовнинг аслида бир-бирига қанчалик яқин эканлигини айнан шу нуқта яққол кўрсатади, уларнинг айнан бир авлод эканлигини исботлайди.)

Ўйлаб-ўйлаб топган гапига образ деган кўйлақ кийдириб, сўнг ўқувчиларга тақдим қилиш (яъни, шеърда фикрнинг биринчи ўринга даъвогарлиги — У. Азимовнинг илк ижодида хос хусусиятлардан бири) тўпламдаги аксарият шеърларга тааллуқли ҳодиса. Бунинг яна бир исботига қуйидаги парча мисол бўла олади.

Ўйноқ-ўйноқ, оғир-оғир оқмоқда умрим,
Гоҳ кўз юмиб, гоҳ уфққа боқмоқда умрим.
Бор жонини садқа айлаб шеърга, қўшиққа,
Сиз йўқотган сурурларни топмоқда умрим.

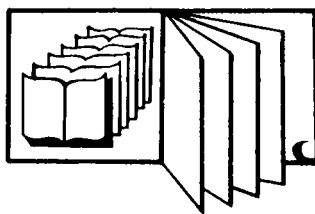
Бу ерда бир қарашда фикрнинг устунлиги, инсон тасвири яхлитлигининг бузилганлиги сезилмаётгандек туюлади. Чуқурроқ диққат қилсак, шоирнинг ўз ҳаётини маълум бир маънода ақл таҳлилидан ўтказиб, бизга топган хулосаларини тақдим этаётганини кўрамиз. Бу ердаги сўзлар, образли ифодалар фикрга кийдирилган ярқироқ беқасам чопондан ўзга нарса эмас. Бу ерда шеър — туйғу кам, фикр эса кўп. Уни ўқиган ўқувчи шоирни кўради, лекин уни ҳис қилмайди. Буни эса шеърятнинг муваффақиятсиз томонларидан бири десак хато қилмаймиз.

Лекин, бу ерда бошқа бир муҳим жиҳатни ҳам унутмаслик керак. Турғунлик жамияти инсоннинг бутун борлигини ўзига бўйсундирган ва бутун борлигини ўзи билан бирга таназзул сари судраб келмоқда эди. Бунга жиддий қаршилик кўрсатаётган бирдан бир куч эса тафаккур эди. Одам ўзини тўла ҳис қилишдан бурун ўзининг кимлигини АНГЛАБ олиши керак эди. Англаш эса ҳар доим ақлнинг, тафаккурнинг вазифаси, бурчидир.

Яшамоғим зарур,
Ҳар дақиқани
Ғазаб билан, севги билан тўлдириб,
Дунёдаги барча қора нарсани
Ёруғ лаҳзаларда ўлдириб.
Токим
Бош кўтариб қарай куёшга,
Токим кўзларимда ёнсин ҳақиқат,
Токим тош мисоли тегмасин бошга
Мен яшай олмаган
Ҳар бир дақиқа... —

деб ёзади шоир Ш. Раҳмон ўзининг илк тўплами «Рангин лаҳзалар»да. Бу шеърда ҳам, тенгдошларида бўлгани каби, фикрнинг, ғоянинг устивор ҳаракати равшан сезилиб туради. У гуёки ўзидан норози бўлган, кундалик ҳаётидан кўнгли тўлмаган, рангсиз ва таъмсиз ҳаётнинг ожиз долғалари ичра бир хас каби қалқиб юришни истамаган одамнинг қасами каби жаранглайди. Эҳтимол, бу шеър ҳам вақт синовиға бардош беролмай «сарғайган саҳифалар аро қараб тек» қолиб кетар. Лекин ундаги жангари рух, дунёга очиқ нигоҳ, тафаккурнинг тизгинсиз уринишлари ўша давр шеърятини таърифлайдиган бир далил сифатида эътиборлидир. Албатта, фикр фикрдан фарқ қилади. Аввалги, социалистик реализм ақидаларига фикрнинг ўта ижтимоийлиги хос эди. У, кўп ҳолларда, қуруқ «ижтимоий»лашиб, тўғридан тўғри у ёки бу ғоянинг шеърини баёнига айланиб қоларди. Кейинроқ бориб А. Орипов, Р. Парфи ижодида фикр ўзи чиқиб олган ўша «юксак» чўққидан тушиб, оддий одамлар ёнига келди. Уларнинг дил тубида секин ғунча ёза бошлаган оғриқли ўйларнинг ифодасига айлана бошлади. Лекин, бу шоирлар замонида шахс ҳали ижтимоийётчилик занжирларидан тўла қутулмагани, айрим шахснинг ўзлигида муайян табақага, ижтимоий қатлам ё гуруҳга, қисқача айтганда, коллективга мансублик кўпроқ эди. А. Орипов ёки Р. Парфи, Э. Воҳидов ёки М. Али шеърлари ҳар қанча ўзига хос тарзда жарангласин, уларда ўзлари мансуб бўлган давр овозини аниқ-равшан илғаш мумкин. Кейинги шоирлар ижодида эса мустақил руҳнинг ўзига хос тадрижи, такомилли анча яққол кўринади. Улардаги фикр коллектив ҳаётнинг олға судраётган ғояси эмас, айрим шахснинг фақат ўз тажрибаларидан келиб чиқиб билдираётган фикри эканлиги билан ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Инсоннинг ўз ҳаёти учун фақат ўзи жавобгарлиги — «Токим тош мисоли тегмасин бошга Мен яшай олмаган ҳар бир дақиқа» — янги авлод англаб етган илк улкан ҳақиқатлардан бири бўлди.

Тоталитар тузум учун мустақил иродали, эркин шахслар мутлақо зарур эмас эди. Унинг адабиёти учун ҳам бундай одамларнинг ички ҳаёти тасвирланган шеърят бутунлай ёт эди. Бугунги кун адабиётида, хусусан, шеърятда янгича шахс концепцияси (фикри) пайдо бўлганлиги тузумнинг таназзулга юз бурганидан дарак бергани каби, адабиётнинг ҳам ўзгариб янги бир боқичга кирганидан далолатдир.

Улфатим, ҳамдамим «Шарқ юлдузи» ойнамасига!

1990 йилги 8-сонингда босилган насру назмларни ўқиб хийла ҳордиқ чиқардим, лекин 60 га кириб ҳам ҳануз шошма-шошарликка йўл қўйганинг учун кўнглим ранжиди. «Меросимизни ўрганамиз» деган рукн остида босилган мақоланинг ҳатто сарлавҳасида хатога йўл қўйибсан. «...амирлашқарнинг хатму зафар билан берган танбеҳи...» бўлиб босилибди. Хатми қуръон деган ибора бор, аммо хатму зафар йўқ. Уз ўздан маълумки, бу «фатҳу зафар» бўлиши керак. Яна шу саҳифада: «...ҳаёсизликнинг тошлоқ биёбонига бемуродлик қадамларини қўйиб...» дебсан. Қадамнинг бемуроди бўлмайди, қадам «номуборақ ёки шум» бўлади, холос. Сен эсанг «номуборақ»ни «бемуродлик» деб ўқибсан.

Устод Абдулла Қаҳҳор бировни чаласавод демоқчи бўлсалар, «Эй фалончими, у ит ёзиб чўчқа ўқийди-ку», дер эдилар. Худо сақласин, мен сени асло саводсиз демоқчи эмасман. Олтмиш йиллик ҳаётий тажрибанг бор-у, фақат талабчан эмассан! Мана, ўзинг мулоҳаза қилиб кўр, шу мақолада келтирилган шеърларнинг биронтасининг ҳам аслини бермабсану пала-партиш қилинган таржимасини берибсан, холос. Шунин билки, бу ўша муаллифларга нисбатан одобсизлик, ҳурматсизлик! Мен фақат битта мисол келтираман. Ҳофизнинг: «Агар он турки шерози ба даст орад дили моро», деган матлаф билан бошланадиган шеърдан қуйидаги икки мисрани оламан:

Насиҳат гўш кун жоноки аз жон дўсттар доранд,

Жавонони саодатманд панди пири доноро.

Мазмуни: Жонгиним, насиҳатга қулоқ сол, бахтиёр ёшлар

доно қарияларнинг ўғитларини жон қулоқлари билан эшитадилар.

Бу мисрани сен бу шаклда берибсан:

Насиҳатга қулоқ солгин, жоним, жондан ҳам яхши кўрар

Саодатманд ёшлар барно қарияларнинг ўғитини.

«Барно» ёш демакдир. Масалан, ўзбекчада «ёшу қари» десалар, форсчада «пиру барно» дейдилар. Сен эсанг «доно» сўзини «барно» деб ўқибсан. Натижада «Саодатманд ёшлар ёш қарияларнинг ўғитини» бўлиб қолибди. Донони барно ўқиб кулгили аҳволга тушибсан.

Яна битта камчилигинг бор: бу ҳам бўлса кўнгилянчилигинг. Ким нима олиб келса, айниқса аруз вазнида бўлса, босиб чиқараверасан. Навоий ғазалига ёзилган муҳиммаснинг тўртинчи байтига эътибор қил:

Йиғларимни шиддатидан очилур гул қатма-қат

Сўрмадинг ҳеч, келди қайдин, бу хил савдо, бу кулфат

Қилмадинг бир чорасини, зорлўниб қолдим фақат

Кай пари пайкарга дерсан, телба бўлдинг бу сифат

Эй пари пайкар, не қилсанг қил манго, бўлдим санго.

Вазн бузуқ. Навоий ғазалига минг қилсанг ҳам мисралар қўшилмасдан мошу гуручдай бўлиб турибди. Ёзай десам гап кўп, лекин «ёмон отга минг қамчи, яхши отга бир қамчи» дебдилар. Шунинг учун мен сўзни мухтасар қилдим, хулосани ўзинг чиқарарсан.

Мухлисинг Кибриё ҚАҲҲОРОВА

НАСР

Омон Мухторов. Минг бир қиёфа. Роман	3
Шукур Холмирзаев. Олабўжи. Романдан катта ҳикоя	100
Иноятуллоҳ Канбу. Баҳори дониш ёхуд вафодор ва бевафо хотинлар ҳақида қисса	170

НАЗМ

Каромат Дўстматова. Умидим уланди узилган торга	77
Фулом Фатҳиддин. Мен эса истакман	80
Оллоёр Бегали. Ой ҳорғин букчайган йўлчи самода	82
Усмон Азим. Оқпадар. Нотарихий драматик достон	94
Тошқин. Ватан озодлиги халқимга эркинлик таманноси	148

ИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Озод Шарафиддинов. Мустафо Чўқаев	85
Ҳамидулла Болтабоев. Юрт қайғуси	181
Абдурауф Фитрат. Туркистонда руслар	183

МЕРОС

Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома	152
---	-----

ҚУТЛОВ

Ҳабиб Саъдулла. Юзма-юз турибди ўтмиш ва бугун	167
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Мусурмон Намоз. Янги туйғу тадрижи	185
--	-----

АКС САДО

Кибриё Қаҳҳорова. Улфатим, ҳамдамим «Шарқ юлдузи» ойномасига	191
--	-----

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 4

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента республики Узбекистан, Ташкент — 1992

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Навбатчи И. Отамурод

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 06.02.92 й. Босишга рухсат этилди 9.03.92 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8. Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2. Адади 87023 нусха. Буюртма 256. Обуна баҳоси 2 сўм, сотувда 5 сўм.

Ўзбекистон республикаси президенти маҳкамасининг ишлар бошқармаси ҳузуридаги «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.